

**MUZEUL BANATULUI MONTAN
REȘIȚA**

**BANATICA
19**

2009

SITUAȚIA IOBĂGIMII DE PE DOMENIUL GHERTENIȘ LA SFÂRȘITUL SECOLULUI XIV – ÎNCEPUTUL SECOLULUI XV

*Ligia Boldea**

Cuvinte cheie: Banat, nobili, iobagi, conflicte patrimoniale

Mots clef: Banat, nobles, serfs, conflits patrimoniaux

Ampla problematică legată de sistemul de stăpânire funciară în spațiul bănățean medieval presupune abordarea unor realități specifice, determinate de o anumită ecuație socială ce are la bază un întreit raport care s-a stabilit la nivelul ținutului, pornind de la noua legislație introdusă în regat de dinastia Angevină, între cnezii de rând (ce nu au obținut actele de confirmare în vechile lor stăpâniri), cnezii nobili români (recunoscuți de puterea centrală prin actele de nouă danie ce le-au fost conferite tocmai în această perioadă) și nobilii alogeni, stabiliți în zonă grație unor donații regale, cei din urmă manifestându-se ca un factor perturbator, ce va complica procesul de redesenare a suprastructurilor sociale bănățene.

Dintru început ținem să precizăm că acest raport s-a dovedit a fi sensibil diferit de la o zonă la alta, căci într-un fel s-a prezentat situația în Banatul de deal și de munte, cu ale sale opt districte privilegiate (circumscrise în linii mari banatului de Severin), mai protejate de imixtiunile externe, și cu totul altfel au stat lucrurile în zona de câmpie a comitatului Timiș, prielnică dezvoltării marilor domenii funciare, deci atrăgătoare pentru nobilimea regatului sau pentru demnitarii acestuia. Din această perspectivă, ne aplecăm atenția asupra spațiului de interferență dintre cele două zone, acolo unde fricțiunile determinate de dreptul de stăpânire asupra pământului au fost mult mai virulente, în măsura în care aici s-au intersectat trei grupuri de interese: cel al cnezilor de rând, intrați sub varii forme de subordonare, care încă mai încearcă să își păstreze măcar o parte din posesiunile lor funciare; cel al nobililor români, posesori deja ai titlurilor de nouă danie, care își consolidează

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: ligiaboldea@yahoo.com

în această perioadă patrimoniul funciar; și cel al nobililor alogeni, donați cu pământuri în zonă de către regalitate, fără îndoială partea cea mai interesată în extinderea cât mai rapidă, deci mai brutală, a stăpânirilor funciare. În opinia noastră, avem de-a face cu un spațiu geografic în care am regăsit o tipologie relevantă pentru ceea ce conflictele de stăpânire vor fi fost în secolele XIV-XV, atunci când s-a reșezat, potrivit noii legislații în vigoare, sistemul patrimonial funciar bănățean. În consecință, putem recunoaște această linie de demarcație la hotarele ce despărțeau comitatul Timiș de comitatul Caraș și de spațiul celor opt districte cărășene privilegiate, dintre care Comiatul, Cuieștiul, Izvoarele Carașului și Bârzava par să fi cunoscut cele mai multe confruntări de interese între cnezi și nobili, tranșate aproape fără nicio excepție în favoarea celor din urmă. În zilele noastre este vorba de partea de nord-vest a județului Caraș-Severin, acolo unde cursul Bârzavei iese din zona colinară și montană a Munților Dognecei înspre câmpia ce se continuă mai apoi cu cea a Timișului, în arealul localităților Berzovia, Gherteniș, Ramna, Ersig și Șoșdea. Geografic, este una din puținele zone de câmpie ale Banatului cărășan, fapt care ne întărește argumentația vizavi de interesul pronunțat al unor elemente alogene față de aceste locuri.

Contextul așezării în acest spațiu geografic a unor familii de origine maghiară sau pecenegă a fost determinat, în opinia noastră, de urcarea Angevinilor pe tronul Ungariei la începutul secolului al XIV-lea, eveniment ce a inaugurat o întregă mișcare de reformă¹, cu urmări vizibile asupra comunității românești, în general, și a elitelor sale sociale, în particular. Faptul că noua dinastie s-a dovedit a fi, înainte de toate, o dinastie militară, ce va purta lupte continue, ofensive pentru cucerirea de noi teritorii, nu a putut să nu afecteze structurile militare ale regatului, îndeosebi în regiunile mărginașe, chemate să susțină eforturile militare ale puterii centrale. Banatul a beneficiat de o atenție deosebită căci, după ce politica externă a regatului a oscilat între Adriatică și Balcani, ea s-a canalizat în a doua jumătate a secolului înspre sud-estul european, unde se vor desfășura acțiuni politico-militare împotriva Țării Românești și a țaratelor bulgare, totul dublat de un prozelitism catolic încurajat de papalitate și susținut de regalitatea maghiară. În aceste circumstanțe și beneficiind de oportunitățile militare, dar și funciare ale zonei, considerăm

¹ Engel Pál, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale (895-1552)*, Cluj-Napoca, 2006, p. 202-203.

că s-a produs în primele decenii ale secolului al XIV-lea așezarea unor familii nobile maghiare sau pecenege în zonă, deși nu s-au păstrat decât parțial asemenea acte². Cea mai notorie prezență a fost cea a familiei Himfy (al cărui personaj central s-a conturat a fi în timp Benedict Himfy), ce și-a dobândit patronimicul bănățean de Remetea după una din posesiunile care au constituit nucleul domeniului lor funciar din Banat. Alături de această influentă familie și în imediata vecinătate a posesiunilor sale regăsim stăpânirile familiei Chep de Gherteniș, atestată documentar pentru prima oară în anul 1365³, pe cele ale lui Ioan *Bissenus* (Pecenegul), castelan de *Ersomlow* (Vârșeț) și comite de *Owar*, pomenit întâia oară în anul 1357⁴ sau ale familiei Danciu de Macedonia⁵, pe care o regăsim în unele documente atât în situații pașnice cât și litigioase cu familiile Himfy și Chep de Gherteniș, dar și cu oamenii locului.

Studiul de față ambiționează să refacă, atât cât informația documentară o permite, imaginea social-economică a unui domeniu bănățean, rezultat în urma unor donații regale de început de secol XIV, ce a dus la așezarea în zona delimitată anterior a unor implanturi nobiliare alogene, a căror interferență cu lumea tradițională românească a modificat în bună măsură sistemul de stăpânire funciară, precum și tipologia relațiilor sociale, rezultatul acestui proces încadrându-se totuși mediului feudal al epocii, cu toate trăsăturile sale definitorii, conturate mult mai bine la trecerea dinspre veacul al XIV-lea spre cel de-al XV-lea secol.

În ceea ce privește familia Chep de Gherteniș, mărturii certe asupra originii sale cât și a momentului așezării sale în Banat nu ne sunt cunoscute

² De pildă, actul din 26 iulie 1320 prin care regele Carol Robert îi donează magistrului Ladislau posesiuni aparținând lui *Baach Kenezi* (*Miscellanea Heimiana*, nr.71 a cărui copie se află în Arhivele Naționale Maghiare, Budapesta, în manuscrisul lui Fekete Nagy Antal, *Temesi Bánság Oklevéltara*). Suntem îndreptățiți să credem că acest Ladislau este una și aceeași persoană cu Ladislau, fiul lui *Heym*, care în anul 1323 împreună cu frații săi, Paul și Ioan, au dobândit de la rege moșiile Oșiacu, *Chechet*, *Zeuren* și Bocorundia din nord-vestul districtului Caraș, stăpâniri care au aparținut familiei cnezului Baci (Bach). Vezi Dumitru Țicu, *Banatul montan în evul mediu*, Timișoara, 1998, p. 304 și 360.

³ Ortway Tivadar (red.), Pesty Frigyes, *Oklevelek. Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez*, I, Pozsony, 1896, p. 103.

⁴ DRH, C, Transilvania, București, 1977-, p. 285.

⁵ Așezarea Macedonia era situată în comitatul Timiș, pe malul Timișului, prima atestare documentară datând din 1334, când parohia a fost înscrisă în listele papale. Vezi D. Țicu, *Geografia ecleziastică a Banatului medieval*, Cluj-Napoca, 2007, p. 188.

până în prezent. Bănuim însă că a fost vorba de o familie de origine maghiară, donată tot în prima jumătate a secolului al XIV-lea cu moșii în Banat, dintre care posesiunea Gherteniş a fost consemnată încă din anul 1328 ca *terra Gertanus*, ea fiind situată între râul Bârzava și valea Fizeşului⁶. Un posibil indiciu ar fi semnalarea în anul 1331 a unui anume Ștefan de Chep, slujbaş din Cuiești al castelanului de Mehadia, într-un document ce atestă pentru prima dată cetatea Cuiești, situată în hotarul actual al orașului Bocșa⁷. Or, această cetate și districtul omonim se situau în acea vreme în imediata vecinătate a zonei pe care am luat-o în discuție, pe direcția sud - sud-est, așa încât nu ar fi imposibil ca acest Ștefan de Chep să fi obținut, la un moment dat și într-un anumit context, moșia Gherteniş, aflată la doar 10 km de cetatea Cuieștiului. Este o ipoteză suficient de plauzibilă pentru a fi luată în calcul. Prima atestare certă a familiei Chep de Gherteniş datează din 7 martie 1365⁸, când Andrei și Ștefan zis Chep de Gherteniş (*andree et Stephani dictis Chepe de Gertyanus*) se opun lui Ioan zis *Bonch* și altora care au încercat să împiedice înstrăinarea posesiunilor *Pysky* și *Nadasd* din comitatul Timiș de către fiii și fiica lui Iacob *dicti Saar*. Treisprezece ani mai târziu, în 1378⁹, Andrei Chep de Gherteniş este întărit de Ludovic I în stăpânirea acestor posesiuni, fără a întâlni nicio opreliște. Este posibil ca acest Ștefan Chep de Gherteniş din 1365 să fie una și aceeași persoană cu Ștefan de Chep din 1331. Faptul nu pare imposibil, în opinia noastră.

Patrimoniul bănățean al familiei nobililor Chep de Gherteniş a fost destul de modest, numărând, după cunoștințele noastre, aproximativ 20 de posesiuni (un domeniu mediu raportat la patrimoniile funciare ale nobilimii bănățene – românești și alogene – ce se vor contura din punct de vedere documentar pe parcursul secolelor XIV-XV). Demn de remarcat este faptul că regăsim stăpânirile familiei Chep răspândite în trei dintre comitatele

⁶ D. Țeicu, *Banatul montan...*, p. 329 *apud* Györffy György, *Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza*, III, Budapesta, 1987, p. 484.

⁷ *Castellanus de Myhald per officialem suum de Kuesd nomine Stephanum de Chep*, vezi Viorel Achim, *Banatul în evul mediu. Studii*, București, 2000, p. 46.

⁸ Ortway T., Pesty F., *op.cit.*, p. 103.

⁹ *Ibidem*, p. 138.

bănățene – Caraș, Timiș și Torontal¹⁰, într-o zonă de deal și câmpie, deci cu un potențial economic sporit față de domeniile cnezilor nobili, ulterior nobililor români din districtele privilegiate bănățene, situate pe văile și în depresiunile intramontane. Limitele teritoriale ale domeniului Ghertenis par a fi fost stabilite în mod aleatoriu de vecinătatea cu alte nuclee familiale nobiliare din zonă, dintre care prezența Himfyestilor a fost, cu siguranță, aproape sufocantă, de vreme ce stăpânirile cărășene ale nobililor Chep par mai degrabă o enclavă destul de izolată în mijlocul întinsului domeniu Remetea-Ersig, în timp ce înspre sud-vest se loveau de posesiunile nobililor de *Halymba*¹¹. Faptul în sine poate constitui o explicație pentru profilul predominant conflictual al acestei familii, documentele vremii trădând un șir lung de litigii în care au fost implicați membrii familiei Chep de Ghertenis (cu mult peste ceea ce exemplele altor nuclee familiale ne relevă), în care ei apar fie în calitate de agresori, fie ca parte vătămată, de multe ori documentele surprinzându-i alături de supușii lor, familiari și iobagi.

Interesează în egală măsură modul în care familia Chep și-a dobândit posesiunile bănățene, cu toate că, în cazul ei, dacă ar fi să o comparăm cu exemplul familiei Himfy, apar mult mai puțin pregnant uzurpările probabile ale stăpânirilor cneziale din zonă. Știm, bunăoară, că familia Chep și-a obținut în urma unor donații regale moșiile *Pysky*, *Nadasd* și *Erdeuhegh* din comitatul Timiș în anul 1378¹², *Symafalu* din comitatul Timiș în 1380¹³ și părți din posesiunea *Kerev* din comitatul Torontal în 1406¹⁴, după cum se pare că, în 1374, și-a însușit posesiunea *Foktalan* din comitatul Caraș în baza dreptului de preemțiune, recunoscut ca atare de Ludovic I¹⁵. Într-un singur caz se poate certifica documentar o posibilă însușire forțată a unei moșii, este vorba de posesiunea *Bykach*, având în vedere opoziția extrem de violentă pe care au

¹⁰ Astfel, în stăpânirea familiei Chep s-au aflat moșiile Ghertenis, *Gradistyan*, *Polchfalwa*, *Porholch*, *Foktalan*, *Nyek* și *Cheer* din comitatul Caraș, *Pysky*, *Nadasd*, *Erdeuhegh*, *Bykach*, *Nogbikach* și *Symafalu* din comitatul Timiș, precum și *Kerev*, *Wanhalom*, *Galad*, *Keked*, *Kure*, *Kodrmzew* și *Beldre* din comitatul Torontal.

¹¹ Așezarea dispărută *Halymba* se afla pe malul stâng al Bârzavei, în hotarul actual al comunei Măurenii, la cca. 6 km de Ghertenis. *Apud* D. Țicu, *op.cit.*, p. 335-336.

¹² Ortway T., *op.cit.*, p. 138.

¹³ *Ibidem*, p. 141.

¹⁴ *Ibidem*, p. 378.

¹⁵ Ioan Hațegan, Ligia Boldea, Dumitru Țicu, *Cronologia Banatului, II/1. Banatul între 934-1552*, Timișoara, 2007, p. 123.

întâlnit-o din partea lui Ioan de *Beuldre*, care nu numai că se opune punerii în stăpânire ordonată de Ludovic I în aprilie 1370¹⁶ dar, împreună cu oamenii săi, are îndrăzneala de a-i ataca pe oamenii regelui și ai capitlului, precum și pe împuternicitul familiei Chep de Ghertenis, rănind atât oameni cât și animale, după care i-au dus pe acești delegați în satul său, unde i-a batjocorit și bătut crunt după ce a smuls din mâinile lor scrisoarea regală de punere în posesie. Nu suntem în măsură să spunem care a fost finalitatea acestui proces; ceea ce știm este că, într-un document din 3 martie 1417¹⁷ este amintit Iacob Chep de *Bikach*, de unde putem deduce că anterior dreptul de stăpânire a fost tranșat în favoare familiei sale.

În planul stutului lor social-juridic, nobilii Chep de Ghertenis ni se înfățișează ca o familie cu o prezență mult mai modestă în panopia demnitarilor Banatului medieval, un Iacob Chep de Ghertenis fiind doar amintit în calitate de vicecomite de Caraș în anul 1408¹⁸.

Ambianța socială în care acest nou implant și-a găit formele de manifestare presupune și un recurs la relațiile care s-au stabilit între această familie nobilă și supușii săi, iobagi în speță, recurs posibil în măsura în care documentele vremii încep să prolifereze din a doua jumătate a secolului al XIV-lea ca urmare a noilor cerințe social-juridice impuse de dinastia Angevinilor¹⁹. Incursiunea pe care ne-o propunem suferă însă un serios impediment legat de inconsistența informației documentare vizavi de problema iobăgimii transilvănene, în general, și a celei bănățene, în particular, în perioada secolelor XIV-XV. *Que de leçons ne pourrait-on pas attendre d'une carte de la liberté et de la servitude paysannes!* - avea să scrie celebrul istoric medievist Marc Bloch în lucrarea sa asupra societății feudale²⁰. O exclamație ce conține frustrarea cercetătorului confruntat cu tăcerea documentelor în legătură cu un întreg segment social, esențial pentru evoluția societății umane medievale, în perioade semnificative de timp. În egală măsură, în ceea ce privește spațiul transilvănean (și, prin extensie, cel bănățean, am adăuga noi), istoricul

¹⁶ Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, III, Budapesta, 1882, p. 94.

¹⁷ Ortway T., *op.cit.*, p. 531.

¹⁸ Pesty F., *op.cit.*, p. 263.

¹⁹ Dan Grigore Pleșia, *La noblesse roumaine de Transylvanie. Structure et évolution*, în *RRH*, 3, 1987, p. 188.

²⁰ *Apud* Georges Duby, *Seigneurs et paysans. Hommes et structures du Moyen-Age* (II), Flammarion, 1988, p. 186.

Nicolae Edroiu consideră că istoria iobăgiei transilvănene a fost multă vreme o problemă controversată, fapt determinat de afirmarea sau negare de către istorici a existenței relațiilor feudale în spațiul românesc, a feudalismului însuși, deși demonstrarea diferențierii țăranimii, a accentuării acestui proces socio-economic și a aservirii ei, a funcționării economiei țărănești în cadrul feudal de organizare a sistemului de obligații față de stăpânii domeniali ale țăranimii șerbite constituie o operație absolut necesară de întreprins pentru înțelegerea realităților sociale din evul mediu de la noi²¹.

Din păcate, o asemenea întreprindere este dificilă deoarece se situează la nivelul cel mai umil al activității umane, într-o zonă care lasă puține vestigii și care scapă practic, în toate epocile, curiozității istoricilor, atâta vreme cât documentele sunt puține din punct de vedere cantitativ și, de cele mai multe ori, inconsistente din punct de vedere calitativ.

Dezvoltarea patrimoniului funciar al familiei Chep de Gherteniş într-o zonă predominant de deal și câmpie îl leagă în mod intrinsec de evoluția producției cerealiere, fapt ilustrat documentar prin cele câteva referiri la ogoarele cu grâne care au făcut obiectul unor dispute între nobilii Chep și vecinii lor Himfy de pe moșia Remetea-Ersig în anii 1404²², 1415²³ și 1416²⁴, cu precizarea, nu lipsită de semnificație, că toate aceste consemnări au fost incluse în documente procesuale, emenate ca o consecință a deselor litigii izbucnite între stăpânii feudali din Gherteniş și cei din Remetea-Ersig, și nu în acte care ar fi putut să mărturisească asupra sistemului de cultură, al tehnicilor agrare sau al muncii propriu-zise a câmpului. În fond, toate aceste detalii, esențiale pentru o mai riguroasă înțelegere a vieții rurale medievale, nu sunt niciodată descrise în documentele vremii pentru ele însele, iar istoria tehnicilor agrare nu se poate reconstitui doar din relatări scrise, care nu aduc asupra muncii umane decât o mărturie parțială. În sistemul agrar tradițional al câmpurilor europene, fertilitatea acestora a fost obținută prin folosirea conjugată a trei procedee: instituirea rotației culturilor, prin care o parte era lăsată pârloagă, îngrășarea pământului în mod natural și ogorul cultivat²⁵.

²¹ Nicolae Edroiu, *Studiarea iobăgiei transilvănene*, în vol. David Prodan – *Puterea modelului* (Coord. N. Bocșan, N. Edroiu, L. Maior, A. Răduțiu, P. Teodor), Cluj-Napoca, 1995, p. 16.

²² Ortway T., *op. cit.*, p. 342.

²³ Pesty F., *op. cit.*, p. 280.

²⁴ Ortway T., *op. cit.*, p. 520.

²⁵ G. Duby, *op. cit.*, p. 106.

Pentru Transilvania și Banat, sistemul de cultură al secolelor XIV-XV a rămas cu preponderență bienal, deși din a doua jumătate a secolului al XIV-lea este menționată și practicarea sistemului trienal²⁶, precum și fertilizarea ogorului, un document din anul 1322 menționând *pământurile de arătură și gunoite* de pe moșiile lui Teodor din Voiteg (așezare situată la cca. 25-30 km. de Gherteniș) din comitatele Caraș și Timiș²⁷. Nici inventarul agricol nu este mai bine ilustrat documentar, deși legat de domeniul Gherteniș, se face pomenire la secera luată cu forța în 1387 de la iobagul lui Ștefan de Remetea²⁸ sau la plugurile luate de Iacob de Gherteniș de la iobagii din *Galad*²⁹.

Fără îndoială însă că existența și proliferarea morilor pe cursul Bârzavei la sfârșitul secolului al XIV-lea a fost potențată, în primul rând, de sporirea producției cerealiere pe domeniile Gherteniș și Remetea-Ersig, de unde șirul de conflicte dintre nobilii de pe cele două domenii dintre anii 1406 și 1421³⁰, ce și-au lăsat amprenta, prin violetele la care s-a ajuns, asupra comunității rurale iobăgești aferente.

Domeniului Gherteniș i-au fost proprii, pe lângă pământuri de arătură, și fânețe și păduri, consemnate ca atare în plângerile formulate de membrii familiei în anii 1405³¹ și 1415³² împotriva nobiilor de *Halymba* și a celor din Remetea-Ersig care, împreună cu iobagii lor, le-au devastat în repetate rânduri.

Fără a vorbi explicit despre componența și mărimea inventarului animalier, documentele de la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea fac referire la caii, vitele și porcii crescuți pe domeniu, ai familiei Chep, dar și ai familiarilor și iobagilor lor, în același context al unor permanente vexații și conflicte interdomeniale, în care jefuirea bunurilor iobăgești pare o practică curentă, fapt care, potrivit spiritului și literei legislației în vigoare, aducea atingere bunăstării stăpânului feudal.

Este dificil de reconstituit astăzi întregul sistem de relații ce s-au stabilit între familia nobililor Chep de Gherteniș și supușii săi iobagi, informația

²⁶ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. III, Cluj-Napoca, 1986, p. 99.

²⁷ *DIR*, veacul XIV, C, II (1321-1330), București, 1952, p. 54.

²⁸ Ortway T., *op. cit.*, p. 152.

²⁹ *Ibidem*, p. 487.

³⁰ Octavia Răuț, *Mori medievale în Banat*, în *Banatica*, 12/II, 1993, p.29; Dumitru Țicu, *Arheologia satului medieval din Banat*, Reșița, 1996, p. 39.

³¹ Ortway T., *op. cit.*, p.353.

³² Pesty F., *op.cit.*, p. 280.

documentară fiind extrem de lapidară din acest punct de vedere. Ca și în cazul Transilvaniei, pentru secolele XIV-XV lipsesc și în Banat urbariile, conscripțiile, inventarele sau socotelile domeniiale ce ar putea să indice, fără dubii, mecanismul de funcționare al relațiilor feudale în interiorul domeniului nobililor de Ghertenış. Translatând însă informația generalizată legată de iobăgimea transilvăneană asupra iobagilor de pe un domeniu feudal bănățean, îndrăznim să conchidem că similitudinile nu pot fi decât evidente. Un prim ajutor ar putea veni dinspre analogiile ce pot fi făcute cu exemplele furnizate de realitățile social-economice de pe domeniile învecinate cu cel al nobililor de Ghertenış, domenii cu ai cărui stăpâni nobilii Chep au intrat deseori în coliziune de interese. Este vorba, în primul rând, de marele domeniu Remetea-Ersig al familiei Himfy, dar și de domeniile familiei de *Halymba* sau cel al familiei nobile române Dan de Duboz. De precizat că documentele de sfârșit de secol XIV și început de secol XV referitoare la familia Chep fac referire în mai multe rânduri la iobagii de pe posesiunile acestora, întotdeauna însă într-un context litigios, fie ca parte agresată de alți nobili, fie angrenați alături de stăpânii lor într-o serie de violențe pe moșiile învecinate. Doar într-un singur caz sunt individualizați doi dintre iobagii familiei, și anume Nicolae și Ioan de pe posesiunea *Garadystya*³³, fapt care se înscrie pe deplin în practica de cancelarie a vremii, extrem de parcimonioasă față de persoanele supuse în plan social, pe cât de detaliată a fost în legătură cu identitatea personajelor situate pe treptele superioare ale ierarhiei sociale. Pentru Banat, cel puțin, deabia de la sfârșitul secolului al XV-lea și mai apoi în mod constant în secolele XVI-XVII iobagii sunt nominalizați frecvent, alături de stăpânii lor, cu loturile lor sau în satele de baștină, fapt ce pare să țină de modul în care au evoluat formulările de cancelarie, mult mai detaliate pe măsura scurgerii timpului.

Nu avem documente care să probeze modul în care sarcinile feudale au fost îndeplinite de iobagii de domeniul nobililor Chep de Ghertenış. Putem însă aprecia că plata censului, de pildă, ca prestație de bază, nelipsită din raporturile dintre iobag și stăpân, a fost o realitate neeludată și pe acest domeniu, în măsura în care, sub forma *terragium*-ului apărea în documente doar ca obiect de dispută între doi stăpâni, în legătură cu strămutarea unor iobagi de la un

³³ Ortvy T., *op. cit.*, p. 404. Așezare dispărută astăzi, a fost localizată pe cursul Bârzavei, în hotarul actual al satului Ghertenış, comuna Berzovia, Coriolan Suci, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. II, București, 1967, p. 331.

stăpân la altul³⁴, sub rezerva că o identificare certă a censului cu *terragium*-ul este discutabilă. Știm că, bunăoară, familia Chep s-a implicat în strămutări forțate de iobagi de pe domeniul vecin al Himfyeștilor³⁵, nesocotind această obligație materială, pecuniară, stipulată în legislația din a doua jumătate a secolului al XIV-lea (decretele regale din anii 1351 și 1391). De asemenea, neplipsite considerăm că au fost și darurile, adaptate la produsele locului, la nevoile stăpânului sau la posibilitățile de prestație ale supusului. Documentele vorbesc, de asemenea, despre grânele iobagilor de pe domeniul Gherteniș, despre turmele de porci scoși la ghindă în pădurile domeniiale, despre vitele și caii de muncă, elemente ce converg către o posibilă reconstituire a dărilor în produse față de stăpânii lor. Cel puțin creșterea porcilor pare să fi prevalat în zonă în favoarea creșterii oilor, atât cât documentele lasă să se întrevadă, o motivație putând fi aceea că zona mai joasă în care a fost dispus domeniul familial nu a favorizat păstoritul de anvergură. Nici obligația în muncă nu este deloc bine aspectată documentar, deși prestarea ei poate fi dedusă din referirile colaterale la ogoarele, fânețele, pădurile sau morile domeniiale, în funcție nu numai de nevoile diverse ale domeniului, ci și de alte sarcini iobăgești³⁶.

Din altă perspectivă, documentele consultate, reflectând perioada de sfârșit de secol XIV și început de secol XV, sunt în totalitate legate de litigii ivite între nobilii Chep și vecinii lor, în cadrul cărora iobagii, slugile și familiarii acestora sunt amintiți fie ca factori activi, fie ca factori pasivi, conturându-se o imagine destul de plastică și de activă asupra raporturilor de vecinătate din zonă, singurul context care aruncă o lumină mai vie asupra existenței iobăgești din acele timpuri. Potrivit legislației specifice adoptate în vremea regilor Ludovic I și Sigismund de Luxemburg niciun iobag al regelui, al nobililor sau al altor stăpâni de iobagi din țară nu putea fi prins, zălogit sau judecat decât de stăpânul său ori de dregătorul acestuia, iar în cazul în care aceștia nu ar fi făcut dreptate pârâșilor, să fie chemați de aceștia din urmă în

³⁴ David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XIV-lea*, vol. I, București, 1967, p. 12; Costin Feneșan, *Noi informații privind iobăgimea din Banat în secolul al XIV-lea*, în vol. Ștefan Meteș la 85 de ani, Cluj-Napoca, 1977, p. 255; Ioan Hațegan, *Habitat și populație în Banat (secolele XI-XX)*, Timișoara, 2003, p. 70.

³⁵ Maria Holban, *Deposedări și judecăți în Banat pe vremea Angevinilor și ilustrarea lor prin procesul Voya (1361-1378)*, în *SMIM*, V, 1962, p. 68-69.

³⁶ D. Prodan, *op.cit.*, p. 75; Sabin Belu, *Situația social-economică a unor sate din Munții Apuseni în evul mediu*, în *AIIA Cluj*, 1979, 22, p. 287.

fața regelui sau a judecătorilor săi obișnuiți³⁷. După jurisdicția seniorială urma scaunul de judecată al comitatului ca instanță de apel pentru cei nemulțumiți cu judecata feudalului în pricinile cu dependenții acestuia sau împotriva feudalului însuși. Iobagii nu aveau drept de apel împotriva stăpânului lor; în cazul în care un feudal aducea vreo vătămare iobagilor unui alt feudal acesta, lezat în interesele sale, putea ridica pâră împotriva lui³⁸. Edificatoare este întreaga documentație pe care o avem la dispoziție – toate aceste pricini s-au judecat în fața comiților, a vicecomiților și a juzilor nobililari ai comitatelor Caraș, Timiș și Torontal, în câteva rânduri la solicitare explicită a regelui. În toate cazurile apelanți la hotărârea judecătorească au fost stăpânii iobagilor, în pofida faptului că cei prejudiciați în mod direct de diferitele spolieri, agresiuni sau violențe au fost iobagii lor, persoane fără identitate juridică însă. În mod evident, în fața legii, adevăratul prejudiciu a fost cel adus nobilului stăpân și nu iobagului, toate plângerile înaintate instanțelor încheindu-se cu această constatare. Asigurând dreptul de judecată al stăpânului se poate constata că textele exceptează curent delictele mari implicând pedepse capitale, ce afectau siguranța publică, care rămâneau în competența altor scaune de judecată, de domeniu public. Au existat însă și privilegii, exinzând dreptul de judecată al stăpânului feudal și asupra delictelor mari, privilegii acordate prin așa-numitul *ius gladii* (dreptul paloșului) – un favor special acordat de regalitate pentru merite deosebite sau situații speciale. Un asemenea privilegiu a fost acordat, de pildă, familiei Himfy în anul 1369³⁹, familie de pe domeniul feudal vecin Ghertenișului, cu care nobilii Chep se vor înrudi la începutul secolului al XV-lea. În mod cert însă, familia Chep nu a beneficiat de un asemenea privilegiu.

În ceea ce privește obligațiile militare ale iobagilor de pe domeniul Gherteniș, puține referințe concrete se desprind din documentele care ne stau la dispoziție. În climatul unei perioade extrem de tensionate din punct de vedere militar, odată cu creșterea primejdiei otomane, problema apărării fruntariilor sudice ale regatului a sporit mereu în importanță, determinând măsuri militare

³⁷ *Ibidem*, p. 108-109; Ioan Aurel Pop, *Statutul cnezilor supuși pe domeniile feudale din Transilvania în secolul al XIV-lea*, în vol. *Civilizație medievală și modernă românească* (coord. N. Edroiu, A. Răduțiu, P. Teodor), Cluj-Napoca, 1985, p. 103.

³⁸ Francisc Pall, *Organizarea politică, fiscală, judecătorească, militară și bisericească a Transilvaniei în sec. XIV-XV*, în *SMIM*, XI, 2003, p. 362.

³⁹ Lendavai Miklós, *Temes vármegye nemes családjai*, vol. I, Budapesta, 1896, p. 34. Avram Andea, *Banatul cnezial până la înstăpânirea habsburgică (1718)*, Reșița, 1996, p. 83.

concrete, atât pentru stăpânii feudali și comunități, cât și pentru iobagi. De la diferitele dări ordinare sau extraordinare de război, la lucrul la cetăți, întreținerea oastei sau obligația de a face ei înșiși serviciul militar, o întreagă panoplie de modalități de implicare a iobăgimii în efortul de apărare al țării. Cu atât mai mult cu cât, după Nicopole, Sigismund a trebuit să adopte o strategie defensivă bazată pe cetățile dunărene din părțile sud-estice. Regele-împărat a încercat, încă de la începutul domniei sale, să impună în regat o serie de planuri de reorganizare, de reglementări, încercări de reformă sau noi sisteme de recrutare care să ducă la lărgirea cadrelor armatei, atât a celei regale cât și a celor comitatense. Dezastrul de la Nicopole a revelat regelui incapacitatea învechitei organizații militare a nobilimii, care avea mereu tentative de a se sustrage de la obligațiile sale ostășești or, în acest context, Sigismund a încercat să completeze oastea regatului impunând nobilimii trimiterea sub arme a unei părți a iobăgimii, în raport cu mărimea proprietății feudale. Ca urmare, în Dieta de la Timișoara din 1387 el obține hotărârea ca fiecare nobil de moșie să pregătească *more exercituantium* de fiecare 20 de iobagi un arcaș (*pharetrarium*) și să-l ia cu sine la oaste⁴⁰. Știm astăzi cu certitudine faptul că trei dintre membrii familiei Chep de Ghertenis, cel puțin – frații Iacob, Andrei și Nicolae – au participat în primele două decenii ale secolului al XV-lea la campaniile purtate de regatul maghiar împotriva Veneției și Bosniei, serviciile lor credincioase determinându-l pe rege ca la încheierea campaniei venețiene, în 28 aprilie 1413⁴¹, să ceară oficialilor regatului să procedeze cu prudență în privința judecăților și a străngerii taxelor și dărilor de la și de pe posesiunile nobililor Chep. Nu ne este revelat din conținutul documentar dacă și un număr de iobagi ai lor au fost dizlocați în aceste campanii; foarte probabil însă, dat fiind patrimoniul funciar al familiei, ce a presupus existența unei iobăgimi aferente. Mai mult încă, avem motive să credem că familia Chep a încercat să se prevaleze de acest avantaj oferit de angajarea sa militară în campaniile regale eludând dispozițiile puterii centrale de a nu împiedica libera strămutare a iobagilor, potrivit rânduielilor vremii. Însuși Filippo Scolari, în calitatea sa de comite de Timiș se adresează în 16 mai 1416⁴² vicecomiților de Cenad, Timiș și Caraș pentru a le reaminti de dispozițiile regale legate de dreptul de

⁴⁰ Fr. Pall, *op.cit.*, p. 364; A. Andea, *Obligațiile militare ale cnezilor din Banat*, în *Banatica*, 13/II, 1995, p. 12.

⁴¹ Ortway T., *op. cit.*, p. 474.

⁴² Pesty F., *op.cit.*, p. 283.

strămutare al iobagilor acelor nobili care au luptat în Bosnia cu un an în urmă, focalizându-se pe cazul particular al iobagilor nobililor Iacob și Nicolae Chep, ce ar fi dorit să uzeze de acest drept, dar ar fi fost împiedicați de soțiile celor doi nobili.

Revenind la obiectul cercetării noastre, informația documentară deținută pare a se circumscrie în totalitate conflictelor interdomeniale declanșate și consumate de stăpânii feudali pentru popularea și valorificarea moșiilor lor. Imaginea iobagului – ca mână de lucru și sursă de venituri materiale și pecuniare, răzbate din șirul de acțiuni procesuale determinate de ciocnirea intereselor stăpânilor lor, domeniul familiei Chep de Ghertenîș nefiind ocolit de asemenea turbulențe. În fapt, asistăm la lupte continue între nobilii din Ghertenîș cu cei din familiile Himfy, Dan de Duboz, *Halymba*, Beregsău sau *Ded*, în care domeniile lor și, implicit, pământurile iobăgești au fost devastate și prădate, în timp ce iobagii lor a fost agresați (uneori uciși), jefuiți de bani, bunuri și vite sau răpiți și strămutați în mod forțat, încălcându-se atât drepturile iobăgești cât și cele senioriale. Din totalul celor 18 pricini semnalate pe parcursul unei jumătăți de veac, la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea, ne atrage atenția repartizarea „echilibrată”, uniformă a cauzelor în care familia Chep a acționat ca agresoare, cu cele în care ea însăși a fost victima unor violențe similare. Acțiune și reacțiune într-un spațiu relativ restrâns, cu efecte de bună seamă perturbatoare pentru buna desfășurare a activității domeniiale și a celei iobăgești circumscrise ei.

Una din cele mai frecvente acțiuni semnalate a fost cea a depozitării, uneori extrem de violente, a iobagilor de bunurile lor, animale și grâne cu predilecție, dar și de alte lucruri personale sau bani. Un prim asemenea caz este semnalat în 27 iulie 1370⁴³ când magistrul Ioan, castelan al cetății Haram și vicecomite de Caraș, împreună cu juzii nobiliari dau de știre că s-a prezentat în fața sa slujbașul magistrului Andrei *dicti Chepe de Nyeg*⁴⁴ pentru a-l acuza pe Matia, slujbașul lui Ioan de *Vizuar*⁴⁵ că a luat cu forța un cal de la un iobag al nobililor Chep, ce fusese trimis la târgul de pe posesinea *Bodugazunfalva*⁴⁶.

⁴³ *Ibidem*, p. 99.

⁴⁴ Așezare dispărută, localizată la sud-este de Ghertenîș, C. Suciu, *op.cit.*, p. 377.

⁴⁵ Așezare dispărută, localizată la poalele dealului Vârșeț, D. Țicu, *Banatul montan...*, p. 341.

⁴⁶ Așezare dispărută, localizată în hotarul actual al orașului Bocșa Română, D. Țicu, *op.cit.*, p. 303.

În urma cercetării efectuate de Toma de *Kisteluk* vinovăția pârâtului pare să fi fost dovedită.

Din 20 august 1387⁴⁷ datează actul prin care este amintită fapta lui *Pascha* și Ioan de Ghertenîș care, pătrunzând pe domeniul lui Ștefan de Remetea, au luat de la iobagul acestuia, Guba (*quod wlgo Guba dicitur*), o căciulă, o seceră și o vită, spre paguba numitului Ștefan. În fața plângerii acestuia din urmă, vicecomitele de Timiș, Dimitrie și juzii nobiliari l-au desemnat pe Laurențiu de *Cechtelech* cu aflarea adevărului.

La începutul secolului al XV-lea, în 25 octombrie 1404⁴⁸, este semnalat un alt furt, comis de nobilii Andrei, Iacob și Nicolae, fiii lui Chep de Ghertenîș pe moșia Șoșdea a nobilului Ștefan, fiul lui Petru de Remetea (nepot de frate al fostului ban Benedict Himfy), unde au pătruns înarmați și au luat cu forța porcii și grânele iobagilor din sat. Cazul de față ne dă posibilitatea, prin documentația care ni s-a păstrat, să observăm întregul mecanism judiciar pus în funcțiune, de la dispoziția regală din 20 octombrie 1404 adresată Capitlului din Cenad, la declanșarea cercetării în 25 octombrie de către vicecomitele de Caraș și juzii nobiliari, până la ancheta propriu-zisă efectuată în ziua de 29 octombrie a aceluiași an.

Cinci ani mai târziu, în 12 ianuarie 1409⁴⁹, Sigismund de Luxemburg a ordonat Capitlului din Cenad o nouă anchetă, care să soluționeze plângerea făcută de data aceasta de sus-numiții frați Chep de Ghertenîș împotriva lui Dumitru, fiul lui Ladislau, fiul lui Dan de Duboz, care a fost acuzat că a atacat doi iobagi ai familiei Chep ce mergeau pe drumul liber, i-a lovit și rănit, după care i-a depozat de 57 de porci grași, de 50 de florini monedă nouă, precum și de alte lucruri și bunuri găsite asupra lor. Conform uzanțelor, capitlul a dat de știre că a fixat împreună cu nobilii și alte stări din comitatul Timiș data procesului, al cărui deznodământ nu îl cunoaștem însă.

În 1411 întâlnim un caz interesant prin prisma terminologiei sociale folosite în documentul din 29 august⁵⁰, prin care vicecomitele de Caraș, Iuga

⁴⁷ Ortway T., *op. cit.*, p. 152.

⁴⁸ Pesty F., *op. cit.*, p. 247.

⁴⁹ Ortway T., *op. cit.*, p. 404. Familia Dan de Duboz a stăpânit un întins domeniu feudal cu centrul al Duboz, sat situat în câmpia Banatului, pe valea Pogănișului, unul din domeniile cele mai întinse din zonă, ce plasa familia în rândurile marilor nobili ai regatului. Vezi Viorel Achim, *op. cit.*, p. 130-131.

⁵⁰ Pesty F., *op. cit.*, p. 276; Ligia Boldea, *Nobili și cnezi bănățeni – noi reflecții asupra unor*

de Zana și juzii nobiliari i-au desemnat pe Ioachim de *Badad* și pe Ioan de *Zigeth* să cerceteze plângerea înaintată de Ștefan, fiul lui Petru de Remetea, potrivit căreia Iacob, fiul lui Chep de Gherteniș, a luat cu forța un cal al iobagului Dionisie, cnez de *Zekes* (Secășeni) – *unuum equom Jobagionis eiusdem magistri Stephani Dionisy scilicet Kenesy de Zekes* – și l-a dus pe un fânaș mai ferit de pe moșia sa. Dubla calitate a lui Dionisie trădează, în opinia noastră, acel proces de erodare a statutului social-juridic al multor cnezi bănățeni, desfășurat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea și la începutul secolului al XV-lea, constituindu-se într-o dovadă contundentă a existenței structurilor sociale anterioare românești, asupra cărora s-a suprapus stăpânirea feudală a nobililor alogeni în secolul al XIV-lea.

În unele cazuri, conflictele interdomeniale dintre nobili au generat și acuzații false, care trebuiau demontate prin mărturia unui număr mare de nobili adevărați și a depunerii jurămintelor în fața capitlului. Un asemenea exemplu ne este furnizat în 2 august 1414⁵¹ de o presupusă acțiune în forță a lui Iacob, fiul lui Andrei Chep de Gherteniș care, împreună cu oamenii săi, ar fi pătruns cu forța pe moșia *Galad*⁵² a nobililor de Beregsău, de unde ar fi luat 20 de boi împreună cu plugurile iobagilor de pe moșie, perturbând astfel grav lucrarea pământului și aducând prejudicii majore iobagilor păgubiți și, implicit, stăpânului lor. Pentru stabilirea adevărului s-a ajuns să se solicite mărturia a 25 de nobili precum și prestarea jurământului de către cele două părți, dată fiind proporția semnificativă a pagubei ce ar fi fost comise, iar în cazul în care acuzația ar fi fost neadevărată, pârașul Dominic de Beregsău urma să plătească o amendă dublă.

Trenarea rezolvării unor situații i-a determinat pe păgubiți să își caute dreptatea în fața scaunului regal, acesta fiind cazul lui Andrei, fiul lui Andrei Chep de Gherteniș, care se plânge în 1 iunie 1416⁵³ regelui că de vreo 5-6 ani herghelia de iepe a nobilului Ștefan de Remetea pătrundea pe moșia Gherteniș,

mutații sociale (1350-1450), în *AnB (S.N.)*, XVI, 2008, p. 146. Ovidiu Pecican, *Arpadieni, Angevini, Români. Studii de medievistică central europeană*, Cluj-Napoca, 2001, p. 79.

⁵¹ Ortway T., *op. cit.*, p. 487.

⁵² Posesiune consemnată printre pertinențele cetății Vârșeț, localizată la poalele dealurilor Vârșețului, cf. D. Țicu, *op. cit.*, p. 328.

⁵³ *Ibidem*, p. 520; Radu Ardelean, *Oamenii din Banat și timpul (sec. XIV-XVII)*, în *Banatica*, 18, 2008, p. 233.

producând pagube semănăturilor sale și ale iobagilor săi, faptă asupra căreia pârâtul a fost găsit în cele din urmă vinovat de către vicecomiții de Caraș.

Întâlnim însă și situații în care, fără a exista motivația, reprobabilă de altfel, a jafului și strămutării, o serie de iobagi au făcut subiectul unor acte de violență dusă până la extrem, exemplul celor comise de nobili Chep de Ghertenis fiind grăitor în acest sens. Familie conflictuală și belicoasă, unii din membrii săi se pare că nu au ezitat să-și exercite „calitățile” războinice asupra iobagilor de pe moșiile vecine (căci cele de pe propria moșii nu ar fi avut cum să fie reclamate!), fapt care a stârnit în mod evident plângeri ale nobililor păgubiți astfel de o mână de lucru validă, cei de pe moșia Remetea-Ersig fiind printre țințele predilecte ale nobililor Chep. Astfel, în 30 septembrie 1387⁵⁴, Ștefan, fiul lui Petru, fiul lui *Hemy* s-a prezentat în fața vicecomitelui și a juzilor nobiliari ai comitatului Caraș pentru a se plânga că Andrei Chep *dicti* de Ghertenis a năvălit înarmat împreună cu oamenii săi pe moșia Șoșdea, unde a rănit mortal trei iobagi. Din 20 martie 1406⁵⁵ datează o nouă plângere a aceluiași Ștefan de Remetea îndreptată împotriva lui Iacob Chep (fiul sus-numitului Andrei Chep - n.n.) care, împreună cu familiarii și oamenii săi (probabil iobagi) a pătruns în forță pe moșia Remetea unde i-au agresat pe iobagii aflați la pădure, luându-i în bătaia săgeții. Cinci ani mai târziu, în 17 mai 1411⁵⁶, a fost rândul lui Iacob Chep de Ghertenis să se plângă în fața regelui că Petru de *Ded* (Deta) i-a agresat câțiva iobagi de pe posesiunea sa *Cher*⁵⁷. În sfârșit, în 13 februarie 1415⁵⁸ palatinul Ungariei, Nicolae Gara cere Capitlului din Cenad să cerceteze plângerea magistrului Ștefan de Remetea făcută împotriva aceluiași Iacob Chep de Ghertenis, cum că l-ar fi agresat pe iobagul Dionisie, cnez de Secășeni, de la care ar mai fi luat o serie de lucruri și bunuri.

Devastările de moșii au constituit o altă fațetă a cazuisticii complexe a relațiilor interdomeniale, în cadrul cărora iobăgimea a fost implicată fie ca parte activă, fie ca parte pasivă. Distrugerea ogoarelor, a morilor, a fânețelor sau a pădurilor necesita un număr mai mare de participanți, astfel încât documentele descriu adevărate expediții ale nobililor împreună cu familiarii și iobagii lor

⁵⁴ Pesty F., *op.cit.*, p. 173.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 254.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 267.

⁵⁷ Așezare dispărută, localizată în apropiere de Recaș, jud. Timiș, C. Suci, *op.cit.*, p. 310.

⁵⁸ Ortway T., *op. cit.*, p. 505.

pe domeniile învecinate. Poate că nu lipsit de semnificație este faptul că majoritatea unor asemenea acțiuni au fost îndreptate împotriva domeniului Gherteniş, probabil ca măsuri de retaliere față de atitudinea conflictuală a familiei de care pomeneam în rândurile anterioare și care se degajă din întreaga documentație care ne stă la dispoziție. Un prim exemplu este semnalat în 20 iunie 1406⁵⁹, când însuși Sigismund de Luxemburg cere Capitlului din Arad să cerceteze plângerea formulată de Iacob, fiul lui Andrei Chep, în numele său și al fraților săi, Andrei și Nicolae, cum că Toma, fiul lui Emeric de *Halymba* împreună cu oamenii și iobagii săi le-au tăiat toată pădurea de pe posesiunea Gherteniş, provocându-le o pagubă de 1500 de florini aur pur. În 24 iulie 1414⁶⁰ același Iacob Chep s-a plâns regelui că Bologdy de *Wadach* și fiul său, Emeric, împreună cu iobagii lor au pătrus în forță și au devastat posesiunile lor *Nyek* și *Chokal*⁶¹ ale familie Chep. O plângere similară a fost înaintată tot regelui de către mai mulți membri ai familiei Chep, de data aceasta împotriva lui Ștefan de Remetea și a fiului său, Emeric care, în 22 iunie 1415⁶² au devastat mai multe ogoare cu grâne ale iobagilor din Gherteniş, de asemenea păduri și fânețe, în timp ce Emeric l-ar fi agresat și rănit pe paznicul pădurilor. În urma anchetării faptei s-a constatat că, într-adevăr, iepele familiei din Remetea au făcut multe pagube în lanurile de grâu ale vecinilor din Gherteniş, drept pentru care iobagii de aici au considerat că sunt îndreptățiți să le rețină. În schimb, nu s-a putut dovedi faptul că Emeric de Remetea l-ar fi rănit pe pădurar.

Violențe sunt semnalate și cu ocazia unor tentative de strămutări forțate de iobagi, practicate de unii membri ai familiei Chep de Gherteniş, îndreptate împotriva moșiilor vecine lor din comitatele Caraș sau Torontal. Bunăoară, un prim asemenea caz datează din anul 1376⁶³ când, pe fondul unui conflict deja permanentizat între nobilii Himfy de Remetea și cei din Gherteniş, Ștefan Chep a pătruns pe moșia Remetea unde a incendiat un stog de fân și a strămutat un iobag pe moșia sa, Gherteniş, fără ca acesta să fi plătit cuvenitul

⁵⁹ *Ibidem*, p. 353.

⁶⁰ Pesty F., *op.cit.*, p. 279.

⁶¹ Așezări dispărute, identificate pe teren în apropiere de Gherteniş, C. Suciu, *op.cit.*, p. 377 și 311.

⁶² Pesty F., *op.cit.*, p. 280.

⁶³ Fejer Gy., *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X/6, Budapesta, 1842, p. 304.

terrarium. De-abia un an mai târziu, în 20 iulie 1377⁶⁴, însuși regele Ludovic I a ordonat Capitulului din Cenad să cerceteze pricina, acesta concluzionând la 4 septembrie a aceluiași an, în urma anchetei efectuate de Laurențiu de *Checheleke*, în calitate de om al regelui și de Andrei, cleric al capitolului, că nobilul Chep s-a făcut vinovat de toate aceste acuzații. O situație similară s-a înregistrat în 29 mai 1414⁶⁵ când Sigismund de Luxemburg, aflat la Aachen, cere comitelui și vicecomitelui de Torontal să cerceteze plângerea adusă lui la cunoștință de familia Hagymas de Beregsău (*Berekzow*), potrivit căreia Iacob Chep împreună cu Luca de *Chathad*, familiarul său, ar fi pătruns cu forța pe moșia lor *Galad* unde au agresat nouă iobagi aflați la arat, mai ales pe Ioan, *Zaz* și Nicolae, după care i-a capturat împreună cu boii de arat și i-au dus pe moșia lui Iacob, spre marea daună a pârașilor. Cazul a fost judecat de rege împreună cu baronii săi care, în fața evidențelor, a dat câștig de cauză familiei din Beregsău. Din păcate, lipsește și în acest caz actul care prevede pedeapsa atribuită făptașilor.

În sfârșit, întâlnim și situații în care degradarea relațiilor de vecinătate a atras după sine un întreg șir de spolieri și brutalități, acțiuni combinate care întregesc un peisaj deloc liniar al raporturilor sociale inter- și intradomeniale. Astfel, în 14 noiembrie 1387⁶⁶ Ștefan, fiul lui Petru de Remetea a reclamat în fața regelui faptul că Ladislau *Pascha* și Ioan, precum și *Bolgar*, fiul lui Andrei zis Chep de Gherteniș au furat fânul de pe moșia Remetea, apoi au luat un bou al lui Stoian, o turmă a iobagilor din Șoșdea, l-au rănit pe iobagul Laurent și au deviat cursul Bârzavei, provocând mari daune familiei Himfy. În 23 august 1409⁶⁷ a fost rândul familie Chep să îi reclame pe nobilii din familia lui Dan de Duboz că au comis numeroase silnicii pe moșiile lui Iacob Chep și împotriva iobagilor acestuia. În fine, în 13 octombrie 1414⁶⁸, pe fondul unui intens conflict al morilor care se aflau în salbă pe cursul Bârzavei, râu care traversa din amonte spre aval moșiile Remetea și Gherteniș, familia Himfy s-a plâns regelui că frații Iacob, Andrei și Nicolae Chep, pe lângă faptul că

⁶⁴ Ortway T., *op. cit.*, p. 136.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 478.

⁶⁶ Pesty F., *op. cit.*, p. 174; M. Holban, *Din cornica relațiilor româno-ungare în secolele XIII-XIV*, București, 1981, p. 298; L. Boldea, *Nobilimea românească din Banat în secolele XIV-XVI (origine, statut, studiu genealogic)*, Reșița, 2002, p. 42.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 265.

⁶⁸ Ortway T., *op. cit.*, p. 488.

au deturnat cursul râului în folosul lor, unul dintre ei l-a agresat pe Dionisie, cnezul de Secășeni și l-a spoliat de bunuri, a omorât niște cai folosiți de Ștefan Himfy la ridicarea bisericii sale parohiale din Remetea, a mai omorât doi cai ai lui Petru *Sartoris*, familiar al nobilului Himfy, iar alți trei cai aparținând lui Gheorghe de *Feldenek*, de asemenea familiar al Himfyștilor, și i-a înșușit.

Pentru a concluziona, excursul nostru în ambianța unuia dintre domeniile feudale bănățene, constituit prin donație regală în prima jumătate a secolului al XIV-lea, a intenționat să scoată în evidență câteva aspecte, accesibile din punct de vedere documentar, ale realităților social-economice, centrate pe ceea ce ni se relevă vizavi de existența și activitatea iobăgească pe domeniu. Lipsa cronică a documentelor referitoare la aspectele esențiale ale vieții iobăgești nu a putut fi compensată decât cu încercările de reconstituire prin analogii și referiri la acele elemente conținute de documente care au putut fi legate de sistemul de dări feudale, de ocupațiile țărănești, de bunurile posedate sau de relațiile cu stăpânii lor feudali. Asupra identității etnice a iobăgimii de pe domeniul Gherteniş considerăm că nu există vreun echivoc asupra integrării sale, în mare parte, în comunitatea românească a zonei, întreg domeniul fiind situat într-un spațiu în care locuirea românească s-a dovedit a fi compactă, fisurată în timp doar de aceste implanturi regale alogene, care s-au suprapus și au supus vechile structuri patrimoniale din secolele anterioare. Exemplul vecinilor Himfyști de pe domeniul imediat învecinat este mult mai concludent în acest sens, căci documentele păstrează multe din acțiunile uzurpatoare ale acestor nobili, sub protecția unei legislații ce s-a dovedit a le fi favorabilă, dar și a unor înalte demnități deținute în zonă, care le-au conferit fără îndoială o mare influență și putere politică și social-juridică. Multe din posesiunile domeniului Remetea-Ersig poartă amprenta toponimică cnezială, o dovadă irefutabilă a ascendenței lor tradițional românești⁶⁹. Prin extensie, opinăm că ne confruntăm cu o realitate similară în ceea ce privește domeniul Ghertenişului, constituit după aceleași tipare în aceeași perioadă istorică.

Mult mai bine aspectate documentar, deci informațional, sunt problemele legate de relațiile interdomeniale ce s-au stabilit între familia nobililor Chep și familiile nobile de pe moșiile învecinate, relații perturbate de numeroase litigii, ce au prilejuit o serie de acțiuni procesuale care au aruncat o lumină mai

⁶⁹ M. Holban, *Mărturii asupra rolului cnezilor de pe marile domenii din Banat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea*, în *SMIM*, II, 1957, p. 413.

intensă asupra identității iobăgești, ocultate, după cum spuneam, sub multe alte aspecte. Asistăm astfel la un șir întreg de acțiuni violente, caracterizate de dorința nobililor de a obține avantaje funciare, materiale, pecuniare sau umane, în cadrul cărora iobagii apar atât ca părți active dar, de cele mai multe ori, ca elemente pasive, direct prejudiciate de jafurile, devastările, răpirile, agresiunile verbale sau fizice ori chiar omorurile cărora le cad victime. În fața legii, prejudiciul major este cel al stăpânului feudal; în plan uman, prin toate aspectele care contează, iobagii apar ca victime ale unui sistem ce a protejat prin legi precis formulate proprietatea feudală și dreptul stăpânului de domeniu, eludând forța motrice ce a stat în spatele evoluției și progresului economic în acele timpuri. Căci, atacați pe pământul lor, la munca câmpului sau la pădure, la trecerea pe drumurile libere spre târgurile din zonă, privați de bunuri, uneori de forța lor de muncă prin agresiuni bine direcționate, acești iobagi nu își găsesc dreptatea decât în măsura în care stăpânii lor fac apel la forurile de judecată și, în eventualitatea dovedirii vinovăției agresorilor, ei și-au putut recupera parte din prejudiciul adus lor. Această atmosferă conflictuală, perturbatoare considerăm că nu poate fi generalizată ca o realitate omniprezentă în activitatea domeniială; rosturile gospdăriei țărănești, lucrul sistematic al pământului, viața cotidiană circumscrisă domeniului feudal își vor fi avut ritmicitatea și normalitatea lor, punctată din timp în timp de asemenea marasme sociale, singurele care, din păcate pentru acuratețea oricărei reconstituiri istorice, au supraviețuit timpului datorită imortalizării lor documentare.

LA SITUATION DES PAYSANS SERFS DU DOMAINE DE GHERTENIS EN FIN DU XIVE SIECLE ET AU DEBUT DU XVE SIECLE

Résumé

Notre démarche dans l'ambiance d'un des domaines féodaux banatien, constitué par un don royal dans la première moitié du XIVe siècle, a eu le but de mettre en évidence quelques aspects, accessibles du point de vue documentaire, des réalités sociales et économiques, fixés sur ce qu'on nous relève vis-à-vis de l'activité et de l'existence de la servitude sur ce domaine. Le manque chronique des documents concernant les aspects essentiels sur la vie des paysans serfs n'a pas pu être compensé que des essais de reconstitution faite par des analogies et des références visant des quelconques éléments contenus par les documents, qu'on peut les lier du système des impôts féodaux, des occupations paysannes et des biens possédés ou des relations de ceux-ci avec les maîtres féodaux. En ce qui concerne l'identité ethnique des paysans serfs du domaine de Ghertenis, il n'existe aucun équivoque pour les intégrer dans la communauté roumaine de la zone, ce domaine, tout entier, étant situé dans un espace où l'habitation roumaine a été compacte, brisée au long du temps par des implants royaux allogènes, qui ont superposées et soumis les anciennes structures patrimoniales des siècles antérieurs. L'exemple de la famille voisine de Hymfi est extrêmement concluant en ce sens, car les documents envisagent une multitude d'actions d'usurpation déployées par ces nobles, sous la protection d'une législation qui a été favorable pour tous de ceci, mais aussi par des hautes dignités détenues dans la zone, la source d'une grande influence et pouvoir politique et aussi sociale et juridique. Beaucoup des possessions du domaine de Remetea-Ersig présentent l'empreinte toponymique kneziale, se constituant en preuve irréfutable de leur ascendance traditionnellement roumaine. Par extension, nous considérons qu'il s'agit en ce cas d'une situation similaire en ce concerne le domaine de Ghertenis, constitué sur le même modèle et dans la même période historique.

Une meilleure existence documentaire et informationnelle est relevée au cas des relations inter-domainiales qui se sont établies entre la famille des nobles de Chep et les familles nobles des domaines voisines, souvent

perturbées par des nombreuses litiges, qui on produit toute une série d'actions en justice, qui ont jeté une plus intense lumière sur l'identité des paysans serfs, néanmoins occultée de plusieurs points de vue. On assiste ainsi a une longue série d'actions violentes, caractérisées par le désir des nobles d'obtenir des avantages foncières, matérielles, pécuniaires ou même humaines, où les paysans serfs apparaissent tant en posture de parties actives, que des éléments passifs, directement victimes des pillages, des destructions, des rapines et des agressions verbales ou physiques et même des meurtres. Du point de vue légal, le préjudice majeur appartenait au maître féodal; sur le plan humain, par tous les aspects qui comptent ici, les paysans serfs apparaissent en victimes d'un système qui avait protégé par des lois précisément formulées la propriété féodale et le droit du maître de domaines, tout en éludant la force motrice qui a existé derrière l'évolution et le progrès économique de ces temps-là. Car, attaqués sur leurs terres, au travail champêtre ou dans les forêts, au passage sur les chemins libres vers les foyers de la zone, privés de leurs biens, quelquefois de leur force de travail par des agressions bien directionnées, ces paysans serfs ne pouvaient trouver la justice eux-mêmes, mais en mesure où le maître féodal fait appel à la justice et, dans l'éventualité où ceux-ci prouvent la culpabilité des agresseurs, ils peuvent récupérer le préjudice. Cette atmosphère conflictuelle, perturbatrice, ne peut pas être généralisée, comme une réalité omniprésente dans l'activité domaniale; les ressorts du foyer paysan, le travail systématique de la terre, la vie quotidienne circonscrite dans le domaine féodal ont eu, sans aucune doute, leur rythmicité et leur normalité, pointée, de temps en temps, par ce sorte de marasmes sociales, les seules qui, d'une manière regrettable, peuvent assurer une correcte reconstitution historique, à cause de leur immortalisation dans les documents.

CÂTEVA DOCUMENTE PRIVIND JUDELE SĂTESC ÎN BANAT (SECOLELE XIV–XV)

*Livia Magina**

Cuvinte cheie: Banat, instituții, jude sătesc.

Key words: Banat, institutions, judex.

Instituțiile reprezintă, pentru administrarea oricărei societăți, coloana sa vertebrală, sunt punctul nodal dintre societatea reală și aceea imaginată prin intermediul organizării. O ierarhie a instituțiilor înseamnă, în fapt, capacitatea statului de a controla întregul sistem social. Astfel, instituțiile puterii centrale nu vor putea niciodată subzista într-un ansamblu haotic, fără existența celor secundare. Ființarea unei instituții, dovedită documentar, chiar fără legi care să o ateste oficial, ne determină să credem în vechimea acelei instituții și în importanța ei la nivelul ierahizării socio-politice. În acest sistem de idei se înscrie și instituția judeului sătesc, una dintre cele mai puțin studiate din ansamblul instituțional al evului mediu, aflată tocmai la baza piramidei administrative. O încercare de definire a acestei instituții înseamnă a delimita atribuțiile și obligațiile și a evidenția drepturile celui care îndeplinește funcția de jude.

Asupra originii și vechimii ei se poate specula ținând cont în special de documente de tip juridic, fără ca acestea să poată oferi tabloul integral al activității și atribuțiilor judeului sătesc. În ceea ce privește originea juzilor istoriografia românească a încercat să descopere în ce măsură din statutul de cnez a avut loc evoluția/degradarea spre acela de jude¹. Trebuie specificat că istoriografia, mai veche sau contemporană, nu beneficiază de un studiu integrator asupra instituției ca atare, cu excepția articolului semnat de către academicianul David Prodan², în care sunt enumerate sarcinile administrative

* Muzeul Banatului Montan, Reșița, Bd. Republicii, nr. 10, e-mail: liviamagina@yahoo.com.

¹ Avram Andea, *Banatul cnezial până la înstăpânirea habsburgică (1718)*, Reșița, 1996.

² David Prodan, *Judele satului iobăgesc în Transilvania în secolele XVII și XVIII*, în *AIIA Cluj*, 1961, p. 217-235.

și organizatorice ale celui care îndeplinea această funcție, fără ca referințele să le ateste întotdeauna pentru o anumită epocă sau teritoriu. Astfel judele își circumscrie competențele în două paliere ale cadrului socio-juridic existent: unul public și unul privat ce ține de economia domenală. Strângerea dărilor, rezolvarea problemei răufăcătorilor, judecata în primă instanță în cazurile minore, încartiruirea oștii, organizarea căraușiiilor, a poștei sunt doar câteva dintre atribuțiile publice ale judeului, în timp ce sarcinile private se constituie și se acumulează pe parcursul creșterii numărului obligațiilor față de stăpânul domenal: gospodărirea moșiei, repartizarea sarcinilor și supravegherea executării lor, deservirea scaunului de judecată al stăpânului etc³.

Documentele propuse, cu cronologie cuprinsă între 1344 și 1436, sunt cazuri juridice, limitând într-o oarecare măsură extragerea unor concluzii general valabile. Persoana însărcinată cu aplicarea diverselor obligații apare sub numele de *villicus* și *judex* iar așezările menționate se înscriu în arealul bănățean de câmpie. Primul document supus atenției este emis de capitlul din Titel din anul 1344 în cazul unui furt de cai în zona Becicherecului. Judele Ioan, fiul lui Paul, este reprezentat de un iobag care depune mărturie în numele lui în fața capitlului.

Cel de-al doilea act, din 1408, relatează un caz de neprezentare a vilicului Nicolae din Giarmata în fața instanței scaunului fiilor lui Pose, fapt pentru care este amendat.

Documentul datat aprilie 1434 îl prezintă pe judele Dumitru din Hollos, care a achitat 250 de florini, restanță de la cumpărarea unei vii de la nobilul Ladislau Hagmas. Pentru acest sat un document din 1451 amintește pe *Demetrio, giudice et Ladislao Farkas, jurato in possessione Hollos constitutis*⁴, care, dacă se referă la aceeași persoană amintită 17 ani mai devreme (anexa 3), ar putea atesta că un singur personaj putea ocupa funcția vreme îndelungată, în ciuda faptului că exista o cutumă de elecție anuală a judeului; mai mult, din suma datorată nobilului Ladislau Hagmasi, reiese că dregătorul acestei localități era o persoană destul de înstărită, cu toate că este numit jude al iobagilor (*quendam Demetrius, judicem jobagionem*).

³ *Ibidem*, p. 218-221. Mai în detaliu la Szabó István, *A parasztfalu önkormányzatának válsága az újkorban*, în *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*, Budapesta, 1948, p. 267-310.

⁴ Magyar Országos Levéltár (MOL), Diplomatikai Levéltár (DL.), 14485.

Al patrulea document, din 1435, emanat de vicecomitele de Timiș și juzii nobililor, amintește pe judele din Șanovița care nu a depus jurământ că s-ar fi plătit impozitul pentru fisc.

Actul al cincilea evidențiază limitele autorității juridice a judeului sătesc, în acest caz fiind vorba despre vilicul din Veresegyház care a reținut mai mulți iobagi ai nobilului Ladislau Hagmasi.

Cu toate că documentele par a fi fără substanță, judele apărând în majoritatea cazurilor doar menționat, introduse în seriale cu același tip de activitate, este posibilă confecționarea unor concluzii certe asupra atribuțiilor sau a drepturilor sale. Toate cele cinci piese documentare sunt legate de pricini judiciare în care juzii sătești au fost mai mult sau mai puțin implicați. Dacă documentul de secol XIV menționează în funcția de jude o persoană pe care o putem bănuși ca făcând parte din elita nobiliară prin titulatura pe care o poartă (*magister*), în veacul următor titulatura oficialilor satului îi apropie pe aceștia mai degrabă de lumea iobăgească⁵, fapt care ar putea semnifica transformările suferite de statutul celui care îndeplinește funcția. Dacă spațiul sud-est transilvănean a reținut pentru jude denumirea de *sândie*⁶, în ceea ce privește spațiul bănățean judele sătesc apare în documente sub forma chinez, cnez, kenes, *villicus*, *judex*, în scriere latină sau *biró* și *falusi biró*, în cea maghiară, evidențiind fie originea etnică a acestuia, fie moda de scriere adoptată de cel care a redactat documentul. Forma *cnez*, *kenez*, *chinez* a fost mult mai uzitată în special în perioada ulterioară (secolele XVI-XVIII). Ca o ipoteză, se poate aprecia că în secolele la care ne referim cei doi termeni au o oarecare conotație etnică, și anume formele *judex* sau *villicus* desemnează oficiali ai satelor cu populație posibil maghiară, în vreme ce termenul de *cnez*, *kenez* face referire la dregătorii satelor românești. Ipoteza pare cu atât mai plauzibilă tocmai pentru că vorbim despre așezări din partea joasă a Banatului, mult mai diversificată etnic decât cea montană, care a continuat să prezeve până târziu instituțiile specific românești. Relativ în aceeași perioadă există documente care par să confirme cele afirmate mai sus. Astfel în 1444 apar menționați *Thoma, kenesio magnifici Francisci Chaak in Ewsi, Grubano, similiter kenesio, Johannes Vosthi in Gerthianus, Rado kenesio regalius in*

⁵ Două acte din 1451 amintesc pe *Jacobus kenezium pridem jobagionem* din Chery –Dl. 55492 și pe voievozii Luca și Iacob, precum și pe judele Ioan, toți iobagi ai lui Ioan Himfy –Dl. 55491

⁶ D. Prodan, *Despre sândie*, în *CL*, 1962, p. 143-147.

*Borzlyk, Petro, kenesio de Rekasd, Blasio, similiter kenesio de Bozus*⁷. Un alt act, din 1450 face distincție clară între un *Johannis biro, dictus de Warhalom* și *Johannis kenezium de Beldre*⁸, ambele așezări cu statut rural din comitatul Torontal. Mai mult, în Beldre (azi, Novo Miloșevo, Serbia) este menționat și un *Luca, waydam de eadem*, ceea ce certifică un mediu specific românesc, dat de prezența cnezului și voievodului.

Așadar, documentele propuse evidențiază implicarea judei sătesc în majoritatea evenimentelor rurale, limitele autorității sale, fragmente ale unei ipoteze privind originea socială a celui care ocupă funcția de jude precum și un preambul la o viitoare cercetare în domeniu.

ANEXE

I

1344, octombrie, 22, Titel

MOL, Dl.51317, hârtie cu pete de apă, pe verso aplicată pecete inelară de închidere

Capitulul din Titel dă de știre că s-a prezentat în fața sa Blasius, iobagul lui Oliver de Cheusci, care a depus plângere în numele lui Ioan, fiul lui Paul, judele din Cheusci, pentru că vameșul Ioan, fiul lui Ladislau din Becicherec l-a atacat pe Anton servitorul susnumitului jude, l-a rănit, i-a sustras bunurile și caii, fără să dea socoteală pentru fapta sa.

Nos, Capitulum ecclesie Tytuliensis, damus pro memoria quod Blasius, jobagio magnifici viri magistri Oliveri de Cheusci¹ in persona magistri Johannis, filii Pauli, iudicis eiusdem ville, coram nobis personaliter dixit protestando, quod cum idem magister Johannes quendam, famulum suum, nomine Anthonium, pro quibusdam suis et domini sui, negotiis ad honorabilem capitulum ecclesie Chanadiensis transmississet et idem per villam Bechekereky² cum suo parvulo, ad cuius manus equus sine sella ducebatur, secure et sine

⁷ MOL, Dl. 59284.

⁸ MOL, Dl. 44588.

impedimento in festo Sancti Galli Confessoris proxime preterito transivisset tandem cum per campum satis in magno spatio pervenisset Johannes, filium Ladizlai, tributarius de eadem Bechekereky, cum suis complicitibus ipsum insequendo tres equos summe videlicet et famuli cum sellis et tercium sine sella, faretam cum arcu et gladio ac duo pallia ab eodem auferendo et eundem diris vulneribus in manibus et digitis vulnerando abstulissent.

Quo facto, idem magister Johannes in crastino eiusdem festi ad repetenda ablata et de iniuria sibi facta emendanda in Bechekereky ad ipsum Johannem, filium Ladizlai, personaliter accessisset et ibidem se omnia ablata redditurum et de iniuria satisfacturum promississet, tamen nichil ex dictis ablatiis restituisset, nec de iniuriis sibi illatis satisfacere curasset.

Datum feria sexta proxima post festum prenotatum, anno Domini M^o CCC^o XI^{mo} quarto.

Pe verso: Pro magistro Johanne, filio Pauli, iudice de Cheusci, contra Johannem, filium Ladizlai, tributarium de Bechekereky, protestatoria.

1. Localitate dispărută probabil situată în comitatul Bács sau Torontal.
2. Zrenjanin, Serbia.

II

1408, mai, 15, Timișoara

Original: MOL, Dl. 92310, hârtie, pe verso aplicate trei peceti inelare

Magistrul Petru, fiul lui Nicolae de Derechke, vicecomite și juzii nobililor comitatului Timiș dau de știre că în fața lor s-a prezentat Gallus, slujitor din Gencz, care a relatat că vilicul Nicolae din Giarmata, nu s-a prezentat la procesul pe care îl avea cu doi iobagi ai fiilor lui Pose, pentru aceasta fiind pasibil de amendă.

Nos, magister Petrus, filius Nicolai de Derechke, vicecomes et iudices nobilium comitatus Temesiensis, memorie commendamus quod ad nostram veniendes presentiam Gallus, parvus de Gencz, dictus nobis confessus eomodo quod cum quidam Nicolaus, villicus de Naggarmat¹, in sede iudiciaria

filiorum Pose in possessione eorundem Hodus² dictus habita, contra quosdam duos iobagiones magistrorum Petri et Georgii, filiorum Pose, videlicet Duissa et Demetrius, dictos juris processibus litem quandam excitasset ipseque providenda veritate inhiberi fiendorum ad eandem sedem judicariam accessisset ibi eius in presentia pretactus Nicolaus, villicus de Naggarmat, ad predictam actionem suam agendum non venisset, nec misisset, prefatis Demetrio et Duisa expectantibus, super quo eadem sedes judiciaria dictorum filiorum Pose, prefatum Nicolaum villicum contra annotatos Demetrios et Duisa, singulariter in iudiciis, sex marcarum vulgarium per ducentos scilicet denarios compuntandorum convictum adiudicasset attamen suam prescriptam vel litem si prosecui voluerit, facultate salva remanente.

Datum in Temesuar, feria tertia proxima post festum Beati Stanizlay martiris, anno Domini millesimo quadringentesimo octavo.

Pe verso: Petri et Georgii, filiorum Pose.

1. Giarmata, jud. Timiș.

2. Localitate dispărută, în apropiere de Zăbrani, jud. Arad.

III

1434, aprilie, 4, Belgrad

Original: MOL, Dl .43992, hârtie, parțial distrus, pecete inelară aplicată pe verso.

Matko de Talovecz, comite de Keve și Caraș scrie oficialilor din Szentelt că Dumitru, judele iobagilor din Hollos a dat satisfacție nobilului Ladislau Hagmasy de Beregsău pentru restanța de 250 de florini rămasă de la cumpărarea unei vii.

Mathko de Tallowcz Koviniensis et de Crasso comitatum comes et
judex comanorum, etc.

Circumspecti et providi viri, nobis dilecti. Ex insinuatione egregii viri Ladislai Haghmas de Berekwow intelleximus, quod vos quendam Demetrius,

judicem jobagionem suum, in possessione sua Hollos¹ vocata residentem ad Zenthelt², in medium vestri deduxissesit moraturum qui scilicet Demetrius judex cum ducentis quinquaginta florenis per centum videlicet pretio unius vini eidem domino suo Ladislao Haghmas rationabiliter teneretur. Quare vobis firmissime commitimus et mandamus quatenus mox visis presentibus ex parte ipsius Demetrii iudicis, eidem Ladislao Haghmas super premissis ducentis et quinquaginta florenis per centum omnimodam et indilatam impendere debeatis satisfactionem. Et secus in premissis facere non ausuri.

Scripti in Albanandor, in dominica Quasimodo (geniti), anno etc. tricesimo quarto.

Pe verso: Circumspecti et providi iudici, iurati, ceterisque civibus de Zentelth, nobis dilecti.

1. Localitate dispărută, în apropiere de Nakovo, Serbia.
2. Localitate dispărută, în apropiere de Mokrin, Serbia.

IV

1435, iunie, 28, Timișoara

Original: MOL, Dl. 54949, hârtie, pe verso aplicate 3 peceti înelare.

Mihail Anyos de Fayz, vicecomite și juzii nobililor comitatului Timiș, dau de știre că văduva lui Emeric Himfy de Remethe nu și-a plătit impozitul datorat fiscului pentru posesiunea sa Șanovița, deși un familiar al său a susținut a contrariul. Întru-cât judele satului nu a venit să depună jurământ în acest sens, cauza a fost înaintată spre soluționare lui Ștefan de Rozgon, comite de Timiș.

Nos, Michael Anyos de Fayz, vicecomes et iudices nobilium comitatus Themesiensis, memorie commendamus quod exactor lucris camere regalis presentis anni contra nobilem dominam relictam Emericii, filii Him de Remethe proposuit, quod lucrum camere regalis anno preterito et presentis anni de sua possessione Zazinfalua¹ vocata non persolvisset, unde quidam familiaris ipsius domine respondit, ut anno preterito et presenti plene

persolvissent, pro eo nos iudicantes commiseramus in hunc modum, ut iudex ipsius possessionis vel vilicus iuramentum suum deponere teneatur super eo, ut anno preterito et presenti dictum lucrum camere regalis plene persolverent, quia idem iuramentum prefatus actor lucri camere regalis contentari noluisset, nec dictum iuramentum recipere, pro eo nos dictam causam cum serie nostre adiudicandum ad quindecimum diem ad adventus magnifici Stephani de Rozgon, comitis nostri duximus deliberandum et determinandum.

Datum in Themesuar, feria tertia proxima ante festum beatorum Petri et Pauli apostolorum, anno Domini M CCCC^{mo} XXX^{mo} quinto.

1. Șanovița, jud. Timiș.

V

1436, iulie, 17, Timișoara

Original: MOL, Dl. 44100, hârtie, pe verso aplicate 4 peceti inelare.

Mihail Anyos de Fayz, vicecomite și juzii nobililor comitatului Timiș dau de știre că, în fața lor a venit Petru zis Nyul (Iepure), viceoficial al banului Deseu, care s-a obligat să elibereze pe iobagii nobilului Ladislau Hagymas de Beregsău, luați prizonieri și ținuti în captivitate de către judele satului Veresegyház.

Nos, Michael Anyos de Fayz, vicecomes et iudices nobilium comitatus Themesiensis, memorie commendamus quod Petrus dictus Nywl commorans in Chene¹ viceofficialis Deseu bani, nostram personaliter veniens in presentiam dixit et est confessus in hunc modum, ex quo vilicum de Vereseghaz² jobagionem Ladislai Hagmas de Berekzow captivasset et in presenti in vinculis conservaret, ipsum vilicum abire permetteret et de dampnis et captivatione sua eidem vilico omnimodam satisfactionem impenderet, necnon Emericum cum omnibus suis jobagionem eiusdem Ladislai Hagmas domum dare deberet et teneatur omni sine dampno, ad quod se coram nobis spontanea sua voluntate obligabat, ut crastina die date presentium assignaret et redderet.

Datum in Themesuar, feria tertia proxima post festum Divisionis duodecim apostolorum, anno Domini MCCCC^{mo} XXXVI^{to}.

1. Cenei, jud. Timiș.

2. Localitate dispărută, aflată între Biled și Șandra, jud. Timiș.

SOME DOCUMENTS ABOUT *JUDEX PAGI* IN BANAT (XIV–XV CENTURIES)

Abstract

Judex pagi is the main beneficiary of the village, under the state authority and that of master of his domain, having tasks of both parts. In Banat is called knezes, Kenez, judex or villicus, probably an expression of ethnic origin of people. This five documents submitted are showing the age of this institution in Banat. The article is intended, through this documents, an introduction to the issues less researched history of this institution by the romanian historiography.

JOHN HUNYADI BETWEEN BELGRADE AND CETATEA ALBĂ IN THE 1450'

*Alexandru Simon**

Cuvinte cheie: Iancu de Hunedoara, Imperiul Otoman, Regatul Ungariei, Cruciada Târzie
Key words: John Hunyadi, Ottoman Empire, Hungarian Kingdom, Late Crusade.

More than in the better documented case of his son, and as almost a rule for 'eastern' rulers (including the sultans) in the 1400', Hunyadi's 'foreign', but also 'general' contemporary image, is largely an 'Italian product'. In this respect, these lines focus on the events of 1456, when Genoa and the Genoese should have been of great assistance for the *Transylvanian prince* Hunyadi. These matters could help us better determine John Hunyadi's real political credibility and military capacity and why his chances of survival against the Ottomans were deemed as rather small¹.

I. The Walachian Throne and Hungary's Anti-Ottoman Defense on the Lower Danube

One of the major problems for John Hunyadi throughout the first half of 1456 was his eastern flank (Transylvania and Walachia). According to traditional perspectives, John Hunyadi covered the problem with Saxon aid and with Vlad III the Impaler's support, who, moreover, quickly dethroned Wladislaw II². Nonetheless, the known data also led to the hypothesis that in

* Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca, Academia Română/Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, e-mail: alexandrusimon2003@yahoo.com.

¹ Alexandru Simon, *The Lion in the Winter: John Hunyadi's Career from Kossovopolje to Belgrade (1448-1456)*, in *Between Worlds*, II, *Extincta est Lucerna Orbis: John Hunyadi and his Time* (= *Mélanges d'Histoire Générale*, II, 2), (ed. by Ana Dumitran, Loránd Mádly, Al. Simon), Cluj-Napoca, 2008, p. 491-522.

² Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova (a. 1324-1881)*, I. *Secolele XIV-XVI*, București, 2001, p. 99-104.

fact Vlad (III) acted ‘on behalf’ of sultan Mehmed II (view pre-dominant in Romanian historiography in the late 1800³).

1. The Hunyadis and the Walachian Loyalty of the House of Dracul in the Mid 1450’

Critobulos, Chalcondylas, Tursun Bey, or Kemal Pasha Zade, all claim that that Vlad III took the throne with Ottoman support⁴. This however may have applied only for his first short reign in 1448. Yet, none of these Late Byzantine and Ottoman chronicles, which devote much space to the Walachian-Ottoman war of 1461-1462, even implied that Vlad III had been hostile to the Porte prior to those years, which would have been the case if he had been enthroned by Hunyadi in 1456⁵.

Basarab IV Țepelus (the Little Impaler), Wladislaw II’s cousin accused the Saxons of Brașov (in late 1479) of sheltering a pro-Ottoman boyar faction which had caused much damage to Christendom, and had helped enthrone Vlad III and kill Wladislaw II⁶ (in 1475, Basarab IV had been the Walachian candidate of both the Saxons and Stephen III of Moldavia, who did not want Vlad III the Impaler back on the throne). Only weeks prior to this letter, Basarab IV had assisted the Ottomans on their unsuccessful Transylvanian campaign. In return, the repertory of charges brought against this faction, covering more than two decades, brought forth by him, perfectly suits Walachian politics.

Vlad III of Walachia in Buda and Transylvania after 1451

Regardless of interpretation, a credible analysis must begin in John Hunyadi’s time. According namely to the various German drafts of the later

³ In particular Constantin A. Stoide, *A doua domnie a lui Vlad Țepeș. Luptele pentru ocuparea tronului și consolidarea domniei (1456-1458)*, in *AIIA Iași*, XXII, 1986, 1, p. 111-130.

⁴ Laonic Chalcocondil, *Expuneri istorice. Historiarum demonstrationes* (ed. by Vasile Grecu), București, 1958, p. 283; Cristobul din Imbros, *Din domnia lui Mahomed al II-lea (1451-1467)* (ed. by V. Grecu), București, 1963, p. 290; Tursun Bey and Kemal Pasha Zade, in *Cronici turcești privind țările române. Extrase, I, Secolul XV-mijlocul secolului XVII* (ed. by Mihail Guboglu, Mustafa Mehmet), București, 1966, p. 67, 198.

⁵ The same applies for Western sources Al. Simon, *Dracula in Hungary: Crusades, Estates and Brides (1462-1476)*, in *Annuario*, X, 2008, forthcoming.

⁶ Ioan Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în secolele XV și XVI*, București, 1905, no. 121, p. 149-151 (henceforth: *Documente Brașov*).

stories on Dracula, he enthroned Vlad III in 1456, in exchange for numerous promises⁷. Earlier, in April 1456, relations between Wladislaw II and John Hunyadi had been hostile again, though both were disposed to accept king Ladislas V' arbitrage. The king was willing to mediate the conflict for we want to make justice and right to Wladislaw II. Until then, he instructed the Saxons to defend Hunyadi's lands in case Wladislaw would attack⁸.

On July 3, 1456, from Cuvin (Keve), John Hunyadi informed the jurors of the Seven Saxon Seats that he had entrusted their defence to voivode Vlad⁹. Vlad III had first been a ruler of Walachia in 1448 (a voivode's son or brother, without having ruled until then, could also be called voivode¹⁰). Then Wladislaw II had joined Hunyadi on his Serbian campaign, which allowed the Ottomans to enthrone Vlad III. In spite of the defeat of Kossovopolje, Vlad still soon lost his throne¹¹.

The only known direct documentary evidence on Vlad (the future Impaler) afterwards comes from February 1452, Following the Ottoman-Hungarian 'peace' of November 1451, confirmed in April 1452 (which guaranteed Wladislaw II' Walachian rule), John Hunyadi ordered that Vlad III should be expelled to Moldavia, where he had come from, probably only months earlier¹². It is nonetheless uncertain whether Vlad III, as other contenders, was actually expelled from Transylvania.

Bonfini¹³ stated that *Wlada Montanae Valachiae princeps* attended the talks of Buda on the anti-Ottoman defense of the realm (summer 1455), while Thuróczy¹⁴, wrote that John Hunyadi brought back Vlad III and introduced him at court, seemingly at the time of the formal reconciliation between Hunyadi

⁷ The main examples can be found in Matei Cazacu, *Dracula [suivi du "Capitaine Vampire" une nouvelle roumaine par Marie Nizet (1879)]*, Paris, 2004, p. 369, 439.

⁸ *DRH*, D, *Relațiile între Țările Române*, I, 1222-1456, (ed. Ștefan Pascu, Constantin Cihodaru, Konrad G. Gündisch, Damaschin Mioc, Viorica Pervain), București, 1977, no. 330, p. 450.

⁹ *DRH*, D, I, no. 333, p. 455.

¹⁰ Dan, Wladislaw II's brother and contender to Vlad's throne, *DRH*, D, I, no. 341, p. 461.

¹¹ M. Cazacu, *La Valachie et la bataille de Kossovo*, in *RESEE*, IX, 1971, 1, p. 131-139.

¹² *DRH*, D, I, no. 308, p. 423.

¹³ [Antonio Bonfini] Antonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum decades*, (ed. József Fögel, László Juhász, Béla Iványi), III, Leipzig, 1939, p. 37.

¹⁴ [János Thuróczi/ Thuróczy] Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*, I, *Textus*, (ed. Erzsebet Galántai, Gyula Kristó) Budapest, 1985, p. 245.

and Ulrich von Cilly (early 1453). Gustav Gündisch¹⁵ redated Vlad's meeting with Ladislas to March 1456. This can be accepted, as well as rejected. In 1453, prior to the fall of Byzantium, John's relations to Wladislaw were good, but, by bringing Vlad to Buda, Hunyadi may have, successfully attempted (for the moment) to put pressure on Wladislaw II, a common political move.

The bad blood between John Hunyadi and the Drăculești (in 1447 John Hunyadi had Vlad II executed), was seemingly left aside for the moment. But, immediately after the tide turned against John Hunyadi's first born son, Ladislas, two days before the latter's execution on the 16th of March, 1457, Vlad III the Impaler reminded the Saxons of how John Hunyadi's trustees John Geréb of Vingárt and Nicholas Vizaknai (of Ocna Sibiu/ Salzburg) the Elder had attempted to kill him, out of love for Wladislaw II of Walachia¹⁶. The safest dating for this event remains the year 1452.

The Sons of Vlad II Dracul and John Hunyadi

By early September, when Vlad wrote to Braşov as ruler of Walachia, Wladislaw II (his last known document dates back to April 1456) had lost his throne¹⁷. According to his tombstone in the Dealu monastery from the 1510', he died on August 20, 6983 [1455]. The year is certainly mistaken. Still, the day and month of his death cannot be automatically regarded as also mistaken¹⁸.

If we accept them, a scenario would be that, after sultan Mehmed II the Conqueror retreated from Belgrade in late July 1456, Vlad III the Impaler took his Transylvanian troops and made his move against the acting ruler Wladislaw II. The latter was eventually defeated and lost his life. Previously, due to Mehmed II's orders, or out of fear of Vlad III, Wladislaw II had not left for Belgrade. No known source records the Walachians as Ottoman 'auxiliaries' there. In general, even at the risk of temporarily losing control over Walachia, the sultan took with him the ruler or at least the main core of his army, like in

¹⁵ *Cu privire la relațiile lui Vlad Țepeș cu Transilvania în anii 1456-1458*, in *Studii*, XVI (1963), 4, p. 682-683.

¹⁶ *Documente Braşov*, no. 259, p. 319.

¹⁷ *DRH*, D, I, no. 339, p. 456.

¹⁸ Alexandru Lapedatu, *Mormintele domnești de la mănăstirea Dealul*, in *CLit.*, XXXVII (1903), p. 433-434.

the case of the Moldavian campaigns of 1476 and of 1484¹⁹.

Vlad III the Impaler's first two letters to Braşov (September 6 and 10, 1456) are a collection of twists and turns in phrasing and a mixture of direct statements and indirect reference. They sound strange for somebody who 'had' late John Hunyadi's and king Ladislas V's full approval for his rule²⁰. Though he feared the Turk, and wanted to work for the defense of his land and of the realm, not directly against the Turk, but only to soften his stand towards Walachia and weaken her burden, Vlad III was already the Porte's vassal. Though, given his meeting with Ladislas V, the task entrusted to 'him' by Hunyadi and his Walachian victory, Vlad had normally proven his loyalty, he still wanted (had) to prove and do his loyalty. No mention was made of the late Hunyadi²¹.

After Ladislas Hunyadi's coup of Belgrade (November 1456), Vlad III the Impaler's relations to the Hunyadis became officially hostile. By mid December, the royal decision had been taken to replace Vlad III with Dan voivode. Ladislas Hunyadi instructed the Saxons to support Dan²². He mentioned the broken promises made by Vlad III the Impaler while *extra regnum suum esset*, but not his father's direct involvement in Vlad's enthronement. In mid March 1457, while accusing John Hunyadi's men of attempted murder, Vlad stated that he owed his throne only to God²³. At any rate, asides from the impact of John Hunyadi's death, ties between Vlad III the Impaler and John Hunyadi's party, as well as to the king, were probably not that strong when Vlad III won the throne.

2. The Walachian Front between Belgrade and Chilia in the Spring and Summer of 1456

In March 1456, according to the Ragusans, the Ottomans were already attacking the remainders of Serbia and were also preparing to

¹⁹ See also Al. Simon, *The Limits of the Moldavian Crusade (1474, 1484)*, in *Annuario*, IX, 2007, p. 244-248.

²⁰ *DRH*, D, I, nos. 338-339, p. 456-460.

²¹ In these matters, see also Al. Simon, *În jurul bătăliei de la Vaslui (1474-1475). Considerații asupra relațiilor dintre Regatul Ungariei, Moldova și Țara Românească*, in *SUBB.Historia*, XLIX, 2004, 2, p. 9-10, 19-20.

²² *DRH*, D, I, no. 341, p. 461.

²³ *Documente Braşov*, no. 259, p. 319.

occupy Walachia²⁴. In April, preparations and clashes along the Danube line intensified. In exchange for his support of the cross, despot Branković was 'freed' by Hunyadi. Rumors arose that many barons taken together with John Hunyadi the cross²⁵.

In late May, clashes intensified, proving Ottoman superiority and bringing George Branković close to catastrophe. One report that reached the Italian Peninsula spoke of disaster and fear²⁶:

[...] *El Turcho era venuto verso le parte de Valachia e del/ despoto de Rassia cum grande zente. El quale despoto credio havesse cum desordine/ cum alchune zente circha persone VIII^m ando per assaltarli, ma trovo li Turchi bene/ in ordine et hebe la pegore. Ne rimaso prexi et morti la piu parte d'essi VIII^m./ Poy el prefato Turcho sente ch'el Papa, la Maesta del Re d'Aragona et ducha de Burgogna andavano/ overo mandavano alchuna possanza verso Constantinopoli, delibero de ritornare indireto/ per provedere a dicta citta de Constantinopoli. Et cossi ritorno cum una parte de sua/ zente piu utile. Li altri sono restati ad damni del prefato despoto e de Valachi./ El Brancho [Hunyadi] sta la vicino ad guarda del Danubio; aspetta grande exercito de/ Ungari, quali non porano metersi insieme fine non sia facto el raccolto [...]* (18th of June 1456).

The Walachians too had fought the Ottomans (probably in Oltenia) and faced defeat. Due to the dates of this report and of Hunyadi's letter from Cuvin, their leader was Wladislaw II and not Vlad III.

Serbians, Walachians and Saxons on the Eve of the Battle of Belgrade

Due to the Ottoman peril of spring, Wladislaw II of Walachia like Serbian despot George Branković, had come to an arrangement with John Hunyadi,

²⁴ See József Gelich, Lajos Thallóczy, *Diplomatarium relationum reipublicae ragusane cum regno Hungariae. Ragusa és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára*, Budapest, 1887, no. 340, p. 589 (henceforth: *Ragusa*).

²⁵ *Codex Diplomaticus Partium Regno Hungariae Adnexarum. Magyarország Mellék tartományainak Oklevéltára* (=Monumenta Hungariae Historica, I, 31, 33, 36, 40), II, *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára. 1198-1526*, (ed. L. Thallóczy, Antal Aldásy), Budapest, 1907, no. 265, p. 199 (henceforth *CDH*, II, *Szerbia*).

²⁶ Archivio di Stato di Milano (ASM), Archivio Ducale Sforzesco (A.D.S.), Potenze estere, *Venezia*, cart. 343, 1456, fasc. 6, Giugno, nn (18th of June 1456; a copy from cart. 650, *Ungheria*, fasc. 1, nn, was edited, with a mistakes, in *CDH*, II, *Szerbia*, no. 269, p. 203).

who needed their support, as much as they needed his. Fearing reconciliation between Hunyadi and Wladislaw, the Porte did not rely anymore (it had been difficult in the first place²⁷) on Wladislaw and planned to settle matters in Walachia²⁸.

Immediately after John Hunyadi's intervention in Walachia and the peace with Wladislaw II (October 1455), the Ottomans had entered Walachia (November) and attacked Saam in southern Hungary²⁹. They were aided by several Walachians. Also informed by Ragusa (who did not mention Wladislaw II's involvement), Hunyadi placed responsibility for these events on Wladislaw II in his letter to Braşov (late December), but still asked the city to inquiry on what had actually happened. Wladislaw II's responsibility was probably minimal (otherwise, in April 1456, the royal position towards him would have been different), but Hunyadi's attitude led to renewed tensions³⁰.

In spite of his efforts, Wladislaw II of Walachia was no match for the Ottoman military power. After the clashes of May 1456, despot George Branković was forced into retreat, into a form of benevolent neutrality towards the crusaders, due to his losses³¹, silence set in on the Walachian-Ottoman front for the entire duration of the battle. Hunyadi had to refocus on Transylvania's defense.

John Hunyadi chose Vlad voivode for it. The latter was no ruler of Walachia (otherwise, he would have been named as such). Vlad's task (entrusted to him prior to July 3) was to defend southern Transylvania, not Walachia. This had not been task previously, although John Hunyadi's words (*ecce enim commissimus Vlad wayuode, ut pro defensione vestra semper inviliget et intendat*) could indicate that Vlad was already in Transylvania. If he had been with John Hunyadi until then, John Hunyadi would have probably mentioned that he was dispatching Vlad to the defense of the Saxons, which, now that Vlad's men defended them, had to quickly send troops to Belgrade³².

²⁷ See also Dumitru Năstase, *Domnul Țării Românești Vladislav II și asediul din 1453 al Constantinopolului*, in *RI*, X 1998, 1-2, p. 85-98.

²⁸ *Raguza*, nos. 334-337, p. 528-586; no. 340, p. 589, no. 342, p. 592 (September 1455-April 1456).

²⁹ *Raguza*, nos. 334-337, p. 528-586; *DRH*, D, I, nos. 328-329, p. 447-449.

³⁰ *DRH*, D, I, no. 330, p. 450.

³¹ *CDH*, II, *Szerbia*, nos. 270-271, p. 203-204; no. 272, p. 204-206; nos. 729-733, p. 463-471.

³² *DRH*, D, I, no. 330, p. 450.

Anti-Ottoman Defense and the Last Two Walachian Rulers in John Hunyadi's Lifetime

Based on the sources at hand, it is impossible to determine whether Vlad voivode was Vlad III or his step-brother, the future Vlad IV Călugărul (the Monk). Likewise, it is difficult to determine if the Saxons actually sent troops to John Hunyadi (their Ottoman deals suggest the opposite). It is equally difficult to determine whether Wladislaw II of Walachia had stopped resisting the Ottomans prior to July 3. Regardless of options, given the fact that Vlad III the Impaler dethroned a ruler who fought the Turk, the main problem is the date of Wladislaw II's death: August 20 or late June/ July³³.

If Wladislaw II of Walachia had lost his throne soon after his last known charter of April, Vlad III would have been the one fighting the Ottomans in May. This should have left several marks on his and the High Porte's politics, which it did not. It is rather unlikely that the fighting between Vlad III (House of Dracul) and Wladislaw II (House of Dan) went on for months. In such a case, given the traditional fiefs of the Houses (Oltenia for the Dănești, Muntenia for the Dănești³⁴), Wladislaw II would have retreated to Oltenia, but he was beheaded in Târgșor in Muntenia, in Western Walachia, near the Transylvanian border³⁵. Given the fights of May and the subsequent 'Walachian silence' during the siege of Belgrade (late July), we date the end of his rule to late June/ early July.

As for the date of his death, we cannot rule out the possibility of his survival after August 1456³⁶. Neither Vlad III the Impaler, in March 1457, nor Michael Szilágyi, at that time governor (regent) of Hungary, in March 1458, in their references to Wladislaw II, mentioned him as deceased (*condam*). It is thus not impossible that, in case he was still alive, Wladislaw II attempted to retake the throne during the Walachian rebellion against Vlad III in the second

³³ For these perspectives, see namely I. Bogdan, *Vlad Țepeș și narațiunile germane și rusești asupra lui*, București 1905, p. 12; Ilie Minea, *Din trecutul stăpânirii românești asupra Ardealului. Pierderea Amlașului și Făgărașului*, București, 1914, p. 47.

³⁴ A. D. Xenopol, *Lupta dintre Drăculești și Dănești*, in *AARMSI*, 2, series, XXX, 1907, p. 183-272.

³⁵ *Istoria Țării Românești 1290-1690. Letopisețul Cantacuzinesc*, (ed. Constantin Grecescu, Dan Simionescu), București, 1960, p. 4.

³⁶ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, VI, 1458-1473, (ed. Gustav Gündisch, Hertha Gündisch, Gernot Nussbächer), București, 1981; no. 3116, p. 10; *Documente Brașov*, no. 259, p. 319.

half of 1458. The rebellion failed and he was beheaded on August 20, 1458³⁷. The hypothesis should be viewed with caution for it contradicts Basarab IV's letter of 1479 and it does not provide a solid answer as to why king Ladislas V and Ladislas Hunyadi used Dan (not Wladislaw) against Vlad in late 1456³⁸.

At any rate, it remains quite difficult to determine the identity of Vlad voivode from John Hunyadi's message to the Saxons from Cuvin and subsequently if Vlad III directly came with Ottoman support or if he only broke his oath to John Hunyadi, attacked Wladislaw II from behind and aided Mehmed II. It is still safer to presume that *Vlad voivode* was Vlad III and that he acted from behind against the anti-Ottoman line as soon as John Hunyadi entrusted the 'defense of the Transylvanian Saxons' to him. In 1462, he married the first of his two wives, closely related to the late Hunyadi³⁹.

II. Political Challenges and Options on the Moldavian and Genoese Shores of the Black Sea

During the events of 1457 and 1458 too, prior and after Ladislas Hunyadi's death, the Hunyadi party could not rely on any support from Walachia or from Moldavia, though in theory, both countries (since Stephen III took the Moldavian throne in April 1457) were ruled by men who had 'promised' (and sworn) much to John Hunyadi. Earlier Walalachian responses to John Hunyadi had often been negative. In Moldavia, which until 1448, held both major gateways to the Black Sea (Chilia and Cetatea Albă), he was seemingly even less popular⁴⁰. The rulers tried as much as possible to avoid close ties to him. The magnate and actual ruler of Podolia, Di(e)dri(c)h Buczacki had a greater influence over Suceava than John Hunyadi⁴¹. In fact, Bogdan II, after initial hesitations, was the most loyal to Hunyadi of all these late medieval rulers. Bogdan II's rule was both unstable and short.

³⁷ C.A. Stoide, *op.cit.*, p. 128.

³⁸ *Documente Braşov*, no. 121, p. 149; *DRH*, D, I, no. 341, p. 461.

³⁹ Al. Simon, *The Limits of the Moldavian Crusade...*, p. 238.

⁴⁰ Idem, *Porturile Moldovei. Ştefan II, Iancu de Hunedoara şi Murad II în documente italice (1444-1446)* in *ASUI*, LII-LIII, 2006-2007, p. 7-25.

⁴¹ See Sorin Iftimi, *La politique de Jean Hunyadi en Moldavie*, in *Between Worlds*, II, p. 369-380.

1. John Hunyadi's Danubian and Pontic Interests and the Moldavian Question after 1448

In August 1451, king Casimir IV of Poland requested 50.000 Turkish aspers a year (asides probably Moldavia's normal Polish *census*) for the recognition of Bogdan II's perhaps (potentially) life-long rule⁴². The sum stood for some 1.500 ducats, 75% of the tribute the Moldavian ruler (by then back in control over Cetatea Albă) had to pay to the sultan after 1455⁴³. The Ottoman impact on Poland and Moldavia was in fact great prior to 1453. Both in 1450 and in 1451, Polish financial demands from Bogdan II had been calculated in aspers⁴⁴. A incident can therefore be of interest.

The value of the goods lost by the Senarega family following the Moldavian 'conquest' of Illice (at the Dniepr Mounds) in spring 1455, was estimated at 10.000 Venetian ducats or 14.000 Turkish aspers. This leads to a ratio of 1:1.4, more than 20 times below the usual exchange rate, a rather unlikely situation. On the other hand, the natural possibility arises that, in Moldavia, as well as in the Crimean Peninsula, exchange rates were more favorable for the asper, offering an important advantage to the increasingly stronger northern position of Ottoman trade and politics⁴⁵.

John Hunyadi, Bogdan II and the Question of Elias I's and Stephen II's Heritage

Five years earlier, Bogdan II however had no major access to Pontic trade. Since 1450, the (Moldavian) castellan of Cetatea Albă militarily supported Alexander II's claims. Due to the strong position of the local

⁴² [Jan Długosz], *Jan Długosii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia*, (ed. Alexander Przezdziecki), XIII-XIV, *Historiae Polonicae libri XII*, Krakow, 1883-1887, p. 91, 100; (henceforth: *Długosz* 1887).

⁴³ Documente turcești privind istoria României, I, 1417-1774, (ed. M.A. Mehmed), București, 1976, no. 1, p. 2.

⁴⁴ Franz Babinger, *Zur Frage der osmanischen Goldprägungen im 15. Jahrhundert unter Murâd II. und Mehmed II*, in *SF*, XV, (1956), p. 550-553; Şevket Pamuk, *Money in the Ottoman Empire. 1326-1914*, in *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, (ed. Halil İnalcık), Cambridge, 1994, p. 951-956; Ernest Oberländer-Târnoveanu, *Notes on the Genoese Coinage at Pera during the First Half of the 15th Century*, in *Etudes Byzantines et Post-Byzantines*, V, 2006, p. 377-385.

⁴⁵ Most of the data on these matters can be found in Nicolae Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, III, [1399-1499] București, 1897, p. 32-36.

Genoese commune, this would have been impossible without her support⁴⁶. The traditionally pro-Hungarian/Latin Lower Country, not only south-eastern Moldavia, may have also not supported Bogdan II. He had to take his illegitimate son, Stephen (his mother's family was influential in the Lower Country), as coruler. Stephen was first recorded as such in Bogdan's treaty with Hunyadi (February 1450), not in his earlier attempt of December 1449 to win Polish goodwill⁴⁷.

Cetatea Albă remained loyal to Alexander II after Bogdan II's fall (mid October 1451), when Peter Aron, the leader of the raid which brought Bogdan's death, immediately claimed the throne for himself and broke his arrangement with Alexander II's camp. By then, the castellan of Neamț too was certainly on Alexander's side⁴⁸, and remained loyal to him until Peter Aron was dethroned (for the first time) within half a year. Alexander II's strong Pontic stands played an important part in Hunyadi's decision to officially accept him as ruler (prior to February 1453) because of John Hunyadi's Byzantine plan (Alexander II also had to marry one of Elisabeth Szilágyi's nieces⁴⁹).

Cetatea Albă's (constant apparently) loyalty to Elias I's son is intriguing. According to the arrangement(s) between Elias and Stephen II (1435-1436), Cetatea Albă (like basically the entire proper Lower Country) remained under Elias' authority. Stephen II had to make due with 'South-Central' Moldavia and Chilia⁵⁰. Still, apparently by 1438, due also to Elias' risky decisions between Venice and Genoa, Rome and Byzantium, Stephen, a favorite of Murad II since 1432, had taken control over Cetatea Albă⁵¹. But, in the mid and late 1440's, in particular after Stephen II's execution, in 1447, who, in 1442, had dethroned Elias I, with the exception of anti-unionist Orthodox centers, the

⁴⁶ Długosz 1887, p. 73-78, 91.

⁴⁷ Mihai Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, *Documente interne. Urice (ipsoace), Surete, Regeste, Traduceri. 1438-1456. Documente Externe. Acte de împrumut, de omagiu, tractate, solii, privilegii comerciale, salvconduce, scrisori. 1387-1456*, Iași, 1932, nos. 219-220, p. 746-752.

⁴⁸ Długosz 1887, p. 100-101; C. Rezachevici, op.cit, I, p. 515.

⁴⁹ *Documente moldovenești*, II, nos. 223-224, p. 759-765; Georgios Spharantzes, *Memorii. (1401-1477). În anexă: Pseudo-Phrantzes: Macarie Melissenos, Cronica (1258-1481)*, (ed. by V. Grecu), București, 1966, p. 102-104.

⁵⁰ *Documente moldovenești*, II, nos. 163-166, p. 601-610; no. 192, p. 683.

⁵¹ Al. Simon, *The Walachians between Crusader Crisis and Imperial Gifts (Mid 1400' and Early 1500')*, in *Annuario*, IX, 2007, p. 178-181.

Lower Country (except probably for 1450-1451) and namely Cetatea Albă (south-eastern Moldavia), namely, apparently formed an enduring stronghold for Elias I' branch of the Moldavian dynasty.

The Lower Country's pro-Latin orientation (Stephen tried to counteract also by settling and protecting Hussites, like his father Alexander I before him in the North⁵²) and the Stephen's Genoese conflicts, namely after 1444 (following which he lost Cetatea Albă for at least a year⁵³) played a major role in this geographical distribution of 'allegiances'. To this, it should be added that Stephen II was also a favorite of the conciliarist Polish party and of Casimir IV, already during Wladislaw I (III)'s time⁵⁴. Prior namely to the early 1460', Polish-Genoese relations were often tense, although Pera and Caffa usually avoided to increase hostilities (this further explains why Genoese supported Elias' camp, inspite of its Polish ties⁵⁵). Yet, Poland's pro-Ottoman policy became dominant in the region, namely after Moldavia turned into a Polish-Ottoman *condominium* ('drafted' in 1455-1456 and en-forced namely after 1458/1459-1460) In 1462, due to the pro-Ottoman impact of the Walachian-Moldavian conflict for Chilia and to Tartar threats, Caffa accepted king Casimir IV's *protection*⁵⁶.

Ottoman Targets and Moldavian Interests in the Black Sea Area after the Fall of Byzantium

The changing Genoese tide had already affected Alexander II, the young Moldavian ruler. In the first half of 1454, Alexander II once again lost his throne (it would be interesting to see whether this event coincided with the

⁵² See also Robin Baker, *The Hungarian-speaking Hussites of Moldavia and two English Episodes in their History*, in *Central Europe*, IV, 2006, 1, p. 3-24.

⁵³ [Jean de Wavrin] John de Wavrin, lord of Forestel, *A Collection of Chronicles and Ancient Histories of Great Britain, now Called England*, (ed. W.E.L.C.P. Hardy), V, London, 1891, p. 41-43.

⁵⁴ *Documente moldovenesti*, II, no. 213, p. 727; *Długosz* 1887, p. 154, 295.

⁵⁵ Luigi Tommaso Belgrano, *Documenti riguardanti la colonia di Pera*, in *Atti della Società ligure di storia patria*, XIII, 1877-1884, no. 132, p. 211; *Atte și fragmente*, III, p. 22-23.

⁵⁶ R. A. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell' Ufficio di S. Georgio. MCCCCLIII-MCCC CLXXV* (= *Atti della Società ligure di storia patria*, VI-VII), II-2, (1473-1475, 1453-1475), Genoa, 1876-1879, Appendix, nos. 14-15, p. 468-471; Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, II-2, 1451-1510, București, 1891, nos. 521-523, p. 694-699 (henceforth: *Hurmuzaki*).

expulsion of unionist metropolitan Jochim, probably in March, replaced with anti-unionist Theoctist⁵⁷). Maybe aided by John Hunyadi, who came close to the Moldavian border less than 3 weeks⁵⁸, before Alexander's official return to the Moldavian throne, he reclaimed power in early 1455. He lost it less than two months later. Alexander II fled to Cetatea Albă, where he died (August), virtually a captive of the castellan who joined Peter III Aron's side⁵⁹. The Genoese played along, but, at the same time, the contacts between Caffa and John Hunyadi intensified.

While Alexander II was a fugitive in or near Cetatea Albă, the Moldavians, with the consent of the local Genoese commune, took Illice from the Senarega brothers, in May 1455. Caffa looked for Peter Aron's support. At first, Peter Aron seemed to aid the Senaregas. In fact, he probably successfully negotiated a deal with Cetatea Albă. In early September, only days after Alexander II's death, news came to Caffa that Peter Aron, lord of both (by then) Moldavia [Valachia Inferior] and Cetatea Albă, fortified Illice and did not want to return it⁶⁰. By that time, Peter had offered his allegiance to Mehmed, II who accepted it by early October. Theoctist I stood first in Peter's council since July⁶¹.

Peter III Aron was by no means a weak ruler. He also tried to reform the Moldavian monetary system⁶². The Genoese, albeit their major role in Moldavian trade and, at times, even society⁶³, seemingly approved his plan, as well as his Ottoman dealings or his possession of Illice (they did not just look past them), while endorsing from Caffa to Genoa crusader plans⁶⁴.

⁵⁷ *Codex epistolaris saeculi decimi quinti* (= *Monumenta Medii aevi res gestas Poloniae illustrantia*, II, XI-XII, XIV), II, 1382-1445, ed. by Anatol Lewicki Krakow, 1891, Appendix, no. 11, p. 479.

⁵⁸ Magyar Országos Levéltár, Budapest, Antemohacsiana, Q section, Diplomatikai Levéltár, no. 24959 (22nd of January).

⁵⁹ *Cronica de la Putna II*, in *Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI publicate de Ioan Bogdan*, (ed. P. P. Panaitescu), București, 1959, p. 61; C. Rezachevici, *op.cit.*, I, p. 528-530.

⁶⁰ *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri*, I, (1453-1459), Genoa, 1868-1870, no. 120, p. 308; no. 151, p. 366; *Acte și fragmente*, III, p. 32-36.

⁶¹ DRH, A. Moldova, II, 1449-1486, Bucharest 1976), no. 48, p. 68; *Documente turcești*, I, no. 1, p. 2.

⁶² See Aurel Golimas, *Limitele cronologice ale reformei monetare a lui Petru Aron*, in BSNR, LXX-LXXIV, 1976-1980, p. 321-330.

⁶³ Ștefan Andreescu, *A Genoese Scion among the Moldavian Boyars*, in *Annuario*, III, 2001, p. 119-122.

⁶⁴ See already the work of N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, București,

Peter moreover, probably at the same time, in October 1455, tried to win the confidence of Casimir IV (endeavor made easy by Mehmed II's acceptance of Peter's offer) and at least Hunyadi's neutrality (who in early September, hesitated whether to attack in Walachia or in Moldavia). Apparently, the ruler succeeded in both respects, for neither Polish nor Hungarian troops attacked him afterwards⁶⁵.

On June 29, 1456, by his oath of allegiance to Casimir IV, Peter Aron took on the obligation of recovering the lands taken from Moldavia (including Chilia) and accepted any potential royal ruling on Cetatea Albă, disputed between him and lady Marena, Elias I' widow⁶⁶. Three weeks earlier, the 'Moldavian Diet' had approved Moldavia's Ottoman tribute-paying vassality. However, both in June and July, during Mehmed II's Belgrade campaign, Peter III Aron did not make any move against Chilia, held by John Hunyadi's troops. Otherwise, as the Ottoman fleet attempted to enter the Danube Mounds⁶⁷, Chilia would have probably fallen. Peter Aron probably awaited the outcome of the Hungarian-Ottoman conflict and of the Walachian crisis. If John Hunyadi was defeated, he could always attack Chilia. If Mehmed II lost, then he could have (and probably would have if Hunyadi had not died) also taken control over Chilia, because of the Walachian course of events in mid 1456.

2. Two Paradoxes North-West of the Black Sea in the Mid and Late 1450'

With basically one great exception (in 1444), the Moldavian-Genoese disputes (1440'-1460') usually irrupted at times when Moldavia took on a pro-Ottoman stand, while the otherwise prudent Genoese, favored the cross (the events of the mid 1450' or of the early and late 1460'). Genoese politics

1899, p. 118-120.

⁶⁵ See also Al. Simon, *Notes on John Hunyadi's Actions and Images*, in *Crisia*, XXXVIII, 2008.

⁶⁶ *Documente moldovenesti*, II, no. 230, p. 779-787. For further analysis, see Șerban Papacostea, *La Moldavie état tributaire de l'empire ottoman au XVe siècle: le cadre international des rapports établis en 1455-1456*, in *RRH*, XIII, 1974, 3, p. 445-461

⁶⁷ See Raguza, no. 342, p. 592; Al. Simon, *Milanese Perspectives on the Hungarian Events of 1456*, in *Miscellanea Historica et Archaeologica In Honorem Professoris Ionel Căndea*, (ed. Valeriu Sârbu, Cristian Luca), Brăila, 2008, p. 249-260.

appeared more anti-Ottoman than the Moldavian ones, as long as there was no Hungarian-Moldavian entente⁶⁸. This had posed great problems to Hunyadi prior to 1456, for the *dominus* of Cetatea Albă (distinct from the Moldavian ruler, a distinction that may have persisted, under various forms, until the 1470'-1480'), was still viewed in 1458 as one of the four Pontic forces⁶⁹.

Stephen III the Great of Moldavia and Vlad III the Impaler of Walachia became the most famous *Walachian* 'crusaders' (in particular the first one, for the latter had, as revealed also by his 'Hungarian captivity', a peculiar status). In 1456-1457, they turned out to be the most disloyal and most pro-Ottoman of all 'Hunyadi creatures' (king Matthias' politics are eloquent in this respect). Yet, these were matters of survival and Hunyadi too was a versatile and ruthless master of puppets. And, in 1456, the context hardly favored anti-Ottoman stands. But something still seemed different⁷⁰.

Church Union and Crusade in Suceava and Caffa in the Summer of 1456

In early September 1455, Ragusa informed Buda that sultan Mehmed II prepared the Pontic fleet for an attack on Hungarian regional interests via the Danube Mounds. Hunyadi's Walachian expedition of late September - early October that same year prevented the application of the plan and led to a truce between him and Wladislaw II of Walachia and may have led to the secret acceptance of the Church Union by Peter III Aron, who had just acknowledged the suzerainities of Mehmed and Casimir IV. The plan was resumed in March 1456⁷¹. Almost unexpectedly, it failed.

⁶⁸ For the context, see Ș. Papacostea's studies collected in his *La Mer Noire, carrefour des grandes routes intercontinentales*, 1204-1453 București, 2006, and in particular p. 205-350.

⁶⁹ *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri*, I, no. 377, p. 855.

⁷⁰ For a 'preview': Al. Simon, *Antonio Bonfini's Valachorum regulus: Matthias Corvinus, Transylvania and Stephen the Great*, in *Between Worlds* (=Mélanges d'Histoire Générale, nouvelle série, I, 1-4), I. *Stephen the Great, Matthias Corvinus and their Time*, (ed. by László Koszta, Ovidiu Mureșan, Al. Simon), Cluj-Napoca, 2007, p. 207-226.

⁷¹ The main data comes from: Luca Wadding, *Annales Minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum*, (ed. P. Giuseppe Maria Fonseca), XII, 1448-1456, Quaracchi 1932³, p. 259-365; *DRH*, D, I, nos. 327-328, p. 446-448; *Raguza*, nos. 334-337, p. 528-586; no. 340, p. 589, no. 342, p. 592; *Documente turcești*, I, nos. 1-2, p. 1-3; *Documente moldovenești*, II, no. 228, p. 775.

If the Walachians had not aided the Hungarian garrison of Chilia⁷² and if the Moldavians had supported the Ottomans, in spite of the pro-Ottoman decision (early June) of the Moldavian ‘Diet’ presided over by anti-unionist metropolitan Theoctist⁷³, the plan would have most likely worked. At Belgrade, sultan Mehmed II was able to use only his fluvial fleet. Peter III Aron could have profited the most from this. On August 12, 1456, some two weeks after the final clashes of Belgrade, Peter reinvited, *sub nostre katholice fidei honore*, the Saxons of Braşov to trade freely in Moldavia⁷⁴.

Due to the events of 1475, in particular, or of 1484, which led to the temporary, respectively permanent Ottoman conquest of Chilia and Cetatea Albă, with (variable) support from the local population⁷⁵, the Ottoman Pontic-Danubian failure of 1456 would have, at least, been smaller, if the Genoese had supported sultan Mehmed II. Even if they (in particular the real ruler of Genoa, the Bank of San Giorgio) seriously doubted John Hunyadi’s true (Hungarian, as well as anti-Ottoman) power, the Genoese did not support this Ottoman maritime endeavor (Varna was still a vivid memory⁷⁶). Whether this was the product of the Genoese instinct for self-preservation, as Mehmed II’s victory would have been too great to bear its consequences, or the result of a genuine Genoese desire to aid, within the limits of their own safety, the crusaders, it is difficult to determine. The Caffese messages of 1454-1455 favor however namely the second possibility⁷⁷.

In mid 1456, John Hunyadi won where and when few expected him to do so, received aid from apparently rather unlikely supporters and lost where (and maybe also when), in theory, he should have won. When the battle of Belgrade was over, Walachia was under Ottoman control. Peter III Aron drew closer to John Hunyadi, prudently nonetheless. But, if we are to fully trust Franciscan sources who state that he expelled *all* anti-unionists from

⁷² M. Cazacu, Petre Ş. Năsturel, *Une démonstration navale des Ottomans devant Constantinople et la bataille de Chilia (1448)*, in *Between Worlds*, II, p. 323-331.

⁷³ *Documente moldoveneşti*, II, no. 233, p. 797-808.

⁷⁴ DRH, D, I, no. 337, p. 455.

⁷⁵ See Al. Simon, *The Limits of the Moldavian Crusade...*, p. 241-244.

⁷⁶ Idem, *The Captain and the Superba: Relations between John Hunyadi and Genoa (October 1444, September 1455)*, in *Between Worlds*, II, p. 333-364.

⁷⁷ See *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri*, I, no. 183, p. 434; no. 234, p. 535; no. 241, p. 551.

Moldavia, he was not so prudent⁷⁸. At any rate Theoctist I, very present until then in Peter III Aron's council, disappeared from it at the end of summer 1456. In 1457, he anointed Stephen III ruler of Moldavia. In 1462, Theoctist I influenced Stephen to expel all Franciscans from Moldavia⁷⁹. For Peter Aron too, Hunyadi had died too soon.

A Moldavian Enthronement after the Deaths of John and Ladislav Hunyadi

In spring 1457, the Hungarian situation had turned completely against the Hunyadis. The Ottoman forces had fully regrouped. Stephen III, aided by Vlad III and by his mother's family in the Lower Country, dethroned Peter Aron. An action supported by a (loyal) Ottoman vassal, Vlad (who had, openly most likely, accepted Church Union, while in Transylvania), and tribute payer, against another Ottoman vassal and tribute payer, Peter III Aron (as the anti-unionist Moldavian party had claimed victory after 1453, Peter III Aron had secretly accepted Church Union and attempted to change sides), would have been possible only with Ottoman approval (it would be interesting to see whether the letter sent by Peter III Aron to the Ecumenical Patriarchate, after he lost his Moldavian throne, still exists and is genuine, and if so, to know when it was issued exactly⁸⁰). Peter III Aron's worst fears had become true. Less than two weeks, before he lost the throne, Peter III had asked the brothers Buczaki to urge the king to restore peace between him and the Turks as well⁸¹.

⁷⁸ Dan Ioan Mureșan, *Theoctist I și ungerea domnească a lui Ștefan cel Mare*, in *România în Europa medievală (între Orientul bizantin și Occidentul latin). Studii în onoarea profesorului Victor Spinei* (ed. Dumitru Țicu, Ionel Căndea), Brăila, 2008, p. 303-416.

⁷⁹ *Analecta Monumentorum Hungariae Historicorum Literariorum Maximum Inedita*, (ed. Ferenc Tóldy), Pesta, 1862, no. 11, p. 247; *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, II, Appendix, nos. 11-12, p. 479-480; *Wadding*, XII, p. 365; *DRH*, A, II, no. 66, p. 98; no. 73, p. 106; no. 84, p. 120; no. 89, p. 127.

⁸⁰ According to our knowledge, this most intriguing documentary piece, quoted by Iorga, *Studii istorice*, p. 120, note 3 (following a very rare edition), has not yet been taken into account for an analysis of the age.

⁸¹ *Documente moldovenesti*, II, no. 234, p. 808-814. In these matters Polish-Moldavian, see also Ilona Czamańska, *Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Weigieri Turki w XIV i XV wieku*, Poznań, 1996, p. 86-88, 95-101, with further Polish data on the subject.

Except for the mid 1460', Stephen III of Moldavia preserved until the mid 1470' a predominantly pro-Ottoman and anti-Genoese political course⁸². The son of the most loyal to John Hunyadi of the all rulers (due to necessities), Stephen III proved to be the most disloyal of all 'Hunyadi creatures'. Yet Stephen was only in (small or medium) part a real 'creature'. Even if enraged by the outcome of his Moldavian campaign of 1467, king Matthias had to (indirectly) accept that in his letter to the Polish elite, while claiming that John Hunyadi had done as it had pleased him in Walachia and Moldavia (1468)⁸³. Eventually, it was still easier for Thuróczy or Bonfini to portrait Hunyadi's successes.

Whether already prior to Alexander II's acceptance as ruler by John Hunyadi or only after the fall of Elias I's son, Stephen III, the 'most illegitimate' of all Moldavian rulers until then, spent probably time in Transylvania (here he John learnt Hungarian, if he did not know it from the Lower Country, and also probably accepted Church Union as a Hunyadi contender). If Stephen fled to Transylvania (and not to Walachia), immediately after Bogdan II's execution by Peter III Aron and his followers (October 1451), he, like Vlad III (due to the provisions the Ottoman-Hungarian 'peace' of November 1451), was probably expelled from Transylvania, following Alexander II's acceptance as ruler by Hunyadi in winter 1452-1453. It is possible that he returned to Transylvania from Walachia (still, a chronicle, deemed unreliable, apparently places him in the Ottoman Empire in the early 1450'⁸⁴).

At any rate, until his enthronement, Stephen III moves seemed to have been often linked to those of Vlad III the Impaler. In summer 1456, while (already) in Walachia, Stephen met with Moldavian chancellor, Mihul (on Krakow's pay roll until his death in the late 1480', on his way to sultan Mehmed II with Moldavia's tribute⁸⁵. Stephen III and Mihul attempted a

⁸² Al. Simon, *The Arms of the Cross: The Christian Policies of Stephen the Great and Matthias Corvinus*, in *Between Worlds*, I, p. 77-79.

⁸³ Vilmos Fraknói, *Mátyás király levelei. Külügyi Osztály*, I, 1458-1479, Budapest 1893, no. 149, p. 211-212.

⁸⁴ See *Ștefan cel Mare și Sfânt în contextul epocii sale și al posterității*, Chișinău, 2004, (general-editor Demir Dragnev), p. 141, note 52 (the data comes from chronicle, preserved only in a version/ copy from the 1700').

⁸⁵ For a thorough analysis, see Bogdan-Petru Maleon's study *Stephen the Great and John Hunyadi*, in *Between Worlds*, II, p. 381-387.

scheme which backfired so badly, on probably both of them, that after Stephen III took the throne, Mihul fled to Poland and never returned to Moldavia, in spite of Stephen's repeated calls and promises and even though basically all other fugitives of 1457 had safely returned to Moldavia⁸⁶. Mihul knew that he lived in times when the rise of Christian saints, *Greek* or *Latin*, was quite often not Christian at all.

IOAN DE HUNEDOARA ÎNTRE BELGRAD ȘI CETATEA ALBĂ ÎN ANUL 1450

Rezumat

Iancu de Hunedoara rămâne una dintre cele mai discutate personalități ale Evului Mediu European. În special, ultimii ani ai vieții sale au cunoscut varii interpretări, de la căderea sa administrativă în regatul ungar și eșecurile antiotomane, până la “apoteoza” de la Belgrad. Noi documente din arhivele italiene și surse mai puțin aduse în discuție oferă prilejul unei reanalizării a acestor ultimi ani din cariera lui Iancu de Hunedoara. Implicațiile acestei perioade se întind din zona Banatului și până la Gurile Dunării, urmând traseul politicii, reușitelor și eșecurilor lui Iancu de Hunedoara, precum și urmările acestora pentru perioada imediată următoare, pentru soarta familiei sale și pentru cea a Țărilor Române.

⁸⁶ E.g. *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, [IV] *Index auctorum saeculi XV ad res publicas Poloniae spectantiam*, (edited by A. Lewicki), Krakow, 1888, no. 4485, p. 508; *Hurmuzaki*, II-2, no. 234, p. 264; no. 258, p. 288.

HOTARELE ȘI DOMENIUL ORAȘULUI TIMIȘOARA ÎN 1539

*Adrian Magina**

Cuvinte cheie: Timișoara, domeniu orășenesc, hotărnicie.

Key words: Timișoara, urban area, boundaries.

În 25 aprilie 1539, la cererea locuitorilor din Timișoara, regele Ioan Zapolya dispune să fie retrasate hotarele mai multor posesiuni și părți de posesiuni aparținând orașului de pe Bega, și anume: *Maysa*, *Cyra*, *Kys Gyarmat*, *Berlő*, *Nemethi*, Ghiroda și *Csoka*. Hotărârea respectivă a fost pusă în practică pentru că în 4 iunie același an, era emis un nou act prin care se confirma realizarea hotărniciei între oraș și satul *Nemethi*¹. Cel de al doilea document este singurul identificat până în prezent care dovedește că hotărârea regală a fost pusă în practică. Nu este exclus ca acte identice să fi existat în cazul tuturor celorlalte sate amintite dar ele probabil nu s-au păstrat sau rămân încă nedepistate în arhive. Cel puțin hotărârea regală din 25 aprilie a fost cunoscută de istoriografia maghiară mai veche, informația fiind uzitată de către Felix Milleker în geografia istorică a Ungariei de sud².

Cele două documente amintite mai sus pun în lumină aspecte mai puțin cunoscute referitoare la teritoriul adiacent celui mai mare centru urban al Banatului medieval. Informațiile privind Timișoara, anterior cuceririi otomane (1552), sunt cu atât mai importante, cu cât ele sunt foarte rare în condițiile distrugerilor prin care au trecut vechile arhive bănățene. Lipsesc

* Muzeul Banatului Montan Reșița, Bd. Republicii, nr. 10, e-mail: adimagina@gmail.com.

¹ Vezi anexele.

² Informațiile din actul regelui Ioan Zapolya au fost puse în circulație în *Emlékkönyv, a délmagyarországi történelmi és régészeti társulat 1874. máj. 20. Temesvárott tartott harmadik ünnepélyes évi közgyűlésének emlékére* (ed. Janky Károly), Timișoara, 1874, 34, 37 și preluate apoi de către Milleker Bódog, *Délmagyarország középkori földrajza*, Timișoara, 1915, p. 151, 265.

încă monografii sau studii temeinice asupra orașelor medievale bănățene astfel că ne mulțumim cu evidențierea oricărui aspect ce poate fi dezvăluit.

Toate localitățile menționate în cele două documente fac parte din pertinențele Timișoarei, fiind aflate în imediata vecinătate a orașului. Istoriografia bănățeană a operat cu o serie de date care au evidențiat existența unui singur domeniu – acela al cetății Timișoara. Din analiza primului act, cel din 25 aprilie 1539, reiese însă destul de clar că se face referire la posesiunile centrului urban și nu ale cetății: *circumspectorum hospitum et incolarum civitatis nostrae Temesvariensis quomodo possessiones portionesque possessionariae ipsorum.....* Din câte știm, pare a fi singura mențiune a domeniului orașenesc al centrului bănățean, toate celelalte repere documentare cunoscute referindu-se la domeniul *cetății* Timișoara, atent investigat de către Costin Feneșan. Acest din urmă domeniu este destul de bine cunoscut pentru secolul al XVI-lea, dintr-o suplică a comitelui de Timiș, Ștefan Lossonczy, adresată autorităților habsburgice în 1552³. În acel document apar 10 localități care făceau parte din *pertinentiae arcis Themesiensis*, dintre care doar una o regăsim și în actul din 1539. Diferența de termeni în documentele de la 1539 (*civitatis Temesvariensis*) și 1552 (*arcis Themesiensis*) este evidentă, descriind două realități diferite.

Am pornit deci, de la premiza că există două domenii, *al orașului* și *al cetății*, care, deși sunt diferite, se întretaie și uneori se suprapun. Voi încerca să le analizez pe rând urmărind evoluția lor și modul de dispunere în teritoriu. În primul rând domeniul cetății, cel mai vechi, care la 1552 era de dimensiuni extrem de reduse pentru un centru de importanța Timișoarei. La acel moment însă nu pertinențele cetății o susțineau, ci contribuția comitatelor vecine supuse autorității comitelui de Timiș, în calitatea sa de căpitan general al părților inferioare ale regatului. Posesiunile castrului regal apar menționate pentru prima dată în documente încă din veacul al XIII-lea. De la primele mențiuni până la cucerirea otomană domeniul cetății a cunoscut diverse modificări, multe din posesiuni fiind scoase de sub autoritatea cetății și donate de către regii maghiari unor slujitori fideli⁴. De multe ori aceste pertinențe sunt menționate vag, la modul general, fără indicarea așezărilor sau limitelor geografice, așa

³ Costin Feneșan, *Domeniul cetății Timișoara până la 1552*, în *RI*, nr. 7-8, 1997, p. 517-532. Memoriul lui Lossonczy la p. 528-530.

⁴ *Ibidem*, p. 517-519.

cum se întâmplă de exemplu în 1437 când apar sub forma: *confiniis castrī nostri Themesiensis*⁵. O parte a domeniului castrului se afla în comitatul Cenad⁶, cum este și cazul localității *Szentelt*. Acest târg, situat pe domeniul regal, era sediul unui scaun al cumanilor din Banat, așa cum reiese dintr-un act din 1429⁷. În anul 1460, *possessionem nostram Zenthewlth in comitatu Chanadiensis existentem et ad castrum nostrum Themeswar pertinentem*, era scoasă din domeniul cetății și donată membrilor familiei Dóczy⁸. Fie în anul respectiv a fost donată doar o parte din această localitate, fie cândva spre finalul secolului al XV-lea *Szentelt*-ul a revenit la domeniul Timișoarei, pentru că în 1552 cetatea mai deținea un sfert din totalul posesiunii⁹. Alături de așezările din comitatul Cenad, cetății Timișoara i-au mai aparținut sate și părți de sate din comitatul Timiș, în bună parte pierdute în veacul al XV-lea. Este vorba de *Ewke*, localitate dispărută de lângă Giarmata, care în 1401 era donată familiei nobiliare Bakai¹⁰ pentru ca în 1437 să intre în posesia lui Nicolae și a lui Ioan fii răposatului Nicolae fiul voievodului de *Kys Gyarmat*¹¹ și de satele *Viman* și *Sep* menționate în 1405. Pierderile constante din domeniul cetății au culminat în 1455 când Timișoara, împreună cu toate bunurile care țineau de ea, au intrat prin zalogire, pentru 20.000 de florini, în mâinile lui Ioan de Hunedoara¹².

Revenit în posesia regalității, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, domeniul cetății s-a micșorat din nou. În anul 1473 regele Matia Corvin

⁵ Magyar Országos Levéltár (MOL), Diplomátikai levéltár (DL.) 61520. O situație similară și într-un act din 1455 unde este amintită la fel de vag componența acestui domeniu: *universis castellis, civitatibus, opidis, villis*- C. Feneșan, *op. cit.*, p. 522.

⁶ În 1319, în timp ce rezida în orașul de pe Bega, regele Carol Robert dă: *quasdam possessiones nostras castrenses Halaz, Rasaan et Temerken nuncupatas cum stagnis Mortua et Patakon vocatis...*, magistrului Lampert, judele curții. Nu este foarte sigur despre ce castru este vorba, dar mai degrabă documentul regal se referă la cetatea Cenadului decât la cea a Timișoarei - DL. 91197.

⁷ Ortway Tivadar (ed.), Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez, (Temes)*, vol. I, Bratislava, 1896, p. 625: *oppido Zenthhelth inter Comanos eiusdem sedis Zenthelth....*

⁸ Magyar Tudományos Akademia Könyvtára, (MTAK), Kézirattár, Pesty Frigyes gyűjtemény.

⁹ C. Feneșan, *op. cit.*, p. 525

¹⁰ *Ibidem*, p. 520.

¹¹ DL. 13119.

¹² C. Feneșan, *op. cit.*, p. 520-522. Situație confirmată un an mai târziu de către același rege Ladislau – DL. 24764. Acest din urmă act a fost editat de către Teleki József, *Hunyadiak kora Magyarországon*, vol. X, Pesta, 1853, p. 497-498.

dona lui Mihail Chaak prediul *Ohath* cu pertinențele sale afară de cele care ținneau de castrul Timișoarei (*cum suis predictis pertinenciis ad castra nostra Themeswariense vel Hwnyad non pertinuerit...*)¹³. Zece ani mai târziu, în 1483, alte două pertinențe, *possessionem Maysa vocatam ac predium Paznad sub ditione et territorio castri nostri Themeswariensis habitam et existens, simul cum cunctis eiusdem utilitatibus et pertinentiis* erau donate de către același rege, nobilului sârb Miloš Belmošević pentru fidelitatea sa demonstrată în luptele cu turcii¹⁴. În 1496 regele Vladislav reconfirma cele două posesiuni în stăpânirea lui Belmošević și a fiilor săi, prin intermediul unui act de *nova donatio*¹⁵. În linii mari, evoluția domeniului cetății Timișoara, a însemnat o micșorare continuă a unor pertinențe și așa destul de reduse numeric. Comparativ, alte cetăți din Banat sau din proximitatea acestui teritoriu, au deținut domenii alcătuite din câteva zeci de sate care aveau obligația să contribuie la susținerea și întreținerea respectivelor cetăți. Astfel, cetatea Șoimoș a avut un domeniu uriaș care în 1440 cuprindea 71 de posesiuni¹⁶, pentru ca la începutul secolului al XVI-lea să aibă 117 de sate și părți de sate. De Șiria au ținut în 1525 nu mai puțin de 121 de târguri și sate¹⁷, în vreme ce fortificația de la Jdioara avea în 1444 un număr de 49 de posesiuni¹⁸ iar castelul *Chery* deținea în 1459 – 51 de sate, 7 predii și două mori¹⁹.

Pe de altă parte, domeniul orașului Timișoara rămâne pe parcursului evului mediu o mare necunoscută. Nu știm nimic despre modul cum a fost constituit sau despre întinderea sa până în prima jumătate a veacului al XVI-lea. O informație lacunară din 1504 vorbește despre atribuirea decimelor cetățenilor timișoreni, *in promotorio Sarad*, către episcopia catolică de Cenad²⁰, posibilă indicație a unei posesiuni rurale a orașului. Actele de hotărnicie din 1539 dezvăluie numele satelor componente fără alte detalii care să ne permită observații asupra modului cum s-a coagulat acest domeniu. În general cam

¹³ *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez (Csáky oklevéltár)*, vol. I/1 (1229-1499), Budapesta, 1919, p. 450-451.

¹⁴ DI. 26646; C. Feneșan, *op. cit.*, p. 523.

¹⁵ DI. 26655: *possessiones suas Maysa et Paznad in Themesiensi ...memorato Mylws Belmosewych et per eum Wok et Marko filiis suis.*

¹⁶ DI. 13597.

¹⁷ C. Feneșan, *op. cit.*, p. 526.

¹⁸ DI. 59745.

¹⁹ DI. 15352.

²⁰ *Csáky oklevéltár*, vol. I/2 (1500-1818), Budapesta, 1919, p. 513.

toate marile orașe au avut pertinente pe care le-au gospodărit în nume propriu. Prin analogia cu situația altor centre urbane putem, eventual, creiona anumite aspecte ale domeniului orășenesc al Timișoarei. Cazul Clujului medieval este grăitor în acest sens. Centru urban de pe valea Someșului și-a constituit domeniul în special în urma donațiilor regale. Satele aparținătoare se aflau în imediata vecinătate, fiind administrate de oraș fără intervenția dregătorilor comitatensi sau regali²¹.

Din păcate nu avem la dispoziție decât date sumare despre situația orașelor bănățene în calitatea lor de deținători ai unor posesiuni. În cazul orașului de pe Bega, doar urmărind evoluția fiecărei localități din cele șapte menționate, putem surprinde anumite aspecte legate de situația domeniului urban.

Primul sat menționat ca parte a pertinențelor Timișoarei este *Maysa*, localitate dispărută, situată între oraș și Săcălaz, la nord de Uțvin, care marca limita vestică a posesiunilor orășenești. Încă din 1405 este pomenit un anume Nicolae de *Maysa*, ce ocupa funcția de vicecomite de Arad²², pentru ca în 1418 să fie menționat un Andrei de *Maysa*²³. Știm cu certitudine că satul sau o parte a sa, a făcut parte din domeniul cetății Timișoarei, de unde a fost scos și donat în 1483 unui nobil sârb. În 1520 cu ocazia unei reconfirmări a posesiilor deținute de nobilul Valentin Bolyka de *Nemethi*, este amintit și *Wlad Wajwoda de Maysa*²⁴. Faptul că în 1539 îl găsim printre pertinențele orașului nu explică și prin ce modalitate a ajuns această localitate în stăpânirea centrului urban, *Maysa* fiind una dintre cele două localități în care domeniul cetății se întretaie cu al orașului. Nu este deloc anormal ca o fostă pertinentă a castrului să fi ajuns în stăpânirea orașului²⁵. Desigur, se poate ca orășenii să fi deținut o parte din această moșie anterior donației amintite, dar mult mai probabilă pare achiziționarea satului de la proprietarii de drept, nobili

²¹ David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. II, București, 1968, p. 689-692.

²² *Zsigmondkori oklevéltár*, vol. II/1 (1400-1406), (ed. Mályusz Elemér), Budapesta, 1958, nr. 3877. (*ZsO*). Același era menționat drept vicecomite și în 1406- *ZsO*, II/1, nr. 5156.

²³ *Temes*, p. 548.

²⁴ Bárány Ágoston, *Temesvármegye emléke*, Nagy Becskerek, 1848, p. 39.

²⁵ D. Prodan, *op. cit.*, p. 620-625 amintește de cazuri asemănătoare în relația orașului Brașov cu cetatea regală a Branului, cea din urmă pierzând localități în favoarea centrului urban, pentru ca în cele din urmă, inclusiv fortificația, să ajungă cu totul în stăpânirea orășenilor.

sârbi mai sus menționați, cândva în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Neincluderea sa printre cele zece localități menționate la 1552, conduce spre concluzia că în acel moment cetatea nu se mai număra printre proprietarii respectivei posesiuni.

Cea de-a doua așezare în ordinea mențiunii documentare din 1539 este *Cyra*. Situată la limita de nord a teritoriului deținut de către timișoreni, localitatea apare în documente încă din 1391, când este pomenit Cosmas de *Cyra* ca *homo regius*²⁶. Alte personaje originare din sat mai sunt amintite pe parcursul secolului al XV-lea, spre exemplu în 1463²⁷ sau 1470²⁸. Posesiunea a continuat să existe până în prima jumătate a veacului al XVIII-lea, fiind consemnată pe harta Banatului din 1725²⁹. La fel ca și în cazul localității anterioare nu avem nici un fel de informație despre modul sau perioada când a intrat în posesia orașului. Nu este exclus ca acest fapt, la fel ca și pentru *Maysa*, să se fi petrecut spre sfârșitul secolului al XV-lea sau începutul celui următor. În orice caz, din informațiile pe care le deținem până în prezent, se pare că localitatea nu a făcut parte vreodată din domeniul cetății, lipsind de altfel din rândul satelor pomenite în scrisoarea comitelui de Timiș din 1552.

O altă localitate a domeniului a fost *Kys Gyarmat*, în prezent dispărută, localizată la nord-est de Timișoara în apropiere de Giarmata. În 1410 Sigismund de Luxemburg donează *possessionis nostre regalis Kysgyarmath* lui Nicolae, fiul răposatului voievod de *Vaydafalva*³⁰. Urmașii voievodului, cunoscuți drept *Vajdafi*, s-au numărat în secolul al XV-lea printre familiile de seamă ale comitatului Timiș. În 1437 primesc posesiunea *Ewke* iar în 1451 Ioan fiul voievodului de *Kys Gyarmat* ocupa demnitatea de vicecomite de Timiș³¹. La începutul secolului al XVI-lea, în anul 1505, Ioan Ugrai era

²⁶ *Temes*, p. 199.

²⁷ Benedict de *Cyra* era menționat drept comite al orașului Sănandrei: *Johanni de Themeskez alteri Johanni de Waryas et Benedicto de Cyra comitibus o(p)pidi nostri Zenthandras* - Dl. 15847, editat în *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, volumul VI, (1458-1473), (ed. Gustav Gündisch, Hertha Gündisch, Konrad G. Gündisch, Gernot Nussbächer), București, 1981, p. 157; Tot Benedict de *Cyra* mai apare în alte două acte din același an: Dl. 15846; Dl. 15862.

²⁸ Este vorba de un al om al regelui Elie de *Chyra* prezent la o punere în stăpânire din acel an - MTAK, Kézirattár, Pesty Frigyes gyűjtemény.

²⁹ Milleker B., *op. cit.*, p. 176.

³⁰ *Temes*, p. 421-426.

³¹ Dl. 85877.

pus în stăpânirea mai multor părți de posesiuni din diverse sate printre care *Ewke* și *Kys Gyarmat*, iar printre martori este enumerat și Ladislau *Waydaffy* de *Gyarmat* ³². Familia a continuat să dețină anumite drepturi în zonă, chiar dacă părți din averea ei au ajuns în mâinile altor nobili ai locului³³. La fel ca și celelalte două localități discutate anterior cel mai probabil că și această așezare a ajuns în stăpânirea orașului Timișoara la începutul secolului al XVI-lea.

A patra localitate a domeniului orașului Timișoara a fost *Berlő*, de asemenea dispărută, amintită încă din 1356³⁴. Se situa la nord-est de oraș având hotar comun cu *Kys Gyarmath* și *Cyra*. Despre această localitate informațiile documentare sunt minime. Pe parcursul secolului al XV-lea sunt amintiți mai mulți oameni de mărturie originari din acest sat³⁵. La începutul secolului următor, în 1518, mici familii nobiliare originare din satele limitrofe Timișoarei – *Nemethi* și *Ghiroda* – erau puse în posesia mai multor părți de sate din comitatul Timiș printre care și *Berlő*³⁶. Ca o ipoteză desigur, este posibil ca celelalte părți din sat, care nu au făcut obiectul stăpânirii nobiliare, să fi fost deja în stăpânirea orașului.

Despre următoarea pertinență a domeniului urban și anume *Nemethi* avem cele mai bogate mențiuni documentare. De la bun început trebuie spus că există în comitatul Timiș două localități ce poartă acest nume. Una este Beregsăul Mic, aflat la vest de Timișoara, iar cealaltă dispărută, și-a conservat numele până în secolul al XIX-lea prin intermediul unui loc situat între Timișoara și Ghiroda. Întrucât în evul mediu, ambele apar cu aceeași denumire, este dificil de făcut o distincție clară. Cert este că la 1539, documentul face referire la localitatea dispărută din sud-estul orașului, după cum se va vedea din cele ce urmează. Prima mențiune documentară a satului

³² Dl. 38442.

³³ În 1525 *Kys Gyarmat* se pare că nu mai era în stăpânirea familiei căci particula nobiliară folosită acum este aceea de *Giarmata Mare*: *Nicolaus Waydaffy de Nagy Gyarmath* – Dl. 26685. Uzanța acestei denumiri se modifică însă destul de des, cel mai frecvent fiind folosită formula simplă „de Gyarmat”- *Giarmata* de astăzi. Astfel o face în 1520 *Johanne Waydaffy de Gyarmath*- *Bárany Á.*, *op. cit.* p. 39 și în 1539 *Nicolao Waydaffy de Gyarmath* care este unul dintre nobilii participanți la hotărnicia dintre posesiunea *Nemethi* și Timișoara – MTAK, *Kézirattár, Pesty Frigyes gyűjtemény, Anexa II.*

³⁴ Milleker B., *op. cit.*, p. 162.

³⁵ Spre exemplu în 1425 sau 1428 – *Temes*, p. 589, 620.

³⁶ Dl. 47262.

Nemethi, probabil Beregsăul Mic, este din 1317³⁷. Pentru secolul al XV-lea avem diverse mențiuni asupra unor oameni de mărturie din *Nemethi* fără să știm dacă sunt din localitatea dispărută sau din Beregsăul Mic³⁸. În 1463 Ștefan, Mihail și George de Mâtnic primesc de la regele Matia moșia regală *Nemthy* din comitatul Timiș, *ad aliquod castrum nostrum non pertinent*³⁹, fapt ce presupune că o parte a sa era încă sub stăpânirea unei cetăți, nenominalizate în act, care datorită vecinătății trebuie să fi fost Timișoara. Știm că Beregsăul Mic, care apare uneori cu acest nume în documente – *Kis Berekszo*, se afla la 1462 în stăpânirea familiei Hagymas de Beregsău⁴⁰, ceea ce poate duce spre concluzia că nobilii români, menționați anterior, s-au înstăpânit asupra satului dispărut din sud-estul orașului Timișoara. Greu de precizat când a intrat această posesiune sau o parte a ei în domeniul orășenesc⁴¹. În cazul acestui sat, beneficiem de șansa păstrării documentului de hotărnicie cu orașul Timișoara, datat 4 iunie 1539⁴². Printre cei prezenți la hotărnicie apar personaje din localități apropiate, practic din imediata vecinătate: Ghiroda, *Deegh* sau *Kaka*. Cu excepția satului *Faluhel* toate celelalte așezări se aflau la est de oraș. În mod paradoxal, marea majoritate a numelor celor prezenți

³⁷ Milleker B., *op. cit.*, p. 215.

³⁸ În acest sens - Dl. 9117: Ludovic de *Nemethi* (1444), Dl. 15872: *Petrus Zeremy de Nemethy, Lodovicus de Nemethy* (1463).

³⁹ Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene, (1440-1653)*, Timișoara, 1981, p. 43.

⁴⁰ Dl. 30319: *...dominium possessionum Nicolai filii Ladislai dicti Haghmas de Berekzo, Zenthycab, Berekzo predictae Kysberekzo...; ...prescriptarum possessionum Berekzo, Zenthycab, Kysberekzo....* Se pare că satul de la vest de Timișoara s-a aflat pe parcursul secolelor XV-XVI în stăpânirea unor familii nobiliare maghiare. Aproape sigur că *nova donatio* pentru nobilul Valentin Boyka (1520) prin care îi sunt confirmate și drepturile din *Nemethi* face referire la Beregsăul Mic - Bárány Á., *op. cit.* p. 37-40. În 1561 prin moartea fără urmași a lui Francisc Kis de Waya părți din sat au fost donate de Ferdinand de Habsburg unor nobili credincioși - MOL, A 57, *Librii regii*, vol. I, p. 699; doi ani mai târziu ajungea sub forma de *nova donatio*, în mâinile lui Nicolae și Gabriel Dóczy - MOL, A 57, *Librii regii*, vol. III, p. 805-806. Familiei Dóczy i-a fost confirmat satul încă din 1515 de către regele Vladislav II – Dl. 72162.

⁴¹ Pe parcursul secolului al XV-lea *Nemethi* apare menționat de mai multe ori în documente, fără să știm exact la care dintre cele două sate din comitatul Timiș se referă actele respective. Astfel de date avem în 1494 (Dl. 72065), 1497 (Dl. 88823), 1507 (Dl. 72110), 1510 (Dl. 72130), 1511 (Dl. 72142) sau 1514 (Dl. 60029). Cele mai multe par a privi totuși Beregsăul Mic.

⁴² Anexa II.

ca martori au rezonanță slavă, ceea ce arată că populația sârbească a reușit să se stabilească inclusiv în localitățile limitrofe marelui centru bănățean. Indicațiile geografice menționate în document ca hotare între Timișoara și *Nemethi*, cu foarte puține excepții sunt aproape imposibil de localizat datorită transformărilor suferite de peisajul bănățean în secolul al XVIII-lea. În secolul al XVI-lea în proximitatea centrului urban era o imensă mlaștină alimentată de diverse brațe ale Timișului sau Begăi. Hotarul dintre cele două localități era dat înspre sud de un curs de apă numit pe limba poporului *Fook*, care ieșea din Timișul mare. Fără îndoială avem de-a face cu o confuzie a scribului, fiind vorba de fapt de Bega (*Kis Themes*), pentru că râul Timiș se află mult mai la sud. Înspre nord și est vecinătățile sunt date de o baltă numită Tăul Rotund (*Kerektó*), de râul *Rohoncza* numit și *Pehel*, cel mai probabil Behela de astăzi și de drumurile ce merg de la Timișoara la Recaş și la *Ewke*, ceea ce indică fără dubiu că *Nemethi* din document nu e identică cu Beregsăul Mic. Delimitările geografice din document fac parte în prezent din zona periferică estică și sud – estică a orașului modern Timișoara, fiind deosebit de dificil de localizat pe teren. Se poate ușor observa că hotarele celor două localități sunt în general fixate în funcție de formele de relief naturale – ape (curgătoare sau stătătoare) sau antropice – drumurile. Se confirmă astfel faptul că în epoca medievală orașul se afla într-o zonă traversată de numeroase cursuri de apă și predispusă înmlăștinirilor.

Ultimele sate ale domeniului Timișoarei au fost Ghiroda și *Csoka*. Situat la est de Timișoara, Ghiroda este singurul dintre cele 7 sate ale domeniului urban care a supraviețuit până în zilele noastre. Numele localității, pomenite încă de la sfârșitul secolului al XIV-lea, se leagă de Sf. Gheorghe⁴³, posibil de existența unui locaș închinat acestui sfânt. Un document din 1428 amintește că hotarul Giarmatei se învecina spre vest cu acela al posesiunii *Naggijrijwg*, Ghiroda de astăzi⁴⁴. La sfârșitul secolului al XV-lea și începutul celui următor așezarea, sau o parte a ei, era în mâna unor mici nobili ai locului. În 1507 este pomenit un *Thome, filii condam Nicolaii Simonphy de Gyred* aflat în proces cu nobilii din familia Petheö de *Gerse*⁴⁵, pentru ca la 1511 să fie amintit un alt nobil de acolo, Ioan *Gywrewdy*⁴⁶. Și în acest caz putem urmări prezența unor elite

⁴³ Milleker B., *op. cit.*, p. 188-189.

⁴⁴ *Temes*, p. 621.

⁴⁵ DL 104720.

⁴⁶ Milleker B., *op. cit.*, p. 189. Acest Ioan este menționat și anterior în 1505 – DL 38442.

nobiliare în localitate până la începutul secolului al XVI-lea, probabil aceasta fiind perioada în care satul a intrat în componența domeniului orășenesc⁴⁷.

Cea din urmă așezare menționată în documentul din 1539 a fost *Csoka*, posesiune situată la nord-vest de Timișoara, al cărei nume s-a perpetuat prin intermediul pădurii Cioca. Localitatea apare în documentele vremii destul de puțin, prima mențiune fiind din 1333-1335 cu ocazia colectării impozitelor datorate Sf. Scaun de către parohia catolică de acolo⁴⁸. Într-o hotărnicie de la sfârșitul secolului al XV-lea, mai exact din anul 1494, este menționat un anume *Ladislaus Chocaj de eadem Kenez, vicinus*⁴⁹ prezent ca martor. Numele indică o legătură cu localitatea *Csoka*, fără să știm exact relația dintre acest nobil și sat pentru că particula sa nobiliară este de *Kenez* (Satchinez, jud. Timiș). *Csoka* este cea de-a doua localitate unde domeniul cetății Timișoara se întretaie cu al orașului. Știm că în 1552 făcea parte din domeniul cetății, deși cu 13 ani mai devreme e numărată printre pertinențele orășenești. Desigur că în 1539 orașul Timișoara nu deținea decât o parte a posesiunii, cealaltă fiind în componența domeniului cetății, amintită ca atare în 1552.

Datele prezentate mai sus pot conduce spre o serie de concluzii. Mai întâi că domeniul orașului Timișoara este unul de mici dimensiuni, fiind vorba despre șapte posesiuni sau mai exact părți de posesiuni. În ceea ce privește distribuția lor în teritoriu observăm că încadrează orașul ca un cordon situându-se în imediata sa vecinătate și delimitându-i fruntariile. Practic limitele domeniului orășenesc din secolul al XVI-lea se suprapun aglomerării urbane contemporane a Timișoarei. Dimpotrivă domeniul cetății este răspândit sub forma unor enclave în comitatele Cenad și Timiș, și, cu foarte puține excepții, la distanță destul de mare de centru. Am putea considera pertinențele orașului ca fiind unele interioare, iar pe cele ale castrului exterioare. În ceea ce privește formarea sa, cel mai probabil s-a realizat prin metodele obișnuite: cumpărare, donații regale ori preluarea unor părți din posesiunile cetății (*Maysa*, *Csoka* și

⁴⁷ La o dată neprecizată parte a așezării a ajuns în stăpânirea lui Bernard Zalay. Prin moartea fără urmași a acestuia, Maximilian de Habsburg dona în 1562 cele trei foste sate ale sale din comitatul Timiș, printre care și Ghiroda, lui Ioan *Zasskowi jurato notario*, Dumitru Fekete și Marcu *Zowyth militibus Gyulensis* - MOL, A 57, *Librii Regii*, vol. III, p. 737. Actul reprezenta până la urmă o ficțiune juridică, fiind greu de crezut că cei donați s-au putut înstăpâni în posesiunile lor aflate în acea perioadă în sfera de dominație otomană.

⁴⁸ Milleker B., *op. cit.*, p. 174.

⁴⁹ DL 20196.

poate *Nemethi*), deși, din păcate, în acest moment nu avem date documentare care să confirme toate aceste aspecte, ci doar analogia cu cazurile similare din spațiile învecinate⁵⁰. Mult mai dificilă se dovedește propunerea unui reper temporal pentru formarea acestor pertinente⁵¹. După cum s-a văzut, până spre finalul secolului al XV-lea și începutul celui următor, mai toate satele amintite la 1539 ca parte a stăpânirilor orășenești, se aflau în posesia unor familii nobiliare. În a doua jumătate a secolului al XV-lea, în condițiile în care cetatea nu mai este factorul determinant în zonă, după multiplele pierderi din patrimoniul domenal, avem de-a face cu o dezvoltare tot mai accentuată a orașului Timișoara care a polarizat viața politică, administrativă și economică a teritoriului de sud a regatului medieval ungar. În 1474 un document consemna pentru prima dată sintagma *civitas Themesiensis*, pentru ca în 1492 să fie pomenite *civitas Themesiensis et castrum in eadem habitum*⁵², semn că orașul dobândise o oarecare preeminență în raport cu cetatea. În condițiile accelerării dezvoltării urbane a apărut și necesitatea constituirii unui domeniu adecvat, fapt consumat după toate probabilitățile, pe la începutul secolului al XVI-lea. Cucerirea Banatului de către turci în anul 1552 a întrerupt acest tip de dezvoltare a orașului de pe Bega, care presupunea și o extindere a posesiunilor din arealul periurban, situație similară cu a celorlalte orașe din viitorul Principat al Transilvaniei.

⁵⁰ Domeniul Clujului sau al Brașovului s-au format în urma unor donații regale, prin cumpărări de sate sau prin preluarea fostelor pertinente ale cetăților regale din zonă. Toate așezările intrate în componența acestor posesiuni orășenești se aflau proximitatea acelor centre urbane – D. Prodan, *op.cit.*, p. 620-625; 689-692.

⁵¹ La o hotărnicie din 1429 referitoare la unele sate din comitatul Cenad este amintit *alodium Jacobi Zygit civis de Themesuar – Temes*, p. 626. Faptul că în prima jumătate a secolului al XV-lea unii cetățeni orașului dețin moșii în vecinătatea teritoriilor aflate în posesia cetății, poate indica faptul că în acea perioadă orașul nu a deținut un domeniu distinct, singurul existent, cu care relaționau cetățenii, fiind al castrului.

⁵² Szentkláray Jenő, *Temesvár története* în Borovszky Samu (ed.) *Temesvármegye és Temesvár*, Budapesta, f.a., p. 27.

ANEXE

I

25 aprilie 1539, Buda

Original: MOL, Gyulafehérvári káptalan országos levéltára, F 3, Centuria N, nr. 53, hârtie, pe verso pecetea regală aplicată în ceară roșie.

Regele Ioan Zapolya, la cererea timișorenilor, poruncește să fie retrasate hotarele mai multor posesiuni și părți de posesiuni aparținând orașului, hotărnicie ce urma a fi realizată în prezența juzilor nobiliari ai comitatului Timiș.

Ioannes, Dei gratia Rex Hungariae, Croatiae, etc. Fidelibus nostris capitulo ecclesiae Orodensis, salutem et gratiam. Exponitur nobis in personis fidelium nostrorum prudentum et circumsectorum hospitem et incolarum civitatis nostrae Temesvariensis quomodo possessiones portionesque possessionariae ipsorum exponentis in possessionibus Maÿsa¹, Cÿra², Kÿs Gyarmat³, Berleu⁴, Nemethÿ⁵, Gÿured⁶ et Csoka⁷ vocatis, in ipso comitatu Themesiensi omnino existentes habitae et adiacente, legitima reambulatione et metarum erectione plurimum indigerent et essent necessariae. Super quo fidelitate vestrae harum serie firmiter percipiemus, commitimus et mandamus; quatenus vestrum mittatis hominem pro testimonio fide dignum. Quo praesente nobiles Alexius Babos de Kenez, aut Ladislaus Doczÿ de Zadorlaka, vel Augustinus de Keche judlium dicti comitatus Themesiensis, alÿs absentibus homo noster, per nos ad id specialiter transmissus ad facies praescriptarum possessionum, consequenterque portionum possessionaris eorundem exponentium in ipsis possessionibus habitarum, vicinis et commetaneis earundem universis, in ibi legitime convocatis et praesentibus accedendo, reambulet easdem possessiones, portionesque possessionaris antefactorum exponentium in praedictis possessioni adiacentis per suas veras et antiquas metas, novas juxta vetres in locis necessariis erigendis reambulatamque et ab aliorum possessionibus metaliter distimetas et separatas, relinquat annotatis exponentibus, easdem jure ipsis incumbentis,

possidendis si non fuerit contradictum, contradictores vero si qui fuerint evocet eosdem, contra praelibatos exponentis in Curiam nostram Regiam, nostram videlicet personalem in praesentiam, ad terminum competentem, rationem contradictionis eorundem reddituros. Et post haec huiusmodi possessionaris reambulationis et novarum metarum erectionis seriem, cum cursibus metarum in ibi erigendarum ac contradictorum et evocatorum si qui fuerint, vicinorumque et commetaneorum qui praemissae reambulacioni metarum intererunt nominibus, terminoque assignato, ut fuerit expedientis dictae nostrae personali praesentiae fideliter rescribatis. Datum Budae in festo Beati Marci Evangelistae, anno Domini millesimo quingentesimo tricesimo nono.

Pe verso sub sigiliu: Fidelibus nostris Capitulo Ecclesiae Orodiensis pro prudentibus et circumspectis iudice ac juratis et universis civibus et inhabitatoribus civitatis nostrae Tömösvariensis reambulatoria.

1. Așezare dispărută situată la nord de Utvin între Timișoara și Săcălaz.
2. Așezare dispărută situată la nord de Timișoara între oraș și Cerneteaz.
3. Așezare dispărută aflată în apropiere de Giarmata.
4. Așezare dispărută situată între Timișoara și Giarmata.
5. Așezare dispărută aflată în apropiere de Timișoara la sud vest de Ghiroda.
6. Comuna Ghiroda, județul Timiș.
7. Așezare dispărută situată la nord-vest de Timișoara, între oraș și Cerneteaz. Numele i-a fost păstrat de către pădurea Cioca.

II

4 iunie 1539

Originalul pe hârtie se păstra în a doua jumătate a secolului al XIX-lea în Arhiva capitlului de Alba Iulia (Gyulafehérvári káptalan országos levéltára), Centuria N, nr. 61. În prezent numărul respectiv lipsește din această arhivă.

Copie: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Pesty Frigyes gyűjtemény, nenumerotat.

Retrasarea hotarelor oraşului Timișoara și a posesiunii Nemethy, realizată în prezența mai multor martori și vecini printre care locuitori ai oraşului, persoane nobile și juzii comitatului Timiș.

Assecuraciones utrarumque parcium testium Nobilium Nicolai Literati et Andree Nagh unacum ceteris Nobilibus, contra iudices Themesiensis similiter et iudices contra eosdem.

Primus testis Rogathyth Radova de possessione Gywrwd¹ iobagio Nicolai Rahowan.

2-us testis Jowan Popovyth eiusdem de eadem.

3-us Nicola Lepssyn de possessione Deegh² iobagio Radowicza Wrachalyth.

4-us Wchyth Sayn de possessione Kaka³ iobagio R. Ladislai Zebeny.

5-us Gyura Blasewyth de Themeswar.

6-us Michael Philipphowith de eadem.

7-us Ioannes Ictary de Falwhel⁴ iobagio episcopi Chanadiensis iurati deposita eorum fide insimul fassi sunt.

Primo quod a parte meridionali quedam meatus aque wlgo Fook que exiit de Nagh Themes veniendo ad Ispotalfo(...) ⁵ ibidem distinguendo Alsowan vocata, medietas illius Fook ad Themeswar, alia ad Nemethi⁶ pertinens, inde eundo ad plagam septemtrionalem penes illam Alsovan duas metas terreas reformavimus, a parte Nemethy aliam ad Themeswar, item deinde pertranseunte ad eandem plagam penes stagnum Kerektho, duas terreas invenientes reformavimus metas, una ad Themeswar, alia ad Nemethy, inde iterum eundo ad eandem plagam penes fluvium Rohoncza inter Pehel dictum, unam veterem metam innovando, deinde penes dictum Pehel eundo usque locum ubi Pehel ad orientem convertitur, ex utraque parte cuiusdam vie, que de Themeswar ad Rekas tendit, duas metas terreas renovavimus, Pehel autem dictum medium ad Themeswar medium ad Nemethy pertinens, inde euntes quasi ad partem orientalem declinando penes viam veterem de Themeswar ad Ewke⁷ euntem, quasi ad longitudinem duorum iugerum eundo, iterum duas metas terreas renovavimus, unam ad Themeswar aliam ad Nemethy pertinentem.

Verso: Reambulacio metarum Themesiensium et possessionis Nemethÿ, facta est feria quarta in vigilia festi Corporis Christi, anno Domini millesimo quingentesimo tricesimo nono, homo regius Nobilis Alexius Babos, hominibus commetaneis ad hoc specialiter rogatis et convocatis, Nobilibus Nicolao Waydaffÿ de Gyarmath, Ladislao Posgaÿ de Horogzeg et iudicibus nobilium Augustino Kechey⁸ et Valentino Farkas de eadem Kechey⁸.

1. Comuna Ghiroda, județul Timiș.
2. Așezare dispărută situată între Ghiroda, Moșnița și Bucovăț.
3. Așezare dispărută situată între Timișoara și Giarmata.
4. Așezare dispărută aflată în apropiere de Săcălaz.
5. Documentul original deteriorat. Probabil *Ispotalfook*.
6. În Evul Mediu existau mai multe așezări din comitatul Timiș care purtau acest nume. Documentul face referire la localitatea Nemethi situată la est de Timișoara în apropiere de Ghiroda și nu la Beregsăul Mic aflat la vest de oraș.
7. Așezare dispărută situată la est de Giarmata.
8. Nota lui Pesty: în original Rechey.

BOUNDARIES AND URBAN AREA OF TIMIȘOARA IN 1539

Abstract

Two documents from 1539 reveal less known facts about the history of Banat: the urban area and boundaries of Timișoara. Initially there is one area, of the *fortress* from Bega, known in documents from the early XIII century. Urban development from the fifteenth century generates the need for the establishment of an urban relevant in the immediate neighbor of the city. Quite small, consisting of seven villages that flanked on all sides the city, the rural area of Timișoara most probably was formed in the early sixteenth century by the usual means of the time: buying and royal gifts. It has been kept a single document that captures the medieval city center neighborhoods in the east, to the possession *Nemethi*, boundaries hard to identify today because of contemporary metropolitan development. Although singular at the moment, these two documents published in the Annex, allow a better understanding of urban life and urbanity - rural report from medieval Banat.

FAMILIA NOBILILOR FODOR ÎN SECOLELE XVI–XVII

*Dragoș-Lucian Țigău**

Cuvinte cheie: *Banat, Caransebeș, Fodor, genealogie, nobilime*

Schlagwörter: *das Banat, Karansebesch, Fodor, der Stammbaum, das Adeltum*

Cercetările din ultimele decenii asupra elitelor medievale au luminat, cu rezultate notabile¹, destinul multor familii bănățene. Cunoașterea și evaluarea globală a acelei numeroase nobilimi (*magna nobilitas*) înzestrate cu însemnate privilegii², impune extinderea investigațiilor și asupra familiilor care, deși restrânse numeric, au avut o evoluție istorică promițătoare. Printre familiile ignorate de istoriografie se află și aceea a nobililor Fodor. Mărturiile disperate și lacunare, adunate cu răbdare, permit reconstituirea aspectelor esențiale din viața acestei familii: onomastica, succesiunea generațiilor, alianțele matrimoniale cu alte familii, situația materială, demnitățile și funcțiile fiecărui membru, confesiunea și educația.

În privința numelui de familie, părerile lingviștilor sunt consonante: patronimicul derivă din termenul maghiar *fodor*, în traducere *creț*, *Crețul*, care desemnează o persoană cu părul ondulat³. Numele de familie este ortografiat constant sub forma *Fodor*. Excepția se regăsește în opera cronicarului István Szamosközi care îl prezintă pe nobilul Francisc Fodor sub forma latinizată

* Școala Superioară Comercială “Nicolae Kretzulescu”, bd. Hristo Botev, nr. 17, București, e-mail: dragoslucian68@yahoo.com.

¹ Ioan Aurel Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV–XVI*, Cluj Napoca, 1991; Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440–1514*, București, 2000; Ligia Boldea, *Nobilimea românească din Banat în secolele XIV–XVI (origine, statut, studiu genealogic)*, Reșița, 2002; Costin Feneșan, *Diplome de înnobilitare și blazon din Banat. Secolele XVI–XVII*, Timișoara, 2007.

² *Călători străini despre Țările Române*, III, București, 1971, p. 121; Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor*, II/5 (1552–1575), București, 1897, p. 493: *habere ipsam universitatem nobilium efficacia privilegia* (1561).

³ *Dacoromania*, I (1920–1921), Cluj, 1921, p. 269; Ladó János, *Magyar utónév könyv*, Budapest, 1971, p. 158; Iorgu Iordan, *Dicționar al numelor de familie românești*, București, 1983, p. 204. Cuvântul Fodor mai are și sensul de *blănar*.

*Franciscus Crispus*⁴. Astfel, o trăsătură fizică a generat un apelativ care, ulterior, s-a transformat în nume de familie. De asemenea, această derivație explică existența mai multor familii cu numele Fodor în Banat, Transilvania și Moldova⁵.

Despre originea etnică, documentele nu oferă nicio informație sau sugestie. Patronimicul oficial exprimă apartenența la elementul maghiar, dar el poate ascunde o sorginte românească. Cert este doar caracterul bilingv al membrilor familiei care s-au afirmat și s-au integrat într-un mediu preponderent românesc, având capacitatea de a purta corespondență în limba maghiară cu autoritățile Principatului ardelean.

Arborele genealogic al familiei, structurat pe șase–șapte generații, cuprinde 16 membri, din care 11 bărbați și cinci femei. Sub aspect documentar, viețile acestor oameni sunt luminate inegal: cinci membri sunt atestați o singură dată, alți patru au fost consemnați între 2–8 ani, despre trei persoane există mențiuni întinse pe parcursul a 14–28 ani, iar patru reprezentanți pot fi urmăriți în acte pentru 40–65 de ani. În cazul a nouă persoane se poate stabili cel puțin o legătură de rudenie cu restul membrilor familiei.

Începuturile familiei se plasează în anii 1491–1494, când era atestat un Ioan Fodor *de Lewrinche* (azi Nevrincea, lângă Lugoj) ca martor sau ca opozant la introduceri în posesie⁶. Acest Ioan Fodor, proprietar de pământ, persoană adultă și cu oarecare autoritate, ilustrează nivelul social de la care familia și-a început ascensiunea. Descendența lui Ioan Fodor nu este cunoscută, însă legătura sa cu viitoarea familie nobiliară este dovedită prin faptul că posesia Nevrincea se regăsește ulterior în patrimoniul imobiliar al neamului Fodor. A doua generație este reprezentată tot de un singur personaj

⁴ *Monumenta Hungariae Historica* (=MHH). *Scriptores*, XXIX, Budapest, 1877, p. 11.

⁵ În 1451-1452 este atestat un *Petrus Fodor de Serked de pertinencys Lugas* (Hurmuzaki, *Documente*, II/2 (1451-1510), 1891, p. 2, 3, 12). La 1607-1608 trăiau Martin Fodor (în Lipova) și Ștefan Fodor (diac în Lugoj), cf. C. Feneșan, *op. cit.*, p. 84-85, 240. Mai târziu, între 1636-1686, un alt Ștefan Fodor a fost *Judex Regius oppidi et sedis Szaszváros*, cf. MHH. *Török magyarköri állam-okmánytár*, I/4, Pest, 1869, p. 425; I/5, 1870, p. 404; I/9, 1872, p. 385; Albert Amlacher, *Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos, Hermannstadt*, 1879, p. 227, 235, 266. În Moldova sunt atestate câteva persoane cu numele Fodor, între 1594-1624, cf. Alex. I. Gonța, *DIR. A. Moldova, veacurile XIV-XVII (1384-1625). Indicele numelor de persoane*, București, 1995, p. 214.

⁶ Hurmuzaki, *Documente*, II/2, p. 322; Frigyes Pesty, *Krassó vármegye története*, III, Budapest, 1882, p. 470.

masculin, anume de Francisc Fodor *de Welkfalva/ de Welkowch*. Pe parcursul a opt ani (24 iunie 1539–13 ianuarie 1547), Francisc Fodor este prezentat ca nobil⁷. Un act din 24 martie 1542 oferă o informație prețioasă: nobilii Francisc Fiat, Francisc Fodor și Francisc Moise erau frați după mamă (*fratres uterini*)⁸. Acest amănunt atestă nu numai căsătoriile succesive ale unei femei nobile, ci și înrudirea a trei neamuri distinse, dintre care Fiat de Armeniș a fost una din cele mai puternice familii din Banatul medieval. Sfârșitul nobilului Francisc Fodor este consemnat la 27 aprilie 1560, dată la care erau menționați și copiii săi: Mihai și Adviga (a treia generație a familiei)⁹.

Mihai Fodor de *Meszfalvi/ de Meezkeo* (azi Var, lângă Caransebeș)¹⁰ și-a păstrat titlul de nobil, fiind atestat sistematic între 1559–iunie 1573, fără a i se arăta descendența. A fost căsătorit cu Barbara Flore(a), această doamnă apărând ca văduvă la 12 aprilie 1586¹¹. Sora sa, Adviga, a avut două căsnicii, prima dintre ele cu nobilul George Moise (1560). Aici se poate remarca tendința familiilor Fodor și Moise de a continua, din certe rațiuni materiale, înrudirea prin alianță existentă de câteva decenii. Această legătură s-a desfășurat prin moartea lui George Moise, înainte de 22 noiembrie 1563. Disparutul a lăsat în urma sa o văduvă orfană, împovărată cu creșterea unor copii mici (*domina Adviga a dicto quondam marito suo fuisset orphana relictă, ac proles suos in tenera etate constitutos existentes*)¹². Adviga Fodor nu a rămas mult timp văduvă, pentru că la 8 ianuarie 1566 era prezentată ca nevasta nobilului Mathias *Pribek* (Pribeagul) de Caransebeș. Această căsnicie s-a încheiat tot din motive naturale, Adviga apărând ca văduvă pentru a doua oară¹³, în 1588. Cei doi frați au fost contemporani cu un alt membru al familiei, Ioan Fodor

⁷ *Ibidem*, II/4 (1530-1552), 1894, p. 193, 226, 360-362, 388, 392.

⁸ *Ibidem*, p. 288.

⁹ *Ibidem*, II/5, p. 468.

¹⁰ Sz., ian. 1870, p. 58 (1559); Frigyes Pesty, *A Szörényi Banság és Szörény vármegye története*, III, Budapest, 1878, p. 362 (21 iunie 1568). Coriolan Suciu arată așezarea ca dispărută, dar nu exclude ca aceasta să fie satul Var de azi (*Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, II, București, 1968, p. 369).

¹¹ Hurmuzaki, *Documente*, II/5, p. 467-468, 474, 523, 650-651, 725; Fr. Pesty, *Szörényi*, III, p. 332; idem, *Krassó*, IV, 1883, p. 117-118 (1586).

¹² *Ibidem*, p. 468, 534.

¹³ *Ibidem*, p. 650-651; Fr. Pesty, *Szörényi*, II, p. 4 (1588); III, p. 332 (1566).

de Welche, amintit o singură dată (5 iulie 1548), cu ocazia unei introduceri în posesie¹⁴.

A patra generație este ilustrată doar de nobilul Francisc Fodor, singurul membru al familiei căruia i se cunosc anii nașterii și decesului. O însemnare din 1599 arată că Francisc Fodor avea atunci 35 de ani¹⁵, indiciu al nașterii sale în anul 1564. Este posibil ca acest Francisc să fi fost fiul lui Mihai Fodor, primind la botez numele bunicului său. A fost căsătorit cu Caterina Pribek¹⁶, aspect menționat pentru anul 1590, și tot de atunci documentele îl surprind cu ocazia îndeplinirii unor activități diverse¹⁷. Meritele sale au fost recunoscute într-o diplomă de înnobilare¹⁸ din anul 1594. În 1604, viața sa a fost curmată brutal de către haiducii sârbi care ocupau orașul Caransebeș (*Franciscus Fodor, Nobilis Karansebesinus qui a Rascianis fuit interfectus*)¹⁹. Descendența acestui nobil este prezentată foarte târziu (1639), când erau enumerați copiii: Nicolae, Mihai, Ana și Magdalena²⁰. Despre primul dintre băieți, Nicolae Fodor, se cunoaște că era născut în 1595. Anul nașterii este dedus din procesul verbal al unei audieri de martori, redactat la 25 noiembrie 1655, moment în care Nicolae Fodor avea 60 de ani²¹. Viața sa, relativ îndelungată, nu se reflectă decât în câteva mărturii documentare (1624, 1638, 1650)²², fapt care explică de ce starea sa civilă rămâne obscură. În schimb, viața fratelui său, Mihai Fodor, are privilegiul unei cunoașteri mult mai cuprinzătoare. Șirul mărturiilor începe la 1616, cu ocazia unei tranzacții imobiliare, și continuă constant până în anul 1644. Actele vremii ilustrează că nobilul Mihai Fodor a fost o persoană înstărită și a ocupat pentru o lungă perioadă demnități importante la nivelul orașului

¹⁴ *Ibidem*, II/4, p. 428.

¹⁵ Fr. Pesty, *Szörényi*, I, p. 324.

¹⁶ *Ibidem*, p. 465, 474-475.

¹⁷ *Ibidem*, II, p. 224; idem, *Krassö*, IV, p. 142, 182, 201, 206, 224-225, 230.

¹⁸ C. Feneșan, *op. cit.*, p. 34, nota 90. Cel mai probabil, diploma era o reconfirmare a nobleței și privilegiilor, care înlocuia acte mai vechi distruse sau pierdute.

¹⁹ Wolfgang Bethlen, *Historia de rebus Transsylvanicis*, VI, Cibinii, 1793, p. 47 și 65.

²⁰ Fr. Pesty, *Szörényi*, II, p. 114.

²¹ Magyar Országos Levéltár (=MOL), P szekció, P291, *Gámán család*, 1 tétel 1536-1905, f. 80r (al treilea martor).

²² Fr. Pesty, *Krassö*, IV, p. 280-282, 310-311; idem, *Szörényi*, II, p. 243.

Caransebeș și al comitatului Severin²³. A avut împliniri și în viața personală, la 1639, fiica sa Barbara fiind deja căsătorită cu nobilul Gabriel Kun²⁴. Tot din 1639 provin informații despre Ana și Magdalena, ficele pomenitului Francisc Fodor. Ambele fete au avut o viață rostuită, Ana fiind căsătorită cu nobilul Ioan Fiat, iar Magdalena unindu-și destinul cu cel al nobilului Ioan Giurma. Prima doamnă i-a dăruit soțului ei doi băieți (Gabriel și Iacob Fiat), în timp ce sora sa avea o fiică, numită tot Magdalena, deja măritată cu Nicolae Henczi²⁵. Din această generație a făcut parte și Barbara Fodor, menționată în anii 1654–1655 ca soția lui Baltazar Fiat. Acest nobil era fratele mai mare al lui Ioan Fiat, amintit mai înainte, între cei doi fiind interpuși alți trei frați. Astfel, diferența de vârstă dintre Baltazar și Ioan Fiat era de aproximativ cinci ani, fapt care sugerează, cu o mare probabilitate, că și nevestele acestora, Barbara, respectiv Ana Fodor, au făcut parte din aceeași generație. Barbara Fodor și Baltazar Fiat au avut patru copii: Ioan, Francisc, Caterina și Barbara²⁶.

În a șasea generație a familiei pot fi plasate cinci persoane a căror viață s-a consumat pe parcursul secolului al XVII-lea. Două dintre acestea, deja amintite, au fost ficele fraților Mihai și Magdalena Fodor, care în 1639 erau căsătorite. Un posibil văr al celor două doamne a fost *egregius nobilis* Ioan Fodor care, la 30 august 1688, împlinise 65 de ani²⁷. Născut în 1623, Ioan Fodor era mai mic față de Barbara Fodor și Magdalena Giurma, dar de o vârstă apropiată cu acestea. La cumpăna secolului XVII, a trăit un alt Francisc Fodor, al treilea din familie cu acest prenume. De condiție nobilă, Francisc a fost căsătorit cu Suzana Barczay (27 febr. 1649) și a ocupat demnitatea de vicecomite al comitatului Severin²⁸. Procesul verbal al unei audieri de martori, din 25 noiembrie 1655, este simultan ultima mărturie despre nobilul Francisc Fodor și prima pentru viața lui Mihai Fodor cel tânăr (*ifjabbik Fodor Mihály*)²⁹.

²³ Idem, *Szörényi*, II, p. 99, 115, 243; idem, *Krassó*, IV, p. 298; *TT*, 1884, p. 319; C. Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440-1653)*, Timișoara, 1981, p. 151-152, 158, 169-179; idem, *Diplome*, p. 132.

²⁴ *Ibidem*, p. 114.

²⁵ Fr. Pesty, *Szörényi*, I, p. 463, 465; II, p. 114.

²⁶ Dragoș Lucian Țigău, *Familia Fiat de Armeniș în secolele XV-XVII*, în *Banatica*, 14/II, 1996, p. 28 și tabloul genealogic.

²⁷ C. Feneșan, *Caransebeșul la începutul celei de-a doua ocupații habsburgice (1688)*, în *RI*, VII, 1996, nr. 1-2, p. 84.

²⁸ Fr. Pesty, *Krassó*, IV, p. 295, 344; idem, *Szörényi*, I, p. 327.

²⁹ MOL, P szekció, P291, *Gámán család*, 1 tétel 1536-1905, f. 80v (pozițiile 13 și 27).

Apelativul *cel tânăr* a fost specificat pentru a-l diferenția pe Mihai de ruda sa mai vârstnică. Ultima atestare a seniorului, din 1644, nu exclude posibilitatea ca acesta să mai fi trăit ceva timp sau chiar să apuce anul 1655. Precizarea din acel protocol este foarte importantă, întrucât exclude posibila confuzie dintre două persoane cu același nume, dar din generații diferite, și evidențiază existența unui personaj nou, pe care sursele istorice îl vor readuce la lumină tocmai în anul 1688. Mihai Fodor *junior* s-a remarcat la sfârșitul secolului XVII prin demersurile sale în vederea recuperării pământurilor și privilegiilor pierdute în timpul ocupației otomane asupra Banatului de munte³⁰. El a fost ultimul vicecomite (nominal) al comitatului Severin. Șirul prezentărilor de persoane se încheie cu nobilul George Fodor. Viața acestuia este surprinsă într-o unică mărturie, din 18 noiembrie 1687, care evidențiază contribuțiile materiale făcute împreună cu Ștefan Fiat, pentru întreținerea trupelor imperiale din Transilvania³¹.

Descrierea amănuntelor genealogice, oarecum anostă, este importantă pentru înțelegerea celorlalte aspecte din viața familiei studiate aici. Patrimoniul imobiliar al familiei este suficient de bine ilustrat documentar. Cele dintâi stăpâniri pot fi localizate la Nevrincea (lângă Făget) și *Welkfalwa* (așezare azi dispărută)³², primul toponim fiind atașat la numele lui Ioan Fodor, iar al doilea fiind legat de Francisc și Ioan Fodor. Aceste aluzii sunt confirmate direct în două acte³³ emise la 25 iunie și 19 noiembrie 1573. Prima mărturie evocă împotrivirea nobilului Mihai Fodor față de introducerea lui Mihai Balasfy în posesia moșiilor Nevrincea și *Welchiest* din districtul Caransebeșului. În mod cert, opoziția trebuie să fi fost întemeiată pe drepturi de stăpânire anterioare, care în acel moment erau încălcate din ignoranță. Pentru a remedia eroarea apărută, Mihai Fodor a întreprins demersurile necesare, iar răsplata nu a întârziat. Peste câteva luni, Mihai Balasfy a renunțat în favoarea lui Mihai Fodor la toate drepturile sale asupra celorlalte posesii, însă nu gratuit, ci în schimbul a 65 de florini. Acest amănunt sugerează fie că moșiile fuseseră grevate de

³⁰ C. Feneșan, *Caransebeșul*, p. 79; idem, *Stăpâni și supuși în comitatul Severinului în timpul celei de-a doua ocupații habsburgice (1688-1699)*, în *Banatica*, 14/II, p. 176, 178; idem, *Comitatul Severinului la sfârșitul secolului al XVII-lea*, în *Tibiscum*, VII, 1988, p. 223-224.

³¹ MHH. *Diplomataria*, XV, Pest, 1870 (= *Diplomatarium Alvinczianum*, II), p. 268.

³² Așezările *Welkfalwa* și *Welchesdfalva* (atestate la 1444-1480) sunt astăzi dispărute, cf. C. Suci, *op. cit.*, II, p. 423.

³³ Hurmuzaki, *Documente*, II/5, p. 725-727.

datorii, posibil un zălog, fie că proprietarul de drept a făcut concesi, dorind să scape cu orice preț de un lung și istovitor proces, așa cum avusese parte în anii 1561–1568. Familia Fodor a reușit să stăpânească pe mai departe amintitele posesii, dovadă că în 1598, nobilul Francisc Fodor avea câțiva slujitori în cele două așezări³⁴.

În decursul secolului al XVI-lea, familia Fodor a avut posibilitatea de a-și extinde stăpânirile, dar această șansă a avut ca preț interminabile procese de proprietate. Primele știri datează din 24 iunie și 14 decembrie 1539, când nobilii Vaida s-au opus energic, cu armele, la introducerea lui Francisc Fodor în posesia moșiilor Cornereva și Domașnea³⁵. Dacă împotrivirea lor avea o justificare reală, cele două posesii figurând în patrimoniul familial încă din 1535, în schimb, rămân obscure motivele pentru care nobilul Francisc Fodor a primit amintitele sate. Cert este faptul că ambele opoziții l-au determinat pe regele Ioan Zápolya să treacă pe seama fiscului toate posesiile familiei Vaida (19 ian. 1540)³⁶. Moartea regelui nu a anulat confiscarea, nobilii Francisc Fodor și Francisc Moise (frați după mamă) intrând în stăpânirea celor nouă posesii ale rivalilor din familia Vaida (oct.–nov.1543)³⁷. Aceasta este dovada faptului că amintiții nobili au adus reale servicii familiei Zápolya, credință care a fost răsplătită pe măsură. Totodată, Francisc Fodor s-a bucurat și de sprijinul puternicului comite timișan Petru Petrovici care, la 27 martie 1544, porunca tuturor cnezilor crainici să nu deranjeze pe amintitul nobil sau pe supușii săi, în persoana și toate bunurile lor³⁸. Pierderea suferită i-a determinat pe nobilii Vaida să deschidă la tribunalul districtual (13 ian. 1547) un proces pentru moșiile Cornereva și Domașnea. Audierile de la Lugoj (4 mai 1547) și Caransebeș (26 ian. 1548) nu au adus familiei Vaida rezultatul favorabil așteptat³⁹. Mai mult, la 27 aprilie 1560, nobilii Mihai Fodor și Mihai Moise au continuat acțiunea judiciară a părinților lor (atunci decedați) împotriva

³⁴ Fr. Pesty, *Krassó*, IV, p. 219-220.

³⁵ Hurmuzaki, *Documente*, II/4, p. 193-194, 226-227.

³⁶ *Ibidem*, p. 228-229.

³⁷ *Ibidem*, p. 360-362 (11 sept. și 11 oct. 1543).

³⁸ *Ibidem*, p. 362.

³⁹ *Ibidem*, p. 391-394, 397-398, 408-410. Există indicii despre unele negocieri purtate între cele două familii. Înainte de 29 iulie 1546, Francisc Fodor și George Moise l-ar fi rugat, prin interpuși, pe Grigore Vaida să nu accepte o împărțeață de bunuri, făcută cu jurământ în catedrala din Alba Iulia (*ibidem* p. 388-389). La 26 apr. 1548 nu intervenise nicio împăcare în legătură cu împărțirea moșiilor.

nobililor Vaida pentru *universae litterae et literalia sua instrumenta factum totalium porcionum suarum possessionariarum in possessionibus ... nec non predys....* Instanța a hotărât ca membrii familiei Vaida să fie muștrați pentru reținerea actelor celor nouă posesii și predii, fiind obligați să le predea fără vreo piedică (*sine defectu reddere et remittere*) proprietarilor de drept⁴⁰.

La scurt timp după încheierea procesului care durase 20 de ani, Mihai Fodor și cumnatul său George Moise au fost implicați într-un alt conflict de proprietate cu nobilii Ioan Fiat, Ladislau Bakoczi și Ioan Lățug pentru posesiile Criva și Domașnea. Noul proces, început la 10 ianuarie 1561, ilustrează un caz tipic de litigiu între rude de sânge sau prin alianță, în vederea delimitării drepturilor patrimoniale⁴¹. Din cercetarea genealogiilor neamurilor angrenate în proces, reiese că Ioan Fiat a fost fiul lui Francisc Fiat, Ladislau Bakoczi era fiul Anei Fiat, verișoara primară a pomenitului Francisc, iar George Moise apare căsătorit cu Adviga Fodor, sora lui Mihai și fiica lui Francisc Fodor. Dacă se ține seama și de faptul că, în 1542, Francisc Fiat, Francisc Fodor și Francisc Moise erau prezentați ca frați după mamă (*fratres uterini*), se pot aprecia mai corect pretențiile acestor justițiabili. Procesul a trenat ani întregi, ajungând în dezbaterile tuturor instanțelor existente. Astfel, la 31 octombrie 1563, procesul aflat pe rolul instanței princiare, a fost retrimis autorităților severinene pentru rejudecare. Cu ocazia noii cercetări (22 nov. 1563) se menționa decesul lui George Moise, unul din împrișinați⁴². Cauza a fost retrimisă principelui spre judecare (8 ian. 1566), fapt realizat abia la 21 iunie 1568. Peste câteva luni (25 oct.), cu ocazia introducerii lui Ioan Fiat în posesia moșiei Criva, judele din Domașnea, la îndemnul nobilei Adviga Fodor, a protestat și s-a opus cu armele⁴³. Această împotrivire părea să amplifice și să prelungească discordia, însă curând, la 20 noiembrie 1568, a intervenit o înțelegere între cele două părți: *deinde terras praescriptas litigiosas taliter inter se divisissent*. Posesia

⁴⁰ *Ibidem*, II/5, p. 467-468. Tot atunci, beneficiarii au primit de la principele Ioan Sigismund o copie a ordinului de introducere în posesie din sept. 1543 (p. 468-469). Faptul că nobilii Fodor au stăpânit doar părți de sate este confirmat de conscripția porților din 1603, unde aceștia apar proprietari, alături de nobilii Vaida, la Cornereva și Domașnea (Fr. Pesty, *Szörényi*, II, p. 57, 284).

⁴¹ *Ibidem*, p. 474-476.

⁴² *Ibidem*, p. 523-524, 534-535.

⁴³ *Ibidem*, p. 581-583, 638-644, 650.

Criva a revenit familiei Fiat, în timp ce nobilii Fodor au rămas stăpâni la Domașnea⁴⁴.

Peste câțiva ani (1573), liniștea nobilului Mihai Fodor a fost din nou tulburată de problema înstrăinării celor două vechi posesii, Nevrincea și *Welchiest*, aspect evocat mai înainte. Urmașii acestui nobil au stăpânit și alte posesii, predii sau părți de sate. Conscriptiile, procesele verbale de punere în posesie sau depozitiile martorilor în procese oferă informații despre numărul porților fiscale și numele slujitorilor familiei din diferite așezări. După numele purtat, cei mai mulți dintre supușii familiei erau neîndoielnic români: *Jankwl Bratha in Moysest; Jancha, Myza, Bwkwr in Newrinche; Petrus Flora in Velchest* (mai 1598)⁴⁵.

De asemenea, membrii familiei au achiziționat diverse case și grădini în Caransebeș, precum și fânețe în apropierea orașului. În timp, bogăția familiei a devenit considerabilă. La 12 aprilie 1586, Barbara Flore(a), văduva nobilului Mihai Fodor, a dat 312 florini cu împrumut familiei Annoka, primind ca zălog (pentru opt ani) jumătate din prediul *Pestelzty*, în hotarul posesiei Jena⁴⁶. Peste un deceniu, Francisc Fodor, unul din cei mai însemnați nobili din Caransebeș, a investit 3.000 de florini în castelul Bocșa, recent recuperat de la otomani⁴⁷.

În privința raporturilor de proprietate stabilite între membrii familiei, nu există informații edificatoare. Se poate admite, după uzanțele epocii și exemplul altor familii, că a existat o tendință de excludere a femeilor de la stăpânirea și moștenirea pământurilor. Nici în cazul apărării drepturilor patrimoniale în instanță, femeile nu au fost favorizate, fapt sugerat de procesul moșiei Criva, în care interesele nobilei Adviga Fodor au fost reprezentate de soțul ei.

Prestigiul familiei Fodor a fost consolidat nu numai prin averea acumulată, ci și prin demnitățile ocupate la nivelul societății locale⁴⁸. Cele mai timpurii documente îi arată pe reprezentanții familiei îndeplinind misiunea modestă de martori la introduceri în posesie (1491, 1548). Următoarea serie de acte, de la cumpăna secolelor XVI–XVII, ilustrează un *cursus honorum* în

⁴⁴ *Ibidem*, p. 651. La Domașnea apar ca proprietari și în anii 1603, 1649. (Pesty, *Szörényi*, II, p. 56-57).

⁴⁵ Fr. Pesty, *Krassö*, IV, p. 219-220.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 117-118. În 1588, Adviga Fodor este amintită cu ocazia unei zalogiri a patru iobagi, la Mărul, pentru 80 florini (idem, *Szörényi*, II, p. 4).

⁴⁷ *Ibidem*, II/1, 1884, p. 59.

⁴⁸ Vezi anexa studiului.

plină ascensiune. Cea mai edificatoare este cariera nobilului Francisc Fodor (n. 1564). În 1590, pe când avea 26 de ani, el a fost desemnat de principe (8 febr.) să asiste la o punere în posesie, procedură la care a participat în mod efectiv (30 martie). Peste câțiva ani, alături de alți 20 de nobili, Francisc Fodor a fost membru într-o comisie de verificare financiară a fondurilor orașului Caransebeș (6 martie 1594). Între 1597–1600, s-a remarcat în cadrul funcției colegiale de castelan al districtului Caransebeș, organizând apărarea Banatului montan. Francisc Fodor s-a distins mai ales cu ocazia luptei de la Lugoj (iunie 1598), unde otomanii au suferit pierderi însemnate⁴⁹. În calitate sa de castelan, a îndeplinit și sarcini administrative: adeverirea unor tranzacții imobiliare, puneri în posesie, rezolvarea unor litigii patrimoniale, întocmirea de rapoarte către principe etc. La 6 iunie 1599, el a participat la redactarea testamentului doamnei Elisabeta Simon, văduva lui Francisc Mâtniceanu⁵⁰. În anii tulburi ai începutului de secol XVII, Francisc Fodor și-a continuat ascensiunea, devenind comitele comitatului Severin. El a urmărit, pe mai departe, asigurarea liniștii locuitorilor bănățeni. În martie 1603, împreună cu primarul George Vaida și alți nobili, Francisc Fodor a militat pentru primirea pașnică a trupelor lui Moise Székely, plecate din Timișoara spre Transilvania, cu scopul îndepărtării administrației habsburgice. A fost o decizie înțeleaptă, întrucât orașul Caransebeș, lipsit de artilerie și fortificații puternice, cu case din lemn, ar fi fost distrus cu ușurință, în caz de împotrivire⁵¹. Peste un an, în 1604, el s-a opus exceselor haiducilor sârbi care stăpâneau Caransebeșul, dar îndrăzneala l-a costat viața. Francisc Fodor și alți nobili au fost executați la ordinul banului Simon Lodi „mai ales de aceea, fiindcă luptaseră din răspuțeri pentru libertatea orașului” (*ea potissimum de causa, quod hi maxime libertatem civitatis propugnassent*). A dispărut atunci „un bărbat de o înțelepciune și valoare remarcabile, departe de înșelătoriile ascunse ... din rândurile nobilimii orășenești” (*ex urbana nobilitate*)⁵².

În prima parte a secolului XVII, un alt membru ilustru al familiei, Mihai Fodor, a deținut demnități importante la nivelul orașului Caransebeș și al comitatului Severin. Activitatea sa de primar este ilustrată îndeosebi prin adeverirea unor numeroase tranzacții imobiliare (vânzări, cumpărări,

⁴⁹ Însemnarea lui Szamosközi, în MHH. *Scriptores*, XXVIII, Budapest, 1876, p. 95.

⁵⁰ Fr. Pesty, *Krassö*, IV, p. 224-225.

⁵¹ MHH. *Scriptores*, XXIX, p. 10; W. Bethlen, *op. cit.*, V, 1789, p. 208.

⁵² W. Bethlen, *op. cit.*, VI, p. 47, 65.

donații, schimburi). Într-o scrisoare trimisă prefectului principelui George Rákóczi I (26 martie 1636), Mihai Fodor sintetizează relatările spionilor săi trimiși la Belgrad, referitoare la intențiile otomanilor. Primarul nu a uitat să-i reamintească prefectului de cele 30 de tunuri pe care le aștepta⁵³. Demnitățile mai înalte, de comite sau viceban, i-au conferit acestui nobil competențe mai largi: legalizarea înțelegerii dintre doi particulari pentru renunțarea reciprocă la procesele purtate de unul contra altuia (1622), reglementarea problemei unei dote (1635), aplicarea și respectarea dispozițiilor unei diplome de înnobilare (1644) etc. Autoritatea și prestigiul lui Mihai Fodor sunt dovedite prin cumularea, timp de mulți ani, a unor funcții importante. Spre sfârșitul carierei (20 nov. 1643), pe când acesta era viceban și prim-jude al Caransebeșului, o diplomă princiară evocă faptele deosebite ale sale și ale altor notabilități „care viețuiesc în acele părți îndepărtate și de hotar ... aproape gătuiți de strânsoarea turcilor ... fiind hărțuiți de atacurile date de aceia și siliți să facă veghe și străji neîntrerupte, atât pentru binele lor personal, cât mai ales pentru binele public...”. Printre atribuțiile îndeplinite de acești oficiali, diploma enumeră: apărarea hotarelor și mai ales a cetăților Caransebeș și Lugoj, apoi sprijinul acordat solilor și iscoadelor⁵⁴. Funcția de vicecomite al Severinului a mai fost deținută și de alte persoane din familie, atât în timpul rămas până la ocupația otomană, cât și după înlăturarea acesteia. De altfel, ultimul vicecomite (nominal) din Banatul montan a fost Mihai Fodor, în anul 1701.

Prezentarea acestor demnități impune cercetarea gradului de cultură al nobililor Fodor, întrucât îndeplinirea eficientă a funcțiilor se leagă indisolubil de elaborarea unui volum apreciabil de acte administrative, de cunoașterea legislației Principatului și a normelor cutumiare locale. Din această perspectivă, sursele istorice sunt foarte discrete, ele indicând, doar pentru unele persoane din familie, faptul că semnau și sigilau *manu propria* hârtiile care îi priveau (1636, 1644, 1647, 1695, 1699)⁵⁵. Un grad de cultură mai ridicat poate fi atribuit lui Mihai Fodor, care în 1647 era copist și notar în cancelaria mică

⁵³ TT, 1884, p. 319.

⁵⁴ C. Feneșan, *Diplome*, p. 252.

⁵⁵ 1644. *Publicatae, praesentatae sunt coram me, vicebano Zeoreniensis, Michaele Fodor m. pra. (ibidem, p. 132); Én Fodor Ferencz attam ezt az privilégiumot város ládaiaban. Anno 1650* (Fr. Pesty, *Krassó*, IV, p. 295). La 28 dec. 1647, Francisc Fodor și Iacob Fiat semnau un raport către principe, referitor la un proces de proprietate (Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale, fond *Microfilme Ungaria*, rola 629, c. 1068).

princiară (*scriba et juratus notarius cancellariae minoris*). Din nefericire, nu este absolut sigur dacă acest Mihai Fodor aparține familiei bănățene studiate aici ori altui neam din Transilvania⁵⁶.

La fel de obscure sunt aspectele profesionale. Se poate admite că până la extinderea Reformei, primii reprezentanți nobili ai familiei au mărturisit credința catolică, și tot astfel, că generațiile mai recente au îmbrățișat una din confesiunile protestante. Informații relevante nu există încă decât pentru nobilul Mihai Fodor care era reformat și, pe când îndeplinea funcția de primar al Caransebeșului, a obstrucționat activitatea misionarului iezuit George Buitul⁵⁷.

Ultimul capitol al acestei cronici de familie începe în anul 1658, când otomanii au cucerit și partea montană a Banatului istoric. Atunci „un mare număr dintre acei nobili cari în cursul secolului al XVII-lea păstrasera dreptul lor la dregătorii și onoruri, într-un ținut aproape autonom: familiile Fodor, Castruț, Lățug, Gârliște, Ivul, Peica, Fiat, Vaida, Bobic, Găman, Ioșica, trecură în părțile vecine nemeșești, ale Hațegului și Inedoarei, bucurându-se de scutirile pe care li le votă Dieta ardeleană la 1675”⁵⁸. Evoluția războiului austro-otoman, după asediul Vienei, a dat oarecare speranțe elitelor bănățene pribegite. Sprijinul oferit taberei habsburgice transpărea dintr-o scrisoare redactată la 18 noiembrie 1687, în care se preciza că domnii Ștefan Fiat și George Fodor din comitatul Hunedoarei au contribuit cu vite la întreținerea trupelor imperiale⁵⁹. În anul următor, prima grijă a nobilimii revenite în Banatul recent eliberat de sub dominația otomană, a fost recuperarea fostelor proprietăți și obținerea recunoașterii vechilor privilegii din partea Curții vieneze. Dezamăgirea și nemulțumirea elitelor bănățene față de intransigența noilor autorități, care nu acceptau decât principiul *uti possidetis*, au fost exprimate în câteva proteste oficiale (9 iunie și 22 iulie 1695). La demersurile nobilimii severinene a

⁵⁶ *Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae*, X (1637-1649), Budapest, 1884, p. 465.

⁵⁷ Molnár Antal, *Jezuita misszió Karánsebesen (1625-1642)*, în *TSz.*, XLI, 1999, nr. 1-2, p. 145.

⁵⁸ Nicolae Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, ed. II, București, 1989, p. 215; *Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae*, XVI (1675-1679), Budapest, 1893, p. 228.

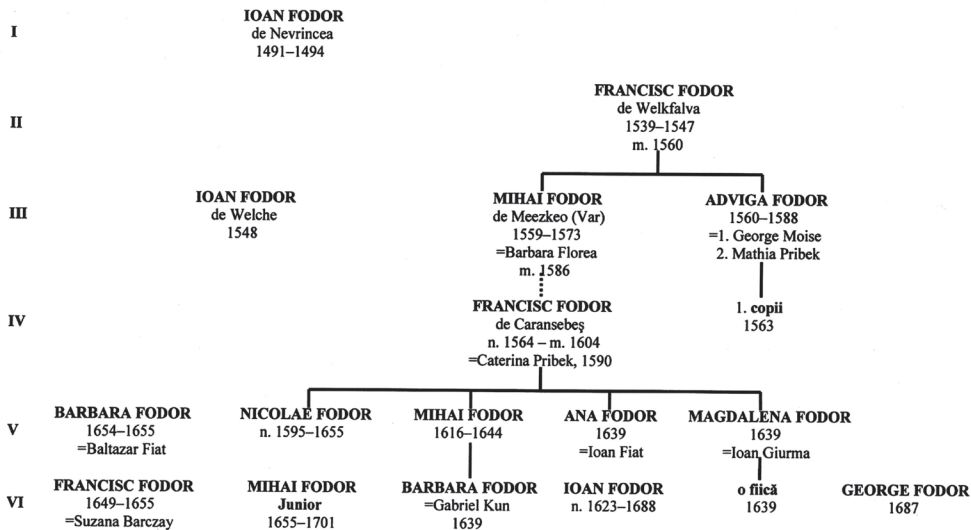
⁵⁹ Vezi nota 31.

subscris și familia Fodor⁶⁰. Încerezători în dreptatea cauzei lor și în mersul favorabil al evenimentelor, Mihai Fodor împreună cu doi nobili (toți locuind la Hațeg) au solicitat comitelui Petru Măcișă să convoace o adunare comitatensă pentru rezolvarea problemelor curente (9 febr. 1699)⁶¹. Din nefericire, în acele zile deja fusese încheiat Tratatul de la Karlowitz care a prevăzut revenirea întregului Banat sub stăpânirea otomană. Cu totul surprinzător, în 1701, Mihai Fodor figurează în dregătoria de vicecomite al Severinului, desigur, o funcție nominală. Este dovada faptului că nobilimea bănățeană nu s-a resemnat cu această pierdere și întreținea în continuare mari speranțe pe care însă istoria nu i le-a confirmat.

Familia Fodor în secolele XV–XVII

FAMILIA FODOR ÎN SECOLELE XV – XVII

Generații

⁶⁰ C. Feneșan, *Stăpâni*, p. 176–180; idem, *Comitatul*, p. 211, d. IX.

⁶¹ Idem, *Comitatul*, p. 223–224, d. XXV.

Patrimoniul imobiliar al familiei Fodor în secolele XVI–XVII

I. Posesii și părți posesionare

a) districtul Caransebeș

Așezările dispărute sunt însemnate cu asterisc.

<i>Nr. crt.</i>	<i>Posesia</i>	<i>Data</i>	<i>Beneficiar</i>	<i>Observații</i>
1	Nevrincea	8 iunie 1491	Ioan Fodor <i>de Lewrinche</i>	Numele arată calitatea de proprietar în sat. (Hurmuzaki, <i>Documente</i> , II/2, p. 322).
2	Welkfalwa *	24 iunie 1539 27 martie 1544	Francisc Fodor <i>de Welkfalwa/de Welkowch</i>	Numele arată calitatea de proprietar în sat. La 19 nov. 1573, Mihai Fodor a răscumpărat cu 65 florini posesiile Nevrincea și Welchiest. (<i>Ibidem</i> , II/4, p. 193, 226, 362, II/5, p. 727).
3 4 5 6 7 8 9 10 11	Krywa* Domașnea Gardowyn* Thodorowycz* utraque Kanych (Cănicea) Cornereva Ohaba* Polyan*	11 sept. și 11 oct. 1543	Francisc Fodor <i>de Welkfalwa</i> și Francisc Moise	În 1540, regele Ioan Zápolya a confiscat de la familia Vaida posesiile și le-a acordat celor doi nobili. Abia în 1543 s-a reușit introducerea lor în posesie. (Hurmuzaki, <i>Documente</i> , II/4, p. 360-362).
12	Var	1559, 21 iunie 1568	Mihai Fodor <i>de Meezkeo</i>	Numele arată calitatea de proprietar în sat. (<i>Századok</i> , ian. 1870, p. 58; Pesty, <i>Szörény</i> , III, p. 362).
13	Pestelzty*	12 aprilie 1586	Barbara Flore văduva lui Mihai Fodor	Primește ca zălog jumătatea prediului aflat în hotarul posesiei Jena. (Pesty, <i>Krassó</i> , IV, p. 117-118).
14	Iaz	1628, 25 nov. 1655	Mihai Fodor, apoi Mihai Fodor <i>cel tânăr</i>	Aveau iobagi în sat. (Idem, <i>Szörény</i> , II, p. 99; MOL, P 291 <i>Gámán család</i> , 1 tétel 1536-1905, f. 80 v).
15	Karand (Căvăran)	6 iunie 1638	Nicolae Fodor	Avea un iobag în localitate. (Idem, <i>Krassó</i> , IV, p. 310-311).
16	Găvojdia	27 febr. 1649	Francisc Fodor și Suzana Barcsai	Erau proprietari de terenuri. (<i>Ibidem</i> , II/1, p. 178; IV, p. 344)

b) districtul Caraș

<i>Nr. crt.</i>	<i>Posesia</i>	<i>Data</i>	<i>Beneficiar</i>	<i>Observații</i>
17	Timney*	3 febr. 1597	Francisc Fodor	Avea un slujitor în sat. (Pesty, <i>Krasső</i> , IV, p. 193).

c) districtul Lugoj

<i>Nr. crt.</i>	<i>Posesia</i>	<i>Data</i>	<i>Beneficiar</i>	<i>Observații</i>
18	Moysest*	mai 1598	Francisc Fodor	Avea un slujitor în sat. (Pesty, <i>Krasső</i> , IV, p. 219).

d) districtul Almăj

<i>Nr. crt.</i>	<i>Posesia</i>	<i>Data</i>	<i>Beneficiar</i>	<i>Observații</i>
19	Bozovici	1603	Francisc Fodor	În conscripția fiscală figurează cu o poartă. (Pesty, <i>Szörény</i> , II, p. 33).

II. Proprietăți în perimetrul orașului Caransebeș

<i>Nr. crt.</i>	<i>Data</i>	<i>Proprietari</i>	<i>Bunuri stăpânite</i>
1	1601	Francisc Fodor	Se amintea de vechea sa casă. (Pesty, <i>Szörény</i> , II, p. 245-246)
2	1616	Mihai Fodor	Cumpără cu 5 florini o grădină pe strada <i>Čalugřilor</i> . (<i>Ibidem</i> , p. 243).
3	1632	Mihai Fodor	Stăpânea un fâneț lângă oraș, la <i>Racovřa</i> . (<i>Ibidem</i> , p. 240)
4	1637	Mihai Fodor	Avea o grădină cu iarbă pe strada <i>Banului</i> . (<i>Ibidem</i> , p. 242)
5	1650	Nicolae Fodor	Își schimbă grădina din strada <i>Banului</i> cu o altă grădină stăpânită de Gabriel Fiat, plătind în plus 30 taleri de Graz. (<i>Ibidem</i> , p. 242)
6	30 august 1688	Ioan și Mihai Fodor	Revendicaau terenuri și o moară în oraș pe care le stăpâniseră înainte de anul 1658. (C. Feneșan, <i>Caransebeșul</i> , p. 78, 84).

Funcții deținute de membrii familiei în secolele XVI–XVII

Nr. crt.	Numele	Funcția	Data sau perioada
1	Ioan Fodor <i>de Lewrinche</i>	Desemnat <i>homo regius</i> la o introducere în posesie (Hurmuzaki, <i>Documente</i> , II/2, p. 322).	8 iunie 1491
2	Ioan Fodor <i>de Welche</i>	Participă ca <i>homo regius</i> la o introducere în posesie (<i>ibidem</i> , II/4, p. 428).	5 iulie 1548
3	Francisc Fodor	Desemnat și participant cu alți nobili la realizarea unei puneri în posesie (Pesty, <i>Krassö</i> , IV, p. 142-144).	8 febr.–30 mart. 1590
4	Francisc Fodor	Membru în comisia de verificare financiară a orașului Caransebeș (idem, <i>Szörény</i> , II, p. 224, 260).	6 mart. 1594
5	Francisc Fodor	Desemnat cu alți nobili să realizeze introduceri în posesie (idem, <i>Krassö</i> , IV, p. 182, 201).	23 dec. 1596, 13 iun. 1597
6	Francisc Fodor	Castelan al districtului Caransebeș (împreună cu Nicolae Kastrucz, apoi cu Mihai Vaida). (<i>ibidem</i> , p. 206, 230-231; C. Feneșan, <i>Documente</i> , p. 112)	12 iulie 1597, 16 oct. 1599, 25 iun. 1600
7	Francisc Fodor	Comite al comitatului Severin (Pesty, <i>Szörény</i> , I, p. 324).	1601, 1603
8	Mihai Fodor	Comite al districtului Caransebeș și al comitatului Severin (C. Feneșan, <i>Documente</i> , p. 151).	30 iun. 1622
9	Nicolae Fodor	Desemnat și participant cu alți nobili la realizarea unei introduceri în posesie (Pesty, <i>Krassö</i> , IV, p. 280-282).	3 iul.–6 aug. 1624
10	Mihai Fodor	Primarul orașului Caransebeș (C. Feneșan, <i>Documente</i> , p. 152, 158, 169, 176-179; idem, <i>Diplome</i> , p. 252; <i>Történelmi Tár</i> , 1884, p. 319)	9 febr. 1626, 22 apr. 1633, 26 mart. 1636, 10 mart. 1638, 31 mart. 1642, 20 nov. 1643
11	Mihai Fodor	Vice-ban al comitatului Severin (<i>vicebanus Zeoreniensis</i>) (Pesty, <i>Krassö</i> , IV, p. 298; idem, <i>Szörény</i> , I, p. 405; II, p. 266; C. Feneșan, <i>Diplome</i> , p. 132, 252)	17 martie 1635, 1640, 1642, 20 nov. 1643, 1644
12	Francisc Fodor	Vicecomite al comitatului Severin (cu Ladislau Floca, apoi cu Andrei Tivadar) (Pesty, <i>Szörény</i> , I, p. 327-328).	1646, 1649
13	Mihai Fodor	Copist în cancelaria mică a principelui ardelean (<i>Mon. Com. Reg. Trans.</i> , X, p. 465).	26 oct. 1647
14	Mihai Fodor	Vicecomite (nominal) al Severinului (Pesty, <i>Szörény</i> , I, p. 329).	1701

DIE FAMILIE DER ADLIGEN FODOR IN DEN 16. – 17. JAHRHUNDERTEN

Zusammenfassung

Im Mittelalter hat das Banat einen bedeutenden Adel (*magna nobilitas*) gehabt und Karansebesch wurde schon im Jahre 1583 als eine Adelsresidenz (*rezidenza de nobili*) gekennzeichnet. Im Rahmen dieser Elite hat die Familie Fodor einen besonderen Platz gehabt. Die Entwicklung der Familie Fodor kann urkundlich nur ab 16. Jahrhundert verfolgt werden. Für die 16.–17. Jahrhunderte gibt es Beweise über das Leben von 16 Personen (unter denen 11 Männer), die 6–7 Generationen umfassen. Nach 1500 erscheint die Familie in ein vorwiegend rumänisches Adelsmilieu einbezogen.

Die Zeitspanne 1540–1658 war eine der wichtigsten Sequenzen aus der Geschichte dieser Familie, weil – zu jener Zeit – das Vermögen, der Einfluss und das Ansehen der Adligen Fodor ein bemerkenswertes Niveau erreicht haben.

Dieser ehrwürdige Platz wurde durch folgende Mittel gesichert: durch Verschwägerungen mit anderen großen Adelsfamilien (Fiat, Kun), durch wichtige im Distrikt oder in der Stadt Karansebesch innegehabte Ämter (Vizebane, Obergespäne, Untergespäne, Schlossherren, Geschworene, Bürgermeister), sowohl auch durch den Besitz von zahlreichen Eigentümern (etwa 25 Landgüter, Landhäuser und Gärten).

Ein wichtiges Mitglied der Familie war Francisc Fodor (1564–1604). Er war als „ein besonders kluger und wertvoller Mann beschrieben, der sich von den geheimen Umtrieben der Stadtadligen fernhielt“. In den 16.–17. Jahrhunderten wurden die Adligen Fodor zusammen mit anderen berühmten Persönlichkeiten, „die in Gegenden weit von der Grenze wohnten (...) vom Druck der Türken fast erstickt (...) von deren Angriffe gezwungen, ununterbrochen Wache zu halten, sowohl zu ihrem persönlichen Wohl, als insbesondere zum Volkswohl“.

Zum Unglück führte die zunehmende Eroberung des Banats von den Türken zur Verringerung des Reichtums und der Macht der Adligen Fodor. Nach 1700 verschwindet diese Familie aus dem Banater Leben.

COMEMORAREA SFINȚILOR ÎN TRANSILVANIA PROTESTANTĂ (SEC. XVI–XVIII)

*Edit Szegedi**

Cuvinte cheie: protestantism, tradiție, hagiologie, cronologie, comemorare

Schlagwörter: Protestantismus, Tradition, Hagiologie, Chronologie, Gedenken

Lucrarea de față își propune să ofere câteva repere privitoare la comemorarea sfinților în mediile protestante ale Transilvaniei în secolele XVI–XVIII, deci de la Reformă până la pătrunderea pietismului și a teologiei raționaliste.

Termenul de „comemorare a sfinților” este o adaptare după termenul german de specialitate *Heiligengedenken*¹, pe care l-am considerat cel mai adecvat pentru a descrie atitudinea lumii protestante din Transilvania față de această moștenire pre-reformatorică, respectiv nu doar simpla ei supraviețuire, ci și transformarea ei. Având în vedere că protestantismul transilvan a fost (și este) foarte variat, m-am concentrat în primul rând la spațiul luteran, unde fenomenul comemorării sfinților a fost cel mai vizibil, însă și cu referiri la cel calvin și unitarian.

Pentru a înțelege în primul rând ce înseamnă comemorare, voi începe cu un text al teologului reformat Péter Bod, *Sfântul Heortocrate sau istoriile scurte ale sărbătorilor și a sfinților din calendar*, apărut în 1757², care se referă la sărbătorile după calendar, respectiv viețile sfinților. Concluzia cărții este următoarea: „Ni s-a scris cum să-i urmăm pe sfinți / Prin care Dumnezeu ne-a arătat cum să ajungem la milostenia cea bogată. Nouă ne slujesc pentru a ne stârni și întări în bine. Pentru a ne lua pildă de la ei în Statornicie, Credință, Iubire, Smerenie, cum cu Ardoare de Hristos să ne legăm. Așa îi cinstim cu

*Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, Facultatea de Studii Europene, e-mail: edit1543@yahoo.com

¹ Gerhardt Knodt, *Leibilder des Glaubens. Die Geschichte des Heiligengedenkens in der evangelischen Kirche*, Stuttgart, 1998 (Calwer Theologische Monographien, Reihe C, Bd. 27).

² Oppenheim 1757.

adevărat³. Această concluzie este cu atât mai importantă cu cât Bod ilustrează sfârșitul epocii cercetate, trecerea de la ortodoxia calvină la pietism și Iluminism⁴. Această trecere a fost fundamentală pentru identitatea actuală a protestantismului european, în primul rând, însă nu exclusiv a luteranismului, astfel încât putem spune, chiar și cu riscul de a exagera, că abia Iluminismul a creat înfățișarea „protestantă” a luteranismului⁵.

Concluzia lui Bod privitoare la viețile sfinților conține ideea fundamentală a hagiologiei protestante: sfinții ca model de credință și comportament, al căror rol este de a întări credința în Hristos.

Astfel, Bod se află în continuarea definiției „slujirii sfinților”, așa cum a fost stabilită în articolul XXI al Confesiunii Augustane⁶. Între textul german și cel latin există o mică diferență: dacă cel german accentuează întărirea credinței, cel latin se referă și la *imitatio* în ceea ce privește credința și faptele bune ale sfinților⁷. Totuși, trecând peste aceste diferențe, slujirea sfinților înseamnă în esență comemorarea lor, pentru a întări credința prin pilda sfinților, care au

³ *Ibidem*, p. 186. Am încercat să reproduc ortografia și în traducerea românească a textului.

⁴ Torda István, *Bod Péter és a hazára tartozó dolgok*, în *Bod Péter, Magyar Athenas*, Budapesta, 1982, p. 499; Gudor Botond, *Istoricul Bod Péter (1712-1769)*, Cluj-Napoca, 2008, p. 89-90, 224-235.

⁵ Și lumea catolică a fost atinsă de încercările de a armoniza ideile iluministe cu cele ale catolicismului post-tridentin, mai ales în cel german, unde se remarcă reducerea numărului sărbătorilor sfinților, respectiv „reșezarea” lor în calendar, astfel încât să fie sărbătorite pe cât posibil duminica, cf. Knodt, op.cit., p. 226 sqq. Din această perspectivă este remarcabil, că reformatul Bod folosea calendarul sfinților în autobiografia sa, cf. *Önéletírás*, în *Bod Péter, op.cit.*, passim.

⁶ *Vom Dienst der Heiligen*. /Vom Heiligendienst wird von den Unseren also gelehret, daß man der Heiligen gedenken soll, auf daß wir unsern Glauben stärken, so wir sehen, wie ihnen Gnad widerfahren, auch wie ihnen durch den Glauben geholfen ist; darzu, daß man Exempel nehme von ihren guten Werken, ein jeder nach seinem Beruf [...] Durch Schrift mag man aber nicht beweisen, daß man die Heiligen anrufen oder Hilf bei ihnen suchen soll. “Dann es ist allein ein einiger Versuhner und Mittler gesetzt zwischen Gott und Menschen, Jesus Christus”, 1.Timoth. 2., welcher ist der einige Heiland, der einig oberst Priester, Gnadenstuhl und Fursprech für Gott, Rom. 8 /*De cultu sanctorum*./ De cultu sanctorum docent, quod memoria sanctorum proponi potest, ut imitemur fidem eorum et bona opera iuxta vocationem [...] Sed scriptura non docet invocare sanctos seu petere auxilium a sanctis, quia unum Christum nobis proponit mediatorem, propitiatorium, pontificem et intercessorem. *Die Bekenntnisse der evangelisch-lutherischen Kirche*, Göttingen, 1986, p. 83 b/c. Mulțumesc pe această cale celor care m-au ajutat, d-nei Ildikó Tóth Nagy, d-rei Bianca Bican și d-lui Paul Philippi.

⁷ cf. G.Knodt, op.cit., p. 146.

fost dăruți cu har, au fost ajutați prin credință, au înfăptuit fapte bune care trebuie urmate de fiecare după chemarea (*Beruf/Vocatio*) sa. „Cultul sfinților“ în sens protestant exclude însă cultul propriu-zis, deoarece sfinții nu mai sînt intercesori și, în concluzie, nu mai pot fi invocați.

Articolul Confesiunii Augustane nu precizează însă ce înțelege prin sfinți. Desigur, având în vedere contextul în care apare, putem presupune că se referă, în primul rînd, la sfinții canonizați de Biserică și sărbătoriți în mod tradițional înainte de Reformă. Însă acest articol consfințește o evoluție în definiția sfinților începând cu scrierile lui Martin Luther din prima jumătate a anilor 1520.

Un rol fundamental atât în redefinirea conceptelor de “sfânt” și “sfințenie” ca și a cultului sfinților îl joacă exegeza *Magnificatului* din 1521⁸. În centrul exegezei stă figura Fecioarei Maria ca exemplu universal și suprem al sfințeniei, ca *exemplum fidei*⁹, învățându-i pe oameni cum să-l cunoască, iubească și laude pe Dumnezeu, pentru că a o lăuda pe Fecioara Maria înseamnă de fapt a-l lăuda pe Dumnezeu¹⁰. Fecioara Maria este un exemplu pentru felul în care Dumnezeu îi alege pe cei umili¹¹, însă Maria nu a fost aleasă pentru virtutea smereniei, astfel că accentul cade asupra *respexit* (a privit) și nu asupra *humilitatem* (*quia respexit humilitatem ancillae suae* – a privit spre starea smerită a roabei sale)¹². Astfel, Fecioara Maria devine un exemplu pentru justificarea prin credință, iar prin felul în care a fost aleasă și în care a primit harul devine un model pentru orice creștin¹³.

Exemplar este și comportamentul Fecioarei Maria, deoarece deși a cunoscut cea mai mare onoare pe care o poate primi un om, și anume de a deveni Maica Domnului, ea rămâne totuși umilă și modestă¹⁴. Deși prima printre oameni¹⁵, Fecioara Maria nu se laudă nici cu alegerea ei, nici cu

⁸ *Das Magnificat verdeutschet und ausgelegt*, în *WA*, 7. (în continuare *Magnificat*)

⁹ Cf. Johann Anselm Steiger, *Fünf Zentralthemen der Theologie Luthers und seiner Erben. Communicatio – imago – figura – Maria – exempla*, Leiden, Boston, Köln, 2002, p. 232.

¹⁰ *Magnificat*, p. 548, 564, 565, 567-568.

¹¹ *Ibidem*, p. 548 sqq; cf. J.A.Steiger, *op.cit.*, p. 224.

¹² *Magnificat*, p. 561; cf. J.A. Steiger, *op.cit.*, p. 229.

¹³ *Magnificat*, p. 565-566, 569; cf. J.A.Steiger, *op.cit.*, p. 231.

¹⁴ *Magnificat*, p. 555.

¹⁵ Această idee o regăsim și în alte scrieri ale lui Luther: *hochste fraw und das edelst kleinot post Christum in Christianitate; Nulla femina dir gleich. Tu supra keiserin und konigin*, cf. J.A. Steiger, *op.cit.*, p. 246.

fecioria ei și nici cu alte virtuți, ci se consideră un „atelier“ (*werckstatt*) al lui Dumnezeu¹⁶. Astfel, Fecioara Maria devine un exemplu universal și suprem de credință care poate și trebuie urmat de orice creștin¹⁷, indiferent de starea sau genul acestuia (textul fiind dedicat principelui elector al Saxoniei).

Exegeza *Magnificatul*, deși continuă o anumită tradiție mistică (Tauler și Meister Eckhart)¹⁸ repune în discuție sfințenia în general, referindu-se nu doar la exemplele din Noul Testament ca Petru, Pavel sau Maria Magdalena¹⁹, canonizați de Biserică, ci și la personajele Vechiului Testament. Deoarece Fecioara Maria făcea parte din neamul lui David, regele Vechiului Israel aflându-se în genealogia lui Iisus, acesta era inclus în istoria mântuirii. Luther merge însă mai departe, incluzându-i și pe patriarhi, Avraam, Isac și Iacov printre sfinți²⁰, dar o numește și pe mama lui Samuel, Ana, o sfântă (*Samuels Mutter sanct Hanna*)²¹. Incluzându-i și pe profeți printre sfinți²², Luther mărește numărul acestora, incluzându-i și pe aceia care n-au fost canonizați în mod oficial, dar au fost exemple de credință.

O asemenea abordare însemna însă o revizuire a conceptului de „sfânt“. În explicarea *Crezului* din 1522, „Biserica“ este definită ca o comunitate creștină sfântă, care nu este altceva decât comunitatea sau adunarea sfinților, a oamenilor pioși și credincioși²³. O abordare asemănătoare are și Calvin atunci când definește comunitatea sfinților, cu deosebirea că o descrie ca adunare a celor aleși care îl slujesc pe Dumnezeu împreună²⁴.

O asemenea definiție a sfinților făcea inutilă canonizarea, deoarece comunitatea sfinților este comunitatea credincioșilor, indiferent dacă aceștia au fost sau nu canonizați. Mai mult, din 1524 Luther nu se mai referă, atunci când vorbește de *communitas sanctorum*, la comunitatea cu sfinții din cer²⁵.

¹⁶ *Magnificat*, p. 575.

¹⁷ *Ibidem*, p. 569

¹⁸ J.A. Steiger, *op.cit.*, p. 232.

¹⁹ *Ibidem*, p. 570.

²⁰ *Ibidem*, p. 592.

²¹ *Ibidem*, p. 593.

²² *Ibidem*, p. 600

²³ *eyn heyliche gemeyne Christliche kirche, wilche nit anders ist, denn die gemeyne odder sammlung der heyligen, der frummen glawbigen menschen auff erden.*, vezi *Betbüchlein*, în *WA*, 10/II, p. 393.

²⁴ Kálvin János *Institutioja*, Budapest, 1995, p. 92.

²⁵ G. Knodt, *op.cit.*, p. 142.

Astfel, canonizarea devine inutilă și este chiar respinsă, în condițiile în care prin botez oricine intră în comunitatea sfinților.²⁶ Un loc aparte ocupă sfinții biblici, mai ales din Vechiul Testament. Nefiind botezați, ei fac parte din această comunitate prin faptul că se integrează în genealogia lui Iisus, prevestindu-l. Astfel, Avraam devine un sfânt ca părinte al credinței²⁷.

Respingerea canonizării a însemnat nu doar ștergerea diferenței dintre *beatus* și *sanctus*, ci făcea inutil calendarul sfinților și toate sărbătorile legate de acesta. Încă din 1522 Luther avertizează comunitatea din Erfurt să nu se mai certe în legătură cu “sfinții din cer și cu cei morți”, deoarece cinstirea sfinților nu ar fi necesară²⁸. Ea nu este de condamnat atâta timp cât credincioșii nu își pun nădejdea în sfinți²⁹.

Redefinirea sfințeniei a avut repercusiuni profunde asupra calendarului sărbătorilor cât și a liturghiei. Articolul XXI al *Confesiunii Augustane* nu precizează modul concret în care sfinții trebuie slujiți. Calendarul sărbătorilor a suferit diverse schimbări până s-a stabilizat la un număr minim de sărbători ale sfinților. Astfel, s-au păstrat sărbătorile marianice fundamentate biblic (Bunavestire, *Purificatio*, *Visitatio*), Sf. Ioan Botezătorul, Sf. Mihail, apostolii, Maria Magdalena³⁰, pe lângă care mai puteau fi incluși în calendar și alți sfinți nebiblici. Ceea ce trebuie remarcat este faptul că aceste sărbători nu aveau același rang ca și cele cristice și, inițial, nu erau obligatorii³¹.

În regiunile aflate sub influența Reformei elvețiene calendarul sfinților a fost drastic remaniat. Bucer a respins toate sărbătorile în afara duminicilor (înțelese ca Sabbat), deoarece toate sărbătorile au origine păgână și nu au fost instituite pe baza unor precepte biblice³². Zwingli a păstrat inițial câteva sărbători tradiționale (Crăciunul, Sf. Ștefan, Bunavestire, Ioan Botezătorul, Petru și Pavel), pentru a le șterge mai târziu, păstrând doar sărbătorile cristice³³.

Comemorarea sfinților în spațiul luteran se desfășura într-un cadru liturgic, dar care nu avea în centru o liturghie specială dedicată sfântului sărbătorit. Acesta era comemorat în predică, iar rugăciunile nu se mai adresează

²⁶ *Ibidem*, p. 133,138.

²⁷ *Ibidem*, p. 135.

²⁸ *Epistel oder Unterricht von den Heiligen*, în *WA*, 10/II, p. 165, 166.

²⁹ *Ibidem*, p. 166.

³⁰ G. Knodt, *op.cit.*, p. 162.

³¹ *Ibidem*, p. 162.

³² *Ibidem*, p. 171 sq.

³³ *Ibidem*, p. 173

sfântului sărbătorit³⁴. Adeseori predica se referea nu atât la persoana sfântului, ci mai ales la ce reprezintă acesta. De exemplu, predicile lui Luther de ziua Sf. Mihail se concentrează asupra îngerilor ca ajutoare ale lui Dumnezeu care îi apără pe oameni, dar care nu pot fi invocați³⁵. Pe de altă parte, predica se adresează părinților care să le explice copiilor că fiecare om are îngeri care-i poartă grija, astfel că îngerii devin un fel de „părinți adoptivi”³⁶.

Luteranismul ortodox a continuat în secolul al XVII-lea fundamentele puse în timpul Reformei, mutând accentul, comemorarea devenind mai didactică, pierzând apoi din importanță³⁷. Relevanța liturgică a comemorării sfinților a dispărut în secolul al XVIII-lea datorită pietismului și a teologiei raționaliste, ele pierzându-și importanța și legitimarea teologică³⁸. Numărul oricum redus al sărbătorilor sfinților, dintre care majoritatea nu au fost zile de repaus, a scăzut drastic și datorită măsurilor autorităților de a crește eficiența muncii³⁹.

În ce măsură se poate încadra comemorarea sfinților în Transilvania protestantă în acest tablou general, este drept, doar schițat?

Ca punct de pornire am considerat că trebuie ținut cont de două aspecte aparent banale, dar care trebuie luate în calcul: legătura cu centrele teologice ale diferitelor confesiuni, precum și situația deosebită a Transilvaniei, cel puțin în timpul Principatului, și anume lipsa presiunii catolicismului. Astfel, putem porni de la ipoteza că protestantismul transilvan, cel puțin în variantele luterană și calvină, au preluat nu doar evoluțiile teologice general-europene, ci și frământările legate de acestea, având însă de înfruntat „doar” concurența intra-protestantă. Astfel, calvinismul transilvan, nefiind obligat nici de presiunea catolicismului, nici de concurența luteranismului, era mai catolicizant decât cel occidental⁴⁰. Pe de altă parte trebuie luată în calcul și tradiția locală care

³⁴ *Ibidem*, p. 162.

³⁵ *Fest der lieben Engel, Die ander Predigt Am Tage Michaelis*, în *WA*, 34 II, p. 243-246.

³⁶ *Ibidem*, p. 247-258.

³⁷ G. Knodt, *op.cit.*, p. 221

³⁸ *Ibidem*, p. 223-226.

³⁹ *Ibidem*, p. 226 sqq.

⁴⁰ Bod P., *Historia Hungarorum ecclesiastica, inde ab exordio Novi testamenti ad nostra usque tempora ex monumentis partim editis, partim vero ineditis, fide dignis, collecta studio et labore Petri Bod de Felső-Csernáton*, I, Lugduni-Batavorum, 1888, p. 394; cf. Graeme Murdock, *Calvinism on the Frontier. International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania*, Oxford, 2000, p. 153-169.

include proximitatea și coabitarea cu creștinismul oriental, acesta având însă un statut juridic inferior, neputând exercita nici un fel de presiune asupra bisericilor protestante. Acest lucru nu exclude însă posibilitatea influenței venite dinspre ortodoxie.

Primele scrieri ale Reformei, *Reformatio Coronensis ac totius Barcensis provinciae* (1543; în continuare: *Ref. Barc.*) respectiv *Kirchenordnung aller Deutschen in Siebenbürgen* (1547; în continuare: *Kirchenordnung*)⁴¹ ca și *Agende für die Seelsorger und Kirchendiener in Siebenbürgen* (1547; în continuare: *Agende 1457*)⁴² nu se referă, în sens strict – cu excepția ultimei scrieri – la comemorarea sfinților, oferă însă fundamentele teologice ale acesteia. Deoarece aceste scrieri sunt greu de încadrat în sens strict într-un singur curent teologic⁴³, pot fi însă considerate ca fundamentale pentru Reforma din întreaga Transilvanie⁴⁴.

În capitolul din *Ref. Barc.* referitor la ceremonii se menționează abolirea „invocării creaturii”⁴⁵, însă în *Apologia Ref. Barc.* există o referire la exemplul „sfinților martiri”⁴⁶. Cele două articole nu se contrazic, deoarece abolirea invocării sfinților nu exclude referirea la sfinți ca modele, ci la funcția lor ca intercesori. În *Kirchenordnung* se reia, în capitolul referitor la vecernie, aceeași interdicție a “invocării păgâne a creaturilor”⁴⁷, însă printre piesele liturgice cântate la vecernie este menționat Magnificatul⁴⁸. Cântarea Magnificatului nu

⁴¹ Ordonanță ecleziastică.

⁴² Liturghier.

⁴³ La această “incertitudine” contribuie și faptul că autorul lor, Johannes Honterus, a cunoscut în timpul șederii sale la Basel un tip de Reformă urbană care timp de aproape de un secol încerca să nu fixeze pe o singură linie teologică. Baselul devine reformat (calvin) abia la sfârșitul sec. al XVI-lea, după ce trecuse printr-o fază luteranizantă, cf. Hans R. Guggisberg, „Das lutheranisierende Basel”, în Hans-Christoph Rublack (ed.), *Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland*, Gütersloh, 1992, p.199-201.

⁴⁴ Mai ales dacă avem în vedere că, de exemplu, Reforma în Trei Scaune a fost răspândită dinspre Țara Bârsei, cf. Juhász István, *A székelzföldi református egyházmegye* (Erdélyi tudományos füzetek 201), Kolozsvár, 1947, p.44 sq.

⁴⁵ *Die Reformation der Kronstädter Kiche und des ganzen Burzenlandes*, în Ludwig Binder, Johannes Honterus. *Schriften, Briefe, Zeugnisse*, Bukarest, 1996, p.175 (în continuare: Binder, Honterus).

⁴⁶ *Die Apologie des Reformationsbüchleins von dem hochberühmten Mann, dem Herrn M. Johannes Honterus, zu Kronen im Jahre 1543 verfasst*, în Binder, Honterus, p.191.

⁴⁷ *Kirchenordnung*, în Binder, Honterus, p. 231.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 231.

era însă strict legată de sărbătorile marianice, putând fi desprinsă din contextul cultului Fecioarei Maria.

Kirchenordnung oferă însă și un alt indiciu al comemorării sfinților, și anume legătura cu îndepărtarea imaginilor, pentru că „celelalte altare”, „fabulele cioplite și pictate”⁴⁹ nu se pot referi la altceva decât la imagini nebiblice, printre care și istoriile sfinților. Liturghierul din 1547 completează această imagine prin enumerarea sărbătorilor: printre sărbătorile cristice sunt enumerate și câteva care fuseseră dedicate până atunci Fecioarei Maria. Sărbătorile care trebuiau ținute erau: Tăierea împrejur, Epifania, *Conversio Pauli*, *Purificatio Mariae*, apostolul Matia, Bunavestire, Paștele cu cele două zile următoare, Filip și Iacob, Înălțarea, Rusaliile cu cele două zile următoare, Ioan Botezătorul, Petru și Pavel, *Visitatio*, apostolul Iacob, apostolul Bartolomeu, apostolul Matei, Sf. Mihail, Simion și Iuda, apostolul Andrei, apostolul Toma, Crăciunul cu cele două zile următoare⁵⁰. Ceea ce a păstrat deci Honterus au fost sărbătorile fundamentate biblic, astfel că, deși calendarul sărbătorilor a fost mai elaborat decât cel din spațiul Reformei elvețiene și mai aproape de modelul propus de Melancthon și folosit în spațiul luteran, în fond aceste comemorări de sfinți erau acceptabile pentru toate curente teologice ale Reformei.

Vedem deci, că din bogatul calendar al sărbătorilor au rămas doar sfinții din Noul Testament, iar dintre aceștia sărbătorile marianice au fost reinterpretate ca sărbători cristice. Acestea erau însă sărbătorile obligatorii. Putem deduce că amintirea celorlalți sfinți a dispărut?

Pentru a vedea în ce mod au fost comemorați sfinții voi da repere de pe trei planuri: comemorarea sfinților în calendar, în liturghie și în lumea cărțurilor, cea livresc-istoriografică.

Primul plan, cel calendaristic, pare cel mai ușor, deoarece reiese din câteva izvoare că datarea s-a făcut încă mult timp după introducerea Reformei folosindu-se calendarul sfinților. Un caz aparte îl reprezintă cazul Clujului, unde găsim datări după zilele sfinților chiar și după ce orașul trecuse la antitrinitarianism⁵¹. Cum am amintit și la începutul acestui studiu, în mediul

⁴⁹ *Ibidem*, p. 229.

⁵⁰ *Agende 1547*, în Binder, Honterus, p. 234.

⁵¹ Cf. *Sabbato post conceptionis Mariae 1568*, Fond Primăria Municipiului Cluj-Napoca, Protocoalele adunărilor generale, microfilm cota 14-1-85-143 (I/1 1566-1569), fila 24 b; *Dominica in festo beati Egidij 1579*, *ibidem*, cota 14-1-85-144 I/3 (1569-1584), fila 154. Sărbătoare concepției imaculate a Fecioarei Maria fusese suprimată în urma Reformei.

reformat se mai folosea calendarul sfinților chiar și în secolul al XVIII-lea. Aceasta dovedește supraviețuirea memoriei sfinților, însă numele lor nu mai erau altceva decât simple repere care ajutau la datare⁵². Este o supraviețuire prin inerție și prin folclor, deoarece calendarul sfinților se suprapunea în bună parte cu cel agrar.

În spațiul săsesc, marcat în secolul al XVI-lea de o teologie moderată de sorginte melanchthoniană, calendarul sfinților a cunoscut schimbări care au provocat tulburări sociale. Calendarul sărbătorilor stabilit de liturghierul lui Honterus n-a rămas necontestat de generațiile următoare. În *Formula pii consensus* (1572), mărturisirea de credință de inspirație melanchthoniană a bisericii săsești, comemorarea sfinților este discutată în art. XIX. *De adiaphoris ritibus et caerimoniis*, unde invocarea și slujirea sfinților intră în categoria obiceiurilor inutile și demne de lepădat⁵³. Deși sursa de inspirație pentru *Formula pii consensus* fusese *Confesiunea Augustană*, *cultus sanctorum* avea alt înțeles decât cel din art. XXI al *CA*. Nici pentru Melanchthon comemorarea sfinților, mai ales cadrul în care se desfășura, nu era un *adiaphoron*⁵⁴. Comemorarea sfinților nu mai era văzută ca o comemorare liturgică, în sensul unei liturghii dedicate doar sfântului respectiv.

Urmarea adoptării *Formulei* n-a fost schimbarea imediată a calendarului sărbătorilor, așa cum acesta fusese stabilit de Honterus. Dacă în deceniile 6-7 ale secolului al XVI-lea dezbaterile teologice în jurul problemei împărtășaniei și cristologiei au dus la separarea curentelor teologice și, până la urmă, la formarea bisericii reformate de inspirație zwingliano-bullingeriană (1564/1571), odată cu stabilirea unei norme pentru biserica de sorginte wittenbergensă⁵⁵ dezbaterile se mută înăuntrul acestei biserici, între adepții unui luteranism mai strict și adepții unui luteranism moderat, melanchthonian.

⁵² Situația a fost similară și în spațiul luteran, unde sfinții încep să dispară din viața liturgică, supraviețuind doar în calendare, G. Knodt, *op.cit.*, p.149.

⁵³ *Nequaquam autem sub adiaphororum titulo complectimur per se impia et divinitus prohibita, ut magicas consecrationes oleorum, aquae, herbarum, extremam unctionem, papisticam confirmationem, missas sine communicantibus, vota monastica, cultus et invocationem sanctorum.*, G.D.Teutsch (ed.), *Urkundenbuch der Evangelischen Landeskirche A.B. in Siebenbürgen* (în continuare: Teutsch, Ub.), II, Hermannstadt, 1883, p.167.

⁵⁴ G. Knodt, *op.cit.*, p.146.

⁵⁵ Cf. L. Binder, *Die Geistliche Universität*, în Wolfgang Kessler (Hg.), *Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationsuniversität*, Köln, Wien, 1990, (Siebenbürgisches Archiv, Band 24) p. 50.

După 1572 putem vorbi de coexistența tensionată a celor două curente care se combăteau cu înverșunare, fiecare încercând să-și impună monopolul.

La sfârșitul deceniului al 8-lea curentul melanchthonian, cunoscut și sub numele de *criptocalvinism*, părea să dețină supremația⁵⁶. Din rațiuni economice sinodul din 1578 șterge sărbătorile Sf. Iacob și Sf. Mihail⁵⁷, în sensul că sunt reduse la o predică după care era permisă reluarea muncii pe câmp. Cum însă în anul respectiv plouase mult, iar o grindină de ziua Sf. Iacob a distrus recolta și viile, țăranii s-au revoltat, amenințându-i în multe locuri pe preoții satului cu moartea, drept care sinodul din 1580 a reintrodus aceste sărbători⁵⁸.

În articolele de vizitație pentru Țara Bîrsei, *Articul, so in der Visitation beschlossen* din 1578⁵⁹ există un articol introdus ulterior: *De feriis hebdomadalibus*, în care este menționată abolirea sărbătorilor sfinților și reintroducerea lor în urma sinodului din 1580: *Hic articulus erat abolitus, sic ut nullum Divorum Festum celebraretur, sed revocatus anno 1580 in synodo BIRTHALBENS*⁶⁰. Din istoria ecleziastică a lui Georg Haner⁶¹ aflăm că decanatul Țării Bîrsei a luat sub influența prim-preotului Brașovului, Petrus Apus Bogner, măsuri mai drastice de epurare a calendarului, rămânând la acesta și după ce sinodul reintrodusesese vechile sărbători⁶².

⁵⁶ Este inutil a-i identifica pe susținătorii celor două curente cu anumite atitudini politice sau apartenență socială. Astfel nu putem susține că luteranii ortodocși ar fi reprezentat „partida clericală” iar criptocalviniștii „partida autorităților laice”, deoarece găsim adepți ai celor două curente în ambele tabere. Susținătorii diferitelor curente puteau avea chiar relații amicale.

⁵⁷ *Festum Jacobi, ubi in messum incidit, intermitti potest, similiter et divi Michaelis, [ubi] in autumnum [incidit], sic tamen ut mane populus pro contione doceatur, deinde libertas concedatur laborandi*, în Teutsch, *Ub.* II, p. 255.

⁵⁸ S.v. Bogner, *Apus Petrus*, în Joseph Trausch, *Schriftsteller-Lexicon oder biographisch-literärise Denck-Blätter der Siebenbürger Deutschen*, I, Kronstadt, 1868, p.158.

⁵⁹ *Acta Capituli Barcensis*, în *Documente privind istoria orașului Brașov. Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, vol. VIII/2, *Annales ecclesiastici (1556-1706)*, Brașov/Kronstadt, 2002, p.216-223. (în continuare: *Acta Cap. Barc.*)

⁶⁰ *Ibidem*, p. 222.

⁶¹ *Historia ecclesiarum Transylvanicarum*, Francofurti et Lipsiae, 1694.

⁶² *Festa sustulissent, & ad morem Ecclesiarum Calvinistarum, omnia aliquando suffere studerent, multis mortem ruinabantur, & occidissent, nisi sententiam Synodi mutassent, pristinumque morem festa Apostolica celebrandi introduxissent. Barcenses, Synodalem definitionem observabant equidem aliquamdiu, & iuxta eandem, Authore Petro Bognero, per Christianum Fronium, tabulam Festorum, a magno Reformatore Transylvaniae, Johanne Hontero, m.p. scriptam corrigebant adjiciendo unicuibet Festo, unam harum vocum,*

Ceea ce s-a întâmplat în Țara Bîrsei nu a fost chiar inedit. Și în alte teritorii luterane calendarul sărbătorilor a fost schimbat în sensul abolirii și reintroducerii unor sărbători, așa cum s-a întâmplat în Prusia, unde în 1568 se reintroduc zilele apostolilor⁶³. Și în decanatul Țării Bîrsei calendarul epurat a fost ulterior înlocuit cu cel folosit de celelalte decanate săsești.

Dacă pentru Petrus Apus Bogner epurarea calendarului a însemnat continuarea Reformei, pentru generația lui Georg Haner - o sută de ani mai târziu - sărbătorile sfinților țineau de identitatea luterană, astfel încât chiar și simplificarea acestuia putea fi suspectată de calvinism. Pe de altă parte însă, aceste hotărâri privitoare la calendar arată că biserica luterană sau, mai corect, de sorginte wittenbergensă, era încă în a doua jumătate a secolului al XVI-lea în plin proces de formare a identității confesionale, aceasta fiind încă foarte fluidă. Răzvrătirea țăranilor dovedește că în mediul rural Reforma nu se impusese decât fragmentar, deoarece țăranii s-au revoltat crezând încă în meritele zilelor de sărbătoare. Simplificarea calendarului însemna însă și intervenția în ritmul vieții rural-agrare, putând astfel fi interpretată ca o măsură de control social. Această măsură ar putea fi considerată ca o încercare de a introduce cea de-a doua Reformă⁶⁴. Faptul că măsura din 1578 a fost abolită doi ani mai târziu ar putea fi interpretată, pe de o parte, ca o concesie făcută tradiției populare (în sensul dat de Luther al menajării celor slabi), pe de altă parte însă, și a conștientizării importanței zilelor apostolilor, prin

abrogatus, intercie totaliter.[...] Sed hodie eodem quo reliquae Ecclesiae more utuntur, Ibidem, p. 302.

⁶³ G. Knodt, *op.cit.*, p. 177.

⁶⁴ Cea de-a doua Reformă este unul din conceptele controversate, însă totuși acceptate ale istoriografiei Reformei. Este vorba de încercările de a continua Reforma în sensul transformării din „reforma doctrinei“ în „reforma vieții“. Această continuare a Reformei inițiale era de regulă în spirit calvinist, rezultatul măsurilor inițiate de autorități fiind impunerea calvinismului. Adeseori însă cea de-a doua Reformă s-a desfășurat în spiritul unei teologii mediatore de sorginte melanchthoniană. În toate cazurile însă, cea de-a doua Reformă urmărea transformarea societății în sensul realizării unei „societăți pioase“, printre altele eliminând integral moștenirea pre-reformatorică din viața religioasă. Despre cea de-a doua Reformă și eșecul acesteia vezi Heinz Schilling, *Die „Zweite Reformation“ als Kategorie der Geschichtswissenschaft*, în idem, *Ausgewählte Abhandlungen zur europäischen Reformations- und Konfessionsgeschichte*, (ed. Luise Schorn-Schütte, Olaf Mörke, Berlin), 2002, p.433-483; idem, *Konfessionskonflikt und Staatsbildung. Eine Fallstudie über das Verhältnis von religiösem und sozialem Wandel in der Frühneuzeit am Beispiel der Grafschaft Lippe*, Gütersloh, 1981, p. 369-370.

care biserica își putea legitima existența invocând tradiția apostolică⁶⁵. Astfel, sărbătorile sfinților deveneau un element prin care biserica luterană, oricât de criptocalvinistă ar fi fost, se delimita față de celelalte biserici ale Reformei – de cea reformată (de sorginte elvețiană) și cea antitrinitariană.

Este însă de remarcat faptul că, printre sărbătorile desființate în 1578 nu se aflau sărbătorile marianice. Un motiv ar putea fi transformarea acestora în sărbători cristice. Pe de altă parte, având în vedere părerea lui Luther despre Fecioara Maria, ca și sfatul său de a nu-i speria pe cei slabi, păstrarea acestor sărbători ar putea fi văzută nu doar ca o concesie făcută culturii populare, ci izvorând dintr-o reală motivație teologică.

Fecioara Maria avea un statut aparte și în teologia reformată, chiar dacă nu putem vorbi de o mariologie calvină. Un exemplu relevant îl reprezintă folosirea exemplului Fecioarei Maria în liturghierul lui Melotai Nyilas István⁶⁶ în polemica împotriva teologilor luterani care susțineau dreptul moașelor de a administra botezul de necesitate (*Nottaufe*). Pornind de la o expresie a lui Epiphanius⁶⁷, *Non permisit (Dominus) ipsam dare Baptisma, non benedicere discipulos*, Melotai comentează: „Din care reiese, că dacă Hristos nu i-a îngăduit Mamei sale să boteze, cum ar fi permis aceasta moașelor”⁶⁸.

Din actele capitolului Țării Bârsei reiese că în prima jumătate a secolului al XVII-lea s-a revenit la calendarul anterior epurării din 1578. Această reîntoarcere poate fi interpretată și ca impunere a luteranismului ortodox după sinodul din 1615⁶⁹. În 1633 sinodul dezbătea, printre altele, problema care s-a ivit în jurul sărbătorii Bunevestiri (25 martie), care în acel an ar

⁶⁵ G. Knodt, *op.cit.*, p. 195.

⁶⁶ *Agenda az az: Anyszentegyhazbeli szolgálat szerint valo tselekedet, Mellyben az Uj testamentumnak két Sacramentumának, a szent Kereszttségnek és az Ur Vatsorájának ki-szolgáltatásának, és a Házasulandoknak egyben adatásoknak modgya megirattatik, azokhoz illendő hasznos tanulságokkal egyetemben; Es most ezen Anzaszentegyhazbéli Ceremóniáknak ki-szolgáltatásának más rövidebb Modgyával meg-bövittetven és ay elébbit is sok helyeken meg- jobbitvan ki-botsátatott, Váradon, MDCLIII.*

⁶⁷ Epiphanius a fost mitropolitul Constantiei din Cipru în sec. al IV-lea.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 20.

⁶⁹ Friedrich Teutsch, *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*, I., Hermannstadt, 1921 (în continuare: Teutsch, *Kirchengeschichte* I.), p.418sq; Juhász András, *Ökumenikus törekvések az erdélyi református egyház XVI. és XVII. századi történetében*, Kolozsvár, 1994, p.32, 35.

fi căzut în Săptămâna Mare⁷⁰. Folosirea atributelor de *beatissima, semper virgo, theotokos* (născătoare de Dumnezeu) pot să pară moșteniri ale epocii de dinaintea Reformei. Această interpretare nici măcar nu este greșită, având în vedere că în definirea propriei identități, biserica luterană, nu doar în Transilvania, a considerat moștenirea „catolică” drept una din mărcile ei identitare⁷¹. Luteranismul a preluat atributele de *semper virgo* și *immaculata*, însă – și aici este diferența față de mariologia catolică – nu le-a transformat în doctrine fundamentale⁷². Pe de altă parte, se poate observa că sărbătorile marianice au fost percepute, inclusiv de teologi, ca sărbători ale Fecioarei Maria și nu doar ca denumiri tradiționale ale unor sărbători care după Reformă deveniseră cristice.

Ce s-a întâmplat însă cu sfinții care au rămas în afara calendarului? Tot actele capitlului Țării Bîrsei ne oferă un exemplu interesant de comemorare a sfinților nebiblici. În 1609 adunarea decanatului s-a ținut în 13 iulie, adică de Sf. Margareta, decanul vorbindu-le despre martira Margareta⁷³. Desigur, cuvântarea era și un exercițiu de erudiție, dar rămâne esențială comemorarea în sensul cel mai obișnuit al termenului, cel al unei sfinte netrecute în calendarul sărbătorilor, dar aminită ca *exemplum fidei*.

Comemorarea liturgică a sfinților în spațiul luteran poate fi ilustrată de *Liturghierul* de la Sibiu din 1653⁷⁴, cu rezerva că în secolul al XVII-lea nu se impusese uniformitatea liturgică⁷⁵, deci am putea avea de-a face cu

⁷⁰ (*Anticipatio festi Annuntiationis b. Mariae in Dominicam magnam incidens...*) Jam pridem in congressibus ecclesiarum nostrarum synodalibus peculiari canone cautum est, ut festo Annuntiationis beatissime semper Virginis Θεοτόκου Mariae iuxta calendographorum communem supputationem in hebdomadem magnam h.e. eam, quae proxime ferias Paschales praecodit, incidente per integrum septendium illud anticipetur. Qua cautione festum istud hoc anno diei Veneris ante Dominicam Palmarum proxima h.e. 18 Mensis Martii alligatum est. 7. Martii., în *Acta Cap. Barc.*, p.331.

⁷¹ Adolf Schullerus, *Geschichte des Gottesdienstes in der siebenbürgisch-sächsischen Kirche*, în *AVSL*, 41 (1928), nr. 2-3, p.479.

⁷² J.A. Steiger, *op.cit.*, p.227.

⁷³ *ad diem Martis proxime futurae Septimanae, quae erit 13. Juli seu Margarethae (cum ea S. Margarethae virginis ac martyri sit sacra)*. [Cuvîntarea decanului despre Margareta]: 1. Nomen, 2. Vitae genus, 3. Fortuna, 4. Effigies, în *Acta Cap. Barc.*, p. 293.

⁷⁴ *Agenda Sacra, Das ist: Kirchen Ordnung in Hermannstadt Auff's new ubersehen/gebessert und augelegt/ gedruckt bei Marcus Pistorius, Hermannstadt, 1653* (în continuare: *Agenda 1653*).

⁷⁵ A. Schullerus, *op.cit.*, p. 463-464.

o multitudine de moduri în care comemorarea sfinților se reflectă în viața liturgică. Pentru a înțelege conținutul acestui liturghier, trebuie să-l plasăm în contextul istoric în care a apărut, și anume, într-o perioadă în care a avut loc ultima mare ofensivă anti-calvină din biserica luterană din Ardeal⁷⁶. Biserica luterană trebuia să-și dovedească ortodoxia în fața principelui și a episcopului calvin. De acest context se leagă predica lui Andreas Oltard, probabil autorul liturghierului⁷⁷, cu ocazia începerii vizitației canonice din 1650 sau istoriile Reformei în decanatele Mediaș, Sibiu și Brașov trimise către episcopul Geleji-Katona István⁷⁸.

Ceea ce este remarcabil în acest liturghier este o mai mare apropiere de tradiția pre-reformatorică, pe care autorul a prelucrat-o în conformitate cu rigorile dogmaticii luterane, respectiv cu justificarea prin credință. Această apropiere este vizibilă și în felul în care zilele sfinților sunt marcate⁷⁹. Problema comemorării liturgice rezidă în cel puțin două aspecte: art. XXI din *CA* nu specifică forma comemorării, iar pe de altă parte, Melanchthon considera că comemorarea sfinților *nu* este o comemorare liturgică⁸⁰. Aceasta înseamnă că nu existau liturghii speciale dedicate sfinților.

Totuși, în zilele dedicate sărbătoririi sfinților exista o modalitate prin care erau amintiți ca model: rugăciunea. Liturghierul a preluat o parte din rugăciunile missalelor, transformându-le însă⁸¹. Modificarea constă în faptul că sfinții sunt subiectul rugăciunii, nu însă destinatarii. Sau, mai precis, nu ei ca persoane sunt luați drept exemplu – putem folosi cu multă prudență și termenul de invocați -, ci faptele lor. Credincioșii se roagă pentru a putea urma

⁷⁶ Teutsch, *Kirchengeschichte*, I., p.446-462; A. Schullerus, *op.cit.*, p.466-467.

⁷⁷ A. Schullerus, *op.cit.*, p.467.

⁷⁸ Teutsch, *Kirchengeschichte* I, p.461; istoriile capitlurilor vezi în Friedricus Adolphus Lampe, *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania, Inter perpetua certamina & afflictiones a primordiis praecipue repurgatorum sacrorum ad recentiora tempora per Dei gratiam conservatae: Ex monumentis fide dignissimis a Viro quondam doctissimo magnam partem congesta; nunc autem accessionibus multis concinnata*, Trajecti ad Rhenum, MDCCXXVIII, p.680-697.

⁷⁹ A. Schullerus, *op.cit.*, p.479.

⁸⁰ G. Knodt, *op.cit.*, p.144.

⁸¹ A. Schullerus, *op.cit.*, p.479 sqq.

aceste exemple⁸² sau pentru a mulțumi pentru binefacerile lui Dumnezeu și a-l ruga să-i ocrotească prin îngerii săi. Toate rugăciunile sunt însă cristocentrice.

Martin Schmeitzel ne oferă în lucrarea sa, *De Statu Ecclesiae Lutheranorum in Transilvania*⁸³, o informație din care reiese că deși sărbătorile marianice au fost transformate în sărbători cristice, iar oficial *Magnificatul* devenise o piesă liturgică ruptă din contextul cultului marianic, persistau încă anumite reminiscențe ale acestui cult, atunci când comentează cântarea *Magnificatului* în dialect și cu mult respect, bărbații ridicându-se în picioare când intonează imnul: *Iste B. Mariae hymnus, dum intonatur, omnes sexus masculini homines in pedes surgunt, stantesque canunt*⁸⁴.

Acest respect pentru *Magnificat*⁸⁵ poate fi văzut într-adevăr ca o reminiscență a pietății preformatrice⁸⁶, dar pornind de la scrierile timpurii ale lui Luther, putem afirma mai degrabă că pietatea populară era mai luterană decât cea a teologilor, în sensul că era mai apropiată de intențiile reformatorilor decât teologia oficială. Dacă în rugăciunile din *Liturghierul* din 1653 dispărea practic nu doar persoana Fecioarei Maria, ci și a celorlalți sfinți, se pare că, totuși, în pietatea populară s-a păstrat legătura dintre *Magnificat* și Fecioara Maria. În *Betbüchlein* din 1522 Luther explică de ce *Salutarea îngerească* (*Ave Maria*) nu este de fapt o rugăciune, ci o laudă adusă lui Dumnezeu, mulțumindu-i că a creat un om atât de nobil ca Fecioara Maria care să arate calea spre Hristos și Dumnezeu⁸⁷. De altfel, luteranismul ortodox a subliniat

⁸² Ca în cazul rugăciunii de *Visitatio Mariae*, *Agenda 1653*, nepaginat.

⁸³ Ienae 1722.

⁸⁴ Schmeitzel, *op.cit.*, p.71 nota 25.

⁸⁵ *Magnificatul* a fost deseori prelucrată de compozitori luterani. Cel mai cunoscut este *Magnificatul* de Johann Sebastian Bach, dar există și variantele germană și latină ale lui Heinrich Schütz sau Samuel Scheidt.

⁸⁶ Păstrarea unor reminiscențe în expresiile dialectale săsești, cf. A. Schullerus, *op.cit.*, p.457, nota 1; despre accentul marianic mai pronunțat al pietății săsești vezi Christine Peters, *Mural Paintings, Ethnicity and Religious Identity in Transylvania: The Context for Reformation*, în vol. *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe* (ed. Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta), Cluj-Napoca, 1995, p. 51, 58.

⁸⁷ *Alßo auch hie soll das gepett die mutter gottis yn meynen und sagen: Ach Gott, wilch eyn eddel mensch hastu hie geschaffen, gebenedeyt sey sie etc. Und der du sie ßo hoch geehrt hast, gib myr auch etc. Das yhe also das hertz nicht auff yhr henge, sondern durch sie dränge zu Christo und got selber*, *Betbüchlein*, în *WA*, 10/II, p.407.

ipostaza Fecioarei Maria ca *Hodegetria* (cea care arată spre Hristos)⁸⁸. Pietatea populară la începutul secolului al XVIII-lea mai păstra deci acele elemente din cultul medieval, care era continuat de teologia Reformei și, parțial, de luteranismul ortodox.

Comemorarea livresc-istoriografică s-a adresat dintru început unui public mai restrâns. Pentru a ilustra ce înțeleg prin această formă de comemorare voi apela la următoarele lucrări: Thomas Bomel, *Chronologia Rerum Ungaricarum a primo Unnorum in Pannoniam adventu, ad millesimum quingentesimum quinquagesimum Sextum a Nato Christo, per... Coronensem collecta & inclito Senatui Coronensi dicata*⁸⁹; Bod Péter, *Sfântul Policarp din Smirna, sau istoriile episcopilor reformați din Ardeal care în timpul unor vremuri războinice și-au purtat demnitatea plini cu devoțiune și cu sânge creștinesc*⁹⁰; idem, *Sfântul Hilarie sau lucruri care veselesc inima, ascut mintea, stârnesc spre devoțiune, adunate în întrebări și răspunsuri scurte, pe care le-am adunat spre petrecerea folositoare a timpului și învățăturilor pline de folos*⁹¹.

În lucrarea lui Thomas Bomel⁹² sfinții sunt amintiți printre personalitățile și evenimentele petrecute în Pannonia între 366 (venirea hunilor în Europa) și 1553 (ciuma din Ungaria și Transilvania). Astfel, amintește legenda sfintei Ursula și a celor 10.000 de fecioare ucise de huni⁹³ și pe sf. Martin⁹⁴. Amintirea acestor sfinți este explicabilă având în vedere că autorul face parte din prima generație de protestanți ardeleni, în care mai era viu cultul sfinților. În ceea ce privește pe regii din dinastia arpadiană, Bomel, fără a-i numi sfinți, preia totuși elementele hagiografiei medievale, accentuând calitățile lor ca înțelepciunea,

⁸⁸ J.A. Steiger, *op.cit.*, p.238.

⁸⁹ Brașov 1556.

⁹⁰ *Smirnai Szent Polikárpus, avagy sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi refomátus püspököknek históriájuk*, (Enyed 1766).

⁹¹ *Szent Hilárius vagy szívet vidámitó, elmét élesítő, kegyességre serkentő, roved kérdésekre és feleletekre foglalt dolgok, melyek mind az hasznos időtöltésre s mind az épületes tanúságra egybeszedegettetvén* (Sibiu 1760), în Bod P., *op.cit.*

⁹² Despre Thomas Bomel vezi Edit Szegedi, *Tradiție și inovație în istoriografia săsească între baroc și iluminism*, Cluj-Napoca, 2005, p.135-137.

⁹³ T. Bomel, *op.cit.*, p.3

⁹⁴ *Ibidem*, p.3.

pietatea sau viața în sfințenie⁹⁵, eliminând însă orice element miraculos. Bomel reprezintă astfel tranziția de la cultul sfinților la comemorarea lor.

Cele două scrieri ale lui Bod sunt interesante din mai multe puncte de vedere. Folosind numele sfinților în titlurile cărților care se adresau în primul rând unui public de educație calvină, Bod apelează la o cultură în care, chiar dacă de numele acestor sfinți nu se mai legau cunoștințe concrete despre viața acestora⁹⁶, termenul de „sfânt” legat de o persoană nu provoca indignare.

Sfântul Policarp din Smirna este o istorie a episcopilor reformați din Ardeal, fiind vorba chiar de o comemorare în sensul modelului de urmat. Fără a motiva alegerea titlului și fără a aminti măcar de Policarp din Smirna, Bod se referă în dedicația cărții sale la puterea exemplului, comparând-o pe mama celor două surori, Eszter și Klára Teleki, cărora le-a dedicat cartea, cu mama Sf. Ieronim. Atât Paulla, mama lui Ieronim, cât și mama surorilor Teleki erau oglinzi ale virtuților creștine și femei de cultură, iar atitudinea lor față de slujitorii bisericii exemplară⁹⁷.

În cazul cărții *Sfântul Hilarie*, numele sfântului este doar un pretext pentru a redacta o carte de edificare spirituală distractivă. Autorul nu vrea să ofere o antologie din scrierile sfântului, a cărui biografie o amintește, „ci [ne referim] la numele lui, care înseamnă cel cu inima veselă, voios sau bucuros”⁹⁸.

În schimb, cartea lui Bod, *Sfântul Heortocrate*, menționată la începutul lucrării, care conține într-adevăr viețile sfinților, poate fi văzută și ca o încercare de a demonta cultul catolic al sfinților. Demersul lui Bod este teologico-istoric; astfel, autorul dezvăluie în capitolul *Despre canonizarea sfinților* rădăcinile precreștine ale obiceiului: „A fost nevoie de asta? Desigur, pentru că în oameni era foarte puternic acel *sanctos faciendi pruritus*, acea pornire superstițioasă de a mări numărul sfinților și foarte repede au început să-i cinstească [...] De unde vine acest obicei? Episcopii au fost nevoiți să nu ia pe oricine drept sfânt; dar acest obicei l-au găsit și la grecii și romanii păgâni care i-au consacrat, sfințit sau ridicat printre zei, ceea ce ei numeau *apotheosis*, pe binefăcătorii cunoscuți, pe oamenii mari care și-au slujit patria, pe împărați etc. [...] Chiar

⁹⁵ *Ibidem*, p.8-10.

⁹⁶ Cf. introducerea la *Szent Hilárius*, p.117.

⁹⁷ Dedicatie nepaginată.

⁹⁸ *Szent Hilárius*, p.117-118.

și cei mai deștepți printre păgâni au văzut în acest obicei o nebunie [...]”⁹⁹. Prin dezvăluirea originii istorice și psihologice – tradiția păgână și pornirile superstițioase ale oamenilor – Bod se află în tradiția calvinistă a combaterii „superstițiilor” și, în același timp, deschide și legitimează calea teologică pentru raționalismul iluminist.

Reforma n-a abolit calendarul sfinților, ci l-a simplificat. Calendarul epurat s-a păstrat ca reper cronologic pentru toate bisericile reformatoare, deoarece în mare parte s-a suprapus cu calendarul agrar. Comemorarea propriu-zisă într-un cadru liturgic a pus însă alte probleme. În evoluția comemorării protestante a sfinților un rol important l-a jucat politica identitară a fiecărei comunități religioase, indiferent dacă această politică a fost făcută de autoritățile ecleziastice sau politice. Aflată în căutarea identității în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, biserica de Confesiune Augustană încerca să păstreze echilibrul între luteranism și calvinism prin promovarea unei teologii mediatore de sorginte melanchthoniană. Mai radicală în deciziile doctrinare decât în cele care priveau moștenirea prereformatorică, biserica, mai precis, sinodul a retras măsurile prea ferme pe care le luase cu câțva timp înainte, dacă acestea provocau nemulțumiri. Această atitudine ezitantă era posibilă în timpul domniei dinastiei Báthory, când delimitarea față de un catolicism care încerca să-și revină după pierderile suferite în urma Reformei, pe de o parte, iar pe altă parte, față de antitrinitarismul care pierdea însă vizibil teren, nu impunea hotărâri teologice ferme.

Odată cu principii calvini situația s-a schimbat însă: teologia mediatore care încerca să mențină echilibrul dintre calvinism și luteranism a devenit un lux periculos. Delimitarea se făcea, de data aceasta, față de un calvinism din ce în ce mai ofensiv. Chiar și în condițiile unui calvinism mai conciliant față de tradiția prereformatorică și de cultura populară decât cel occidental existau limite clare și vizibile între luteranism și calvinism, pe care cele două comunități nu erau dispuse să le încalce.

Comemorarea sfinților făcea parte dintre acele elemente ale identității confesionale care, deși mai puțin importantă decât doctrina euharistică, cristologia, liturgia sau imaginile, putea deveni un criteriu de delimitare vizibil și inconfundabil. Chiar dacă în mediul luteran comemorarea liturgică a sfinților era redusă la aspectul didactic, rolul de intercesori al sfinților dispărând

⁹⁹ *Szent Heortokrates*, p.87-88.

cu totul, aceasta își avea în continuare locul în viața religioasă a comunităților. În lumea calvină și unitariană, în schimb, acest aspect a dispărut cu totul, comemorarea sfinților, dincolo de simplul reper cronologic, reducându-se la cel livresc.

Reperele prezentate arată cât de variată putea fi comemorarea sfinților în protestantismul transilvan și cum s-a modificat pe parcursul a două secole: de la controversele în jurul calendarul sfinților și integrarea comemorării lor în liturghie, chiar dacă astfel rămâne ideea și dispare persoana, până la folosirea comemorării sfinților pentru a demonta cultul tradițional al sfinților, așa cum a făcut-o Bod Péter. Comemorarea sfinților reflectă într-o mare măsură atât evoluția protestantismului ardelean cât și, sau poate mai ales, distanța dintre teologia savantă oficială și religiozitatea populară.

Anexă

Rugăciuni rostite de zilele sfinților în secolul al XVII-lea în capitlul Sibiului

1. Auff Purificationis Mariae

„Allmächtiger ewiger Gott / wir bitten dich hertzlich / gib uns dasz wir deinen Sohn erkennen / und Preisen / wie der heilige Simeon. Ihn leiblich in die Arme genommen / und Geistlich gesehen und erkandt hat / durch denselben deinen lieben Sohn JESUM CHRISTUM unseren HERRN

2. Auff Annunciationis Mariae

„Allmächtiger Ewiger Gott und Vater / der du gewolt hast / dasz nach anzeigung des Englischen Grusses / dein Sohn von dem Leibe der Jungfrawen Marien solt Menschliche Natur an sich nehmen / Wir bitten dich / verleyhe uns / gnädiglich / das unsere sündliche Empfängnisz / durch seine heilige Empfängnis gereiniget werde / Durch denselben deinen Sohn JESUM CHRISTUM unsern HERRN.“

3. Oratio Visitationis Mariae

„Allmächtiger Barmherziger Vater / der du ausz uberschwenglicher Güte / die Jungfraw Mariam und Mutter deines Sohnes / Elisabeth zu grüssen / und

Johannem dem Täufer noch im Mutter-Leibe verschlossen / beim zusuchen / beweget hast: Wir bitten dich hertzlich / verleyhe uns / dasz wir auch durch deine Barmhertzigkeit mit dem heiligen Geist erfüllet / und von allem ubel erlöset werden / und deiner Gnadenreichen Heimsuchung nimmermehr vergessen / Durch JESUM CHRISTUM deinen lieben Sohn unsern Herrn.“

4. Am Tage Michaelis

„Allmächtiger EWIGER Bermhertziger GOTT / der du wunderbarlicher weise der Engel-und Menschen-Dienste verordnet hast / Wir bitten dich hertzlich / verleyhe uns gnädiglich / das unser Leben hie auff Erden / behüttet und beschirmet werde / von denen die deiner Göttlichen Majestät allzeit beywohnen im Himmel / durch denselben deinen Sohn JESUM CHRISTUM unsern Herrn.“

5. Oratio die Apostolis Philippi & Jacobi; Petri & Pauli; Simonis & Judae

„Deus qui nos annua beatorum Apostolorum tuorum N. Solennitate laetificas, praesta quaesumus, ut quorum gaudemus virtutibus, eorundem quoque instruamur Exemplis. Per DOMINUM nostrum JESUM CHRISTUM Filium tuum, qui tecum vivit & regnat in unitate Spiritus Sanctis DEUS, per omnia secula seculorum.“

6. Lectio Diebus Apostolorum

„Fratres jam non estis hospites & advenae, sed estis cives Sanctorum & domestici DEI, super aedificati supra fundamentum Apostolorum & Prophetarum, ipso summo angulari lapide CHRISTO JESU.“

7. Oratio Festo Andreae, Thomae, Mathiae, Jacobi, Bartholomaei, Matthaei

„Deus qui nos annua beati Apostoli tui N. Solennitate laetificas, praesta quaesumus, ut cujus gaudemus virtutibus, ejusdem quoque instruamur Exemplis. Per DOMINUM nostrum JESUM CHRISTUM Filium tuum, qui tecum vivit & regnat in unitate Spiritus Sancti Deus, per omnia Secula Seculorum.“

Sursã: Agenda Sacra, Das ist: Kirchen Ordnung in Hermannstadt Auffß new ubersehen/gebessert und augelegt/ gedruckt bei Marcus Pistorius, Anno 1653

HEILIGENGEDENKEN IM PROTESTANTISCHEN SIEBENBÜRGEN (16.-18. JH.)

Zusammenfassung

Die vorliegende Arbeit hat die Formen des Heiligengedenkens im siebenbürgischen Protestantismus von der Reformation bis zur Aufklärung zum Thema, und zwar ausgehend vom Unterschied zwischen Heiligenkult und Heiligengedenken. Die Heiligen und ihre Verehrung waren aus der protestantischen Frömmigkeit nicht verschwunden, sondern wurden umgedeutet und umgeformt. Die Heiligen verloren ihre Vermittlerrolle, doch waren sie als Vorbilder im Glauben weiterhin geehrt. In dieser Hinsicht gab es unterschiedliche, konfessionell geprägte Formen, die liturgisch eingebunden waren oder sich in literarischen Werken äusserten. Das Heiligengedenken äusserte sich im Alltag im Überleben des Heiligenkalenders als chronologische Stütze.

Das Heiligengedenken, das im Luthertum zu den Adiaphora zählte, verwandelte sich infolge der konfessionellen Differenzierung und der Konfessionalisierung zu einem der abgrenzenden Merkmale zum Calvinismus und Antitrinitarismus. Der Rückgriff des Luthertums auf die vorreformatorische Tradition bedeutete aber auch deren Umwandlung, so dass die liturgische Einbindung des Heiligengedenkens sich in Gebeten äusserte, die den/die Heilige im Mittelpunkt hatte, aber nur als Vorbild, nicht als Vermittler göttlicher Gnade oder Helfer.

Im Calvinismus wie auch im Antitrinitarismus überlebten die Heiligenfeste als chronologische Stütze, da sie grösstenteils mit dem Agrarkalender zusammenfielen. Ein liturgisch eingebundenes Heiligengedenken wie im Luthertum gab es nicht, allerdings konnten Heilige weiterhin als Vorbilder dienen, so wie das die literarischen Auseinandersetzungen von Péter Bod beweisen.

Das Heiligengedenken im siebenbürgischen Protestantismus verlor infolge der Verbreitung und Durchsetzung des Pietismus und der Aufklärung an Legitimität, verschwand aber nicht vollständig.

POPULAȚIA BANATULUI ȘI TRANSILVANIEI OGLINDITĂ ÎN SCRISORILE PE CARE IGNAZ VON BORN LE-A SCRIS ÎN ANUL 1770 ÎN TIMPUL CĂLĂTORIEI SALE PRIN CELE DOUĂ PROVINCII

*Ovidiu Marinel Koch -Tufiș**

Cuvinte cheie: mercantilism, fiziocratism, populaționism, iluminism

Schlagwörter: Merkantilismus, Physiokratismus, Populationistik, Aufklärung

Dezvoltarea tehnico-industrială de la mijlocul secolului al XVIII-lea conduce și în Imperiul habsburgic la începutul destrămării treptate a vechii orânduiri feudale. Reformele împărătesei Maria Terezia și ale împăratului Iosif al II-lea au condus la centralizarea monarhiei habsburgice și la crearea unui aparat birocratic care să servească Țelurilor absolutismului iluminat. Privilegiile nobiliare au fost înlăturate și încă dominantă nobilime de curte și cea din aparatul administrativ și funcționăresc va fi înlocuită treptat de către burghezia în ascensiune.

Și în domeniul economic și demografic se produc profunde transformări. În gândirea economică, alături de principiile mercantiliste, își fac loc tot mai mult și ideile economice fiziocratice.

În domeniul științelor miniere au loc în secolul al XVIII-lea două evenimente deosebite. Primul eveniment îl constituie înființarea facultăților montanistice pentru pregătirea specialiștilor minieri, astfel că științele miniere se transformă în discipline universitare¹. Cel de-al doilea eveniment

* Universitatea Karl Franz, Graz–Austria, Institutul de Istorie, e-mail: marinelovidiu.kochtufis@stud.uni-graz.at

¹ În anul 1765 a fost întemeiată prima facultate montanistică în orașul Freiberg din Saxonia, urmată de înființarea facultăților montanistice din Petersburg 1773, Paris und Madrid 1783, vezi Lothar Suhling, *Aufschließen, Gewinnen und Fördern*, Hamburg, 1983, p. 175. Pe teritoriul monarhiei habsburgice prima facultate montanistică a fost înființată în anul 1770 la dispoziția împărătesei Maria Terezia la Schemnitz. Precursorii acestei unități de învățământ superior au fost în monarhia habsburgică școlile miniere de la Joachimsthal (1717), Schemnitz

il reprezintă întemeierea în anul 1786 a primei societăți științifice mondiale, respectiv Societatea de științe miniere (Societät der Bergbaukunde)².

Înființarea Societății Mondiale de Științe Miniere are loc cu ocazia unei întâlniri a numeroși specialiști minieri din întreaga lume în apropiere de orașul minier Schemnitz (astăzi în Slovacia). Această întâlnire a fost organizată de unul dintre cei mai importanți specialiști minieri din monarhia habsburgică, Ignaz Edler von Born, care a dorit cu această ocazie să prezinte în fața forumului de specialiști internaționali o metodă de obținere a cuprului din minereul respectiv, metoda de amalgamare, metodă care a fost de către el îmbunătățită³.

Înainte de a trece la analiza temei propriu-zise a articolului de față, dorim să prezentăm pe scurt viața și activitatea lui Born. El s-a născut în anul 1742 într-o familie de sași, după unele informații în localitatea Kapnik⁴ (Cavnic) din Transilvania.

Born vine în contact cu mineritul încă din perioada copilăriei sale, deoarece tatăl său s-a ocupat, printre altele, și cu exploatarea minelor. După decesul ambilor părinți, Born se stabilește la Viena unde frecventează liceul

(1735), Schmölnitz und Oravica (Oravița), vezi Heinrich Kunnert, *Bergbauwissenschaft und technische Neuerungen im 18. Jahrhundert. Die Anleitung zu der Bergbaukunst von Chr. Tr. Delius (1773)*, în *Österreichisches Montanwesen. Produktion, Verteilung, Sozialformen* (ed. Michael Mitterauer), Wien, 1974, p. 182 și 186-187.

²Fettweis Günter B.L., *Zur Geschichte und Bedeutung von Bergbau und Bergbauwissenschaften*, în *KGNV*, 54, 2004, p. 193.

³*Ibidem*, p. 244 -245. Pe lângă internaționalitatea societății mondiale de științe miniere joacă și alte două elemente un rol principal. În primul rând, societatea are o organizare democratică, fiind împărțită în mai multe secții corespunzând țărilor de unde provin specialiștii minieri membrii ai societății. Aceste secții sunt conduse de directori, iar hotărârile importante se iau cu majoritatea de voturi a membrilor lor. Al doilea element important, care caracterizează Societatea Mondială de Științe Miniere, este absoluta sa independență față de o putere de stat. Acest lucru reiese și din statutul societății, unde se prevede independența financiară a societății față de orice putere de stat: *Kein Staat bezahlt*, vezi Fettweis Günter B.L., *op.cit.*, p. 243.

⁴ Informații despre Kapnik ca loc de naștere al lui Born, vezi la Hofer Paul, *Ignaz von Born. Leben – Leistung - Wertung*, Diss., Wien, 1955, p. 5–33. Born însuși indică ca loc de naștere orașul Karlsburg (Alba Iulia) din Transilvania, vezi Ignatz Edler v. Born, *Briefe über mineralogische Gegenstände, auf seiner Reise durch das Temeswarer Bannat, Siebenbürgen, Ober – und Niederrungarn, herausgegeben von Johann Jacob Ferber*, Frankfurt und Leipzig, 1774, p. 133-134.

iezuیت. El frecventează și cursuri de științe miniere la Universitatea din Praga, fapt ce probabil a adâncit interesul său pentru studiul științelor montanistice, mineralogie și chimie.

Cariera lui Born în slujba imperială începe în anul 1769, an în care este numit în postul de consilier minier în orașul minier Schemnitz. În anul următor el este numit consilier minier în Praga, funcție din care demisionează în anul 1772. Pentru Born începe o intensivă perioadă de studii științifice în domeniul științelor miniere, rezultatul deosebit al acestora fiind recunoscut și pe plan internațional, Born devenind membru în numeroase instituții științifice de prestigiu, precum Societatea Regală de Științe din Londra (Royal Society), Academia Regală de Științe din Torino (Königlichen Akademie der Wissenschaften), Academiile de științe din Petersburg, Toulouse și Danzig, precum și al altor numeroase societăți științifice.

În anul 1777 Born intră din nou în slujba imperială ca și consilier montanistic, pentru ca în anul 1779 să fie numit în importanta funcție de consilier imperial la Camera imperială pentru Monetărie și Minerit din Viena (Hofkammer für Münz und Bergwesen).

Metoda de amalgamare a cuprului, care a fost îmbunătățită de către Born, va fi apreciată și de către împăratul Iosif al II-lea, care se decide în anul 1784 ca această metodă să fie generalizată în Imperiul habsburgic și acceptă ca această metodă să fie făcută cunoscută și pe plan internațional. În anul 1786 urmează, așa cum deja am menționat, înființarea Societății internaționale de științe miniere, la a cărei înființare Born a avut un rol esențial. În anul 1791 Born decedează în Viena, în același an urmează și desființarea Societății Internaționale de Științe Miniere, societate la care el și-a adus o contribuție atât de importantă⁵.

⁵ Informații detaliate despre biografia lui Born, vezi la Reinalter Helmut, *Ignaz von Born – Persönlichkeit und Wirkung*, în *Die Aufklärung in Österreich. Ignaz von Born und seine Zeit* (ed. Reinalter Helmut), (=Schriftenreihe der Internationalen Forschungsstelle „Demokratische Bewegungen in Mitteleuropa 1770 - 1850“, Vol. 4), Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris, 1991, p. 12–30 și Hofer Paul, *op.cit.*, p. 5–33. Despre Born și Societatea regală de științe din Londra, vezi Miculaș Teich, *Ignaz von Born und die „Royal Society“*, în *Die Aufklärung in Österreich...*, p. 93–97.

Born a fost și un iluminist⁶, care a avut contacte printre alții și cu recunoscutul iluminist al epocii sale, Joseph von Sonnenfels⁷. Born a fost, de asemenea, și membru al Societății masonice⁸.

Ca urmare a cererii sale, cerere justificată atât prin motive personale și, în mod special, din interese științifice, Born primește la 19 mai 1770 din partea Camerei Aulice (Hofkammer) din Viena permisiunea să efectueze o călătorie prin localitățile miniere din regiunile miniere din Ungaria superioară (Oberungarn), Ungaria inferioară (Niederungarn), Banat și Transilvania.

Born pornește în călătoria sa care durează de la începutul lunii iunie și până la sfârșitul lunii august din Schemnitz, de unde drumul său în direcția sud trece prin Budapesta, Szeged și Timișoara. În Banat el vizitează regiunea minieră, de unde peste Lugoj și de-a lungul văii Mureșului drumul său continuă în direcția Transilvaniei. În această provincie Born vizitează o parte din regiunile și localitățile miniere, precum și importante orașe Alba-Iulia și Cluj-Napoca. Din nordul Transilvaniei, din regiunea minieră Baia Mare, călătoria sa continuă în direcția nord, Born vizitând regiunile miniere din Ungaria superioară și Ungaria inferioară. Călătoria sa se încheie de unde a început, în orașul minier din Ungaria inferioară, Schemnitz.

Pe parcursul călătoriei sale, Born scrie un număr de 23 de scrisori, în care consemnează observațiile sale despre regiunile vizitate. Aceste scrisori sunt adresate prietenului său, mineralogul suedez Johann Jakob Ferber, care le va culege și publica în anul 1774 într-o carte⁹. În scrisorile sale, Born acordă atenție în primul rând observațiilor cu caracter geologic și mineralogic¹⁰ și, de asemenea, exploatărilor miniere și topitoriilor de metale. Și alte informații de

⁶ Informații despre Born ca iluminist, vezi la Jaroslav Vávra, *Ignaz von Born als Schriftsteller der Aufklärung*, în *Die Aufklärung in Österreich...*, p. 69-92.

⁷ Vezi, Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, S. 228 și Hofer Paul, *op.cit.*, p. 9-10.

⁸ Vezi Reinalter Helmut, *Ignaz von Born als Freimaurer und Illuminat*, în *Die Aufklärung in Österreich...*, p. 33-67.

⁹ Hofer Paul, *op.cit.*, p. 11-13. Titlul acestei cărți este *Briefe über mineralogische Gegenstände, auf seiner Reise durch das Temeswarer Bannat, Siebenbürgen, Ober – und Niederungarn*, vezi și p. 1, Nota, 4.

¹⁰ Clasificarea geognostică (*geognostische Gliederung*) a munților Carpați și Alpi făcută de Born se află la baza clasificării categoriilor de munți pe care a făcut-o C. M. Haidinger în anul 1785, vezi Flügel W. Helmut, *Die „geognostische“ Gliederung der Karpaten und Alpen durch Born und Ferber (1770/71) als Grundlage der „Klassifikation der Gebirgsarten“ von C. M. Haidinger (1785)*, în *JGBA*, vol. 145/1, 2005, p. 21-29.

natură istorică, geografică, demografică, etnografică completează conținutul scrisorilor sale.

Din punct de vedere economic și populaționist, Born a fost un mercantilist convins, dar el a fost influențat și de ideile fiziocratice¹¹, idei care, așa cum vom arăta în prezentul articol, au început să se răspândească și în rândul unor funcționari minieri din regiunile vizitate de Born. Convins, așa cum am menționat, de teoriile mercantiliste care subliniază rolul deosebit pe care îl are o populație numeroasă pentru dezvoltarea economică și creșterea puterii financiare a unui stat, Born acordă atenție și ne oferă informații și despre locuitorii regiunilor pe care le-a vizitat. Acest ultim aspect se află în centrul atenției noastre, acesta constituind totodată și tema pe care o vom analiza în prezenta lucrare. În articolul nostru vom încerca să prezentăm critic informațiile preluate de la Born în legătură cu complexitatea etnică și religioasă a locuitorilor regiunilor vizitate de Born, densitatea populației din aceste regiuni, situația și rezultatele politicii de colonizare a autorităților habsburgice, ocupațiile economice ale locuitorilor, limba, tradițiile și caracterul lor, precum și informațiile referitoare la localitățile vizitate. Informațiile oferite de Born le vom analiza, de asemenea, și prin comparație cu diferiți autori care au scris despre aceste regiuni geografice în secolul al XVIII-lea și cu diferite documente oficiale din același secol.

În ceea ce privește descrierea oamenilor pe care Born îi întâlnește pe parcursul călătoriei sale, se poate face o deosebire între descrierea diferitelor popoare și descrierea diferitelor grupe de persoane care își desfășoară activitate în minerit și metalurgie. Born nu acordă aceeași atenție populației în fiecare regiune geografică pe care el o vizitează. Cele mai multe informații despre locuitori și cei care lucrează în exploatarea minieră și în topitoriile metalurgice ne oferă Born în scrisorile sale despre Banat și, în parte, și despre Transilvania. Informațiile similare în legătură cu regiunile miniere Ungaria superioară și Ungaria inferioară sunt foarte puține.

În ceea ce privește cunoștințele lui Born despre Banat în momentul călătoriei sale, noi cunoaștem, după cum el însuși într-o scrisoare a sa

¹¹ Un element de gândire fiziocratică la Born este convingerea sa că starea de șerbie în care se află mulți țărani este o barieră în calea dezvoltării agriculturii, vezi Reinalter Helmut, *Ignaz von Born – Persönlichkeit...*, p. 29.

consemnează, că a mai vizitat această provincie cu doi ani în urmă¹². De asemenea, Born întreține corespondență și cu un funcționar minier din Banat pe nume Dembscher, care i-a oferit informații prețioase în legătură cu această provincie¹³.

În cazul Transilvaniei, noi cunoaștem deja că această provincie a monarhiei habsburgice este patria sa, în care el și-a petrecut copilăria. Informații suplimentare despre Transilvaniei a obținut Born și din diferite opere științifice, pe care el le menționează în scrisorile sale¹⁴. De asemenea, atât în Banat, cât și în Transilvania, așa cum vom arăta în paginile următoare, Born s-a întâlnit cu diferiți funcționari habsburgici și cu oameni de știință, care i-au oferit desigur informații suplimentare despre cele două provincii.

În ceea ce privește regiunile miniere Ungaria superioară și Ungaria inferioară, Born are desigur numeroase informații în calitate sa de consilier minier la Schemnitz.

Faptul că Born, în calitate sa de funcționar minier imperial, arată mai mult interes descrierii populației Banatului în comparație cu celelalte provincii vizitate, poate fi explicat prin aceea că această provincie a Imperiului habsburgic a fost transformată, după cucerirea și eliberarea sa de sub dominația otomană în anul 1716, într-un Domeniu al Coroanei Imperiale, în care stările privilegiate maghiare nu au nici un cuvânt de spus: *welcher die Ungarischen Landstände nichts zu befehlen haben*. În Banat, în calitate sa de Domeniu al Coroanei Imperiale, monarhii habsburgi sunt atât suzerani, cât și stăpânii feudali ai provinciei. După cum ne informează Born, pământul Banatului este foarte roditor și aici au fost construite în special în timpul conducerii primului guvernator al Banatului, generalul Mercy (1716–1734), numeroase manufacturi industriale și au fost înființate plantații de duzi pentru creșterea viermilor de mătase¹⁵.

¹² Born scrie că el *das Banat schon vor zwey Jahren bereiset*, vezi Ignatz Edler v. Born *op.cit.*, p. 5.

¹³ Valoarea deosebită a informațiilor oferite de Dembscher în corespondența sa reiese din afirmațiile lui Born *hat mich durch seinen Briefwechsel, den ich stets mit ihm unterhalte, schon lange zu meiner Reise nach dem Banat vorbereitet, und mich in den Stand gesetzt, in einer so kurzen Zeit alle die Beobachtungen anzustellen und zu berichtigen, die ich Ihnen bisher von diesem Lande gegeben habe, und noch künftig geben werde*“, vezi Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 40-41.

¹⁴ Despre titlul și autorii acestor opere științifice, vezi Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 104-105.

¹⁵ *Ibidem*, p. 6-7.

Born ne oferă în cea de-a doua și cea de-a treia scrisoare a sa informații generale despre locuitorii băștinași ai Banatului, românii (*Walachen*) și sârbii (*Raizen*) și, de asemenea, despre coloniștii germani care au fost aduși de către autoritățile habsburgice în Banat. Originea și limba românilor și a sârbilor din Banat, ocupațiile lor economice, tradițiile și obiceiurile, religia, modul lor de a se îmbrăca și obiceiurile lor culinare, precum și deosebirile dintre cele două popoare sunt menționate de către Born în scrisorile sale și cu atenție analizate. Personal, considerăm că Born a ales ca model al descrierii sale pe locuitorii români și sârbi de la sate, care alcătuiesc majoritatea locuitorilor Banatului¹⁶.

În alte scrisori ale sale, Born ne oferă informații și despre locuitorii din regiunea minieră bănățeană, respectiv lucrătorii minieri și metalurgiști și, așa cum vom arăta în această lucrare, în două rapoarte ale unor specialiști mineri bănățeni, rapoarte care au fost publicate de către editor împreună cu scrisorile lui Born, se află informații și despre ȣigani care spală aurul din nisipul apelor curgătoare. Born ne oferă unele informații și despre ȣăranii români și sârbi care sunt încadrați în trupele naționale staționate la granițele de est și sud ale Banatului. Locuitorilor orașelor le acordă Born foarte puțină atenție și spațiu în scrisorile sale.

În ceea ce privește originea românilor, care ei înșiși se desemnează ca „Romun“, Born nu este prea sigur. După părerea sa, denumirea de „Romun“, care se poate traduce prin termenul de locuitor al Imperiului roman care a rămas pe locul unde a fost colonizat: *...welches einen Römer, und einen Uebriggebliebenen bedeutet*, duce la concluzia că românii pe care Born i-a cunoscut sunt ori urmașii coloniștilor romani, ori urmașii unui popor pe care romanii l-au supus și evident romanizat. Din cele prezentate mai sus rezultă faptul că influența romană în formarea poporului român este clară pentru Born. Urmele culturii materiale romane, care se găsesc pretutindeni în Banat,

¹⁶ Informațiile lui Born despre ponderea diferitelor naționalități în Banat sunt în conformitate cu realitatea, căci conform informațiilor oferite de un înalt funcționar al Administrației Banatului, Ehrler Johann Jakob, din totalul de 375.740 locuitori ai provinciei în anul 1774, populația românească numără 220.000 de oameni, populația sârbească se cifrează la 100.000 de persoane și coloniștii germani numără 53.000 de persoane, vezi Ehrler Johann Jakob, *Das Banat vom Ursprung bis jetzo (1774)* (ed. Costin Feneșan, Volker Wollmann), Timișoara, 2000, p. 182.

Transilvania (*Ardellia*) și în Țara Românească (*Zara more*) sunt pentru Born o dovadă clară că aceste teritorii au aparținut odinioară Imperiului roman¹⁷.

Este interesant de constatat faptul că Born este convins de unitatea lingvistică a românilor din Banat, Transilvania și Țara Românească, el afirmând că limba comună pe care românii din aceste provincii o vorbesc provine din limba latină vulgară vorbită în popor - *ein verdorbenes Latein ist*. Born este convins și de apartenența limbii române la familia de limbi latine, el subliniind în special asemănările dintre limba română și cea italiană vorbită în popor - *wälschen Mundart*. Atât vocabularul cât și terminațiile cuvintelor și modul de conjugare sunt asemănătoare între limbile română și limba italiană, Born aducând în una din scrisorile sale și dovezi în acest sens. Pentru Born este cunoscut și faptul că limba română este vorbită în mai multe dialecte regionale, el considerând că limba română cea mai fină (*am feinsten gesprochen*) se vorbește în Transilvania și cea mai grosolană (*am allergröbsten*) în Țara Românească¹⁸.

În ceea ce privește originea sârbilor, care se desemnează ei înșiși ca „Serbi“, Born este departe de adevărul istoric atunci când el consemnează într-o scrisoare a sa că sârbii sunt la originea lor sciți, care au locuit odinioară pe teritoriul Daciei și astăzi sunt așezați pe teritoriul Serbiei: *Die Raizen sollen eine ursprüngliche Scythische Nation seyn, die vormals Dacien, nunmehr Servien, bewohnt haben*. Referitor la originea limbii sârbe Born este ceva mai aproape de adevărul istoric atunci când scrie că limba sârbă este o limbă nu prea fină care provine din limba slavonă sau ilirică: *ein unreines Sclavonisch*

¹⁷ Este posibil ca Born să se fi informat despre originea românilor și sârbilor și din documente oficiale din secolul al XVIII-lea, precum documentul din anul 1734, document intitulat *Hamiltons Bericht Chorographia Bannatus Temessiensis sub auspiciis novi gubernatoris edita (1734)* unde stă scris: *Die Razen seyndt noch eine descendenz von der alten Illyrische Nation, die Wallachen aber ganz wahrscheinlich eine reliquiae von denen Römischen Colonien*. Acest document a fost publicat de către Wolf Josef, *Quellen zur wirtschafts-sozial- und Verwaltungsgeschichte des Banat im 18. Jahrhundert*, în *Materialen*, 5, 1995, p. 63. Documentul va fi citat în continuare: *Bericht Hamilton (1734)*.

¹⁸ Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, pag. 10-11. Originea latină a limbii române și asemănările sale cu limba italiană sunt subliniate și într-una din cărțile învățatului italian Francesco Grisellini, care a vizitat Banatul între anii 1774 și 1777, vezi Grisellini Francesco, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei* (ed. Costin Feneșan), Timișoara, 1984, p. 171 și 202.

*oder Illyrisches*¹⁹, originea slavă a limbii sârbe corespunzând adevărului istoric și fiind astăzi unanim recunoscută de către specialiști.

Born, care a studiat la Viena și Praga, unde a luat contact cu civilizația mai avansată din provinciile de vest ale monarhiei habsburgice, desemnează modul de trai al românilor și sârbilor ca aspru, iar obiceiurile lor le numește primitive - *Die Lebensart dieser Leute ist sehr rau, und ihre Sitten wild*. În continuare constată el că cele două popoare au lipsuri în ceea ce privește științele, artele și viața religioasă: *Ihnen mangelt Religion, Künste und Wissenschaften*. Pentru Born lipsurile menționate mai sus sunt elemente suficiente pentru a desemna modul de viață al românilor și al sârbilor ca aspru și obiceiurile lor ca primitive: *Braucht es mehr, um wild und rauch zu sein?*²⁰.

Într-una din scrisorile sale, Born ne oferă informații și despre economia și ocupațiile tradiționale ale românilor și sârbilor. Principala ramură economică, după cum rezultă din descrierea sa, este agricultura. Se cultivă în mod special porumbul (*türkischen Mais*), din care se prepară mămăliga „Malai“, pe care Born o consideră ca mâncare tradițională la români și sârbi, alte culturi fiind orzul, ovăzul, fasolea și alte legume (*Fruchte*). Dintre pomii fructiferi, cea mai mare răspândire o au prunii, din care localnicii prepară tradiționala lor băutură alcoolică, răchia de prune (*Rakie*). Și cultura cireșilor și a piersicilor este răspândită, fructele acestora fiind de asemenea folosite pentru obținerea răchiei.²¹

În Banat se practică și cultura viței-de-vie, Born menționând faptul că în Banat se produce în multe locuri un excelent vin: *an vielen Orten wächst trefflicher Wein*. În mod special amintește el vinul de calitate obținut din podgoriile de la Lugoj, podgorii care se află plantate pe colinele calcaroase din apropierea orașului²².

O altă importantă ramură a economiei populației Banatului, ramură pe care Born o amintește numai fugar este, așa cum rezultă din alte surse de informație din secolul al XVIII-lea, creșterea animalelor²³.

¹⁹ Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 10.

²⁰ *Ibidem*, p. 11.

²¹ *Ibidem*, p. 11. Grisellini menționează ca principale culturi agricole la români porumbul, grâul, iar dintre pomii fructiferi prunii, vezi Grisellini Francesco, *op.cit.*, p. 180.

²² Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 7 și 61.

²³ *Ibidem*, p. 11. Ehrler amintește bogăția Banatului în vite, acestea constituind și principalul articol de export al provinciei, vezi Ehrler Johann Jakob, *op.cit.*, p. 57 și 86-88.

Și informațiile lui Born, care a observat el însuși în Timișoara, pe canalul Bega, canal care permite navigația până la Peterwardein, un transport de vase încărcate cu câteva sute de stupi de albine, ne confirmă faptul că albinăritul a jucat un rol important în agricultura Banatului din secolul al XVIII-lea. Acest impresionant transport de stupi de albine pe canalul Bega ne sugerează faptul că albinăritul a fost practicat în Banat nu numai de către locuitorii provinciei ca ocupație tradițională, ci și de către stăpânii feudali de atunci ai provinciei, monarhii habsburgi. Stupii de albine menționați mai sus sunt transportați pe timpul verii pe pajiștile de la câmpie, unde se află sub observația unor stupari, fiecare stupar fiind răspunzător pentru câte 60 de stupi de albine²⁴.

În ceea ce privește meșteșugurile ca și profesie practică, acestea, conform lui Born, nu sunt prea răspândite la românii și sârbii din Banat, în schimb aceștia practică meșteșugurile casnice. Lucrurile necesare în gospodărie nu sunt cumpărate, acestea fiind produse de fiecare bărbat și femeie în casă. Această situație este în concepția economică a mercantiliștilor, inclusiv a lui Born, un dezavantaj pentru dezvoltarea economică a Banatului, căci circulația mărfurilor și a banilor în provincie este în acest mod stânjenită. Răspândirea meșteșugurilor casnice la locuitorii români și sârbi ai Banatului determină, în concepția lui Born însă, și un pozitiv element cu repercusiuni sociale, în rândurile acestora nu există cerșetori: *unter ihnen fast keine Profesionisten, aber auch keine Bettler gibt*²⁵.

Conform lui Born, comerțul este practicat mai mult de sârbi: *Der Raize... liebt den Handel*, în comparație cu românii. Este însă sigur că atât românii, cât și sârbii au practicat cel puțin un comerț cu surplusul de bunuri pe care ei l-au produs în propria gospodărie, un argument în acest sens oferindu-ne chiar Born, care într-o scrisoare a sa menționează faptul că femeile transportă pe cap produsele pe care urmează să le vândă.

Informația lui Born conform căreia unii locuitori români ai Banatului din localități probabil mai izolate geografic nu cunosc valoarea monedelor aflate în circulație în Imperiul habsburgic, ne conduce la concluzia, dacă această

²⁴ Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 9. În Raportul Hamilton sunt amintiți negustorii greci și turci care cumpără miere și ceară din Banat, vezi *Bericht Hamilton (1734)*, p. 58.

²⁵ Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 12-13. Grieselini menționează destoinicia românilor bănățeni care sunt folosiți cu succes în multe manufacturi din Banat și, în mod special, alături de germani la lucrul din exploatarea miniere și topitoriile de metale, vezi Grieselini Francesco, *op.cit.*, p. 181.

informație este și reală, că în aceste zone se practică un comerț de troc²⁶.

Și îmbrăcămintea românilor și sârbilor este simplă, hainele lor fiind confecționate de către femei în casă. Born menționează faptul că îmbrăcămintea purtată de populația Banatului prezintă deosebiri în funcție de regiuni, dar aceasta prezintă deosebiri desigur și între români și sârbi. Cea mai răspândită îmbrăcămintă pentru bărbați constă în pantaloni din lână de culoare albă, croiți după modelul unguresc, dar nu așa de strâmți, o cămașă care este deschisă la piept, peste care se poartă o haină cu mâneci lungi. Pe cap se poartă pălării de pâslă sau căciuli de blană. Încălțăminte constă din opinci cu șnur confecționate din piele de vită neprelucrată.

Femeile poartă cămăși lungi până la gleznă și un șorț de culoare maro în față, care prezintă dungi de diferite culori, legat la spate cu un șnur (*Binde*). Cămașa este confecționată din pânză grosolană sau blană (*Pelzwerk*). Pe cap, femeile poartă o coroniță rotundă umplută cu păr sau paie. Peste aceasta femeile măritate poartă un batic, cele nemăritate se poartă cu capul gol. Podoabele constau în cercei din alamă albă sau galbenă, de gât și de păr femeile își atârnă diferite perle false și monede legate pe un șnur²⁷.

Și obiceiurile culinare ale românilor și sârbilor descrise de Born sunt simple. Ei mănâncă în mod special mămăligă din făină de porumb, care este

²⁶ Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 12 și 16-17. În raportul Hamilton se menționează faptul că negustorii evrei și greci practică un intens comerț în Banat deoarece locuitorii majoritari ai provinciei, românii și sârbii, nu se interesează de comerț, ei preocupându-se mai mult de cultura plantelor și creșterea animalelor: *die Razen und Wallachen selbstn aber um den Wahren Handel sich niemahlen viel bekümmert, sondern viel lieber bey Feldebau und Viehzucht geblieben sein*, vezi *Bericht Hamilton (1734)*. p. 66.

²⁷ Îmbrăcămintea bărbaților descrisă de Born constă din: *langeweisse wollene Bein auf Hungarische Art, aber nicht so enge; Schnürsohlen, aus einem unausgearbeiteten Stücke Ochsenhaut; ein Hemd, das vorne an der Brust offen ist; einen wollenen Rock mit glatten Leib und langen Ermel, und eine Pelzmütze, oder Filzkappe, auf dem Kopf*. Îmbrăcămintea purtată de femei constă în: *lange Hemden, die bis an die Knöchel des Fußes reichen, eine braunen mit bunten Streifen gewürkte Schurz vorne, und eben einen solchen hinten, mit einer Binde um den Leib; einen Oberrock von groben Tuche, oder auch Pelzwerk, etwas kürzer als die Hemden, und auf dem Kopfe einen runden mit Haar, auch nur Stroh gefüllten Kranz, über welchen sie ein gewirktes Tuch zusammen schlagen. Die Mädchen gehen mit unbedeckten Köpfe*, vezi Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 12. Ehrler descrie îmbrăcămintea românilor și a sârbilor oarecum asemănător ca Born, dar distinge și anumite deosebiri între cele două popoare, vezi Ehrler Johann Jakob, *op.cit.*, p. 55-56.

coaptă sub cenușă, puțină carne, lapte, brânză, fasole și alte legume și beau cu plăcere răchie²⁸.

Copiii, care atât iarna cât și vara afară sub cerul liber se spală, sunt învățați de mici cu munca. Băieții între 5 și 14 ani merg cu vitele la pășune, iar cei mai mari ajută la munca câmpului. Fetele ajută la treburile casnice și învață de la mamele lor arta de a toarce lâna, țesutul, cusutul hainelor și coptul²⁹. Femeile poartă copii pe cap și torc și în timpul mersului.

Românii și sârbii își întemeiază de tineri familii, după informațiile lui Born existând chiar tineri care se căsătoresc la 14 ani băieții și la 12 ani fetele.³⁰

Locuitorii români și sârbi ai Banatului sunt de religie ortodoxă: *graeci Ritus non Unitorum*. Born critică pe preoții ortodocși în rândurile cărora el consideră că îndoiala și superstițiile sunt foarte mari. De asemenea, Born este de convingerea că foarte mulți preoți nu știu să citească și ei duc o existență simplă, apropiată de cea a țăranilor, fapt ce îi împiedică, în concepția lui Born, să contribuie la sporirea gradului de civilizație a comunităților rurale pe care ei le păstoresc din punct de vedere spiritual.

Atunci când Born face remarci critice la adresa bisericii ortodoxe din Banat, a practicării cultului religios și a preoților ortodocși, nu este desigur obiectiv, el fiind convins, așa cum singur menționează, că religia catolică este adevărata religie, aceasta fiind de către împărăteasa Maria Teresia protejată și sprijinită să se răspândească și să câștige noi aderenți: *die wahre Religion schützt und verbreite*³¹. Din cele menționate mai sus rezultă că în problemele religioase Born nu este totuși adeptul ideilor iluministe, idei care se pronunță pentru egalitatea între toate cultele religioase. Referitor la practicarea cultului ortodox în Banat, Born menționează faptul că românii și sârbii respectă cu strictețe și zilele de post, care se întind aproape peste o jumătate din an. De

²⁸ Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 11-12.

²⁹ *Ibidem*, p. 11-13.

³⁰ *Ibidem*, p. 12.

³¹ *Ibidem*, p. 13-14. Grisellini menționează încercările misionarilor catolici, care sunt sprijiniți și de către împărăteasa Maria Terezia, de a-i convinge pe românii din Banat să se convertească la religia greco-catolică. Aceste încercări au avut însă, conform autorului menționat, puțin succes, vezi Grisellini Francesco, *op.cit.*, p. 172. Born menționează un obicei care este răspândit la românii din Banat, respectiv acela de a lega prietenie de cruce între doi sau mai mulți bărbați, care din acest moment își păstrează credință și se ajută reciproc, vezi Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 15.

asemenea, în timpul slujbelor religioase bărbații stau în biserică despărțiți de femei.

Conform lui Born, locuitorilor români și sârbi ai Banatului le lipsesc și cunoștințele științifice care să îi ajute la explicarea unor fenomene ale naturii. Din această cauză Born notează că aceste fenomene sunt explicate cu ajutorul unor superstiții și sunt puse pe seama unor fenomene supranaturale. Born constată, de asemenea, conform informațiilor de care dispune, că la români și sârbi nu s-a găsit încă niciun istoric care să fi scris ceva despre originea și obiceiurile acestor popoare, lucru care, evident, nu este în conformitate cu adevărul.

Born recunoaște în mod indirect și faptul, atunci când el într-o scrisoare a sa notează că românii și sârbii folosesc alfabetul grecesc, că și în rândul celor două popoare există oameni care știu să scrie și să citească. În realitate, românii și sârbii au folosit în secolul al XVIII-lea alfabetul slavon³².

La sfârșitul descrierii sale despre populația românească și sârbească din Banat, Born notează și deosebirile pe care el le consideră importante între cele două popoare. În concepția lui Born, sârbii sunt mândri, întreprinzători, se preocupă cu interes de comerț și sunt buni soldați: *Der Raize ist stolz, unternehmend, verschlagen, liebt den Handel, wird ein guter se Soldat*. Românii, în concepția lui Born, sunt mai legați de casele și gospodăriile lor, le place viața mai comodă și nu prezintă prea mare interes pentru meseria de soldat: *Der Wallach weiß nicht von Hochmuth, ist häuslicher, liebt mehr die Bequemlichkeit, und scheut das Soldatenleben*³³.

Born face în unele din scrisorile sale și observații în legătură cu densitatea de locuire a unor provincii ale monarhiei habsburgice pe care el le vizitează în cadrul călătoriei sale. El dispune și de informații în legătură cu opera de colonizare a Ungariei și Banatului și este, de asemenea, conștient de importanța economică și demografică a acesteia.

³² Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 17. Born notează că o eclipsă de lună este explicată prin lupta dintre soare și diavoli, *Eine Sonnenfinsterniß sehen sie für einen Streit des höllischen Drachen mit der Sonne an*. Și la români, în special la cei din principatele Țara Românească și Moldova, există istorici. Grisellini menționează în cartea sa, pe care am citat-o, pe voievodul Moldovei, Dimitrie Cantemir, care este cunoscut și pentru scrierile sale istorice, vezi Grisellini Francesco, *op.cit.*, p. 177.

³³ *Ibidem*, p.17.

Regiunea care se întinde la est de orașul Budapesta și până la râul Tisa este foarte slab populată: *Man fährt oft einen halben Tag, ohne einen Baum, oder ein Haus, außer die Posthäuser, anzutreffen*. Importanța economică a acesteia constă în creșterea vitelor pe întinsele pășuni naturale: *Hingegen nährt diese bis 50 Meilen lange und eben so breite Fläche, eine große Anzahl Rindvieh*.

În comparație cu această regiune, la est de Tisa, în Banat, se află numeroase așezări ale coloniștilor, iar suprafețele agricole sunt cultivate cu cereale și pomi fructiferi: *Hier sind Bäume gepflanzt, die Erde ist mit Getreide bebauet, und überall sind Colonien errichtet*³⁴.

Conform informațiilor lui Born, coloniștii germani, care au fost aduși în Banat în calitate de țărani, meșteșugari, lucrători mineri și metalurgiști după cucerirea provinciei de către Habsburgi, reprezintă aproape un sfert din populația provinciei³⁵. În realitate, conform surselor demne de încredere pe care le-am menționat deja, ponderea coloniștilor germani în Banat în momentul vizitei lui Born este mai mică.

Born menționează, de asemenea, și avantajele care sunt acordate coloniștilor țărani la sosirea acestora în Banat, precum și obligațiile acestora față de stăpânul feudal al provinciei, împărații habsburgi. La sosirea lor în Banat coloniștii primesc în proprietate un teren agricol, pe care sunt obligați să îl lucreze, o casă gata construită, uneltele agricole și vitele necesare unei gospodării țărănești: *Der Colonist findet, bey seiner Ankunft, eine gemächliche Wohnung, alles Acker=und Hausgeräthe, Zugvieh, und überkömmt ein Stück Erdreich, das er bearbeiten muß*.

Din punct de vedere juridic, coloniștii care se stabilesc în Banat sunt oameni liberi, acest fapt constituind o atracție pentru mulți țărani dependenți din provinciile Imperiului german, care prin emigrare în Banat își redobândesc libertatea.

În scopul consolidării din punct de vedere economic al gospodăriilor țărănești, coloniștii sunt scutiți un anumit număr de ani de plata impozitului în bani și în produse, acesta din urmă constând în a zecea parte din recoltă și din numărul de vitele avute în proprietate. Valoarea terenului agricol, al casei,

³⁴ *Ibidem*, p. 3-4. Banatul istoric este provincia cuprinsă între râul Mureș în nord, fluviul Dunărea în sud, râul Tisa în vest și crestele munților Carpați, care separă această provincie de Țara Românească și Transilvania în est. Vezi Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 6.

³⁵ *Ibidem.*, p.10.

uneltele agricole și vite mici primite la sosirea lor în Banat este răscumpărată de către coloniști prin plata unei sume anuale de bani: *kann er auch jährlich, so viel er will, auf diese ihm als Eigenthum übergebene Wirtschaft abzahlen.*

Colonizarea Banatului, în cazul de față cu țărani, presupune, alături de elementul legislativ și organizatoric pe care această operă îl necesită, și investirea din partea monarhilor Habsburgi a unor importante sume de bani, fapt care este cunoscut și consemnat de Born: *Diese Pflanzörter kosten unserer Monarchin jährlich eine erstaunliche Summe Geldes*³⁶.

În ceea ce privește populația Banatului, Born observă faptul că partea estică a provinciei, care este muntoasă și acoperită cu păduri, are o densitate mai mare a populației în comparație cu partea de vest, care constă dintr-o câmpie în parte mlăștinoasă și cu puține păduri. În această din urmă regiune a Banatului, cu toate că prezintă, așa cum am amintit, o densitate a populației mult mai mare în comparație cu câmpia care se întinde între Dunăre și Tisa, se mai află încă locuri care nu sunt locuite sau au o populație foarte rară. Opera de colonizare se află în partea de vest a Banatului în plină desfășurare în momentul vizitării provinciei de către Born, autoritățile habsburgice încercând să aducă aici noi coloniști germani din regiunile văii Rinului „Rheingebieten“ și Șvabia „Schwabenland“.³⁷

O altă grupă de populație a Banatului, căreia Born îi acordă atenție în scrisorile sale, o reprezintă locuitorii din regiunea minieră a provinciei. Aceștia sunt lucrătorii mineri și metalurgiști germani, care au fost colonizați de către autoritățile habsburgice în vederea dezvoltării mineritului și metalurgiei, precum și lucrătorii similari de naționalitate română. Pentru efectuarea diferitelor munci de robotă în folosul exploatărilor miniere și topitoriilor de metale sunt folosiți țăranii români din satele situate în apropierea exploatărilor

³⁶ *Ibidem*, p. 4–5. Documente referitoare la opera de colonizare a Banatului în secolul al XVIII-lea, vezi I Anton Tafferner, *Quellenbuch zur donauschwäbischen Geschichte*, I, München, 1974.

³⁷ Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 7. Se pare că marea operă de colonizare a Banatului în secolul al XVIII-lea se încheie în anul 1787, așa cum rezultă dintr-un decret din același an al împăratului Josef al II-lea, în care se menționează faptul că aici nu mai există locuri nepopulate în care să poată fi aduși noi coloniști: *Nachdem die auf den königl. ungarischen Cameralgütern vorfindig gewesene leere Gründe unter die zahlreich eingewanderten auswärtigen Familien bereits vertheilt sind, folglich dermalen kein leerer Platz erübriget, mehrere derlei Colonisten unterzubringen*, vezi Anton Tafferner, *op.cit.*, I, doc. nr. 180, p. 309.

miniere. Aurul este spălat și adunat din nisipul multor râuri din Banat de către țigani, care reprezintă o altă grupă etnică în Banat.

Regiunea minieră se află situată în partea estică muntoasă a Banatului, centrul său administrativ fiind orașul minier Oravița, de unde Born scrie la 23 iunie 1770 una din scrisorile sale. În subordinea Oficiului minier superior Oravița se află 4 districte miniere, Oravița, Dognecea, Sasca, de care aparțin și exploatările miniere de la Moldova Nouă (Bosniak) și Bocșa, acestuia din urmă aparținându-i și topitoriile de fier de la Reșița. La Oravița, Sasca și Moldova Nouă se exploatează, în primul rând, minereul de cupru, iar la cele de la Dognecea, minereurile de cupru, plumb, care conține și argint, precum și minereul de fier. În localitățile montanistice Oravița, Sasca, Moldova Nouă și Dognecea se află topitorii de cupru, iar la Bocșa și Reșița topitorii de fier. Din râurile Nera și Miniș, care curg prin regiunea minieră bănățeană, se spală nisipul aurifer: *vieles reines gediegenes Gold gewaschen*.

După informațiile lui Born, și la nord de regiunea minieră bănățeană propriu-zisă, în districtul Caransebeș, se află exploatări miniere la Königsegg și în alte localități, care nu sunt însă menționate³⁸.

Activitatea minieră în Banat are vechi tradiții, Born menționând faptul că mineritul a fost practicat în această provincie atât în timpul stăpânirii romane, cât și în timpul dominației Banatului de către maghiari și otomani³⁹.

Exploatările miniere și topitoriile de metale din Banat aparțin împăraților habsburgici, în comparație cu cele din Transilvania, Ungaria superioară și Ungaria inferioară, unde, alături de exploatările miniere și topitoriile de metale aparținând împăraților habsburgici, se găsesc și cele aflate în proprietatea unor persoane private. În toate aceste provincii și indiferent de forma de proprietate minereurile sunt exploatare în primul rând de către asociațiile de concesionari mineri.

Asociațiile de concesionari mineri beneficiază în Banat din partea stăpânului feudal, împăratul, de diferite avantaje, Born amintind faptul că aceste asociații primesc lemn, mangal, diferite materiale necesare exploatărilor miniere, fânul pentru cai și diferite alimente necesare lucrătorilor, în special

³⁸ Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 18-19. Importanța economică a mineritului pentru Banat rezultă și din informațiile lui Ehrler, conform cărora metalele obținute în topitoriile bănățene sunt al treilea important articol de export al provinciei, după vite și cereale, vezi Ehrler Johann Jakob, *op.cit.*, p. 87.

³⁹ Ignatz Edler v. Born, *op.cit.* p. 32, 35 și 42.

cereale, la prețuri foarte avantajoase. Asociațiile de concesionari mineri pot, de asemenea, folosi munca țăranilor roboțași contra plății unor mici sume de bani la exploatarea lemnului în pădure, transportul lemnului, mangalului și al minereurilor. În schimbul avantajelor amintite de care beneficiază aceste asociații, ele trebuie să livreze împăratului întreaga cantitate de metal obținută la un preț stabilit dinainte și, de asemenea, să plătească o anumită taxă în natură, numită „Urbura“, pentru fiecare centenar de metal produs⁴⁰.

Un rol important în activitatea de conducere și îndrumare a activității miniere și metalurgice din Banat îl au funcționarii montanistici imperiali. Alături de aceștia se află și funcționari montanistici, care sunt angajați de către asociațiile de concesionari mineri.

O modalitate de a reduce prețurile de producție ale metalelor obținute în Banat este și aceea de a asigura lucrătorilor produse, în special alimentare, la prețuri mai scăzute în comparație cu prețurile obișnuite de pe piața liberă. În acest mod lucrătorii pot să își asigure existența lor și a familiilor și în cazul în care salariile pe care le primesc nu sunt prea mari.

Alături de salariile pe care lucrătorii mineri și metalurgiști le primesc lunar, acestora li se acordă, de asemenea, la sfârșitul fiecărei luni calendaristice și așa numită porție gratuită de cereale „Gratis Portion“. Lucrătorii germani primesc această porție în grâu, iar cei români în porumb, acest lucru oferindu-le informații și despre alimentația obișnuită a celor două popoare. La acordarea porției gratuite de cereale, care în realitate este acordată contra cost, dar la prețuri mai mici, se ține cont și de aspectele sociale, lucrătorii căsătoriți și cu copii primind o cantitate mai mare în comparație cu lucrătorii necăsătoriți⁴¹.

Atât funcționarii montanistici imperiali, cât și cei aparținând asociațiilor de concesionari mineri, care sunt angajați în Banat de Direcția Minieră Bănățeană, beneficiază alături de salariu și de numeroase înlesniri, precum: locuință gratuită, o anumită cantitate de cereale și lemn de foc de asemenea gratis, precum și îngrijire medicală și medicamente gratuite.

În regiunea minieră bănățeană este organizată și asistența socială pentru lucrătorii mineri și topitori, funcționarii montanistici imperiali și cei ai asociațiilor de concesionari mineri, precum și familiile lor în forma unei Case a

⁴⁰ *Ibidem*, p. 20-22. Referitor la înlesnirile acordate asociațiilor de concesionari mineri și la obligațiile acestora către stăpânul feudal al Banatului, vezi și Grisellini Francesco, *op.cit.*, p. 274-275.

⁴¹ Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 22-23.

frăției „Brüderlade“. Aceasta constă dintr-un fond de bani comun, la formarea căruia contribuie toți lucrătorii mineri și topitori, funcționarii montanistici și asociațiile de concesionari mineri în mod regulat cu diferite sume de bani. Din aceste sume se plătesc ajutoare bănești pentru lucrătorii și funcționarii montanistici bătrâni sau bolnavi, pentru copii rămași orfani și pentru văduve, se plătesc medicamentele necesare și, de asemenea, o anumită sumă este pusă la dispoziția medicului din fiecare district minier.

Și asigurarea asistenței medicale în regiunea minieră bănățeană este pentru această epocă istorică foarte bine organizată. Pentru asigurarea asistenței medicale a lucrătorilor mineri și topitori, a funcționarilor montanistici și familiilor lor se află angajat în fiecare district minier de către împărat câte un medic, care este verificat de către facultatea de medicină: *...ist von dem Landesfürsten ein geschwornen, und von der medicinischen Facultät geprüfter Arzt bestellt*. De asemenea, foarte bine organizată este și îngrijirea medicală propriu-zisă a bolnavilor, fiecare medic trebuind să completeze zilnic într-un jurnal medical starea de sănătate a pacienților, modificările acesteia, precum și consumul de medicamente care au fost prescrise. Acest jurnal este verificat anual de către medicul șef din Banat -*Landphysicus*⁴².

Born menționează în scrisorile sale și anumite stări conflictuale care apar între funcționarii montanistici, lucrătorii mineri și asociațiile de concesionari mineri în regiunea minieră din Banat, aceste stări conflictuale aflându-se la limita legalității sau chiar în conflict cu aceasta.

O formă obișnuită de abuz a funcționarilor montanistici aparținând asociațiilor de concesionari mineri este reducerea posibilității minerilor de a câștiga salarii mai bune. Acest lucru se produce prin repartizarea la locurile de muncă în care se află minereu cu un conținut ridicat de metal în locul minerilor care sunt plătiți după conținutul de metal al minereurilor - *Gehalthäuer*, a minerilor care sunt plătiți cu o sumă fixă după numărul de schimburi lucrate - *Schichtenhäuer*.

La rândul lor, asociațiile de concesionari mineri suferă pierderi prin dreptul minerilor care lucrează pentru ele de a exploata pe cont propriu noile rezerve de minereuri descoperite de ei, acest lucru conducând la dezvoltarea neorganizată și haotică a exploatărilor miniere. Situațiile de genul celor amintite sunt analizate de către consilierul Camerei Aulice pentru minerit -

⁴² *Ibidem*, p. 23-24.

Hofcommissarius von Hegengarthen, care s-a aflat în timpul vizitei lui Born în regiunea minieră bănăţeană în inspecţie⁴³.

În Banat şi în Transilvania s-a practicat spălarea aurului din nisipul apelor curgătoare. Informaţii despre această activitate în Banat nu se află în scrisorile lui Born, ci în două rapoarte întocmite de consilierul Camerei Aulice pentru minerit, Koczian, şi funcţionarul montanistic de la Moldova Nouă, Dembscher, aceste rapoarte fiind publicate, aşa cum am amintit, de către editorul Jakob Ferber, împreună cu scrisorile lui Born într-o carte⁴⁴.

Consilierul Camerei Aulice pentru minerit, Koczian, menţionează în raportul său faptul că în urma cercetărilor şi observaţiilor făcute personal a ajuns la concluzia că spălarea aurului din nisipul aflat în albiile apelor curgătoare a fost practică în Banat şi Transilvania încă din timpul stăpânirii romane. Urmele acestei activităţi din perioada romană au fost identificate de către el în districtul Caransebeş în apropierea satelor, Vârciorova (*Werscherowa*), Bolvaşniţa (*Polvaschniza*), Borlova (*Purlava*) şi Turnul (*Tumul*) şi, de asemenea, în acelaşi district pe valea râului Bistra (*Walle mare*) între localităţile Ohaba Bistra (*Ohava Pistra*) und Marga (Marga)⁴⁵.

Conform informaţiilor aflate în raportul lui Koczian, în Banat se ocupă cu spălarea aurului din aluviunile apelor curgătoare numai Țigani, care constituie o altă grupă naţională în această provincie, aceştia fiind caracterizaţi din punct de vedere social şi economic ca şi un popor sărac: *elenden Volke*. Pentru munca la spălătoriile de aur Țigani, pe care consilierul Camerei Aulice pentru minerit i-a observat personal în Almăj (*Almasch*) în apropiere de satul Bozovici (*Boschowiz*), folosesc cu dibăcie o unealtă foarte simplă. Această unealtă constă dintr-o scândură de lemn în care s-au făcut mai multe creştături, scândura ținându-se în apă într-un unghi de aproximativ 45 de grade. Micile fragmente de aur aflate în aluviunile transportate de apă, fiind mai grele decât

⁴³ *Ibidem*, p. 29-30.

⁴⁴ Consilierul Camerei Aulice pentru minerit, Koczian, a alcătuit un raport cu privire la rezultatul cercetărilor întreprinse de către el în anul 1769, cercetări referitoare la rezervele de aur aflate în aluviunile aflate în albiile unor ape curgătoare din Banat şi a spălătoriilor de aur de aici, vezi Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 77-84. Funcţionarul montanistic bănăţean, Dembscher, a scris la rândul său un raport referitor la rezultatul cercetărilor sale cu privire la rezervele de aur şi cărbune aflate în aluviunile din albia râului Nera din Banat, vezi Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 84-93.

⁴⁵ Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 80.

nisipul, rămân în creștăturile scândurii, de unde sunt strânse într-un troc. O altă metodă folosită de țigani pentru obținerea aurului constă, conform aceluiași înalt funcționar montanistic, în săparea unor gropi în malul apelor curgătoare, nisipul și mărul aflat în acestea fiind spălat în căutarea aurului⁴⁶.

În anul 1770 au livrat fiscului imperial, în conformitate cu informațiile din raportul funcționarului minier bănățean, Dembscher, un număr de 80 de țigani spălători de aur din districtele Caransebeș, *Orschowa* (Orșova) și *Uy Palanka* (Palanca Nouă), care au lucrat împreună cu femeile și copiii lor, aur în valoare între 700 și 800 de ducăți. Cantitatea raportată la numărul de lucrători este în concepția funcționarului minier mică, acest lucru însemnând și o productivitate scăzută a muncii țiganilor spălători de aur.

Raportul lui Dembscher conține și informații referitoare la viața foarte simplă a țiganilor spălători de aur, precum și în legătură cu alte ocupații practicate de către aceștia în perioada de iarnă când nu pot lucra la spălătoriile lor de aur primitive. Țiganii sunt descriși ca foarte săracăcios îmbrăcați, ei trăind uneori împreună cu întreaga familie dintr-un venit zilnic foarte mic, venit care nu depășește un gros (*Groschen*). Iarna meșteșugesc din lemn albii și alte obiecte pe care le comercializează; de asemenea, se ocupă și cu cerșitul.

Dembscher, ale cărui idei economice se pare că au fost influențate de gândirea economică a fiziocraților, cunoaște faptul că o activitate economică trebuie să aducă și un profit. În acest sens, el pledează pentru folosirea în continuare la munca de la spălătoriile de aur din Banat a lucrătorilor țigani, deoarece sumele mici de bani pe care aceștia le primesc la livrarea aurului spălat de către ei asigură fiscului imperial venituri importante. După părerea lui Dembscher, nu trebuie folosiți nici în viitor lucrătorii mineri și, în special, cei germani la munca de la spălătoriile de aur, deoarece acestora trebuie să li se plătească sume de bani mult mai mari pentru aurul livrat în comparație cu cele primite de către lucrătorii țigani. Folosirea lucrătorilor minieri, care, în comparație cu lucrătorii țigani, au nevoie de sume mai mari de bani pentru întreținerea lor și a familiilor lor, poate reduce conform funcționarului minier bănățean menționat mai sus și veniturile fiscului imperial din activitatea de spălare a aurului: *Wenn man ihm bessern Unterhalt giebt, wo bleibt alsdenn*

⁴⁶ *Ibidem*, p. 77-78 și 82-83.

*der Nutzen des allerhöchsten Aerariums, der auf die gewöhnliche Art immer noch beträchtlich ist*⁴⁷.

În regiunea minieră bănăţeană Born se întâlneşte şi cu diferiţi funcţionari montanistici, diferitele probleme uneori personale cu care se confruntă aceştia găsind înţelegere la Born. Unul dintre aceşti funcţionari montanistici este prietenul său de şcoală, laborantul (*Probierer*) şi topograful (*Markscheider*) de la exploatarea miniere de la Moldova Nouă, Dembscher, care este descris de Born ca un tânăr energic şi un bun cunoscător atât din punct de vedere teoretic, cât şi practic al ştiinţelor despre minerit: *Dieser junge feurige Mann, der mit allen zu den Bergwerks - Wissenschaften gehörigen theoretischen und praktischen Kenntnisse, eine verbreitete Belesenheit, und sehr vielen Hang zu den schönen Wissenschaften verbindet*.

Situaţia unor funcţionari montanistici talentaţi, precum Dembscher, care sunt nevoiţi să efectueze serviciul în acest colţ îndepărtat al monarhiei habsburgice, trezeşte la Born compătimire şi, totodată, dorinţa de a ajuta. În acest sens el îşi exprimă într-una din scrisorile sale dorinţa de a interveni la diferiţi consilieri minieri ai Camerei Aulice în favoarea prietenului său: *Vielleicht bin ich aber dennoch im Stande, einen oder den andern unserer Hofrätthe auf die Verdienste dieses hoffnungsvollen Mannes aufmerksam zu machen, und ihm wenigstens durch Empfehlungen eine anständige Beförderung auszuwirken*⁴⁸. Aspectul prezentat mai sus ne poate oferi, alături de dorinţa lui Born de a ajuta un prieten talentat, şi unele indicii referitoare la modalităţile de promovare în ierarhia socială şi profesională a epocii, pe care noi le putem desemna şi sub cuvântul de clientelare, respectiv prin protecţia unei persoane bine poziţionată în ierarhia socială şi profesională.

În Oraviţa Born se întâlneşte şi cu asesorul de la Direcţia Minieră bănăţeană, Christoph Traugott Delius, un bun cunoscător din punct de

⁴⁷ Dembscher descrie Țiganiile spălători de aur ca: *...halb bekleidet, und lebt mit seiner Familie des Tages für einen Groschen, auch öfters noch geringer; zufrieden mit diesem kleinen Unterhalt, und ohne Schaam bey seiner Blöße, suchet er im Sommer Gold, und hauet im Winter Tröge und Mulden, verkauft solche oder geht betteln damit*, vezi Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 89. Dacă în rapoartele consilierul Camerei Aulice pentru minerit, Koczian, şi ale funcţionarului minier bănăţean, Dembscher, precum şi în raportul Hamilton din anul 1734 (vezi *Bericht Hamilton 1734*, p. 67-67), activitatea economică a Țiganiilor spălători de aur din Banat este pozitiv apreciată, Grisellini ne oferă în cartea sa o imagine negativă despre Țiganiile din Banat, vezi Grisellini Francesco, *op.cit.*, p. 158-168.

⁴⁸ Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 40-41.

vedere teoretic și practic al mineritului și metalurgiei, acesta desfășurând în acest sens și o activitate științifică, ale cărei rezultate au fost în parte publicate⁴⁹.

La 5 iulie 1770 Born scrie din Dognecea ultima sa scrisoare din regiunea minieră bănățeană, după care el vizitează localitatea montanistică Bocșa și topitoriile de fier aflate aici, îndrepându-se apoi spre Lugoj⁵⁰.

O altă categorie de locuitori ai Banatului, despre care Born ne oferă câteva informații într-una din scrisorile sale, sunt locuitorii români și sârbi ai provinciei care sunt înrolați în trupele naționale. Aceste trupe păzesc granițele de sud ale Banatului cu Imperiul Otoman și, respectiv, cele de est cu Țara Românească și Transilvania. Pe lângă misiunea de pază a granițelor amintite mai sus, Born menționează, considerăm noi în mod justificat, și rolul pe care aceste trupe îl îndeplinesc în vederea educării și obișnuirii românilor și sârbilor înrolați în aceste unități la modul de viață, cultură și civilizație german, chiar dacă acest lucru nu trebuie să îl considerăm ca un element intenționat de asimilare etnică și culturală. Relevant, în sensul rolului pe care în joacă trupele naționale, ca și școală civilizatoare după modelul german și, de ce nu, după cel al Europei Centrale, este exemplul dat de Born referitor la activitatea comandantului regimentului iliric de trupe naționale, regiment staționat la granițele de sud ale Banatului cu Imperiul Otoman și care este

⁴⁹ Delius a fost numit la 8 septembrie 1770, deci la scurt timp după vizita lui Born în Banat, profesor la nou înființata Academie Montanistică din Schemnitz la catedra de științe miniere (Bergbaukunde), topografie minieră (Markscheidekunst), științe camerale (Kameralswissenschaft) și silvice (Waldkultur). La început fiecare profesor și-a alcătuit cursurile pe baza literaturii de specialitate existente, după care fiecare a fost obligat să-și alcătuiască propriile cursuri la un nivel științific de rigoare. În acest sens, Delius a alcătuit și apoi publicat în anul 1773 remarcabila sa lucrare referitoare la științele miniere, dar și cu referiri importante la topografia minieră, științele camerale și silvice, această lucrare fiind intitulată *Anleitung zu der Bergbaukunst nach ihrer Theorie und Ausübung nebst einer Abhandlung von Grundsätzen der Bergkameralwirtschaft für die k.k. Schemnitzer Bergbauakademie*, vezi în acest sens Heinrich Kunnert, *op.cit.*, p. 187-190. Referitor la activitatea științifică a lui Delius, Born menționează într-una din scrisorile sale o excepțională prezentare asupra unor roci, pe care a făcut-o Delius: *hervorragender Felsensteine Meldung gethan*, vezi Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 205. Tot referitor la activitatea științifică a lui Delius menționăm referatul său cu privire la metodele prin care se poate obține un cupru mai maleabil (*geschmeidiger Kupfer*), referat care a fost publicat de editorul Jakob Ferber împreună cu scrisorile lui Born, vezi Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 62-76.

⁵⁰ Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 44-61.

alcătuit din locuitori sârbi. Acesta încearcă să îi obișnuiască pe ofițerii de naționalitate sârbă aflați în subordinea sa la modul de viață și civilizație german, el sprijinind de asemenea și înființarea de școli pentru copiii ofițerilor și soldaților regimentului său: *das raue Betragen seiner untergebenen Officiers zu bessern, und sie an die deutsch Art zu gewöhnen, trägt er auch Sorge, den gemeine Mann menschlich zu machen. Er bestellt Schulen und Lehrer, und der gemeine Soldat ist gehalten seine Kinder in die Lehre zu schicken.*

Born aduce elogii pentru serviciul lor militar efectuat cu credință în slujba împăraților habsburgi și comandantului trupelor naționale formate din români, așa-ziși plăieși (*die Plajaschen*), trupe care păzesc granița Banatului cu Țara Românească și Transilvania între localitatea Orșova pe Dunăre și Marga pe valea Bistrei, căpitanul Petru Vancea (*Peter Vanscha*), un fost conducător de lotrii, precum și bătrânului căpitan Duca (*Ducca*). Cu această ocazie, Born își exprimă admirația sa și față de națiunea română, care a dat din rândurile sale astfel de personalități militare, precum cei doi ofițeri amintiți mai sus: *man muß dieser Nation zum Ruhme nachsagen, dass sie die beherztesten und verdienstlichen Männer aufzuweisen hat*⁵¹.

O adevărată plagă pentru Banat, așa cum Born o apreciază, sunt numeroasele bande de lotri, care în comparație cu Transilvania fac drumurile bănățene nesigure. Din aceasta cauză Born însuși este însoțit în permanență în timpul călătoriei sale prin Banat de către călăreți înarmați, care i-au asigurat protecția.

Pentru distrugerea bandelor de lotri, autoritățile habsburgice din Banat organizează, după informațiile prezentate de Born, de câteva ori pe an mari acțiuni de căutare și capturare ale acestora în întinsele păduri din regiunea muntoasă aflată în estul provinciei. Pentru ca aceste acțiuni să nu conducă la confuzii, locuitorii din satele aflate în zonele care vor fi cercetate sunt informați

⁵¹ *Ibidem*, p. 7-8. Despre căpitanul Duca, Born scrie că acesta a adus servicii strălucitoare Casei imperiale habsburgice în ultimul război cu turcii: *im letzten Türkenkriege unserm Hof die glänzendesten Dienste geleistet*. Sub denumirea de ultimul război cu turcii Born desemnează desigur războiul dintre monarhia Habsburgică și Imperiul Otoman dintre anii 1737-1739. În documentul intitulat *Gründlicher Bericht von dem Temeswarer Bannat und dessen dermaliger Systemal-Verfassung* (1760) se află importante informații în legătură cu trupele naționale din Banat, trupe formate din români și sârbi. Documentul a fost publicat de Costin Feneșan, *Administrație și fiscalitate în Banatul imperial 1716-1778*, Timișoara, 1997, p. 131-196.

din timp și avertizați să nu meargă în pădure în zilele în care se desfășoară aceste acțiuni de căutare, pentru a nu fi confundați cu lotrii.

Atunci când face referiri la fenomenul de lotrie din Banat, Born nu analizează și cauzele acestui fenomen, cauze care au la bază nemulțumiri de origine socială, economică și chiar națională a populației majoritare din această provincie, respectiv românii și sârbii față de autoritățile habsburgice sau, mai bine zis, față de unele măsuri întreprinse de către acestea. Faptul că acești lotri provin din rândurile locuitorilor satelor bănățene, aceștia asigurându-le în parte și sprijin și loc de refugiu, rezultă, de altfel, și din aprecierile lui Born, care menționează că acțiunile de căutare și capturare a bandelor de lotri au puțin succes deoarece lotrii sunt informați din timp de către locuitorii satelor referitor la aceste acțiuni, lotrii rămânând la casele lor în aceste zile⁵².

Born arată interes și pentru condițiile de viață ale deținuților din Banat, acest lucru oferindu-ne o nouă dovadă în ceea ce privește convingerile sale iluministe, idei care acordă omului ca persoană și drepturilor sale o deosebită atenție. El descrie într-una din scrisorile sale starea deplorabilă în care se află un grup de deținuți care, legați în lanțuri, sunt escortați pe străzile din Timișoara pentru a munci la șanțurile de apărare ale cetății⁵³.

În Timișoara Born vizitează și închisoarea din localitate, observațiile sale făcute cu acest prilej ne oferă importante informații în legătură cu relațiile diplomatice din această epocă dintre Imperiul habsburgic și Imperiul Otoman, lupta de eliberare a sârbilor de sub stăpânirea turcească, cruzimea cu care aceștia din urmă încearcă să înăbușe mișcarea de eliberare a sârbilor, prin represiuni împotriva răsculaților și familiilor lor, precum și informații din care

⁵² Informații referitoare la fenomenul de lotrie din Banat în secolul al XVIII-lea, vezi la Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 31, 39-40 și 60. Informații asemănătoare referitoare la fenomenul de lotrie din Banat în același secol ne oferă și Grisellini Francesco, *op.cit.*, p. 175-176 și informații parțial asemănătoare se găsesc și la Ehrler Johann Jakob, *op.cit.*, p. 52. Despre cauzele sociale, economice și naționale ale fenomenului de lotrie în Banat în secolul al XVIII-lea, vezi Aurel Țintă, *Lotria, formă de luptă a poporului din Banat împotriva stăpânirii habsburgice*, în *Studii*, XI, 1959, 3, p. 169-192.

⁵³ Starea deplorabilă în care se află grupul de deținuți din Timișoara este descrisă de către Born astfel: *Auf der Straße erblickte ich überall blasse, gelbgefärbte, eingefallene Gesichter... Die Frauen und Mädchen hatten dick geschwollene Bauche, die ihnen das Fieber zurück ließe. Ich glaube im Reiche der Todten einher zu wandeln; wo ich die Menschen für Leichen, und ihre Wohnungen für übertünchte Grabmäler ansehen könnte*, vezi Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 9.

rezultă cauzele fenomenului de lotrie în teritoriile sârbești stăpânite de către Imperiul otoman, lotria fiind adesea o formă a luptei de eliberare a poporului sârb de sub dominația turcească.

În închisoarea din Timișoara Born este impresionat de către un deținut, acesta fiind un bogat tânăr negustor sârb care, după uciderea familiei sale de către otomani, devine conducătorul unei cete de lotrii spre a luptat împotriva turcilor. Acesta este nevoit să se refugieze la nordul Dunării, în Banat, unde la cererea Constantinopolului este arestat de către autoritățile habsburgice și închis până la încheierea conflictului din regiunile balcanice ale Imperiului otoman⁵⁴.

Born consemnează în scrisorile sale și unele observații în legătură cu unele localități din Banat. În Timișoara, capitala provinciei, se află sediul Administrației Banatului (*Banater Landesadministration*), tribunalul provinciei (*Landesgerichtetes*), episcopului catolic, precum și sediile celor două Societăți comerciale privilegiate (*privilegierten Handelskompanien*), care efectuează comerț cu orașele-porturi aparținând monarhiei habsburgice de la Marea Adriatică.

Orașul Timișoara este descris de către Born ca o localitate regulat construită și foarte bine fortificată: *ein regelmäßiger, einer und sehr fester Ort*⁵⁵. Descrierea de mai sus făcută de către Born orașului Timișoara ne oferă importante informații în legătură cu vasta operă de reconstrucție și fortificare și modernizare a Timișoarei de către autoritățile habsburgice după cucerirea Banatului în toamna anului 1716.

În comparație cu neînsemnatele sate românești (*unbedeutende rumänische Dörfer*), pe care Born le-a întâlnit în drumul său de la Timișoara în direcția Oravița⁵⁶, satele coloniștrilor germani sunt descrise de către Born ca și așezări realizate după planuri regulate și bine construite: *regelmäßig angelegt und gut eingerichtet*. Cele mai multe sate de coloniști germani dispun

⁵⁴ Descrierea făcută de către Born tânărului negustor sârb aflat în închisoarea din Timișoara este relevantă pentru hotărârea sa în lupta împotriva turcilor și pentru profilul său ca luptător pentru eliberarea poporului său: *Aus seiner kühnen Gesichtsbildung, und den verwegenen Unternehmungen, die er glücklich ausgeführt, könnte man fast schließen, dass er ein zweyter Alexander geworden wäre, wenn er im Großen das ausführen könnte, was er im Kleinem nicht darf*, vezi Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 10.

⁵⁵ Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 6-7.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 18.

de școală proprie, magazii pentru cereale, precum și de propriul preot și de un contabil: *Am meisten haben ihren Pfarrer, eine Schule, Getreide-Magazin, und Rechnungsführer oder Inspector*. Din informațiile lui Born rezultă că satele coloniștilor germani sunt așezări mari, unele dintre acestea constând din trei până la patru sute de case. Mărimea acestor localități constituie, conform lui Born, și un dezavantaj, căci locuitorii sunt nevoiți să parcurgă un drum mai lung de la casele lor așezate în vatra satului, până la terenurile lor agricole aflate în afara acesteia; *....so hat mancher Bauer eine Stunde und noch weiter zu fahren, bis er auf sein Feld kommt*⁵⁷.

Caracteristicile naturale ale câmpiei bănățene, care este acoperită de puține păduri, în schimb prezintă numeroase locuri mlăștinoase, unde crește o bogată vegetație de stuf, influențează și modul de construire și, în special, materialele de construcție folosite la casele aflate în această regiune. Localnicii își construiesc casele din cărămidă nearsă și le acoperă cu stuf: *wegen Mangel des Holzes aus ungebrannten Ziegel gebauet, und mit Rohr (Arundo) gedekt sind*⁵⁸.

Clima Banatului și, în special, cea a câmpiei aflate în vestul provinciei este apreciată de către Born în multe locuri ca nesănătoasă pentru coloniști. Despre orașul Timișoara, aflat în câmpia amintită mai sus, Born notează într-o scrisoare a sa că are o climă foarte nesănătoasă, fapt ce conduce la apariția frecventă a unor boli de natură infecțioasă, acestea creând permanente probleme medicului aflat în localitate *.... wegen seiner tiefen und morastigen Lage, ziemlich ungesund war. Fieber und Entzündungskrankheiten von allen Gattungen herrschen hier beständig, und verschaffen den Aerzten eine immerwährende Praxis*. Și orașul montanistic Bocșa, localitate așezată la marginea vestică a munților Banatului la contactul cu câmpia, pe râul Bârzava, este apreciat de către Born ca având o climă dăunătoare sănătății locuitorilor săi: *Der Ort selbst steht auf einem Sumpfe, welcher ihn ungesund macht*⁵⁹.

În comparație cu cele două localități menționate mai sus, Born apreciază clima orașului Lugoj, ultima localitate importantă pe care el o vizitează în Banat, ca foarte sănătoasă. Din această cauză, după cum ne informează Born,

⁵⁷ *Ibidem*, p. 4-5.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 4.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 6 și 60. Și Grisellini amintește la rândul său numeroase locuri în Banat, care prezintă o climă nesănătoasă pentru locuitorii lor și, în special, pentru coloniștii germani, care nu sunt obișnuiți cu condițiile climaterice ale Banatului.

numeroși locuitori din Timișoara, desigur cei înstăriți, își petrec o parte din vară la Lugoj.

Din acest ultim oraș, de unde Born la 7 iulie scrie ultima sa scrisoare din Banat ⁶⁰, el se îndreaptă de-a lungul văii râului Mureș spre granița provinciei cu Transilvania, graniță care se află la vest de orașul transilvănean Deva. Prima impresie a lui Born referitoare la Transilvania este legată de siguranța drumurilor din această provincie în comparație cu cea a drumurilor din Banat. Born pune această siguranță pe seama trupelor naționale din Transilvania, trupe care după părerea sa sunt mai eficiente decât cele din Banat în ceea ce privește combaterea lotrilor. De asemenea, în concepția lui Born și pedepsele aspre la care sunt supuși lotrii capturați, pedepse capitale, care de altfel sunt obișnuite și în provinciile Banat și Slavonia, fac o impresie mai mare asupra populației transilvănene, descurajându-i pe cei care ar fi tentați să devină lotri: *... daß man itzt auf allen Straßen, auch zur Nachtzeit, sicher reisen kann*⁶¹.

Din Transilvania Born își exprimă în cea de-a 12 scrisoare a sa sentimentele sale, care îl leagă de provincia sa natală, precum și dorințele sale științifice pentru viitor, dorințe legate, printre altele, și de alcătuirea unei lucrări de mineralogie a Transilvaniei, lucrare care să fie elaborată în urma unui studiu aprofundat de mai mulți ani în această provincie: *Die Mineralgeschichte meines edlen Vaterlands, entreißt mir oft den Wunsch, mich einige Jahre hier aufhalten*⁶².

În comparație cu Banatul, atenția lui Born în descrierea populației Transilvaniei se orientează aproape în exclusivitate numai asupra descrierii locuitorilor care lucrează în exploatările miniere și în spălătoriile de aur. Referitor la populația Transilvaniei, în general, Born face unele notițe în legătură cu locuitorii de origine română ai provinciei.

În ceea ce privește numărul populației de origine română a Transilvaniei, Born face observația, care este și în conformitate cu adevărul istoric, că în această provincie locuiesc mult mai mulți români decât în Banat. După părerea lui Born românii din Transilvania consideră orașul montanistic Zlatna (*Zalathna*), unde au fost descoperite multe urme arheologice din timpul stăpânirii romane asupra Daciei, ca și centru spiritual al națiunii lor

⁶⁰ Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 53.

⁶¹ *Ibidem*, p. 94.

⁶² *Ibidem*, p. 105.

în Transilvania. Acest oraș montanistic, în care își are sediul Oficiul Minier Montanistic Superior transilvănean și care este locuit de foarte mulți funcționari montanistici imperiali și de cei aparținând asociațiilor de concesionari minieri, este după informația oferită de către Born, foarte frecventat de către români în zilele de târg⁶³.

De la Deva călătoria lui Born continuă în Transilvania prin vizitarea localităților miniere situate la nord de râul Mureș, dintre care amintim importantul oraș montanistic Zlatna și localitățile miniere Săcărâmb (*Nagy* sau *Sekeremb*) și Abrud (*Abrud-Banya*). La sud de râul Mureș Born vizitează localitatea montanistică Hunedoara (*Vaida Hunyad*). În drumul său spre nordul provinciei el vizitează și orașele Alba-Iulia (*Karlsburg*), Turda (*Torda*) și importantul oraș transilvănean Cluj-Napoca (*Klausenburg*), precum și importantele saline aflate în apropiere de orașul Turda. Călătoria lui Born în Transilvania se încheie prin vizitarea regiunii miniere aflate în nordul provinciei, regiune care are ca centru importantul oraș montanistic Baia-Mare (*Nagy-Banya*).

În comparație cu Banat, unde exploatarea miniere și topitoriile de metale sunt proprietatea împăraților habsburgi, în Transilvania numeroase exploatarea miniere, instalații de prepararea minereurilor, precum spălătoriile și șteampurile de minereu și topitoriile de metale aparțin și stăpânilor feudali ai terenurilor pe care se află rezervele de metale, precum și altor proprietari privați. Minereurile sunt exploatate în Transilvania de către asociațiile de concesionari minieri și de către persoane particulare. Activitatea asociațiile de concesionari minieri, care dispun de numeroase drepturi referitoare la exploatarea minereurilor este, în comparație cu Banat, foarte puțin controlată și îndrumată de către funcționarii montanistici imperiali. Atât asociațiile de concesionari minieri cât și persoanele particulare, care exploatează minereurile de aur și argint sau spală aurul din aluviunile aflate în albiile apelor curgătoare sunt obligate să predea aceste metale prețioase pentru o sumă de bani fixă fiscului imperial⁶⁴.

Born face, ca și în cazul Banatului, în unele din scrisorile sale și mențiuni în legătură cu vechimea exploatarea miniere din Transilvania. Conform acestora, în această provincie minereurile au fost exploatate în

⁶³ *Ibidem*, p.106-107.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 107.

permanență încă din timpul stăpânirii romane asupra Daciei⁶⁵ și, de asemenea, și în timpul dominației maghiare asupra Transilvaniei, habsburgii găsind la ocuparea provinciei în anul 1699 exploatări miniere aflate încă în funcțiune⁶⁶. În comparație cu Banatul, unde Born face numai presupuneri în legătură cu vechimea exploatărilor miniere aflate aici, fără să aducă și dovezi în legătură cu aceasta, în Transilvania au fost descoperite în unele locuri - Born amintind în acest sens împrejurimile localităților Zlatna și Hunedoara - vestigiile arheologice ale activității miniere în timpul stăpânirii romane, aceste vestigii fiind adunate și studiate în parte de către diferiți învățați⁶⁷.

Born a vizitat în Transilvania numai o parte dintre localitățile montanistice și exploatările miniere ale acestei provincii așa de bogate în minereuri și alte bogății ale subsolului, dintre localitățile montanistice și exploatările miniere vizitate de Born urmând ca noi să menționăm în lucrarea de față numai o parte dintre acestea.

La nord de râul Mureș și de orașul Deva se află așezat importantul oraș montanistic Zlatna, centrul, așa cum am amintit deja, al Oficiului Minier Montanistic Superior transilvănean, oficiu subordonat Camerei transilvănene din Sibiu (*Hermannstadt*)⁶⁸. În orașul Zlatna, care se află așezat pe râul Ampoi, se află și o topitorie imperială în care se tolesc minereurile de aur, care conțin și argint, exploatate la Săcărâmb. Metalele prețioase amintite mai sus, care sunt obținute aici, sunt trimise la Alba Iulia, unde sunt transformate la monetăria regală aflată aici în monede⁶⁹.

În apropiere de orașul montanistic Zlatna se află localitatea minieră Săcărâmb de unde asociațiile de concesionari minieri exploatează minereuri

⁶⁵ *Ibidem*, p. 104.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 108-109, 147, 156 și 163-164.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 106, 115 și 128. Informații referitoare la vechimea exploatărilor miniere din Transilvania, vezi și la Franz von Gerstorff, *Siebenbürgischer Bergwerks Commissions Bericht* (1762), în *Silber und Salz in Siebenbürgen* (ed. Rainer Slotta, Volker Wollmann, Ion Dordea), Bochum, 1999, p. 161-162; în continuare se va cita, *Siebenbürgischer Bergwerks Commissions Bericht* (1762).

⁶⁸ Camera transilvăneană este în problemele miniere subordonată Camerei Curții imperiale în Minerit și Monetărie din Viena, vezi Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 107. Informații referitoare la exploatările miniere din această regiune minieră, vezi în *Informationen über die Bergwerke aus diesem Bergwerksgebiet*, în *Siebenbürgischer Bergwerks Commissions Bericht* (1762), p. 169-176.

⁶⁹ Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 118.

de aur și argint, care sunt prelucrate în spălătoriile și șteampurile de minereuri aflate aici și apoi sunt transportate în saci cu ajutorul cailor la Zlatna, unde minereurile sunt predate contra unei sume de bani fixe fiscului imperial de aici. La Zlatna, laborantul imperial efectuează probele referitoare la conținutul de metal al minereurilor, în funcție de care asociațiile de concesionari minieri și alte persoane particulare primesc banii pentru minereul predat fiscului imperial. Born apreciază profitul asociațiilor de concesionari minieri de la Săcărâmb la sume care se cifrează lunar între opt și douăzeci de mii de guldeni. La aceste exploatări miniere regina Maria Theresia deține 16 părți de mină (*Kuxe*) precum și dreptul de a hotărî prin intermediul funcționarilor montanistici regali asupra efectuării de noi lucrări miniere și de extindere a acestora⁷⁰.

Importante mine din care se exploatează, de asemenea, aurul se află și în apropiere de orașul montanistic Abrud. Born vizitează în apropiere de Zlatna și două mine din care se exploatează mercurul. Una dintre aceste exploatări miniere este în mod ordonat exploatată de către câteva asociații de concesionari minieri, în timp ce în cealaltă mină, care este părăsită, românii caută, ca și în cazul vechilor exploatări de minereu de aur părăsite de la Săcărâmb și Abrud, minereul de mercur rămas⁷¹.

La sud de râul Mureș și de orașul Deva, în comitatul Hunedoara, în localitatea Ghelar (*Gyaller*), localitate aflată în apropiere de Hunedoara, se extrag minereurile de fier, care sunt apoi topite în mai multe furnale aflate aici. Fierul rezultat este prelucrat în forjele construite de-a lungul râului Cerna (*Cserna*), apa râului asigurând punerea în mișcare a acestor instalații metalurgice⁷².

În apropiere de Deva, la Băița (*Boicza*), Born a vizitat și minele regale aflate aici, din care se exploatează minereuri de plumb conținând și aur și argint⁷³.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 102-103. Informații referitoare la exploatările miniere din zona localității Săcărâmb vezi în *Siebenbürgischer Bergwerks Commissions Bericht (1762)*, p. 177-181. Cuxele sunt părți de exploatare minieră.

⁷¹ Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 115 și 117. Informații referitoare la exploatările miniere din zona localității Abrud vezi în *Siebenbürgischer Bergwerks Commissions Bericht (1762)*, p. 191-195.

⁷² Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 127-128.

⁷³ *Ibidem*, p. 123-124. Informații referitoare la exploatările miniere din zona localității Băița

Și în regiunea orașului montanistic Baia Mare, localitate situată în comitatul Satu Mare (*Gespanschaft Szathmar*) la o distanță de două zile de mers în direcția nord de la Cluj, se află numeroase mine din care se exploatează minereurile de aur și argint. Cele mai importante exploatări miniere amintite de către Born se află în apropierea localităților montanistice Căvnic (*Kapnik*), Baia Sprie (*Felső-Banya*), Lăpuș (*Lapos-Banya*) și Fekete-Banya. Primele documente, care sunt menționate de către Born, documente prin care regii maghiari acordă privilegii și libertăți minerilor din această regiune montanistică, datează încă din secolul al XIV-lea.

După încorporarea Transilvaniei de către Habsburgi, exploatările miniere din regiunea orașului Baia Mare au devenit proprietate a Camerei imperiale, ele fiind subordonate și conduse de către o Direcție minieră superioară cu sediul în Baia Mare, localitate care se bucură și de privilegiile acordate unui oraș liber regal. Direcția minieră superioară de la Baia Mare este subordonată direct Camerei Curții imperiale în Minerit și Monetărie din Viena. În orașul montanistic Baia Mare se află, de asemenea, o monetărie regală, în care aurul și argintul obținut în această regiune minieră este transformat în monede⁷⁴.

În apropiere de orașul Turda se găsesc importante saline. Sarea care este exploatată în aceste saline este transportată cu ajutorul carelor până la Alba-Iulia, unde este îmbarcată pe vase și transportată pe râul Mureș până la vărsarea acestuia în Tisa. De aici, sarea este transportată în diferite regiuni ale Ungariei⁷⁵.

Importanța economică a mineritului pentru Born, care este din punct de vedere economic, așa cum am amintit, un convins mercantilist, rezultă și din avantajele pe care le aduc exploatările miniere de aur și argint de la Săcărâmb, avantaje pe care el le enumeră într-o scrisoare a sa adresată editorului Ferber. În concepția sa, exploatările miniere de la Săcărâmb, care se află într-o regiune neprielnică practicării agriculturii, permit, pe lângă avantajele economice

vezi în *Informationen über die Bergwerke aus diesem Bergwerksgebiet*, în *Siebenbürgischer Bergwerks Commissions Bericht* (1762), p.181-188.

⁷⁴ Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 146 –149 și 163.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 137 și 139. Informații referitoare la salinele de sare de la Turda, vezi la Johann von Schilson, *Historischer Ausweis des in dem Großfürstenthum Siebenbürgen sowohl als ganzen Königreich Ungarn sich befindenden Salzwesens* (1772), în *Silber und Salz in Siebenbürgen...*, p. 225-230.

aduse Transilvaniei, unui număr mare de localnici, care lucrează la acestea să-și asigure existența pentru ei și pentru familiile lor: *Hätte ich mit jemanden zu thun, der weniger als Sie (Ferber, der Herausgeber seinen Briefe), die Vortheile, welche der Bergbau einem Lande bringt, einsieht, so würde ich ihm hieraus, und aus der Anzahl Menschen, die sich dadurch in den rauhesten Gegenden nähren, überzeugen, wie großer Nutzen aus diesem Gewerbe einem jeden Staate zufließe*⁷⁶.

Referitor la naționalitatea lucrătorilor de la exploatările miniere din Transilvania, Born face mențiuni în scrisorile sale numai în legătură cu lucrătorii de origine română, este însă sigur că aici au lucrat și lucrători de naționalitate germană și maghiară. Acest lucru poate fi pus probabil în legătură cu faptul că lucrătorii români au alcătuit deja atunci majoritatea celor angajați la exploatările miniere din Transilvania, precum și cu faptul că Born, așa cum vom arăta în continuare în această lucrare, a dorit să sublinieze starea de sărăcie în care trăiesc majoritatea minerilor români și, de asemenea, disponibilitatea lor de a lucra și în condițiile în care câștigul realizat este foarte mic, iar condițiile oferite de locul de muncă sunt foarte dificile și chiar periculoase.

Populația care locuiește în regiunile miniere se ocupă în mod special cu munca în exploatările miniere și cea de la instalațiile de preparare și de prelucrare a minereurilor, acesta fiind și cazul locuitorilor din localitatea minieră Săcărâmb. Din cauza așezării localității într-o regiune muntoasă cu o climă aspră, care nu permite practicarea agriculturii, locuitorii din această așezare de mineri, după cum notează Born într-o scrisoare a sa din 12 iulie 1770, își câștigă existența din lucrul la minele aflate aici⁷⁷. Datorită izolării geografice și dificultăților de transport, alimentele necesare minerilor din Săcărâmb sunt foarte scumpe, acestea trebuind să fie transportate de la distanțe mari cu ajutorul cailor de povară. Prețurile mari ale produselor alimentare determină, conform lui Born, și salariile foarte mari ale lucrătorilor de aici în comparație cu cele ale minerilor de la alte exploatări minere din Transilvania: *höher als anderswo*⁷⁸.

Stăpânii feudali ai terenurilor pe care se află exploatările miniere de la Săcărâmb profită de prezența unui număr mare de lucrători mineri, precum și

⁷⁶ Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 103.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 96.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 102-103.

de dreptul lor feudal de a comercializa băuturile alcoolice pe domeniile care le aparțin și caută să-și mărească veniturile prin deschiderea unor birturi în care ei comercializează vinul, care este consumat de către lucrătorii mineri. Între stăpânii feudali, proprietari de birturi, și asociațiile de concesionari mineri care exploatează minereurile în această zonă se încheie contracte, care prevăd printre altele obligația acestora din urmă de a reține de pe statele de plată la sfârșitul fiecărei luni a contravalorii băuturii consumate de către lucrători, sumă pe care asociațiile o înaintează stăpânilor feudali amintiți mai sus⁷⁹.

Și locuitorii din alte regiuni miniere își câștigă existența din exploatarea și prepararea minereurilor, acesta fiind și cazul locuitorilor orașului montanistic Abrud. Descrierea lui Born referitoare la participarea întregii familii la exploatarea și prepararea minereurilor este semnificativă în acest sens; tatăl exploatează minereul de aur în mină, băiatul cel mare transportă acest minereu cu ajutorul cailor la instalația de preparare, respectiv șteampul, care este supravegheată de către soție, în timp ce copiii mai mici adună nisipul și pietrișul ce conține aur și care este adus de către apa ploilor și depus în vale, acesta fiind prelucrat ulterior de asemenea în șteamp: *Der Vater arbeitet auf seiner Kluft in der Grube, der Sohn führt auf einem Pferde die erzeugten Pocherze in die Pochmühle, und das Weib versicht das Pochwerk. Nach einem Regenwetter sammeln die Kinder den, von dem Wasser in das Thal herabgeführten Sand und Koth, bringen ihn in die Pochwerke, wo man noch Gold aus selbigen herauszieht*⁸⁰.

Sărăcia multor locuitori din această regiune minieră reiese și din mențiunea lui Born, care consemnează într-una dintre scrisorile sale faptul că plata săptămânală a aurului de către fiscul imperial permite locuitorilor români săraci, care au obținut acest aur din prepararea minereului și a nisipului aurifer în șteampurile lor, să-și asigure existența pentru ei și familiile lor⁸¹.

În regiunea localității montanistice Hunedoara, conform informațiilor lui Born, aproape toți locuitorii români și ȝigani se ocupă cu producerea unor obiecte diferite din fier, aceștia folosind în acest scop mici cuptoare care dispun de foale acționate cu mâna⁸².

⁷⁹ *Ibidem*, p. 96-97.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 115.

⁸¹ *Ibidem*, p.107-108.

⁸² *Ibidem*, p. 128.

Descrierea de către Born a unui sat românesc de lângă Abrud, unde în afară de iarbă pentru cai (*wo wir außer Gras für die Pferde nichts fanden*) nu se găsește nimic, este încă o dovadă în plus a sărăciei locuitorilor români din regiunile miniere. În satul amintit mai sus Born face un popas împreună cu însoțitorii săi la un birt, unde sunt serviți de către birtaș, un corăbier de profesie, cu un vin acru și de proastă calitate, fiind nevoiți să mănânce sub o prelată de car pe un vechi butoi, în loc de masă, din propriile provizii. Born ne oferă și unele informații referitoare la starea de igienă a acestor gospodării, atunci când notează faptul că soția birtașului este ocupată, în timp ce oaspeții mâncau, cu curățarea copiilor de către paraziți. Viața simplă a acestor oameni săraci permite totuși lui Born, așa cum el însuși notează, și câteva momente de liniște, lipsite de orice griji și probleme⁸³.

Situația financiară precară în care se află proprietarii români ai celor peste 300 de șteampuri aflate pe valea unei ape curgătoare în apropiere de Abrud determină, după cum ne informează Born, ca aceste instalații de preparare a minereurilor să fie foarte primitiv construite, ele fiind din această cauză asemănătoare șteampurilor aparținând ȝiganilor⁸⁴. Sărăcia lovește nu numai pe lucrătorii mineri, ci și numeroase asociații de concesionari minieri care exploatează minereurile la Baia Sprie. Tot din cauza lipsurilor de natură financiară, șteampurile aparținând asociațiilor amintite mai sus se află într-o stare deplorabilă, asemănătoare cu instalațiile românilor de la Abrud⁸⁵.

Drepturile și privilegiile deosebit de mari de care se bucură stăpânii feudali ai terenurilor pe care se află construite multe exploatări miniere din Transilvania determină uneori o exploatare deficitară și neorganizată a acestora, fapt care de multe ori reprezintă și o primejdie pentru siguranța minerilor care lucrează aici. Acesta este, după cum notează Born, și cazul unei mine de aur de la Certege (*Csertes*), localitate aflată în apropiere de Săcărâmb, exploatarea minieră aparținând unui oarecare conte (*Graf*), Stephan von Gyulai. Acesta permite foarte rar funcționarilor montanistici regali să inspecteze mina care îi aparține și care este exploatată sub conducerea unui român. Din cauza unei exploatări neraționale și a lipsei coordonării de către funcționarii montanistici regali, această exploatare minieră constituie un adevărat pericol pentru

⁸³ *Ibidem*, p. 130-131.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 116.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 162.

siguranța minerilor care lucrează aici. Born este uimit și are cuvinte de laudă la adresa minerilor români, care își riscă zilnic viața în această exploatare minieră: *dass man ein Wallach seyn müsste, wenn man, ohne sein Leben zu wagen, durch die, mit keinen Fahrten versehenen Schächte, hinab glitschen wollte*⁸⁶.

La multe exploatări miniere din Transilvania se folosește ca metodă de lucru metoda focului (*Feuersetzung*), pentru a slăbi rezistența naturală a rocilor în care se află minereurile. Folosirea acestei metode, în timpul căreia sunt eliberate gaze și fum, în galeriile exploatărilor miniere, unde aerisirea nu se poate face cu ușurință, cauzează, după cum ne informează Born, distrugerea stării de sănătate a multor mineri care lucrează în aceste galerii. Born însuși, așa cum aflăm din ultima scrisoare pe care el a scris-o la 22 august 1770 din Transilvania, a suferit la observarea aplicării metodei focului la o galerie minieră din apropierea localității Baia Sprie o puternică intoxicație cu fum și gaze, care aproape l-a costat viața și care l-a afectat apoi întreaga sa viață⁸⁷.

Born este impresionat și de destoinicia minerilor, pe care el i-a observat la sortarea minereurilor exploatare de la o mină din apropiere de orașul montanistic Zlatna. Aceștia sortau minereurile în funcție de conținutul lor de metal numai prin simpla observare a acestora cu ochiul liber: *durch das bloße Ansehen so genau....dass sie bey der Sortierung und Scheidung der Erze jedes Stuck nach dem Gehalt unterscheiden und absondern*. La activitatea de sortare a minereurilor după conținutul lor de metal sunt folosiți, după cum Born însuși a observat la exploatările miniere de la lângă Săcărâmb, și lucrători mineri în vârstă⁸⁸.

O altă categorie de lucrători de la exploatările miniere de pe Domeniul regal minier Baia-Mare sunt, ca și în cazul regiunii miniere din Banat, țăranii din satele aflate în această regiune, aceștia fiind obligați să presteze diferite munci, precum exploatarea lemnului în pădure și transportul acestuia la exploatările miniere și instalațiile metalurgice și transportul minereului la

⁸⁶ *Ibidem*, p. 122. În anul 1771 printr-o ordonanță minieră, *System für den Siebenbürgischen Bergbau und dessen Verwaltung* va fi reglementat în Transilvania controlul prin intermediul statului asupra exploatărilor miniere private, vezi la Volker Wollmann, *Der siebenbürgische Bergbau im 18. Jahrhundert*, în *Silber und Salz in Siebenbürgen...*, p. 47.

⁸⁷ Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 155 și 161.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 101 și 112.

instalațiile de preparare și prelucrare a minereurilor, în folosul stăpânului feudal, respectiv împăratul habsburgic⁸⁹.

În Transilvania, ca și în cazul Banatului, se găsește în aluviunile aflate în albia multor ape curgătoare aur. Consilierul Camerei Aulice pentru minerit, Koczian, a descoperit în timpul lucrărilor sale de cercetare și prospectare în Transilvania urmele unor spălătorii de aur în apropierea satului Pianul de Sus (*Oláh Pian*) din districtul Sebeș (*Mühlbacher Stuhl*), acestea datând după părerea sa din timpul stăpânirii romane în Dacia⁹⁰. Cele mai bogate aluviuni conținând aur din Transilvania se află după informațiile oferite de Born în valea râului Arieș (*Aranyos*).

Ca și în cazul Banatului, și în Transilvania spălarea aurului din aluviunile apelor curgătoare este, cu excepția unor români care locuiesc pe malul acestor ape, ocupația țăganilor. Born are pentru țăganii din Transilvania numai cuvinte de laudă, aceștia neputând fi asemănați în concepția sa cu țăganii care locuiesc în Ungaria, care sunt considerați ca un popor leneș: *müßiges faules Volk*. Locuitorii țăgani ai Transilvaniei se ocupă conform lui Born cu îndeletniciri folositoare, precum spălarea aurului din aluviunile apelor curgătoare, prelucrarea metalelor, comerțul cu cai și vite, precum și cu cântatul la diferite instrumente în birturi, hanuri și la diferite petreceri: *Ein Teil dient meinen Landsleuten, statt der Spielleute, in ihren Wirtshäusern und bey ihren Festen, ein andrer treibt die Schmiede- und Schlosser- Arbeit, handelt mit Vieh und Pferden, und der größte Theil beschäftigt sich mit der Goldwäscherey*.

Spălătoriile de aur ale țăganilor din Transilvania și uneltele pe care aceștia le folosesc sunt, ca și în Banat, foarte primitive, ei cunosc însă foarte bine locurile unde pot să spele aurul cu folos. În cazul activității de spălare a aurului în Transilvania, Born deosebește două metode principale. Prima metodă de lucru, care este folosită la spălarea aurului în special în districtul Turda (*Torda*), de-a lungul râului Arieș, constă în folosirea unei scânduri de lemn, peste care se întinde o stofă grosolană din lână. Micile fragmente de aur purtate de apă sunt reținute de către țesătura acestei stoffe, de unde sunt adunate într-un troc de lemn. Born ne informează că țăganii din Transilvania își plătesc darea personală (*Kopfsteuer*) cu o parte a aurului spălat de către ei⁹¹.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 149.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 80.

⁹¹ *Ibidem*, p.134-135. Importanța rolului țăganilor în activitatea de spălare a aurului în Transilvania rezultă și din decretul din anul 1747, decret prin care drepturile spălătorilor de

Cea de-a doua metodă de lucru a fost observată de către Born în apropiere de Abrud, în satul Cărpiniș (*Kerpenes*). Locuitorii acestui sat, desigur români, sapă gropi în valea pârâului care curge pe lângă satul lor, în care dirijează apa acestuia. Nisipul și pietrișul cărat și depus de către ape în gropile menționate mai sus este adunat și prelucrat în șteampuri în vederea extragerii aurului⁹².

Atât românii cât și ȝiganii predau aurul spălat de către ei departamentului fiseului imperial de la Zlatna, cantitatea de aur pe care aceștia o predau anual fiind apreciată de Born între 8 și 10 centenari⁹³.

După cum reiese din unele scrisori ale sale, Born prezintă și interese referitoare la protecția naturii, care este afectată în unele locuri de exploatările miniere dezvoltate necontrolat, el prezentând, de asemenea, interes și pentru folosirea rațională a resurselor naturale ale subsolului, care după cum însuși remarcă trebuie să rămână și pentru folosința generațiilor următoare.

În ceea ce privește protecția naturii, Born menționează cazul întinselor păduri care s-au aflat înainte în apropierea orașului montanistic Săcărâmb, păduri care din cauza consumului mare de lemn necesar pentru minele de aur și argint aflate aici în exploatare, precum și pentru acoperirea necesarului locuitorilor, au fost în mare parte defrișate. Refacerea naturală a acestor păduri este împiedicată și de pășunatul intensiv, datorat numeroaselor turme de capre care aparțin stăpânilor feudali ai acestor terenuri⁹⁴.

Folosirea nerațională a resurselor naturale ale subsolului este observată de către Born la salinele din apropiere de Turda, unde fragmentele de sare, cu dimensiuni mai mici decât cele corespunzătoare sunt aruncate pe o haldă. Born, așa cum am amintit, se prezintă preocupat de acest mod risipitor de folosire a acestei prețioase materii prime, care este necesară și pentru generațiile următoare: *Diese Ursache könnte schon gut seyn, wenn wir sicher glauben dürfen, daß unser Erdball nicht länger als etwann noch tausend Jahre bestehen werde; aber bey einer gut eingerichteten Staatswirtschaft,*

aur din această provincie a monarhiei habsburgice și, în special, cele ale ȝiganilor (Zingarores) sunt în mod special subliniate și apărute, vezi la Christoph Bartels, *Zum Bergrecht in Siebenbürgen*, în *Silber und Salz in Siebenbürgen...*, p. 59.

⁹² Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p.116 și 135.

⁹³ *Ibidem*, p.107 și 188.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 96-97. Pentru protecția pădurilor a fost elaborată și semnată de către Maria Terezia încă în anul 1748 o instrucțiune pentru pădurarul șef de la Zlatna (*Instrukzion und Waldordnung für den Waldschaffer zu Zalatna*), vezi la Wollmann Volker, *op.cit.*, p. 45.

*die auch für ihre spätesten Nachkommen Sorge tragen soll, scheint doch eine solche vorsätzliche Zernichtung eines so nothwendigen Minerals eine Art von Verschwendung zu sein*⁹⁵.

Activitatea de obținere a aurului în Transilvania este folosită și de către o categorie aparte de oameni pe care Born o numește *Cosaren*. Aceștia obțin un venit propriu din cumpărarea aurului direct de la asociațiile de concesionari minieri cu posibilități financiare reduse sau de la minerii și spălătorii de aur săraci, la un preț mai mic față de cel pe care ei îl obțin la predarea aurului fiscoiului imperial din Zlatna. În Transilvania există și fenomenul prin care anumite persoane se sustrag obligației legale de a livra aurul pe care l-au extras din exploatarea miniere sau l-au obținut în spălătoriile de aur Direcțiilor fiscoiului imperial aflate în această provincie. Born însuși face în acest sens, într-o scrisoare a sa, mențiunea că a văzut personal, cu câțiva ani în urmă, în piața din Deva, mineri care încercau să vândă pe cont propriu aur, fapt ce produce pierderi fiscoiului imperial⁹⁶.

Referitor la asigurarea sănătății locuitorilor din regiunile miniere ale Transilvaniei, Born amintește numai faptul că în apropiere de orașul montanistic Baia-Mare se află izvoare (*Sauerbrunnquelle*) ale căror ape prezintă proprietăți tămăduitoare, apele acestora fiind folosite în scopul profilactic sau pentru vindecarea anumitor boli de către locuitorii din zonă pentru băut⁹⁷.

Pe parcursul călătoriei sale prin Transilvania, Born vizitează, așa cum am menționat deja, diferite orașe precum și orașe montanistice, despre unele dintre acestea oferindu-ne și câteva informații. Dacă orașul montanistic Săcărâmb - care este alcătuit din câteva sute de case, o biserică, sediul asociațiilor de concesionari minieri, pe teritoriul său aflându-se și diferite instalații de preparare a minereurilor, precum șteampurile și spălătoriile de minereuri și de asemenea haldele de minereu⁹⁸, constituie prototipul orașului industrial, Born ne descrie orașul Alba-Iulia ca având o frumoasă și bine construită cetate:

⁹⁵ Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 141-142.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 122-123.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 164.

⁹⁸ Orașul montanistic Săcărâmb este descris de Born ca fiind alcătuit din *einige hundert Häuser, Pochwerke, große Halden Plätze, ein paar geräumige Waschwerke, das Gewerken Haus und eine Kirche*, vezi Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 96.

eine schöne wohlgebaute Festung, care este ridicată pe o înălțime. Orașul propriu-zis, în care Born și-a petrecut copilăria până la vârsta de opt ani, se află construit la poalele cetății⁹⁹.

Orașul Cluj-Napoca este descris de către Born ca unul din cele mai bine construite și bine populate orașe din Transilvania: *eine der besten und volkreichsten Städte in Siebenbürgen*. Descoperirile arheologice efectuate în Cluj-Napoca și studiate de către învățați au dovedit că acest oraș a fost în timpul stăpânirii romane o colonie. Atât clădirile aflate în acest oraș, cât și zidurile de apărare ale sale sunt construite dintr-o piatră de calcar, amestecată cu concrețiuni de nisip¹⁰⁰.

Dintre orașele vizitate în Transilvania, Born ne oferă câteva informații și despre micul orășel Aiud (*Enged*), unde se află o școală superioară precum și câteva clădiri cu scop educativ (*Ziehhäuser*) aparținând cultului religios reformat. Clădirile acestui orășel sunt construite dintr-o gresie calcaroasă în care se observă impregnațiile cochiliilor de moluște¹⁰¹.

Born folosește ocazia scurtului său popas în Cluj-Napoca pentru a lua legătura cu un învățat local, iezuitul Fridwalzky, care locuiește în clădirea ordinului iezuit din localitate. Acest învățat lucrează pentru a scrie o istorie mineralogică a Transilvaniei, el având și preocupări de natură practică, dintre care Born menționează încercările acestuia de a obține din azbest țiglă și, din diferite plante, hârtie.

În calitate de adept al curentului iluminist, curent care nu este printre altele de acord cu monopolizarea învățământului și a științelor de către iezuiți, Born critică concepția științifică a lui Fridwalzky referitoare la alcătuirea proiectatei sale istorii mineralogice a Transilvaniei. Și clasele privilegiate din Transilvania, care îl sprijină pe învățatul iezuit Fridwalzky în munca sa științifică cu mici sume de bani, sunt criticate de către Born, care consideră că numai adevărații învățați trebuiesc ajutați din punct de vedere financiar: *Wäre nur einer unter den Siebenbürgischen Ständen, der sich hierinnen eine geringe Kenntniß erworben hätte, so würde er bald einsehen, dass Fridwalzky*

⁹⁹ Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 133-134.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 143.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 136.

*der Mann gar nicht sey, von dem man wichtige Entdeckungen erwarten könne.....*¹⁰².

La sfârșitul lunii august 1770 Born părăsește Transilvania îndreptându-se de la Baia Mare spre importantul oraș montanistic Schmölnitz din regiunea minieră a Ungariei superioare.

În cele 23 de scrisori ale sale, Born ne oferă - alături de observațiile de natură geologică și mineralogică și de descrierile referitoare la exploatarea miniere și instalațiile de preparare și prelucrare a minereurilor din regiunile vizitate, care se află în centrul atenției sale - și importante informații în legătură cu locuitorii provinciilor pe care le-a vizitat, respectiv Ungaria, Banat și Transilvania.

În ceea ce privește aceste din urmă informații, Born nu acordă aceeași atenție locuitorilor din provinciile pe care le-a vizitat. Cele mai numeroase informații de această natură se găsesc în scrisorile lui Born referitoare la Banat și, în parte, și la Transilvania, în timp ce informațiile de această natură referitoare la Ungaria sunt foarte puține. La descrierea populației din regiunile vizitate, Born acordă în primul rând atenție locuitorilor care lucrează în exploatarea miniere și la instalațiile de preparare și prelucrare a minereurilor. În cazul Banatului, în mod special, și, în parte, și al Transilvaniei, Born ne oferă informații și despre ceilalți locuitori ai acestor provincii. Informațiile de natură demografică referitoare la Banat sunt și în legătură cu populația majoritară a provinciei, românii și sârbii, precum și cu coloniștii germani, în timp ce despre Transilvania se fac numai unele referiri la locuitorii români ai acestei provincii.

În concluzie, putem afirma că informațiile de natură demografică aflate în scrisorile lui Born ne permit, în special în cazul Banatului și, parțial, și

¹⁰² Despre concepția științifică a lui Fridwalzky, care stă la baza elaborării proiectatei sale istorii minerale a Transilvaniei, Born notează critic: *Er dachte aber nicht daran, wie viel Kenntniß und wie viele Erfahrung so eine Arbeit erfordere. Er glaubt genug gethan zu haben, wenn er die Namen der Gruben, die Länge der Stollen, die Teufe der Schächte, und einige oft sehr falsche Grubenberichte der Bergbeamte zusammentrage, ein paar Diplomen, und andere alte Urkunde hinzufüge, und seinen Landesleuten in einem Vorbericht sage: dieß sey eine Mineralogia Transilvaniae.* Born notează cu amărăciune și despre soarta adevăraților învățați: *Aber dieß ist leider das Schicksal in jedem Staate, daß oft Leute von den größten Fähigkeiten im Dunkeln sitzen und hungern, die, wenn sie ans Licht gestellt würden, dem Staate und der Gelehrsamkeit die ersprießlichsten Dienste leisten würden,* vezi Ignatz Edler v. Born, *op.cit.*, p. 143-145.

în cel al Transilvaniei, reconstituirea unei imagini de ansamblu referitoare la populația acestor două provincii ale monarhiei habsburgice în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

DIE BEVÖLKERUNG VON BANAT UND SIEBENBÜRGEN –
ERLÄUTERT IN BRIEFEN, DIE IGNAZ VON BORN IM JAHR 1770
AUF SEINER REISE DURCH DIE OBEN GENANNTEN GEBIETE
GESCHRIEBEN HAT

Zusammenfassung

Ignaz von Born, geboren im Jahr 1742 in einer sächsischen Familie in der Stadt Karlsburg in Siebenbürgen und gestorben im Jahr 1791 in Wien, war ein bekannter Mineraloge und Montanspezialist seiner Zeit. Eine Zeit lang war er auch kaiserlicher Montanbeamter, er betätigte sich sehr rege in der Wissenschaft und sein Beitrag bei der Gründung der ersten international organisierten wissenschaftlichen Gesellschaft der Erde im Jahr 1786, der „Societät der Bergbaukunde“ war wesentlich.

Im Jahr 1770 machte Born eine Reise in die Bergstädte von Ober- und Niederrungarn (Gebiete in der heutigen Slowakei), Banat und Siebenbürgen. Auf seiner Reise schrieb Born von einzelnen wichtigen Orten 23 Briefe, die an seinen Freund, den schwedischen Mineralogen Johann Jakob Ferber, adressiert waren. Im Jahr 1774 wurden diese Briefe in Form eines Buches publiziert, in dessen Mittelpunkt geologische und mineralogische Überlegungen sowie die Bergwerke und Metallhütten stehen, aber auch geographische, historische, demographische und volkswissenschaftliche Angaben ergänzen den Inhalt des Buches.

Überzeugt von der merkantilistischen Theorie, laut der die Bevölkerung für die wirtschaftliche Entwicklung und die Steigerung der Finanzkraft eines Landes eine wichtige Rolle spielt, schenkte Born in den Gebieten, die er besuchte, auch der Bevölkerung viel Aufmerksamkeit.

Dieser letzte Aspekt diente uns als Fragestellung für die vorliegende Arbeit.

Bei der Beschreibung der Menschen, die Born auf seiner Reise traf, können wir zwischen der Beschreibung der einzelnen Völker und der Beschreibung

von Personen und Gruppen, die in den Bergwerken und Metallhütten tätig waren, unterscheiden.

Born schenkte der Bevölkerung nicht in jedem besuchten Gebiet gleich viel Aufmerksamkeit. Am meisten ging er auf diese Aspekte in Banat als kaiserliche Domäne und teilweise auch in Siebenbürgen ein, am allerwenigsten in den Bergwerksgebieten Ober- und Niederrungarns.

Aus Banat lieferte Born Informationen über die Abstammung, die Sprache, die Sitten, die Bräuche und Traditionen und die wirtschaftliche Beschäftigung der einheimischen Bewohner der Provinz, Rumänen und Serben, die die Mehrheit bildeten. Born machte auch Anmerkungen zur Einwohnerdichte und zu den Ergebnissen des habsburgischen Kolonisierungswerkes mit deutschen Kolonisten in Banat. Eine besondere Aufmerksamkeit schenkte Born den Einwohnern des Banater Bergbaugebietes - deutsche und rumänische Bergleute und Hüttenarbeiter. In zwei Berichten, die vom Verfasser zusammen mit den Briefen von Born publiziert wurden, befinden sich auch Informationen über Zigeuner, die in Banat aus den Ablagerungen der Flüsse Gold wuschen.

Auch über rumänische und serbische Bauern, die in den Nationaltruppen Dienst leisteten, berichtete Born in seinen Briefen. Während er den rumänischen, den serbischen und den deutschen Bauernkolonisten großes Interesse schenkte, bedachte Born die Einwohner der Banater Städte mit wenig Aufmerksamkeit.

Im Vergleich zu Banat beschränkte sich Born in Siebenbürgen bei der Beschreibung der Bevölkerung auf jene Menschen, die in den Bergwerken und Goldwäschereien tätig waren und da nur auf die Rumänen und die Zigeuner. Was die Gesamtbevölkerung von Siebenbürgen betrifft, machte er nur ein paar Notizen über die walachischen Einwohner der Provinz.

Die Informationen, die uns Born in seinen oben genannten Briefen lieferte, wurden in unserem Artikel kritisch analysiert und interpretiert und auch mit Informationen über diese Gebiete und ihre Einwohner verglichen, die uns von anderen Autoren und diversen Dokumenten aus dem 18. Jahrhundert zur Verfügung standen.

Abschließend können wir sagen, dass die Informationen in den Briefen von Born, besonders im Fall von Banat und teilweise auch von Siebenbürgen das Gesamtbild über die Einwohner dieser beiden Provinzen in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts wesentlich ergänzen.

ANDREI ȘAGUNA ȘI EPISCOPIA CARANSEBEȘULUI (1865-1873)

*Nicolae Bocșan**

*Daniel Alic***

Cuvinte cheie: Andrei Șaguna, Episcopia Caransebeșului, Ioan Popasu, organizarea episcopiei Caransebeșului.

Mots clef: Andrei Șaguna, diocèse de Caransebes, Ioan Popasu, organization du diocèse de Caransebeș.

Andrei Șaguna a avut legături permanente cu bănătenii încă din 1849. Fruntașii românilor bănăteni au susținut consecvent acțiunea episcopului Andrei Șaguna pentru restaurarea mitropoliei ortodoxe autonome românești¹. Alături de liderii laici, Șaguna a întreținut relații cordiale cu ierarhia sârbească din eparhiile Timișoara și Vârșeț, cu protopopii români sau sârbi din regiune². Cu sprijinul episcopilor sârbi și al protopopilor români a difuzat un mare număr de titluri de carte bisericească tipărite la Tipografia diecezană³. Episcopul Andrei Șaguna s-a bucurat de aprecierea și solidaritatea românilor ortodocși din Banat, care l-au consultat și l-au susținut în demersurile sale până în 1864, mai mult decât ortodocșii din Transilvania. Neîmplinirea dorinței fruntașilor bănăteni de a obține o episcopie de expresie românească la Timișoara a umbrat relațiile lui Șaguna cu liderii bănăteni și, în primul rând, cu Andrei Mocioni, cel mai statornic luptător pentru restaurarea mitropoliei ortodoxe române și pentru separația ierarhică de Mitropolia din Carloviț⁴.

* Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca, Facultatea de Istorie și Filosofie, str. M. Kogălniceanu, nr.1.

** Episcopia Ortodoxă a Caransebeșului, str. Mihai Viteazul, nr. 11, Caransebeș.

¹ Ilarion Pușcariu, *Mitropolia românilor ortodocși din Ungaria și Transilvania*, Sibiu, 1900, *Colecțiunea actelor*, p. 17 sq.

² Andrei Șaguna, *Corespondența*, vol. I/2, Cluj-Napoca, 2007, p. 5-55.

³ Vezi în acest sens Andrei Șaguna, *Corespondența*, vol. I/1 passim, Cluj-Napoca, 2005.

⁴ Ioan Dimitrie Suci, Radu Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, vol. II, Timișoara, 1980, p. 858-859.

Reînființarea episcopiei Caransebeșului a solidarizat energiile bănățene în jurul acestei instituții, care și-a asumat misiunea de propășire culturală și spirituală a românilor din Banatul Montan. Prin circulara din 25 decembrie 1864, Șaguna anunța clerul și credincioșii despre ridicarea Episcopiei ortodoxe a Transilvaniei la rang de mitropolie și despre reînființarea episcopiei la Caransebeș, despre organizarea celor două episcopii sufragane la Arad și la Caransebeș, cerând ortodocșilor din Banat să rămână credincioși față de episcopii lor de până atunci până la numirea noului episcop la Caransebeș și până la despărțirea deplină a comunelor bisericești și a parohiilor mixte⁵.

În 16 august 1865 Andrei Șaguna a adresat o circulară către Episcopia Caransebeșului în care evoca contribuția bănățenilor la restaurarea mitropoliei ortodoxe, anunța numirea sa ca mitropolit și arondarea comunelor ortodoxe din protopiatele Caransebeș, Mehadia și Cracova la reînființata Episcopie a Caransebeșului⁶.

De asemenea, anunța credincioșii că sinodul episcopesc al noii provincii, din 6 martie 1865, l-a ales ca arhiereu în scaunul noii episcopii pe Ioan Popasu, protopopul Brașovului, iar împăratul l-a numit în 8 iulie același an, după care a fost hirotonisit de Șaguna în 15 august 1865 ca episcop⁷. În 27 august 1865, Șaguna îi transmite episcopului Popasu răspunsul Ministerului de război privind diploma de confirmare și ziua de instalare în scaunul episcopal⁸. Arhiva Șaguna păstrează mărturisirea de credință și legământul rostit de episcopul Popasu în fața lui Șaguna⁹. După ce Popasu a primit diploma împărătească, a fost prevăzut și cu gramata mitropolitană. Ministerul de război a desemnat comisar imperial la instalația noului arhiereu pe generalul maior Anton Benco și ca reprezentant al mitropolitului pe episcopul Procopie al Aradului¹⁰. Instalația noului episcop s-a făcut abia în 31 octombrie/12 noiembrie, deoarece comisarul imperial a fost ocupat cu inspectarea regimentelor de graniță¹¹. La

⁵ Arhiva Bibliotecii Mitropoliei ortodoxe române din Sibiu, fond *Șaguna*, doc. 2215 (în continuare ABMS).

⁶ ABMS, fond. *Șaguna*, doc. 2175.

⁷ I. Pușcariu, *op. cit.*, p. 375-378, 388-389, 400-407.

⁸ Arhiva Episcopiei ortodoxe române Caransebeș, fond *Bisericesc*, dosar III, doc. 59/1865 (în continuare AEC).

⁹ ABMS, fond *Șaguna*, doc. 2174.

¹⁰ Petru Bona, *Episcopia Caransebeșului*, vol. 2, Timișoara, 2003, p. 118.

¹¹ A. Șaguna, *Correspondența*, vol. I/1, p. 158-159.

cererea comandai militare generale din 26 septembrie 1865, instalația s-a făcut după prevederile Rescriptului declaratoriu din 1779 privitoare la instalarea episcopilor ortodocși. Ceremonia de instalare s-a făcut după un program stabilit de Petru Cermena împreună cu Ioan Popasu, după consultarea lui Andrei Mocioni¹².

Legăturile epistolare ale mitropolitului Andrei Șaguna cu nou reînființata Episcopie a Caransebeșului și cu chiriarchul acesteia, Ioan Popasu, nu au avut frecvența și amploarea celor cu alte structuri sau personalități ale Bisericii ortodoxe, deși pe scaunul arhieresc de la Caransebeș s-a aflat unul dintre cei mai apropiați colaboratori ai săi de la 1848 până în 1865. În februarie 1864, Șaguna l-a propus chiar să devină vicar general al Episcopiei Transilvaniei, înainte de restaurarea mitropoliei române¹³. Mult mai numeroase au fost legăturile lui Șaguna cu protopopii români din Banat, cu care a colaborat constant pentru difuzarea cărților tipărite la Tipografia arhidiecezană. Scrisorile trimise de Șaguna s-au limitat la problemele cotidiene ale vieții bisericești, la situația generală a bisericii, la administrația bisericească și la difuzarea cărților tipărite la Sibiu.

Cea mai mare parte a corespondenței lui Șaguna cu noua episcopie a fost provocată de organizarea provinciei mitropolitane și a raporturilor acesteia cu episcopia sufragana de la Caransebeș. Primul obiectiv formulat de mitropolit episcopului Popasu a fost așezarea vieții bisericești pe baze sinodale, conștient că *sistema sinodală regulează acea publicitate în afacerile bisericești, care face părtași pe clerul și poporul în tratarea lor*, că atât clerul și credincioșii doreau *reînvierea acestei instituții cardinale ale bisericii*. Primul pas a fost făcut prin întrunirea sinoadelor arhieresti anuale, urmând să se introducă și sinoade eparhiale¹⁴.

Andrei Șaguna a înaintat regimului, încă din 17 aprilie 1865, un memoriu pentru aprobarea unui congres mitropolitan, reluat în 14 august 1865 de către cei trei arhieri ai Bisericii ortodoxe române din Transilvania și Ungaria, când au cerut aprobarea pentru întrunirea unei adunări bisericești mitropolitane, compusă din reprezentanți ai clerului și ai laicului și permanentizarea unei asemenea instituții pentru toate structurile componente ale mitropoliei

¹² Arhiva Mitropoliei Banatului, dosar Șaguna, neorganizat.

¹³ Andrei Șaguna, *Correspondența*, vol. I/1, p. 183-184.

¹⁴ AEC, fond *Bisericesc*, dosar III, doc 290/1866.

române. De asemenea a cerut și guvernului restituirea dreptului de a organiza o asemenea adunare mitropolitană¹⁵. În 1 mai 1867, Șaguna a cerut organizarea congresului național bisericesc al Bisericii ortodoxe române, dar nu a primit nici un răspuns, îi scria lui Ioan Popasu, din cauza împrejurărilor politice¹⁶.

După ce a prezentat aceste demersuri lui Ioan Popasu, în 20 decembrie 1866, Șaguna îl invita să instituie sistema sinodală în administrarea treburilor bisericești, pentru a cunoaște greutățile pe care le întâmpinau comunitățile românești din partea ierarhiei sârbești în comunele mixte, în chestiunea mănăstirilor și a fundațiilor din Carloviț. În acest sens Șaguna consulta pe Ioan Popasu, dacă nu considera necesar să asculte „vocea obștească”, recomandându-i să cheme reprezentanți de frunte din cler și popor la o adunare eparhială, pentru a le prezenta starea eparhiei așa cum a preluat-o de la ierarhia sârbească, bunurile mobile și imobile ce le poseda Episcopia Caransebeșului și măsurile necesare pentru susținerea integrității lor, să facă cunoscute demersurile întreprinse pentru convocarea unui congres mitropolitan, dar și neajunsurile existente în problemele bisericești, școlare și fundamentale. Șaguna aprecia că absența unei aprobări a guvernului nu putea constitui o piedică pentru o înțelegere între arhiereu, cler și popor, atâta timp cât nici un ordin guvernamental nu recunoaștea că aceasta ar fi obligatorie¹⁷.

Deși aparent pare a fi o recomandare de la un arhiereu cu experiență către unul recent instalat, scrisoarea către Ioan Popasu ilustrează problemele care îl frământau pe Șaguna la începuturile mitropoliei române, reflectate deja în regulamentul din 1864, care a constituit sursa principală a Statutului organic: sinodalitatea la toate nivelurile organizației bisericești, autonomia completă în relația cu statul și cu ierarhia sârbească. Important este și faptul că mitropolitul a început exersarea și aplicarea lor, înainte ca acestea să fie consacrate într-un act cu valoare de normă, într-un moment de schimbare a regimului politic și de disensiuni între liderii români cu privire la atitudinea față de noua putere. În acest sens este semnificativă și scrisoarea din 3 decembrie 1866, prin care anunța pe episcopul Popasu că nu va participa la ședința dietei din Pesta din motive de sănătate, lăsând acestuia libertatea de a hotărâri dacă va participa la lucrările camerei superioare a dietei ungare¹⁸.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ AEC, fond *Bisericesc*, dosar III, doc 411/1866.

O parte a corespondenței dintre cei doi arhieri a fost consacrată organizării organismelor necesare funcționării mitropoliei, forul apelator mitropolitan și consistoriul mitropolitan, unde trebuia reprezentată și Episcopia Caransebeșului. În privința asesorilor apelatoriali, Șaguna a informat episcopul de la Caransebeș, în 16 octombrie 1865, că mitropolia nu deținea fondurile necesare pentru a deconta cheltuielile acestora la Sibiu și propunea consistoriului caransebeșean instituirea taxei apelatorii de 20 fl. plătită de părțile în divorț, din care să fie susținute cheltuielile asesorilor apelatoriali¹⁹. Deși nu erau prea multe procese pentru întrunirea forului apelator, pentru a grăbi procesele de divorț, Șaguna a convocat asesorii apelatori din Episcopia Caransebeș pentru 21 august 1867²⁰, amânată ulterior pentru 28 august²¹. Dintre cei trei candidați propuși de episcopul Popasu pentru a reprezenta eparhia în forul apelator, Șaguna l-a ales pe Atanasie Ioanovici, protopopul Făgetului, ca asesor apelatorial²². Se pare că Ioan Popasu a propus mitropolitului suspendarea apelatoriului mitropolitan pentru anul 1867, probabil din cauză că erau prea puține procese, dar Șaguna a răspuns fără echivoc că *nu stă în firea mitropolitului să se abată de la prevederile consistoriale*, în uz încă în acel moment, că nu-și putea aroga dreptul de a suspenda în acel an apelatoriul mitropolitan, la care a fost convocat parohul Țapu din Zorlențul Mare²³. În pregătirea congresului național bisericesc s-a întrunit primul sinod eparhial al diecezei Caransebeș, al cărui protocol a fost trimis la Sibiu în 25 iunie 1870.

Primul congres național bisericesc al provinciei mitropolitane românești s-a întrunit în anul 1868 cu misiunea de a adopta „Statutul Organic al Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania și Ungaria” și de a începe organizarea mitropoliei și a structurilor acesteia în baza noii constituții. În acest scop Șaguna a cerut Episcopiei Caransebeșului, în 1 iunie 1868, să realizeze conscripția parohiilor și a credincioșilor. Potrivit acestei conscripții, eparhia cuprinde 452 parohii cu 332.272 credincioși în cele 10 protopopiate. În comitate funcționau 8 protopopiate cu 352 parohii și 218.855 credincioși, iar în granița militară 5 protopopiate cu 100 parohii și 113.417 credincioși. Cel mai mare protopopiat din provincia civilă a fost Protopipatul Oravița, cu 64

¹⁹ A. Șaguna, *Correspondența*, vol. I/1, p. 159-160.

²⁰ AEC, fond *Bisericesc*, dosar III, doc 720/1867.

²¹ Idem, fond *Bisericesc*, dosar III, doc. 638/1867.

²² Idem, fond *Bisericesc*, dosar III, doc. 821/1867.

²³ Idem, fond *Bisericesc*, dosar III, doc. 820/1867.

parohii și 43.088 credincioși, iar în granița militară cel mai mare protopopiat a fost Protopopiatul Mehadia, cu 44 parohii și 52.415 credincioși, ceea ce ilustrează o densitate mai mare a populației în graniță²⁴.

Congresul național bisericesc din anul 1870 a soluționat o serie de probleme ridicate de preoți sau de comunele bisericești din eparhia Caransebeș. Rezoluția congresului pe marginea problemelor ridicate din această episcopie a fost trimisă consistoriului din Caransebeș în 18 noiembrie 1870. Aceasta privea cererea protopopiatului Mehadie Dimitrie Iacobescu, memoriul preotului Vasile Trăilă, recursul comunei Banloc, memoriul preotului Stefan Pavlovici, o serie de acte privind problemele graniței care atingeau prevederile Statutului organic și pentru care congresul cerea consistoriului eparhial să facă plângeri speciale la Ministerul de război, cererea preotului Constantin Pavlovici, cu recomandarea să facă recurs la consistoriul mitropolitan, plângerea mai multor credincioși din Făget împotriva protopopului local, transmisă spre cercetarea consistoriului Caransebeș, memoriul unui locuitor din Băzești, Lazăr Lăzărescu. Plângerile comunelor Obad, Petroman, Cebza, Macedonia și a preoților lor contra protopopului Seiman, trimisă spre cercetare consistoriului eparhial. Am insistat asupra acestui aspect pentru a ilustra încrederea preoților și a credincioșilor din Episcopia Caransebeș în congresul național bisericesc ca reprezentanță a Bisericii ortodoxe române, ilustrată de numărul mare de apeluri la acest for²⁵.

În consistoriul mitropolitan, Episcopia Caransebeș a fost reprezentată de protopopii Iacov Popovici și Nicolae Andreevici, în calitate de asesori consistoriali. Nu au putut participa la ședințele din acel an, fiind înlocuiți cu doi supleanți²⁶.

Congresul național bisericesc a hotărât, în 10 octombrie 1870, omagierea marelui mecenat Emanui Gojdu. Congresul a hotărât în acest scop să se țină parastas în data de 9 februarie, ziua sa de naștere, în toate bisericile, în prima duminică sau sărbătoare de după 9 februarie, să se țină parastas cu ocazia tuturor sinoadelor episcopale, protopopești și parohiale, unde se va prezenta biografia și testamentul acestuia, tipărite la Tipografia arhidiecezană. Congresul recomanda să se expună portretul acestuia la reședința mitropolitană, la cea

²⁴ Idem, fond *Bisericesc*, dosar III, doc. 612/1868.

²⁵ Idem, fond *Bisericesc*, dosar III, doc. 984/1870.

²⁶ Idem, fond *Bisericesc*, dosar III, doc. 398, 1871.

episcopală și protopopească, să fie achiziționat portretul lui Gojdu la fiecare biserică și școală. Era expresia recunoștinței Bisericii ortodoxe române pentru donația impresionantă făcută națiunii române prin testamentul său²⁷.

Andrei Șaguna a vizitat în câteva rânduri Băile Herculane pentru a se trata de reumatism. În 2 iulie 1866 își anunța sosirea la Caransebeș, unde, după o ședere de două zile, urma să călătorească discret, fără zgomot și ovații, până la băi, motivând că *timpurile sunt jalnice pentru noi*. Episcopul a transmis protopopilor din districtele pe unde trecea mitropolitul, protopopiatele Lugoj și Caransebeș, să îl primească cu discreție și cu minim de persoane²⁸.

Eparhia Caransebeșului s-a confruntat cu mari dificultăți materiale în urma separației comunelor mixte de ierarhia sârbească. În 20 februarie 1867, episcopul Ioan Popasu a informat mitropolitul despre separația ierarhică a românilor din Biserica Albă și organizarea lor într-o comună bisericească, pusă sub jurisdicția mitropoliei române, respectiv a Episcopiei Caransebeșului. Comuna bisericească românească Biserica Albă număra numai 500 de suflete, dintre care cea mai mare parte era sărăcită de îndelungatul proces de 80 de ani ce l-au purtat pentru a introduce limba română în biserică și școală. Despăgubirea primită de la comunitatea sârbească le-a ajuns numai pentru cumpărarea terenului destinat construirii bisericii. Episcopul Popasu a înaintat mitropolitului petiția reprezentanților parohiei române din Biserica Albă, prin care cereau ierarhului de la Sibiu să instituie în arhidieceză o colectă pentru susținerea edificării bisericii române din acea comună²⁹.

Corespondența dintre episcopie și mitropolie nu menționează cazuri concludente de dispute cu Biserica Română Unită în perioada 1865-1873. Doar în 1866, parohul Ioan Botoș din Comorâște a trimis o corespondență „Telegrafului Român” prin care anunța reîntoarcerea la Biserica ortodoxă a unor locuitori din comună, care în urmă cu câțiva ani au trecut la unire prin înșelăciune. Șaguna a hotărât să nu publice corespondența pentru a nu tulbura pacea religioasă³⁰. Mai serioasă a fost plângerea înaintată la mitropolie de un grup de credincioși în noiembrie 1866, care menționa faptul că au trecut la Biserica Unită comunele Vărădia, Greovaț, Jitin și Comorâște din cauza simoniei episcopului sârb de la Vârșeț și a protopopului Iacob Popovici de la

²⁷ Idem, fond *Bisericesc*, dosar III, doc. 969/1870.

²⁸ Idem, fond *Bisericesc*, dosar III, doc. 124/1866.

²⁹ ABMS, fond *Șaguna*, doc. 2938.

³⁰ AEC, fond *Bisericesc*, dosar III, doc. 610/1866.

Oravița. Protopopul Popovici a fost acuzat că nu respecta postul, mânca de dulce în zilele de post în fața credincioșilor cu ocazia vizitațiunilor canonice, ceea ce a determinat credincioșii să se abțină de la ținerea posturilor. Mai era acuzat că făcea „negustorie” cu posturile învățătoarești. De asemenea, era învinovățit și protopopul Nicolae Tincu Velea *pentru iubirea de arginți*³¹.

Una din acuzele care au provocat un amplu comentariu al lui Șaguna s-a referit la faptul că învățătorii și preoții modificau vechile cuvinte din cărțile bisericești și foloseau cuvinte neuzuale, ceea ce demonstra că nu există nicio disciplină în respectarea celor sfinte. Referindu-se la acest aspect, Șaguna atenționa că asemenea tendință *micșorează vaza ierarhiei ortodoxe*. Mitropolitul aprecia că limbajul românesc din cărțile bisericești era frumos, deși spunea el *ici colo occură și unele cuvinte slovenești*. Menținerea acestui limbaj nu putea cauza tulburări mai mari decât le producea *schimbarea limbajului volnică din partea unor exaltați*. Șaguna aprecia că ierarhia română a avut merite în cultivarea limbii naționale și dorea să susțină progresele acesteia. Ierarhia română – susținea mitropolitul – era indepedentă de alte ierarhii în privința jurisdicției, iar menținerea instituțiilor cardinale ale Bisericii ortodoxe era o necesitate pentru afirmarea identității Bisericii ortodoxe române din Transilvania și Ungaria în raport cu alte ierarhii ortodoxe românești, care utilizau aceleași cărți și cântări bisericești. Mitropolitul aprecia că reformarea limbajului bisericesc era numai de competența unui sinod. Comentariul să se referea la scoaterea în exces a unor cuvinte de origine slavonă din limbajul scrierilor bisericești, deși el a fost primul care a promovat înnoirea limbii din cărțile bisericești cu cuvinte de origine latină, dar a făcut-o moderat, sub supravegherea arhierelui³².

O temă importantă a corespondenței lui Andrei Șaguna cu Episcopia Caransebeșului a constituit-o difuzarea cărților tipărite la Tipografia arhiediecezană în eparhia bănățeană. În acest scop Șaguna anunța apariția noilor cărți, trimitea unu – două exemplare episcopului Popasu și îi cerea să publice prin circulare prenumerarea acestora. În 12 septembrie 1866 a cerut să se facă prenumerare în protopopiate la „Calendarul” pe anul 1867, cu prețul de 22 cr.

³¹ Idem, fond Bisericesc, dosar III, doc. 295/1866.

³² *Ibidem*.

exemplarul³³. În urma sinodului episcopal de la Carloviț, din februarie 1865, privind separația ierarhică și cererile reprezentanților români la tratativele privind drepturile noii provincii românești la bunurile și fondurile comune, mitropolitul a dat la tipar „Acte oficiale privitoare la înființarea mitropoliei române”. În scrisoarea de promovare a acestei publicații, Șaguna sublinia faptul că actele publicate vor servi în viitor ca documente, subliniind importanța istorică a momentului. Mitropolitul cerea episcopului Caransebeșului, în 5 iulie 1867, achiziționarea acestor acte care vor fi dezbătute în cel mai apropiat congres național bisericesc, la prețul de 50 cr. v. a. Ioan Popasu a dispus, în 3 august 1867 să se trimită o circulară către toți protopopii, prin care cerea ca preoții, învățătorii, episcopii, cantorii, inspectorii civili și locuitorii cu stare să se prenumereze la această carte³⁴.

În aceeași zi, 5 iulie, Andrei Șaguna a trimis consistoriului din Caransebeș un exemplar din cartea „Noul Testament”, recent apărută și îi cerea acestuia să aducă la cunoștința preoților și creștinilor ortodocși apariția ei și posibilitatea de a o prenumera de la Tipografia arhidiecezană cu prețul de 1 fl. Episcopul a cerut protopopilor să solicite preoșimii ca fiecare dintre preoți să-și cumpere această carte și să îndrume credincioșii să o achiziționeze³⁵.

Mitropolitul Andrei Șaguna a trimis episcopului Popasu, în 1 octombrie 1867, un exemplar din „Calendrul sibian pe anul 1868” și altul pentru cancelaria diecezană, cerând să anunțe preoșimea despre apariția acestuia și posibilitatea de prenumerare cu prețul de 22 cr. În circulara către protopopi din 6 octombrie 1867, prin care recomanda prenumerarea calendarului, episcopul Popasu a prezentat și conținutul acestuia, ce cuprindea, pe lângă datele astronomice, Șematismul Bisericii ortodoxe române din Transilvania, Ungaria și Banat, informații utile din agricultură, metodele practice și raționale care trebuiau utilizate la lucrarea pământului, anecdote, poezii ș.a.³⁶

Seria difuzării cărților sibiene în Banat a continuat cu „Compendiu de drept canonic”. În 28 mai 1868 anunța Episcopia Caransebeș despre apariția cărții, pe care o dedica clerului și poporului credincios din Mitropolia română,

³³ Idem, fond *Bisericesc*, dosar III, doc. 170/1866.

³⁴ Idem, fond *Bisericesc*, dosar III, doc. 786/1867.

³⁵ Idem, fond *Bisericesc*, dosar III, doc. 719/1867.

³⁶ Idem, fond *Bisericesc*, dosar III, doc. 1041/ 1867.

oferind-o spre prenumerare, la prețul de 3 fl. v.a., clerului și cărturarilor din eparhie, deoarece lipsa acestei cărți se resimțea *în toată viața noastră bisericească, precum și la împrejurările referitoare la aceea*³⁷.

Potrivit hotărârii congresului național bisericesc din 1868, protocolul acestui congres a fost înaintat la tipar, urmând să apară în câteva săptămâni. Andrei Șaguna cerea protopopului Popasu să anunțe comunele bisericești și cărturarii despre posibilitatea prenumerării cu prețul de 1 fl., cu atât mai mult cu cât conținea și Statutul organic aprobat în congres³⁸.

În 29 mai 1869, Andrei Șaguna s-a adresat consistoriului Episcopiei Caransebeș prezentând cererea vânzătorului de cărți din Caransebeș, M. Engels, de a înlocui 400 exemplare din ediția veche a „Istoriei biblice”, care nu au fost vândute, cu altele noi. Mitropolitul cerea notarului consistorial Bartolomei să verifice existența acestui stoc și să comunice librarului acordul mitropolitului de a le înlocui în anumite condiții financiare³⁹.

Manuscrisul cărții lui Șaguna, „Manual de studiu pastoral” a fost prezentată sinodului episcopal, care a cerut ca episcopii să o cenzureze și să-și prezinte opinia. În 22 august 1873, mitropolitul a cerut episcopului Popasu să-și dea părerea despre această lucrare, pentru a fi prevăzută ca studiu ordinar pentru seminariile ortodoxe⁴⁰.

Surprinzător de puține pentru o relație de peste un sfert de veac, legăturile epistolare dintre Andrei Șaguna și episcopul Caransebeșului, Ioan Popasu, relevă secvențe din viața religioasă a Mitropoliei ortodoxe române și a Episcopiei Caransebeșului, problemele cu care s-au confruntat arhiererii și structurile provinciei ortodoxe românești imediat după înființare, îndeosebi cele legate de organizarea organismelor eparhiale, de relațiile interconfesionale sau de răspândirea cărților tipărite la Sibiu. Stadiul cercetărilor întreprinse până în acest moment în arhiva Episcopiei Caransebeșului a surprins, deocamdată, numai aceste aspecte, pe care cercetările viitoare le pot întregi.

³⁷ Idem, fond *Bisericesc*, dosar III, doc. 587/1868.

³⁸ Idem, fond *Bisericesc*, dosar III, doc. 977/1868.

³⁹ ABMS, fond *Șaguna*, doc. 1908 (concept).

⁴⁰ AEC, fond *Bisericesc*, dosar III, doc. 47/1873.

ANDREI ȘAGUNA ET LE DIOCESE DE CARANSEBES (1865-1873)*Résumé*

Andrei Șaguna a eu des contacts permanents avec les banatiens de l'année de 1849. Les dirigeants des roumains banatiens ont soutenu d'une manière conséquente l'action de l'évêque Andrei Șaguna pour la restauration de l'église métropolitaine orthodoxe autonome roumaine. À côté des dirigeants laïques, Andrei Șaguna a entretenu des relations cordiales avec la hiérarchie serbe des diocèses de Timișoara et de Vârșeț, avec les évêques roumains et serbes de la région. Cette personnalité de l'église orthodoxe roumaine avait réjoui de l'appréciation et de la solidarité des roumains orthodoxes de Banat, qui l'ont consulté et aussi soutenu dans ses démarches jusqu'en 1864, d'une manière plus forte que les roumains de la Transylvanie. Le fait que le désir des dirigeants banatiens d'obtenir une diocèse d'expression roumaine à Timișoara ne se soit pas accompli avait adombri les relations de Șaguna avec ceux-ci et, en principal, avec Andrei Mocioni, le plus résolu combattant pour la restauration de l'église métropolitaine orthodoxe roumaine et pour la séparation hiérarchique de l'église serbe de Carloviț.

La reconstitution du diocèse de Caransebeș a solidarisé les énergies banatiennes autour de cette institution, qui s'était chargée de la mission d'élévation culturelle et spirituelle des roumains du Banat Montagneux. Par la circulaire de 25 décembre 1864, Șaguna avait apporté à la conscience de tous les prêtres et des croyants la fait que la diocèse de la Transylvanie ait reçu le statut d'église métropolitaine à côté de la reconstitution de la diocèse de Caransebeș, y ajoutant l'organisation des deux diocèses de Arad et de Caransebeș, tout en ordonnant aux orthodoxes de Banat la fidélité envers leurs évêques, jusqu'à la dénomination du nouveau évêque de Caransebeș et aussi jusqu'à la définitive séparation des communes ecclésiastiques et des paroisses mixtes.

Les liaisons épistolaires du métropolite Andrei Șaguna avec la nouvelle diocèse de Caransebes et avec son évêque, Ioan Popasu, n'ont pas eu l'ampleur et la fréquence de celles adressés aux autres structures ou personnalités de l'église orthodoxe, bien que dans la chaise hiérarchique de Caransebes ait

été l'un des plus proches collaborateurs de 1848 et jusqu'à 1865. En février 1864, Șaguna l'avait proposé pour la dignité de vicaire général du diocèse de Transylvanie, même en avant de la restauration de l'église métropolitaine roumaine. Beaucoup plus nombreuses ont été les liaisons de Șaguna avec les évêques roumains de Banat, tout en collaborant avec ceux-ci pour la diffusion des livres imprimés à l'Imprimerie de l'archi-diocèse. Les lettres envoyées par Șaguna se sont limitées aux problèmes quotidiens de la vie ecclésiastique, à la situation générale de l'église et à l'administration ecclésiastique, y ajoutant la diffusion des livres imprimés à Sibiu.

La plupart de sa correspondance avec le nouveau diocèse a été provoquée par l'organisation de la province métropolitaine et de ses rapports avec le diocèse suffragiste de Caransebes.

Une bonne part de la correspondance d'entre les deux dignitaires orthodoxes a été consacrée à l'organisation des organismes nécessaires au bon fonctionnement du diocèse, le for appellatif métropolitaine et le consistoire métropolitain, ou il faudrait être représenté aussi la diocèse de Caransebes.

Le premier congrès national ecclésiastique des provinces métropolitaines roumaines a eu lieu en 1868, ayant la mission d'adopter *le statut organique de l'Eglise Orthodoxe Roumaine de la Transylvanie et de l'Hongrie* et de démarrer l'organisation de la diocèse et de ses structures selon la nouvelle constitution. Pour ce but, Șaguna avait demandé au diocèse de Caransebes, en 1 Juillet 1868, la réalisation de la conscription des paroisses et de ses croyants. Selon cette conscription, ce diocèse avait en sa subordination 452 paroisses, avec 332.272 croyants.

La correspondance d'entre l'église métropolitaine et la diocèse ne mentionne aucun cas concluant de controverses avec l'Eglise Roumaine Unifiée pendant la période d'entre les années de 1865-1873.

Un sujet important de la correspondance de Andrei Șaguna avec la Diocèse de Caransebes a été constitué par les livres imprimés à l'Imprimerie de la diocèse dans l'éparchie banatienne. Pour cela, Șaguna annonçait l'apparition des nouveaux livres, envoyait un ou deux exemplaires à l'évêque Popasu ; lui ordonnant la publication, par des circulaires, de leur prenumération.

Les liaisons épistolaires d'entre Andrei Șaguna et l'évêque de Caransebes (assez faibles pour une relation tenant presque 25 années) relèvent des séquences de la vie religieuse de l'Eglise Métropolitaine et du Diocèse

de Caransebes, les problèmes affrontés par leur hiérarchie et les structures de la province orthodoxe roumaine immédiatement après la restauration, en spécial ceux liés de l'organisation des organismes eparchiales, des relations interconfessionnelles ou de la diffusion des livres imprimés à Sibiu. Les recherches entreprises dans l'archive du Diocèse de Caransebes ont mis en évidence, pour ce moment, seulement ce sorte de questions, qui peuvent être complétées par des futures recherches.

ROMÂNII DIN BANATUL SÂRBESC ÎN PRIMĂVARA ANULUI REVOLUȚIONAR 1848

*Mircea Măran**

Cuvinte cheie: Banatul Sârbesc, români, sârbi, revoluție,

Keywords: Serbien Banat, Romanians, Serbs, revolution

Revoluția de la 1848-1849, unul din momentele de răscruce al istoriei europene în secolul al XIX-lea, a rămas până în zilele noastre o temă deosebit de interesantă pentru cercetătorii trecutului bătrânului continent. Ca ultima etapă a așa-numitei „revoluții atlantice”, prin care se termină seria de revoluții care au zguduit din temelii vechea orânduire de pe ambele coaste ale Oceanului Atlantic, Revoluția de la 1848-1849 cuprinde o serie de țări europene, ca Franța, țările germane, țările italiene, Monarhia Habsburgică, Țara Românească, având ecouri mai palide și în alte părți ale Europei.

La știrile despre evenimentele din Viena și Pesta din martie 1848, au avut loc frământări revoluționare și printre locuitorii Ungariei de Sud, inclusiv Banatul și Granița Militară. Astfel de frământări au primit o intensitate deosebită în orașele Panciova și Zemun, cât și printre țăranii din districtul Kikinda, iar într-o măsură mai mică și în alte părți ale Ungariei de Sud. Caracterul multietnic al Banatului s-a reflectat și prin participarea cetățenilor aparținând diferitelor naționalități bănățene la evenimentele care vor urma. Printre acestea au fost și românii, care în părțile vestice ale Banatului (Banatul Sârbesc), găsindu-se la periferia spațiului etnic românesc, vor fi constrânși să se alăture uneia dintre părțile intrate în conflict (mișcarea revoluționară sârbă și mișcarea revoluționară maghiară).

Românii din Banatul Sârbesc reprezentau o populație preponderent rurală, fiind dispersați în localitățile din jurul centrelor urbane mai importante – Vârșețul și Becicherecul Mare, găsite sub administrație civilă, respectiv Panciova și Biserica Albă, încadrate în Granița Militară. Un număr mai mic

* Școala Superioară pentru instruirea educatorilor, Vârșeț (Serbia), e-mail: maranmircea@yahoo.com

de români trăia și în orașele amintite, adăugând în acest loc și orașul Kikinda Mare, găsit într-o zonă în care elementul românesc era, din punct de vedere numeric, categoric inferior în comparație cu cel sârbesc, maghiar sau german.

În ceea ce privește evenimentele petrecute la Kikinda pe data de 24 aprilie, care, de fapt, aveau un caracter mai mult social decât național, în care cetățenii orașului și țăranii din împrejurimi s-au confruntat cu unitățile armatei regulate și, în urma retragerii acestora, s-au răfuit cu membrii magistratului urâți de popor, credem că printre participanții la acestea a fost și un număr oarecare de români. Aceasta se poate deduce pe baza numelor celor inculpați în asasinarea senatorului Aleksandar Čunčić, care a fost spânzurat de răsculați în după-amiaza revoltei. Pe baza raportului Tribunalului Districtual din Becicherecul Mare (din anul 1854), aflăm numele celor implicați, printre care au fost și Laza Bucur, Ișa Unguran, Ana Puia, Sima Moroșan¹, indivizi cu nume evident românești, ceea ce, totuși, nu înseamnă cu siguranță că aceștia au și fost români, având în vedere procesul accentuat de asimilare a românilor în această parte a Banatului. Pe de altă parte, în favoarea presupunerii noastre este faptul că la Kikinda într-adevăr a trăit în secolul al XIX-lea un oarecare număr de români. În anul 1854 de pildă, deci doar câțiva ani mai târziu, la Kikinda au fost înregistrați 442 de români, din numărul total de 14 903 locuitori². Un alt argument în favoarea eventualei participări a etnicilor români în revolta de la Kikinda îl reprezintă și faptul că în zilele acelea, pe la sfârșitul lunii aprilie 1848, prin zonă a circulat o proclamație anonimă, adresată „fraților și sârbi, și valahi, și germani, și maghiari, și slavi”³, în care sunt chemați cu toții să se ridice la arme pentru a-și obține dreptatea împotriva asupritorilor feudali.

O oarecare agitație a fost prezentă deja în luna aprilie și printre grănicerii din Regimentul Germano-bănățean cu sediul la Panciova, în majoritate sârbi, care la adunarea de la Țrepaia din 15 și 16 aprilie 1848 au dezbătut probleme de interes național și social, adoptând și o listă de revendicări în 28 de puncte, prin care au fost exprimate năzuințele naționale sârbești din Monarhie, adunarea reprezentând astfel un fel de avanpremieră a Adunării din Luna Mai

¹ Milivoj Rajkov, *Istorija grada Kikinde do 1918. godine*, Kikinda, 2003, p. 84

² *Ibidem*, p. 105

³ *Ibidem*, p. 83. Vezi și Арпад Лебл, *Прилог историји аграрног питања у Војводини 1848-1849*, Нови Сад, 1954, p. 40-41. Documentul este publicat integral în *Грађа за историју српског покрета у Војводини 1848-1849, серија I, књига I, март-јуни 1848*, Београд, 1952, nr. 177, p. 247-251

de la Sremski Karlovci. Este interesant că la această adunare au participat și grăniceri români din acest regiment, ceea ce observăm, printre altele, și din faptul că în punctul 27 al revendicărilor se cere eliberarea comunelor Ofcea și Borcea de plătirea impozitelor în caz de inundații pe holdele din aceste comune⁴. Deci, este clar că la această adunare au participat și reprezentanții comunei românești Ofcea, care va fi de la bun început devotată mișcării revoluționare sârbești din Monarhie.

La începutul lunii mai 1848, reprezentanții poporului sârb din Ungaria s-au întrunit la Sremski Karlovci, unde a avut loc așa-numita „Adunare din Luna Mai” (*Majska skupština*), la care s-a proclamat Voivodina Sârbească, de voievod fiind ales colonelul Stevan Šupljikac, în acel moment găsit pe frontul italian împreună cu unitățile de grăniceri. Mitropolia sârbă din Sremski Karlovci a fost avansată la rang de patriarhie, în frunte cu Josif Rajačić. Regimul revoluționar maghiar, în frunte cu Kossuth, nu a acceptat însă revendicările sârbilor, ceea ce va duce în curând, începând cu luna iunie, la izbucnirea ostilităților între sârbi și unguri, care repede s-au transformat într-un sângeros război civil purtat pe meleagurile Ungariei de Sud, în primul rând în Banat și care va dura până în luna august 1849. La început, revoluționarii maghiari s-au bucurat de un sprijin tacit al Curții de la Viena, găsită și ea într-o situație dificilă, atât din cauza situației din Austria, cât și din cauza războiului cu italienii, astfel că abia în toamna anului 1848, regimul habsburgic își va întoarce armele împotriva revoluționarilor maghiari. Între timp, sârbii au fost nevoiți să lupte singuri împotriva armatei maghiare care, într-o oarecare măsură, până în toamna acestui an, a fost sprijinită și de trupele imperiale.

Atitudinea românilor bănățeni față de evenimentele din 1848, în special în primele luni ale Revoluției, a fost în general cea de susținere a mișcării revoluționare maghiare. Pe data de 15/27 iunie 1848 a avut loc la Lugoj marea adunare a românilor din Banat. Conducătorii mișcării revoluționare a românilor din Banat sprijineau programul revoluționarilor maghiari, distanțându-se de revoluționarii sârbi, din motivul că Eftimie Murgu și colaboratorii săi considerau că una din sarcinile principale ale românilor este despărțirea de biserica sârbească și formarea unei biserici ortodoxe române independente. Pe

⁴ Грађа за историју српског покрета у Војводини 1848-1849, nr. 122, p. 177-179; Mihovil Tomandl, *Istorija Pančeva*, Pančevo, 2003, p. 123. Vezi și I. Baba, V. Mic, *Ovcea, pagini de istorie culturală și spirituală*, Novi Sad, 2007, p. 17

de altă parte, cazuri de rezistență împotriva maghiarilor, mai concret împotriva înrolării în gărzile maghiare au fost prezente și în satele românești, dar acest fenomen avea mai mult un caracter social decât unul național. Astfel, locuitorii satelor Stefansfeld, Ernesthazi și Sărcia Română (lângă Becicherecul Mare) au afirmat că ei nu vor intra în gardă până ce pământul lor nu va deveni liber, asemănător celui urbarial⁵, astfel că în aceste localități nici nu a fost făcută trecerea în evidență a gardiștilor, autoritățile fiind în același timp rezervate și în ceea ce privește acordarea de arme localnicilor⁶. Agitațiile în rândul țăranimii au fost prezente pretutindeni în primăvara revoluționară, având un caracter antifeudal și mai puțin național. În ele, după cum deja am afirmat, a participat și țăranimea română. Mișcările țărancești vor fi prezente și în fazele mai târzii ale Revoluției, menținându-și caracterul lor social⁷.

În ceea ce privește partea de sud-vest a Banatului, în special Granița Militară, cu sau fără voia lor, românii se vor alătura mișcării revoluționare sârbești, participând în războiul împotriva maghiarilor. De fapt, românii din Banatul Vestic au fost într-o oarecare măsură dezorientați în prima fază a evenimentelor revoluționare de la 1848. Ambele părți găsite în conflict, și sârbii și maghiarii, contau pe ajutorul populației din satele românești, la fel ca și pe cea din localitățile germane și slovace.

Încă la Adunarea din Luna Mai de la Sremski Karlovci, la care de fapt au participat și numeroși deputați din Banat, printre care și din satele cu populație românească ale Banatului Vestic (Maramorac, Deliblata, Satu Nou, Dobrița, Ofcea, Alibunar, Doloave, Sân-Mihai, Grebenaț, Cuvin, Straja, Oreșat, Biserica Albă)⁸, în punctul 6 al concluziilor s-a sprijinit ideea independenței și a egalității poporului român cu celelalte popoare din Monarhie. Pe baza listelor celor prezenți la această adunare ne dăm seama însă că printre acești deputați veniți din satele amintite (care în majoritate erau mixte, cu populație

⁵ Арпад Лебл, *op.cit.*, p. 52

⁶ *Ibidem*, p. 47

⁷ O astfel de mișcare a țăranimii germane și române este amintită de Arpad Lebl, *op.cit.*, p. 53, fără a fi însă specificată perioada în care s-a desfășurat (probabil în toamna anului 1848 sau chiar la începutul anului 1849), în care aceștia, crezând că armata este de partea lor, au început să ocupe pământul nobilimii.

⁸ Daka Popović, *Pančevo u srpskom pokretu 1848-1849*, Novi Sad, 1954, p. 13-14. Vezi și D.J.Popović, *Srbi u Vojvodini*, 3, p. 237

româno-sârbă, unele și germană), erau doar câțiva români⁹. Din localitatea Sâni-Mihail, de pildă, la această adunare de la Sremski Karlovci a participat grănicerul Gheorghe Tomici. Cu această ocazie, locuitorii Sâni-Mihailului transmit prin intermediul episcopiei Vârșetului patriarhului Rajačić o petiție¹⁰, în care cer sprijinul patriarhului și își declară adeziunea față de Voivodina sârbească, promițând că vor executa toate ordinele conducerii acesteia. Documentul a fost semnat de un grup de cetățeni ai Sâni-Mihailului, în numele „întregii comunități”: Dumitru Muntianu, Gheorghe Moroșan, Gheorghe Pavlov, Arsenie Jamaț, Todor Gățăianț, iar în continuare semnează și membrii comunității bisericești: Gheorghe Tomici (președinte), Ioan Munteanu (vicepreședinte), Vasile Sfera (secretar), Todor Cioban, Gheorghe Stefan, Petar Stefan, Panta Miroșan. Gheorghe Tomici s-a înapoiat de la Adunare cu o scrisoare de la „sfântul patriarh ales”, în care se comunicau hotărârile aduse, printre care și cea că „luminatul nostru monarh a acordat fiecăruia cele cerute”¹¹. Mai târziu se va vedea, însă, că sâmiienții vor ajunge în conflict cu mișcarea revoluționară sârbă.

Întorcându-ne la participanții români la Adunarea din Luna Mai din Sremski Karlovci, pe lângă Gheorghe Tomici, mai îl amintim și pe Mihail Nicolaievici din Straja și Iovan Roșculeț din Satu Nou, apoi pe Gheorghe Dimitrievici din Grebenăț și Gheorghe Iovanovici din Ofcea. Este posibil, pe baza numelor lor, ca printre participanții la adunare să fi fost și alți români, veniți din localitățile în care elementul etnic românesc era deja pe cale de dispariție și care, credem, nu susțineau interesele naționale ale poporului român (de pildă, Gavril Barbul din Baranda, Jivan Flora din Krușcița, Ignat Muncean din Zagaița, Iosif Bocșan din Samoș)¹².

Pe baza hotărârii din punctul 6 al Adunării din Luna Mai, la 17 mai a fost trimis de către Comitetul Principal sârbesc un apel în care românii sunt chemați la colaborare și luptă comună¹³, pe care aceștia l-au privit la început cu neîncredere, chiar din cauza tendinței de a se elibera de sub tutela bisericii ortodoxe sârbe. Printre românii din Banatul Vestic încă înainte de

⁹ D.J.Popović, *op. cit.*, p. 237-241

¹⁰ Documentul este citat în Panta Cebzan, *Sânmihailul în vâltoarea Revoluției din 1848 (I)*, Timișoara, 1/2002, p. 16

¹¹ Radu Flora, *Relațiile sârbo-române, noi contribuții*, Panciova, 1968, p. 98

¹² *Ibidem*.

¹³ Slavko Gavrilović, *Srbi u Revoluciji 1849-49*, în *Istraživanja*, 5, 1976, p. 254.

revoluție a fost prezentă ideea independenței bisericești, susținută ferm de unii conducători ai mișcării naționale române. Astfel, capelanul din Dobrița, Martinian Moraru, român originar din Uzdin, un om energic și curajos, a cutreierat satele cu populație românească din împrejurime pentru a propaga această idee¹⁴, până ce, la 1848, a fost trimis cu unitățile de grăniceri în Italia, ca preot militar, iar la întoarcerea sa a fost strămutat de autoritățile bisericii sârbe în satul sârbesc Trepaia, evident pentru a fi zădărnicită activitatea sa națională. O luptă consistentă pentru obținerea independenței bisericești, care era în toi deja de decenii în șir, o purtau românii din Biserica Albă, luptă care în timpul evenimentelor de la 1848 va escala chiar și în ciocniri violente între orășenimea germană și cea română din Biserica Albă, pe de o parte, și cea sârbă, pe de cealaltă parte.

La Panciova s-a înființat la 2 iunie 1848 un Comitet Districtual¹⁵ (în limba sârbă *Okružni odbor*, denumit în documentele timpului scrise în limba română din această parte a Banatului - „conședere împrejur”)¹⁶, subordonat Comitetului Principal sârbesc de la Sremski Karlovci, care a încercat să-și manifeste autoritatea sa asupra tuturor localităților din Granița, inclusiv cele cu populație românească. Unele localități românești, în primul rând Uzdinul și Sân-Mihaiul, se vor opune revoluționarilor sârbi, refuzând să se supună ordinelor Comitetului Districtual. Uzdinul, „ca urmare a propagandei purtate de guvernul maghiar prin intermediul unor români”, privea cu neîncredere înspre mișcarea sârbească. Din raportul subcomitetului sârbesc din localitatea Idvor dat taberei militare de la Perlez din 13/25 iunie, pe baza informațiilor oferite de grănicerul Rista Silaški, care chiar atunci s-a înapoiat de la Uzdin, unde a discutat cu comerciantul Gruja Panić care trăia la Uzdin, reiese că „uzdinenii au o mare frică de sârbi” și din această cauză patrulează în fiecare noapte cu armele în mână, privind cu neîncredere înspre sârbii din satele vecine și așteptând un ajutor de 300 de soldați, deoarece „ei au încredere doar în comanda generală și în împăratul Ferdinand”¹⁷, pe când la sârbi privesc ca la niște răzvrățiți care merg împotriva împăratului. Uzdinenii au fost îndemnați la rezistență împotriva revoluționarilor sârbi și de ospătarul local

¹⁴ Lazar Nikolić, *Hronika mesta Dobrica u Banatu*, Panciova, 2003, p. 82, 150-151.

¹⁵ Mihovil Tomandl, *Istorija Pančeva*, Panciova, 2003, p. 132.

¹⁶ Pe baza documentelor în limba română din anii revoluționari păstrate în Arhivele Istorice din Panciova

¹⁷ Daka Popović, *op.cit.*, p. 21.

Schumpfhauzer¹⁸, evident german. La rândul lor, și locuitorii satului Idvor priveau cu frică înspre Uzdin, deoarece toți oamenii înarmați din acest sat se găseau în tabăra de la Perlez, iar satul lor „este cel mai apropiat de Uzdin”. De aceea, idvorenii cer ajutor de la Comitetul Districtual din Panciova, considerând că satul lor este „în mare pericol”. Și, într-adevăr, în curând s-a ajuns la conflicte între locuitorii celor două sate. Idvorenii au trimis la 25 iunie 1848 o plângere taberei sârbești din Perlez (în care erau de fapt staționați, pe lângă grănicerii sârbi, și grăniceri români¹⁹). Anume, conform informațiilor furnizate de idvoreanul Stefan Sekezov, uzdinenii au pătruns în seara precedentă, înainte de amurg, cu patru care în hotarul lor, l-au bătut pe ciobanul acestuia, l-au legat și au vrut să-l omoare, după care au luat întreaga turmă, alcătuită din 69 de miei și 80 de oi. Uzdinenii au pătruns încă o dată cu șase trăsuri în hotarul Idvorului, au tăiat ovăzul, l-au încărcat în trăsuri, l-au bătut pe un „subașă”²⁰, amenințând că imediat ce vor termina cu cositul, vor aprinde totul²¹. Omul căruia i-au luat ovăzul nu a îndrăznit să ia nicio măsură. În plângere se spune că „poporul nostru (idvorenii - M.M.) s-a speriat în așa măsură încât unii oameni nu îndrăznesc în hotarul lor nici la holdă să meargă de acești ticăloși, deoarece la sârbii noștri pașnici s-a trezit o frică de nedescris de acești canibali”²². La această plângere, colonelul Drakulić, comandantul taberei de la Perlez, a dat un termen de 48 de ore uzdinenilor ca să recupereze pagubele pe care le-au provocat, în schimb va lua măsuri „care vor duce la distrugerea lor”. Acest raport trebuie privit într-o oarecare măsură doar ca o părere subiectivă a unor participanți direcți în aceste conflicte. În tot cazul că, admitând ideea că uzdinenii în secolul al XIX-lea au fost într-adevăr destul de combativi, aceasta se poate desigur spune și despre revoluționarii sârbi, care, intrând în conflict cu maghiarii, i-au forțat pe români, dornici mai degrabă să rămână neutrii în conflictul sârbo-maghiar, să treacă de partea lor. Românii din Uzdin, asemănător celor din alte localități din această parte a Banatului, s-au găsit astfel „între ciocan și nicovală”, după cum s-a exprimat Teodor Frențiu într-o scurtă lucrare a sa despre trecutul Uzdinului. Considerăm, pe

¹⁸ Arhivele Istorice din Panciova, Fond *Okružni odbor* (1848-49.), nr. 54 (în continuare A.I.P.).

¹⁹ D.J.Popović, *op. cit.*, p. 249

²⁰ Păzitor de câmp

²¹ Despre aceste evenimente vezi și: Mihovil Tomandl, *Prilog istoriji Okružnog odbora u Pančevu, 1848-1849*, în *ZbDN*, 1965, p. 137

²² Daka Popović, *op.cit.*, p. 28

de altă parte, ca neîntemeiată și într-o oarecare măsură exagerată și afirmația lui Mihovil Tomandl că „românii din Banat îi considerau pe sârbi ca dușmani ai lor și așa se comportau cu ei”²³. Cazurile individuale și izolate de conflicte între unii cetățeni aparținând celor două popoare nu trebuie în niciun caz generalizate.

O situație similară era prezentă și în relațiile cu localitatea românească Sân-Mihai (azi Locve). La Sân-Mihai, „mișcarea trece prin diferite forme, de la neutralitate și până la înclinare spre maghiari”²⁴, iar despre adeziunea unor sâmienți față de patriarhul Rajačić deja am vorbit. Despre preotul Alexandru Sfera din această localitate se spunea că are o „ținută promaghiară”²⁵. Din cauza înclinării sale înspre revoluționarii maghiari, acest preot se va refugia mai târziu la Becicherecul Mare, unde va rămâne până la moarte în anul 1850²⁶. La Alibunar, sat găsit în vecinătatea Sân-Mihaiului, a fost înființată o tabără militară a revoluționarilor sârbi, comandată de Dimitrije Stanimirović și în care se găseau, pe lângă voluntari sârbi, și un număr de români din Alibunar și din alte localități. În acest loc trebuie totodată amintit și faptul că unitățile de grăniceri aparținătoare Regimentului Ilirio-bănățean, printre care a fost și Compania a III-a, alcătuită în majoritate din români din Alibunar, a fost trimisă încă la 9 aprilie în Italia²⁷, cu scopul de a participa la luptele împotriva revoluționarilor italieni. În Italia au fost trimiși și românii din Petrovasâla²⁸, Dobrița²⁹ și din alte localități. Și la Alibunar a fost înființat un subcomitet revoluționar sârbesc, alcătuit din preoții Ioța Gruici și Nicolae Gian și din magistrul poștal Srećkov³⁰. Se poate observa, deci, că românii din Alibunar, asemănător celor din Ofcea, s-au alăturat mișcării revoluționare sârbe încă de la început. Problemele au apărut însă în relațiile cu sâmienții. Sân-Mihaiul avea o poziție importantă având în vedere că se găsea aproape de tabăra de la Alibunar, făcea parte din Granița Militară, dar se mărginea cu localitățile aparținătoare comitatului Torontal-Armiaz (azi Jermenovci) și Sân-Ianăș (azi

²³ Mihovil Tomandl, *Istorija Pančeva*, p. 161

²⁴ Pavel Gătăianțu, Panta Bagiu, *Locve ieri și astăzi*, Novi Sad, 1989, p. 28

²⁵ *Ibidem*, p. 29

²⁶ Pavel Gătăianțu, *Biserica din Locve (Sân-Mihai)*, Novi Sad, 2000, p. 45

²⁷ Teodor Petrișoru, *Monografia comunei Alibunariu*, Caransebeș, 1896, p. 23

²⁸ N. Pența, *Monografia comunei Român-Petre (Petrovosello) 1808-1908*, Oravița, 1911, p. 37

²⁹ L. Nikolić, *op. cit.*, p. 63

³⁰ T. Petrișor, *op. cit.*, p. 24

Barițe), cu care aveau relații tradiționale de colaborare și desigur că aceștia aveau influență și asupra atitudinii sâmienților în ceea ce privește relația cu tabăra de la Alibunar. Totodată, Sân-Mihaiul avea și o poziție strategică care putea să aibă importanță în cazul unui eventual atac al unităților de la Alibunar asupra Vârșetului³¹.

Pentru a-i atrage și pe sâmienți în tabăra antimaghiară, la Alibunar s-a format o delegație, care a plecat cu două trăsuri înspre Sân-Mihai. În prima trăsură, a lui Adam Gian, au fost preotul Nicolae Gian, Andrei Străin și Miloș Ciudomir, iar în trăsură lui Dimitrie Olariu au fost Zaharie Gian și Achim Roșu³². Tratatările cu sâmienții nu au reușit, iar la întoarcere, prima trăsură a fost atacată de o unitate ungurească și capturată. Trăsura a doua s-a întors la Alibunar și a raportat despre cele întâmplate. Nici încercarea următoare de a se înțelege cu sâmienții nu a reușit. Din alte surse aflăm că la 25 iunie³³ au venit primii delegați din Alibunar la Sân-Mihai, cerând ca acest sat să trimită 50 de oameni înarmați în tabăra de la Alibunar³⁴. Sătenii au trimis 50 de ostași, însă în aceeași zi au sosit în sat și delegații guvernului revoluționar maghiar, care au reușit să-i convingă pe sâmienți să rămână fideli maghiarilor. De fapt, membrii delegației au citit sâmienților proclamația lui Eftimie Murgu în care se cere de la satele românești să se opună revoluționarilor sârbi³⁵. La îndemnul preotului Alexandru Sfera au fost trimise trăsuri la Alibunar pentru înapoierea ostașilor.

O altă variantă a celor întâmplate ne-o prezintă Radu Flora, care citează un document păstrat în arhivele mitropolitane de la Sremski Karlovci³⁶, din care reiese că, ajungând soldații sâmienți la Alibunar, unde se găsea și sediul companiei, „domnul oberlaintnant” a dat ordin ca niciun soldat „să nu îndrăznească” să se ducă în tabăra sârbească, deoarece nu exista ordin în

³¹ S. Mileker, *Povesnica...*, II, p. 10

³² *Ibidem*.

³³ Alți autori afirmă că această delegație a venit la Sân-Mihai la 15 iunie. Vezi Panta Cebzan, *Sânmihaiul în vâltoarea Revoluției de la 1848* (II), Timișoara, 2/2002, p. 11.

³⁴ P. Gătăianțu, P. Bagiu, *op. cit.*, p. 29. Din altă sursă aflăm că sâmienții apți de serviciul militar trebuiau să fie duși în tabăra de la Perlez, conform ordinului Comitetului Districtual din Panciova (Radu Flora, *op.cit.*, Panciova, 1968, p. 98)

³⁵ Panta Cebzan, *op. cit.* (II), p. 11

³⁶ Documentul *Od Sent-Mihaiske obštine na Svetog Patriarha*, Arhivele mitropolitane din Sremski Karlovci, 1849, nr. 985/I. citat de Radu Flora, *op.cit.*, capitolul *Sâmiiaiul la 1848*, p. 94-101.

acest sens nici de la Comanda Generală, nici de la „luminatul împărat”, așa că puteau să meargă în tabăra sârbească doar ca voluntari. Într-o astfel de situație, conform aceluiași document, soldații s-au întors la casele lor. Din același document reiese că sâmienții au trimis după aceea trei deputați la Timișoara la „domnul comandirender”, care i-a sfătuit să caute să-și salveze viața lor și a copiilor lor, iar celelalte „chiar dacă s-ar prăpădi toate”. Membrii delegației au primit cu această ocazie câteva manifeste și proclamații, iar apoi au plecat acasă.

În același timp, sâmienții au anunțat satele vecine (Armiaz, Sân-Ianăș, Zicidorf), cerând acțiune comună împotriva revoluționarilor sârbi. Au fost puse și santinele în direcția Alibunarului. Deja în ziua următoare, de la Alibunar a sosit la Sân-Mihai o nouă delegație, alcătuită din opt persoane, dar nici aceasta nu a reușit să-i convingă pe sâmienți să treacă de partea sârbilor³⁷.

La 28 iunie, o delegație sârbească nouă, formată dintr-un preot, un grănicer și un voluntar din Serbia, a venit la Sân-Mihai, însă aceștia au fost arestați de sâmienți și trimiși la Timișoara. În urma acestui incident, sâmienții împreună cu aliații lor au atacat sentinelele sârbești, pătrunzând înspre șanțurile Alibunarului. Printre aliații sâmienților în timpul acestor evenimente au fost cetățenii satului românesc Sân-Ianăș, care vor participa în luptele împotriva unităților de la Alibunar³⁸. Auzind însă că din partea satului Ilangea se apropie o unitate formată din câteva sute de răsculați sârbi, sâmienții au trimis delegați la Vârșeț, cerând ajutor de la armata regulată. De la Vârșeț au fost trimise două companii de infanterie și două escadroane de ulani pentru apărarea celor trei sate: Sân-Mihai, Armiaz (Jermenovci) și Zicidorf (Plandiște)³⁹. Ca urmare, la 1 iulie (după alte surse la 30 iunie) a pornit din tabăra de la Alibunar o formație numărând cca. 9000 de oameni, cărora li s-au alăturat și o unitate din satul românesc Nicolinț cu scopul de a ataca Sân-Mihaiul. În ceea ce-i privește pe nicolinceni, mulți dintre aceștia au plecat în această acțiune fără voia lor, preferând să se ocupe de treburile lor de acasă⁴⁰, astfel că subcomitetul local a cerut de la comisarul popular din Alibunar să aducă ordin în legătură cu chemarea nicolincenilor în armată, pentru că nu pot trimite oamenii la Alibunar

³⁷ P. Gătăianțu, P. Bagiu, *op.cit.*, p. 31

³⁸ I. D. Suciu, *Revoluția de la 1848-1849 în Banat*, p. 83

³⁹ P. Gătăianțu, P. Bagiu, *op.cit.*

⁴⁰ A.I.P., Fond *Okružni odbor (1848-1849)*, nr. 111.

prin cuvinte frumoase⁴¹. În fruntea unității de grăniceri de la Nicolinț se afla caporalul Mihail Greoneanț⁴². În apropierea Sân-Mihaiului au fost însă atacați de o unitate ungurească alcătuită din 300 de ulani din Vârșeț⁴³, intrată deja în această localitate, care i-a constrâns să se retragă, lăsând pe câmpul de luptă mai mulți morți și răniți. Luând poziții mai bune în grădinile din apropiere, răsculații din tabăra de la Alibunar au tras în soldați, ucigându-l pe un căpitan de cavalerie din Compania a III-a (contele d'Orsay, primul ofițer maghiar care și-a pierdut viața în războiul civil din Banat, care după ce a căzut de pe cal a fost ucis cu toporul de grănicerul Glișa Ivașcu), astfel că unitatea militară din Vârșeț a fost nevoită să se retragă. În urma acestei ciocniri, răsculații sârbi au atacat Sân-Mihaiul, folosind în acest atac și trei tunuri, l-au cucerit și i-au dat foc. Au fost mai mulți morți și răniți (unitățile de la Vârșeț au avut în total 3 răniți și doi morți), iar cca. 70 de case au fost distruse⁴⁴. Atacul a fost executat de 3000 de revoluționari sârbi, printre care se găseau și 30 de voluntari din Serbia⁴⁵. După ce armata s-a retras înapoi la Vârșeț, locuitorii Sân-Mihaiului au încercat să intre în legătură cu tabăra de la Alibunar, pentru a trimite în sfârșit grănicerii în această tabără, însă aceștia îi resping categoric, ba chiar după șapte zile răsculații sârbi au pătruns încă o dată în Sân-Mihai, folosind și un tun și distrugând clădirile care au mai rămas. Se pare că la aceste devastări au participat și țărani din satele învecinate⁴⁶, „care au aprins întregul sat, astfel că doar biserica a fost cruțată”⁴⁷.

Populația Sân-Mihaiului și-a căutat adăpost în satele învecinate, unde a rămas întreaga vară a anului 1848 și, în astfel de condiții, și-a adunat roadele de pe câmp, neîndrăznind să intre în sat, deoarece trupele de la Alibunar i-au

⁴¹ *Ibidem*, nr. 115

⁴² Și nu „căpitanul național” Mihai Gremnaut, cum este specificat în *Monografia comunei Alibunariu* a lui Teodor Petrișor, p. 24. Această monografie, deosebit de importantă pentru cunoașterea unor detalii referitoare la evenimentele revoluționare din Alibunar, este publicată în anul 2005 și în versiunea în limba sârbă în editura Arhivelor Istorice din Panciova.

⁴³ După unii autori la 30 iunie (G. Popi, *Românii din Banatul sârbesc*, Panciova-București, 1993, p. 83; Mihovil Tomandl, *Istorija Pančeva*, Pančevo, 2003, p. 161)

⁴⁴ G. Popi, *op. cit.*, p. 83; Srećko Mileker, *Istorija Banatske vojne granice*, Pančevo, 2004, p. 151; P. Gătăianțu, P. Bagiu, *op. cit.*, p. 31

⁴⁵ M. Tomandl, *op. cit.*, p. 161

⁴⁶ Desigur din cele sârbești

⁴⁷ *Новине читалишта београдског*, Belgrad, 27, 1848, p. 237

hărțuit neîncetat. În această „bejanie”, sâmienții au ajuns „până la Cicidorf”⁴⁸. Despre evenimentele de la Sân-Mihai a fost încunoștiințat chiar și Kossuth, care, într-un discurs ținut la Pojun la 29 iunie/11 iulie, declară că „ne doare inima că în regiunile în care s-a declanșat răscoala au loc și anumite nenorociri, cum ar fi cea întâmplată la Sân-Mihai, la granița Torontalului”, dar că „fiecare răscoală este urmărită și de anumite nenorociri”⁴⁹. În legătură cu evenimentele tragice de la Sân-Mihai din vara lui 1848 tradiția orală a localnicilor încă mai vorbește și azi⁵⁰.

Prin aceste lupte de la Sân-Mihai a început războiul civil în Banat, care va dura mai bine de un an. Incluși, în cele mai dese cazuri, fără voia lor într-o tabără sau alta, românii bănățeni vor fi nevoiți să-și sacrifice viața și bunurile lor materiale pentru interese străine lor.

Iar în Monarhie, în urma înfrângerii Revoluției, s-a instaurat din nou absolutismul și reacțiunea. Totuși, popoarele din Monarhie au reușit ca în perioada următoare, mai ales după desființarea absolutismului, să poarte o luptă mai unită pentru realizarea drepturilor lor.

THE ROMANIANS IN THE WESTERN BANAT IN THE BEGINNING 1848' REVOLUTION

Summary

In the spring of 1848, the Habsburg Monarchy was caught up in revolutionary turmoil, which soon turned into a bloody civil war. The multiethnic character of Banat, which was a constituent part of the Habsburg Monarchy, also had its reflection in the participation of citizens of various nationalities in the events which were to follow. Among them, there were also Romanians who, in the western part of Banat, were forced to join one of the sides involved in the conflict (the Serbian Revolutionary Movement and the

⁴⁸ Radu Flora, *op.cit.*, p. 99

⁴⁹ *Грађа за историју српског покрета у Војводини 1848-1849*, 373, p. 481-483

⁵⁰ Panta Cebzan a consemnat de la bătrânul Gheorghe Paușer din Sân-Mihai câteva întâmplări, ce e drept povestite destul de confuz, pe care acesta le-a auzit din bătrâni și care se referă la soarta unor cetățeni ai satului în timpul acestor evenimente.

Hungarian Revolutionary Movement). The attitude of the Banat Romanians towards the events taking place in 1848, especially during the first months of the Revolution, favoured the Hungarian Revolutionary Movement. When speaking about the southwestern part of Banat, especially about the Military Border, the Romanians, willingly or not, joined the Serbian Revolutionary Movement, which meant warring against the Hungarians.

In small numbers, in the spring of 1848 a few Romanians participated in the rebellion in Kikinda on April 24th, in the council of border guards in Crepaja on April 15th and 16th; and in the May Parliament in Sremski Karlovci, held by the Serbian revolutionaries, several Romanians from the villages of western Banat were present.

However, the most dramatic events occurred in Uzdin and San-Mihai, villages which tried to oppose the Serbian District Council with its seat in Pancevo. The battles near San-Mihai signified in fact the beginning of the civil war in Banat

ASPECTE PRIVIND DEZVOLTAREA NAVIGAȚIEI DUNĂRENE ÎN SPAȚIUL ROMÂNESC (1829–1878)

*Gheorghe Bărbăntan**

Cuvinte cheie: navigație, comerț, Dunăre, Principatele Române

Keywords: navigation, commerce, Danube, Principautés Roumaines.

Întreaga istorie a neamului nostru este legată încă din antichitate de legendarul Istru, Phison, Danare, Donaris, Danubiu, Rio Divinia sau Dunăre, denumiri purtate de-a lungul timpului, leagănul formării multor popoare, culturi și civilizații. Pentru locuitorii din preajma sa, Dunărea a reprezentat o sursă de hrană, o cale de transport și comunicație și nu în ultimul rând un loc favorabil habitatului.

Încă din antichitate navigația și comerțul au fost vectorii dezvoltării regiunilor din preajma Dunării. Subliniind importanța acestor activități, Nicolae Iorga afirma: „Istoria comerțului nostru e o condiție necesară pentru a înțelege sub toate raporturile, în originea ca și în dezvoltarea sa, istoria neamului nostru însuși”¹.

Alături de poporul nostru, multe alte popoare, din antichitate și până în timpurile moderne, au căutat să folosească facilitățile și oportunitățile oferite navigației și comerțului de spațiul românesc al Dunării. Legenda spune că însuși zeul egiptean Osiris, în peregrinările sale prin lume, a ajuns cu circa 12 milenii în urmă și la Dunăre, atribuindu-i numele de Istros sau Ister². Istoricul grec Herodot menționează expediția de la 3712 î.H a faraonului Sesostris cel Mare care, urcând pe Istros, a supus locuitorii de pe ambele maluri, înființând colonii egiptene³. Mai târziu, fenicienii renumiți prin destoinicia lor în construcția corăbiilor și arta navigației, au pătruns în amonte de fluviul Phison, cum numeau ei Istrul, făcând un intens comerț cu populațiile riverane

* Școala *Pamfil Șeicaru*, Strada 1 Decembrie 1918, nr. 2, Orșova, e-mail: gheorghebarbant@ yahoo.com

¹ Nicolae Iorga, *Istoria comerțului românesc*, București, 1925, p. 5.

² *Enciclopedia României*, 1939-1943, vol.IV, București, 1943, p. 85.

³ *Ibidem*.

de pe ambele maluri și aceștia, în schimbul untdelemnului, vinului adus în amfore și a cositorului, încărcau cereale, miere și ceară de albine, pește, aur și sclavi. Prin înființarea coloniilor grecești de la Marea Neagră, comerțul primea un nou imbold. Coloniștii din Milet, cei ce întemeiaseră și Histria, ajung și la Dunăre, unde construiesc pe ambele maluri antrepozite fortificate, apărate de atacurile piraților. Ei au contribuit la întărirea schimburilor comerciale, în drumurile lor ajungând până în zona Porților de Fier.

Romanii, care aveau interese strategice, militare și economice în regiune, au fost primii care au încercat regularizarea navigației pe Dunăre, urmărind înlăturarea obstacolelor naturale care îngreunau circulația corăbiilor, în special în zona Porților de Fier. Romanii au realizat regularizarea, săpând în stâncă un canal pe malul drept (utilizabil până în anul 1895) și un baraj, în vremea împăratului Traian. Pentru apărarea granițelor imperiului și supravegherea navigației și comerțului, romanii au ridicat de-a lungul fluviului numeroase caestre și fortificații, mai ales în secolele II-III, dar fenomenul a fost prezent și în vremea Imperiului Bizantin. Romanii nu au neglijat nici facilitățile oferite de comerțul naval pe Dunăre, cercetările arheologice evidențiind existența unor amenajări portuare. Sursele istorice ne conduc la ideea că în timpul împăratului Traian a fost organizat și serviciul vamal al provinciei Dacia, iar pe frontiera dunăreană apar servicii vamale precum cele de la Dierna, Drobeta, Sucidava ș.a⁴.

După căderea Imperiului Roman, un rol însemnat în navigația și comerțul pe Dunăre revine Veneției și Genovei. Venețienii deschid comtuare la Pontul Euxin și Dunărea Inferioară și sprijină transportul de trupe și alimente al cruciaților, calea pe aici fiind mai sigură decât cea pe Marea Mediterană, străbătută permanent de pirați. Treptat, din secolul al XIII-lea locul venețienilor este luat de genovezi care, pe lângă comtuarele înființate la Pontul Euxin, urcă pe toată lungimea Dunării, organizând antrepozite pe ambele maluri, asigurând schimburile comerciale între diferitele regiuni ale fluviului. La Calafat, genovezii au organizat un șantier de reparații navale, iar unii istorici, cel dintâi fiind Bogdan Petriceicu Hașdeu, au emis ipoteza originii genoveze a Calafatului medieval⁵.

⁴ Dumitru Tudor, Mișu Davidescu, *Drobeta*, vol. II, 1976, p. 42.

⁵ Bogdan Petriceicu Hașdeu, *Istoria critică a românilor*, vol. I, București, 1875, p. 103.

În ciuda limitărilor impuse de poziția dominatoare a Imperiului Otoman, statele românești și-au constituit propriile lor flote comerciale sau de război, iar documentele vremii menționează calitatea construcțiilor navale românești.

De prin secolul al XV-lea navigația pe Dunăre începea de la gurile fluviului și urca până la Severin. În această perioadă navele maritime moldovenești ajungeau cu mărfuri și călători până la Gibraltar, dar și pe Dunărea de Jos, iar navele muntenești făceau un intens comerț pe Dunăre ajungând până la Porțile de Fier. După ocuparea cetăților de la mare și a Dunării de Jos de către turci, de flotele românești nu s-a mai pomenit aproape două secole.

După transformarea Ungariei în pașalâc, în urma luptei de la Mohács din anul 1526, cursul inferior și mijlociu al Dunării a devenit „râul împărătesc” al Sublimei Porți, iar Marea Neagră a fost transformată în „lacul otoman”. Strâmtoarele Bosfor și Dardanele au fost închise, schelele și porturile transformate în raiale militarizate, iar instaurarea monopolului comercial otoman și interdicțiile impuse navigației au afectat în mod considerabil activitatea comercială la Dunăre și Marea Neagră. Aceste noi realități au fost resimțite negativ în plan economic și de către statele românești.

Creșterea puterii Austriei și Rusiei, coroborată cu interesele celor două state în regiunea Dunării, vor determina schimbări importante în ceea ce privește regimul navigației pe Dunăre. Înfrântă deseori în războaie, Turcia va fi nevoită să facă concesii celor două state și în privința navigației dunărene. Multe din războaiele ruso-austro-turce de la sfârșitul secolului al XVII-lea și din cursul secolului al XVIII-lea au avut în vedere și asigurarea unui regim de liberă navigație pe tot cuprinsul Dunării. Războiul ruso-turc din anii 1828-1829 și Pacea de la Adrianopol, care punea capăt acestui război, au avut o deosebită însemnătate în liberalizarea navigației dunărene și în dezvoltarea comerțului liber, având importante urmări economice și pentru statele românești.

Un eveniment major, cu consecințe deosebite atât în plan politic cât și economic l-a reprezentat Pacea de la Adrianopol (azi Edirne, în Turcia) semnată de plenipotențiarilor ruși și turci la 2 septembrie 1829⁶. Aceasta stipula, printre altele, garantarea libertății navigației și comerțului pe Dunăre pentru toate statele riverane: Turcia, Rusia, Austria, Serbia, Moldova, Țara Românească; desființarea fortificațiilor turcești de pe malul stâng al Dunării; garantarea strictă a autonomiei Principatelor Române și administrarea

⁶ *Istoria României*, vol. III, București, 1964, p. 227-231.

acestora pe baza Regulamentelor Organice, cu prevederi moderne, favorabile dezvoltării agriculturii și comerțului intern și extern al Principatelor Române. Granița fluvială a Țării Românești se stabilea pe talvegul Dunării, șenalul navigabil devenea liber, iar ostroavele Banului, Șimian, Ostrovul Corbului și Ostrovul Mare din sectorul oltenesc, ca și altele până la Brăila, reveneau Țării Românești⁷. Arendarea acestora, ca și alte venituri obținute de către stat din utilizarea „Domeniului Dunării”, urmau a fi folosite pentru îmbunătățirea condițiilor de navigație⁸. Țările Române continuau să se bucure de deplina libertate a cultului, de o administrație națională independentă și o deplină libertate a comerțului⁹. S-a stabilit ca raialele de la Dunăre să fie restituite Principatelor. De-a lungul fluviului, Principatele primeau dreptul de a înființa cordoane de carantină. Aprovizionarea Constantinopolului, arsenalului și a garnizoanelor turcești de la Dunăre cu furnituri în natură a fost desființată.

Prevederile din Tratatul de la Adrianopol, favorabile dezvoltării navigației și comerțului, au fost completate cu dispoziții similare, cuprinse în Regulamentul Organic, pus în aplicare în 1831 în Țara Românească și 1832 în Moldova, el reprezentând cel mai important document adoptat în perioada ocupației ruse dintre anii 1828-1834.

Regulamentul Organic a reprezentat primul cadru legislativ important care făcea referire la organizarea porturilor și a instituțiilor aferente acestora. O prevedere deosebit de importantă a fost aceea care desființa toate vămile interne. De asemenea, el a legiferat și instituționalizat sistemul de carantină. Instituirea carantinelor a fost opera rușilor, care pe lângă scopul sanitar, a avut în vedere și unul politico-militar, căci prin înființarea carantinelor aveau pretextul de a-și prelungi șederea în Principate și în același timp de a supraveghea mișcarea rivalilor de peste Dunăre¹⁰.

Carantina a reprezentat o modalitate de a estompa pătrunderea și răspândirea în țară a unor epidemii, între care cele de ciumă și holeră au constituit cea mai mare amenințare. Dezvoltarea porturilor și a comerțului

⁷ *Ibidem*.

⁸ Direcția Județeană Arhivelor Naționale Dolj, fond *Prefectura județului Dolj*, dosar 17/1834, f. 6-8, 19-24, 31-35 (în continuare DJANDJ).

⁹ D.A. Sturdza, C. Golescu Vartic, *Acte și documente relative la istoria renascerei României*, vol. I, București, 1900, p. 62.

¹⁰ N. Jianu, T. Netta, *Monografia sanitară a Turnu-Severinului și județului Mehedinți (1833-1933)*, Turnu-Severin, 1935, p. 2.

a sporit traficul de mărfuri și pasageri în spațiul românesc, înlesnind astfel și pătrunderea unor astfel de epidemii, aduse dinspre Orient și Peninsula Balcanică. Proliferarea lor a fost favorizată și de multele războaie, al căror teatru de desfășurare a fost deseori spațiul românesc și care aduceau cu sine boală, mizerie și ruină. Dezvoltarea unor centre tot mai aglomerate pe marginea Dunării, creșterea continuă a traficului de mărfuri și călători au determinat și adoptarea unor măsuri sanitare mai drastice pentru a preveni epidemiile. Încă din 1812, din timpul „ciumei lui Caragea”, la punctele de frontieră de pe Dunăre s-au organizat servicii de carantină. În 1829 izbucnește o puternică epidemie de ciumă în București, Iași și în alte 13 târguri și 300 de sate¹¹, considerată ultima epidemie de ciumă din Țările Române¹². Dacă prin măsurile sanitare luate epidemiile de ciumă au fost stopate, cele de holeră au continuat să creeze probleme și în perioada următoare. Astfel, în 1831, prin portul Galați a pătruns holera, care a provocat moartea a 20.218 persoane, în pofida măsurilor sanitare adoptate¹³. Epidemii de holeră s-au declanșat și în anii 1848, 1863 (provocând peste 20.000 de morți), 1910, 1911 și 1916¹⁴.

Regulile de carantinare au fost stabilite în capitolul VI al Regulamentului Organic. Ele pot fi rezumate astfel: după verificarea actelor persoanei respective și chestionarea asupra motivului sosirii în țară, i se întocmea un „tacrir”, urmând a fi supus vizitei medicale. Dacă era declarat sănătos, i se lua hainele, actele și banii pentru dezinfecție, iar călătorul trebuia să-și spele corpul, după care se îmbracă în hainele carantinei și era cazat într-o cameră timp de patru zile. Dacă în acest timp călătorul nu era suspect de nici o maladie, în a cincea zi primea hainele, banii, actele și un bilet de sănătate fiind liber să intre în țară¹⁵. Sistemul de dezinfecție al carantinei consta în spălarea cu apă a diverselor categorii de mărfuri, îmbăierea scrisorilor în oțet sau în alte substanțe presupuse a avea o acțiune purificatoare, iar, mai târziu, trecerea lor prin cuptor sau fumigație cu vapori. Scrisorilor purificate li se aplica ștampila

¹¹ *Enciclopedia României*, 1939-1943, vol. III, București, 1940, p. 89.

¹² N. Jianu, T. Netta, *op. cit.*, p. 1.

¹³ *Drept internațional fluvial. Culegere de studii*, București, 1973, p. 127.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Regulamentul Organic*, Secția a III-a, București, 1847, p. 189.

carantinei¹⁶. Pe toată perioada izolării, care varia între 4 și 24 de zile, era interzisă persoanelor respective orice comunicație cu cei dinafară¹⁷.

Disconfortul produs de regimul de carantină a fost plastic redat de marele scriitor Hans Christian Andersen care, supus fiind unui astfel de regim pe când vizita Orșova, îl compara cu „un fel de exercițiu de a te obișnui cu traiul prins într-o plasă”, despre care „poate fi amuzant să citești sau să auzi, dar să nu trăiești cu adevărat acolo !”¹⁸.

Dacă din punct de vedere sanitar carantinele au reprezentat un factor pozitiv, din punct de vedere comercial ele au fost o frână datorită metodelor greoaie și îndelungate. Scriitorul german Adalbert Müller făcea referire la severitatea regimului de carantină din Valahia; de asemenea, sugera că regimul de carantină perturba circulația mai rapidă a vapoarelor pe Dunăre¹⁹. La întârzierile provocate de regimul carantinei se adăugau dificultățile de navigație, care făceau, de exemplu, ca o călătorie de la Turnu- Severin la Brăila să dureze 3–4 săptămâni.

Oportunitățile oferite de Tratatul de Adrianopol au sporit eforturile pentru dezvoltarea și organizarea navigației naționale. De altfel, încă din anul 1829 „Sublima Poartă” recunoștea Principatelor Române dreptul de navigație cu nave proprii pe Dunăre, în anul 1833 li se acorda dreptul de pavilion național, iar în anul 1837 dreptul de navigație a navelor sub pavilion național pe Marea Neagră și trecerea prin strâmtori în Marea Mediterană. În virtutea noilor drepturi dobândite, hatmanul Alexandru Vilara, a comandat la Giurgiu construirea și armarea unei corăbii, fapt relatat în jurnalul secretariatului Principatului Țării Românești din 29 octombrie 1834²⁰. În același an, o altă corabie românească, proprietatea lui Barbu Știrbei, transporta doage la Marsilia²¹. În fine, în anul 1857 apare pe apele noastre prima navă românească acționată de forța aburului. Era un remorcher construit la Șantierul naval Neuberg–Kloster din Viena, botezat „Prințul Conachi Vogoride”.

¹⁶ G. Banu, *Sănătatea poporului român*, București, 1935, p. 46.

¹⁷ *Din istoria luptei antiepidemice în România*, București, 1972, p. 230.

¹⁸ Constantin Juan Petroi, *Călători străini prin Banatul de Sud*, Timișoara, 1999, p. 28-31.

¹⁹ Fragmente din scrierile acestuia sunt preluate în *Monografia sanitară...*, p.12

²⁰ *RA*, nr. 1, 1997, p. 90-92.

²¹ Constantin C.Giurescu, Dinu C.Giurescu, *Istoria românilor*, ediția a II-a, București, 1975, p. 575.

Pacea de la Adrianopol și Regulamentele Organice au reprezentat un stimul pentru întemeierea porturilor moderne românești de la Dunăre. Imediat după Pacea de la Adrianopol, în 1830, luau ființă porturile Brăila și Giurgiu, iar în 1836 se întemeia portul Galați²². În zona oltenească a Dunării s-au întemeiat, de asemenea, mai multe orașe cu statut de porturi, cele mai importante fiind Turnu-Severin în 1833²³, Calafat în 1855²⁴ și Bechet în 1873²⁵.

Epocă de mari reforme, perioada domniei lui Al. I. Cuza s-a dovedit propice și pentru dezvoltarea porturilor dunărene. În anul 1862 „Monitorul” publica un regulament de navigație pentru marina comercială a Principatelor Române, iar la 18/30 noiembrie 1863 se promulga legea în virtutea căreia porturile dunărene erau autorizate să încaseze 0,5% din valoarea mărfurilor exportate și importate, în vederea dotării lor, ulterior adăugându-se și taxa de cheiaj²⁶. În ce privește asistența polițienească, judiciară și tehnică, în legătură cu navigația și personalul navigant, încă de la 1862 în acel regulament se vorbește de Căpităniile de Porturi, care erau puse sub administrația Ministerului Afacerilor Externe. În decretul lege din 16 martie 1874 pentru organizarea Ministerului Afacerilor Externe se prevedea la articolul 30 că „Administrațiunea marinei mercantile depinde de Ministerul Afacerilor Externe, iar serviciul porturilor face parte din această administrație”²⁷. În articolul 32 din aceeași lege se prevedea instituirea de căpitănatate în următoarele porturi: Brăila, Galați, Ismail, Severin, Giurgiu, Oltenița, Bechet și Calafat²⁸. Potrivit articolului 31 din legea organică a Ministerului Afacerilor Externe erau prevăzute atribuțiile căpitanilor de port²⁹. Acestora le era încredințată și poliția porturilor dunărene. Potrivit articolului 43 al legii din 7 aprilie 1872,

²² *Enciclopedia României*, vol. III, p. 89.

²³ Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Mehedinți, fond *Primăria orașului Turnu-Severin*, dosar 1/1833, f. 1-2 original și copie (în continuare DJANMH)

²⁴ *AO*, anul I, ianuarie 1922, p. 21-22.

²⁵ Actul de întemeiere a fost publicat de B. Boerescu în *Codicele Române (Colecțiune de toate legile)*, București, 1873, *Apendice la Codicele Române după ordine cronologică*, anii 1873-1874, p. 88.

²⁶ Al. Cebuc, C. Mocanu, *Din istoria transporturilor de călători în România*, București, 1967, p. 187

²⁷ B.Boerescu, *op.cit.*, p. 25.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Ministerul Afacerilor Externe, *Regulament relativ la Poliția porturilor și malurile dunărene ale României*, București, 1879, p. 26.

relativă la organizarea puterii armate, paza frontierelor era asigurată de către regimentele de dorobanți din armata teritorială³⁰. În porturile unde nu erau instituite căpităni, comandantul companiei de frontieră îndeplinea atribuțiile căpitanului de port³¹.

Dezvoltarea porturilor, a comerțului, au fost factori decisivi în renașterea vieții urbane în regiunile din apropierea Dunării. În locurile în care odinioară întâlneam modeste așezări rurale, în parte depopulate, au apărut în epoca modernă orașe noi, cu un ritm accelerat de creștere a populației. Statistica ne arată că între anii 1859–1899, orașul Turnu-Severin a înregistrat o rată de creștere a populației de 143%, iar orașul Calafat de 53%, în condițiile în care creșterea medie anuală se cifra la 37%³². Oportunitățile oferite au atras în regiune și numeroși străini, așezarea lor fiind deseori facilitată chiar de către domnia țării³³. Nicolae Iorga vorbește despre un proces de „românizare” a orașelor, cu excepția celor construite după Tratatul de la Adrianopol, care așteptau popularea lor imediată cu locuitori; astfel, în orașe precum Brăila, Giurgiu, Turnu-Măgurele și Turnu-Severin burghezia străină, de origine bulgărească sau grecească, s-a apărat mai bine împotriva „românizării”³⁴. Unul din principalele fenomene sociale ale epocii imediat următoare Tratatului de la Adrianopol și adoptării Regulamentelor Organice (1831-1832) a fost explozia demografică a populației Principatelor, îndeosebi a celei locuind în câmpia Dunării. Desființarea raialelor turcești, a căror prezență făcuse imposibilă exploatarea economică a bogatei zone de câmpie, a deschis sudul Principatelor agriculturii, iar Dunărea, comerțului cu grâne³⁵.

Principalii factori care au favorizat dezvoltarea navigației pe Dunăre în această perioadă au fost însă de ordin economic. Cererea masivă de produse agro-alimentare manifestată atât în zona Europei Centrale, mai ales centrele din bazinul superior al Dunării, cât și în zona Mării Negre–Egee–Mediterraneană

³⁰ B. Boerescu, *op.cit.*, p. 209.

³¹ *Regulament relativ la Poliția Porturilor și malurilor dunărene ale României*, p. 25-26.

³² *Geografia Văii Dunării Românești*, București, 1969, p. 203.

³³ De exemplu la 10 iunie 1836, Alexandru Dimitrie Ghica voievod întărește hotărârea Obicinuței Obștești Adunări de a da dreptul străinilor, după regula statornicită la Brăila să aibă lucruri ohabnice în Noul Oraș Severinul, vezi N. Chipurici, T. Rățoi, *Documente ale municipalității severinene (1833-1874)*, vol. I, Craiova, 2005, doc. nr. 7, p. 67-68.

³⁴ N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, București, 1985, p. 700.

³⁵ V. Georgescu, *Istoria românilor*, București, 1992, p.133.

Orientală a dus la creșterea prețurilor și stimularea producătorilor pentru a investi și produce cereale și produse animaliere pentru export pe calea favorabilă și ieftină a navigației pe Dunăre³⁶. Acest fapt determină marii proprietari agricoli să renunțe la metodele tradiționale de exploatare a pământului, să se adapteze cerințelor moderne și să-și orienteze producția spre economia de piață.

Pe lângă factorii interni au intervenit și alții externi, care au favorizat dezvoltarea navigației și comerțului în spațiul românesc al Dunării. Un astfel de factor a fost interesul Austriei de a-și extinde influența în zona Dunării de Jos, în ciuda unei politici obstrucționiste din partea Rusiei. Dacă interesul Austriei a fost preponderent economic, cel al Rusiei era mai mult politic, dar nu excludea și realizarea unor interese comerciale. Acest fapt rezultă și dintr-o destăinuire a lui Pavel Kisseleff: „Eu mă silesc mai ales să câștig pentru Rusia bogățiile acestor țări, prin legături comerciale, să supun pe moldoveni și pe valahi obiceiurilor și regulilor noastre”³⁷.

Unul dintre interesele Austriei era acela de a avea debușeu economic de aprovizionare și desfacere la sud de Carpați pe cursul Dunării, cel mai favorabil culoar de transport în acea perioadă³⁸. Considerăm că față de interesele strategice și geografice ale acestei mari puteri, despre care s-a scris atât de mult³⁹, mai important de subliniat pentru tema noastră este constatarea interesului economic al întreprinzătorilor austrieci. Acesta constă în: valorificarea înzestrării tehnice și organizaționale superioare în domeniul navigației și în aval de zona Porților de Fier; accesul la produse ieftine (în principal cereale), cu grad ridicat de rentabilitate, de pe piața românească din zona Olteniei; desfacerea produselor industriale de proveniență de la Viena sau din alte centre⁴⁰; plasarea de agenți de influență economică (apoi și politică) în aceste centre comerciale de la Dunăre, toate aceste tendințe concurând la dezvoltarea navigației și comerțului pe Dunăre.

Pe lângă creșterea influenței în regiunea Dunării de Jos, un obiectiv vizat de politica austriacă a fost și acela de a avea drum deschis spre piețele comerciale ale Orientului, mult timp puțin accesibile Austriei, fie datorită

³⁶ *Istoria comerțului în sud-vestul României în secolele XVIII-XIX*, Craiova, 1999, p. 172-216.

³⁷ I. Lupaș, *Istoria unirii românilor*, Cluj, 1937, p. 232.

³⁸ N. Chipurici, M. Măneanu, *Îndrumător în Arhivele Statului județul Mehedinți*, vol. I, București, 1974, p. 55-56.

³⁹ G. Netta, *Cercetări economice asupra regiunii Orșova-Severin*, București, 1923, p. 58-61.

⁴⁰ *Ibidem*.

politicii restrictive a Imperiului Otoman, fie datorită câștigării acelor piețe de comercianți occidentali, aflați în legături privilegiate cu statul otoman. O cale de pătrundere către Orient o va reprezenta zona dunăreană a Porților de Fier, care devine în timp și placa turnantă a comerțului românesc cu spațiul austro-ungar. Încă din timpul ocupației austriece a Olteniei (pe care o numeau „Valahia Mică”) din anii 1718–1739, apar diferite proiecte ce vizau unele oportunități comerciale sau strategice. De altfel, Severinul devenise o țintă a austrieților încă după Pacea de la Passarowitz (1718), când a existat un proiect al acestora de înființare în Câmpia Severinului a unui oraș cu numele de Carapolis⁴¹. Chiar dacă proiectul nu a fost finalizat, interesul Austriei a rămas și se va manifesta și după întemeierea orașului modern Turnu-Severin. În această perioadă, în ciuda politicii obstrucționiste a Rusiei, Austria nu va renunța la ideea expansiunii sale economice și politice spre Orient. În acest context, stăpânirea Severinului devine pentru austrieți un factor cheie, care le deschidea accesul către piețele orientale, contrar intențiilor lui Pavel Kisseleff, ctitorul noului oraș, care vedea în acesta un mijloc de contrabalansare a politicii de expansiune a Austriei în aval de Porțile de Fier.

Încă de pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea austrieții au alcătuit documentații cu privire la oportunitățile de navigație și comerț în zona Dunării și a Mării Negre. Prima încercare a unei călătorii de probă pe Dunărea încă neregularizată de-a lungul celei mai mari părți a cursului ei de la est de Belgrad s-a făcut în anul 1777 și, cu această ocazie, a avut loc o cercetare a fluviului și a țărilor riverane, în atenția austrieților intrând și Principatele Române. În timpul cercetărilor efectuate de-a lungul Dunării, austrieții au constatat și dificultățile de navigație existente în zona Porților de Fier. Studii de amenajare a Dunării și de îmbunătățire a navigației și siguranței sale în acest sector au fost făcute încă din anul 1778 de către căpitanul austriac Lauterer, dar primele încercări de înlăturare a obstacolelor din acest sector al fluviului și de realizare a unui canal cu ecluze la Porțile de Fier (între Vârciorova și Gura Văii, zona cea mai periculoasă) au avut loc în al patrulea deceniu al secolului al XIX-lea, când au fost și abandonate. Primele studii au fost făcute de inginerul maghiar Paul Vasárhelyi în 1832, sub conducerea căruia s-au făcut spargerii în stâncă în sectorul Izlaz–Geben. Expansiunea economică austriacă a fost

⁴¹ M. Butnariu, *Monografia municipiului Drobeta Turnu-Severin*, Drobeta Turnu-Severin, 1998, p. 75.

favorizată și de mijloacele financiare de care dispunea și care i-au permis să exploateze progresele din știința și tehnica navigației. Anul 1807 a rămas în istoria navigației ca începutul acționării mecanice a navelor, prin inventarea de către Fulton a motorului cu aburi și experimentarea lui în America pe vaporul „Clermont”. În anul 1812, această invenție este adoptată de englezi pentru flota ce au înființat-o pe fluviul Clyde, în Scoția, generalizându-se apoi pe celelalte fluvii ale Angliei și ale țărilor apusene ale Europei precum și pe coastele maritime ale acestor țări. În 1820 au loc pe Dunăre primele încercări de navigație cu vase acționate de forța aburului, însă fără rezultate convingătoare. Doi englezi, Andrews și Pichard, după ce au studiat problema navigației pe Dunăre, cu aprobarea împăratului austriac, construiesc prima navă cu aburi de pe Dunăre în anul 1829, fiind botezată „Frantz I”, iar în același an lua ființă prima societate de navigație cu aburi pe Dunăre: Erste Privilegirte Osstereichische Donau Dampfschiffahrts Gessellschaft, pe scurt D.D.S.G, cu sediul la Viena, având ca atribuții organizarea de linii de transport de mărfuri, pasageri și poștă pe Dunărea Mijlocie și Inferioară, pe Marea Neagră și Marea Mediterană. De altfel, actul de întemeiere prevedea obligativitatea deschiderii a două noi linii. Una urma să stabilească legătura cu Dunărea de Jos și gurile ei, atingând și deservind porturile românești, alta, care să ducă pavilionul austriac în apele Levantului făcând legătura traficului de la gurile Dunării cu Istanbulul și porturile Asiei Mici. Întemeierea societății era și pe placul cancelarului Metternich, acesta văzând în buna organizare a navigației pe Dunăre mijlocul cel mai indicat pentru a spori și întări la Dunărea de Jos influența Imperiului Habsburgic în lupta cu veleitățile slave. Această idee avea și susținerea Ungariei, în special prin intermediul contelui Szécheny⁴².

Din relatările vremii aflăm despre beneficiile unei călătorii cu vapoarele cu aburi. O apreciere admirativă despre confortul și viteza oferite de navele de pasageri acționate de forța aburului o întâlnim menționată în „Gazeta de Transilvania: „Oricine află o deosebită plăcere călătorind cu un vas cu aburi. Vasele sunt elegante, mari și peste mare, merg foarte iute, spre pildă: drumul care se face cu cai buni, mânați bine, în trei zile, acela cu un vas cu aburi se face într-o zi, de la cinci ceasuri dimineața până la opt seara. Dar se poate și mai curând”⁴³.

⁴² C. I. Băicoianu, *Dunărea – privire istorică, economică și politică*, București, 1915, p. 40.

⁴³ *GT*, nr. 44 din 29 oct. 1837, p. 174-175.

În 1834 D.D.S.G a hotărât ca vaporul „Argo” să facă cursele pe Dunărea de Jos cu expresa destinație a coastei „Valahiei”, iar vasul „Maria Dorothea” urma ruta Smirna–Constantinopol. La bordul acestui vas se va afla și sultanul Mahmud al II-lea, acesta intrând pe la gurile Dunării și urmând cursul fluviului până la Orșova⁴⁴. Tot până la Orșova va ajunge, mai târziu, marele scriitor Hans Christian Andersen, aflat într-o călătorie pe Dunăre. În 1838 D.D.S.G introduce primul vapor cu schelet de fier, inovație realizată în tehnica construcțiilor nautice pe Dunăre. S-au introdus apoi remorchere și șleperi, destinându-se astfel pentru prima oară pe Dunăre vase speciale pentru transportul călătorilor, a mărfurilor și vitelor⁴⁵. După întemeierea D.D.S.G s-a trecut la organizarea serviciului de navigație și în aval de Porțile de Fier cu schele și agenții în toate porturile dunărene și care reprezentau realizări concrete ale Austriei în lupta sa de consolidare a influenței în bazinul Dunării de Jos⁴⁶.

Inițial, austriecii au stabilit sediul Agenției Vapoarelor la Schela Cladovei (unde se afla și prima staționare la ieșirea din sectorul Porților de Fier), transferat în 1851 la Turnu-Severin, unde au înființat un port al orașului și un mare șantier naval, acesta din urmă intrând în funcțiune încă din timpul iernii 1857-1858⁴⁷. În șantierul naval se vor executa lucrări de reparații la un mare număr de vase, printre acestea se va afla și vasul princiar român „Ștefan cel Mare”, cu o istorie interesantă⁴⁸. În anul 1864 Departamentul de Război a comandat la Casa Meyer din Linz o navă cu zbaturi și vele, botezată „Ștefan cel Mare”. Nava a fost comandată la început de căpitanul Carale. La 18 martie 1867, la 5 mile în aval de Cernavodă, când se întorcea din prima sa călătorie, a intrat în coliziune cu vaporul Societății D.D.S.G. „Szécheny”, scufundându-se. Ranfulată de Societatea D.D.S.G, este remorcată și dusă la Șantierul Naval din Turnu-Severin, urcată pe cală și reparată, apoi trimisă la Șantierul Naval din Budapesta pentru revizia mașinilor. Reintră în circulație pe Dunăre în 1868 ca iaht princiar, fiind folosit de Casa princiară în mai multe rânduri. În luna noiembrie 1868, principele Carol I împreună cu guvernatorul

⁴⁴ C. I. Băicoianu, *op.cit.*, p. 40.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ Ion Ionescu de la Brad, *Agricultura română în județul Mehedinți*, București, 1868, p. 748-752.

⁴⁷ N. Chipurici, *Șantierul de construcții navale Turnu-Severin*, în *RA*, XV, 1966, 2, p. 19.

⁴⁸ DJANMH, fond *Șantierul Naval Turnu-Severin*, dosar 3/1932, f. 55.

din Rusciuk, Sabri Paşa, au făcut o călătorie pe Dunăre. În 1869, au loc alte două călătorii: una de la Oltenița la Sulina și a doua pe traseul Giurgiu-Turnu-Severin-Baziaș. Până în 1875 face numai călătorii oficiale la Budapesta și Viena. În anii 1877-1878, a fost pusă sub comanda Marinei Militare Române, fiind folosită ca puitor de mine, transportator de trupe și material de război. A mai fost utilizată în câteva călătorii oficiale după război, apoi a fost preluată din nou de Marina Militară pentru exerciții militare și chiar ca remorcher. Datorită manevrabilității sale greoaie, în anul 1893 a fost dezafectată și transformată în ponton cazarmă pentru marinarii militari.

În timpul războiului din anii 1877-1878 activitatea Șantierului Naval din Turnu-Severin se întrerupe; șantierul se închide, o mare parte a lucrătorilor sunt concediați, iar un număr restrâns al acestora împreună cu vasele au plecat la Orșova. De altfel, nu era pentru prima oară când evenimentele militare au afectat în mod serios navigația pe Dunăre și activitățile aferente acesteia. Astfel, în perioada 1853-1855, în timpul războiului ruso-turc, operațiunile militare și dislocările de trupe din sectorul Calafat-Turnu-Severin au adus importante prejudicii navigației în zonă. De asemenea, intrarea în țară a trupelor austriece și organizarea lagărului militar de pe platoul Cerneților (la „Tunari”) pentru supravegherea Dunării și comunicațiilor spre Orșova, Craiova⁴⁹, măsurile luate pentru aprovizionarea trupelor și asigurarea comunicației rapide cu eșaloanele de comandă din Banat au prilejuit organizarea de curse speciale de vase, care acostau în zona ruinelor piciorului Podului lui Traian, în care scop s-au făcut și unele lucrări de amenajare a malului stâng și albiei fluviului. Între acestea, pirotehniștii austrieci au aruncat în aer patru dintre pilele (picioarele) podului antic construit de romani la Drobeta și care acum împiedicau navigația vaselor cu aburi în perioadele de secetă.

Facilitățile comerciale oferite austriecilor de către autoritățile românești⁵⁰ au contribuit la dezvoltarea D.D.S.G. Societatea austriacă de navigație a înregistrat o creștere considerabilă, ajungând în anul 1853 să posede un capital de 18 milioane de florini și 60 de vapoare, iar pentru anul 1857 – după Victor Duruy – 30 milioane de florini și 500 de vase, cele mai multe din fier⁵¹.

⁴⁹ C. Pajură, D. T. Giurescu, *Istoricul orașului Turnu-Severin (la centenar)*, Turnu-Severin, 1933, p. 67.

⁵⁰ De exemplu autoritățile Țării Românești au scăzut tariful vamal de 5% fixat în 1843 la 3% pentru schimbul comercial cu Austria

⁵¹ Ion Ionescu de la Brad, *op.cit.*, p. 780.

Un moment important pentru dezvoltarea navigației dunărene l-a reprezentat reglementările Tratatului de Pace de la Paris din 1856 privind regimul de navigație pe acest fluviu și care stabilea reguli ferme și o mai mare siguranță în tranzitul pe Dunăre. După 1856 s-a constatat o creștere continuă a traficului pe Dunăre, sporirea cantităților de mărfuri și a numărului de pasageri. Astfel, statistica statului înregistra pentru anul 1861, în porturile din zona Olteniei, operarea a 1420 de vase (1019 cu vâsle și 401 vapoare) cu un deplasament de 195 tone și 12.076 marinari⁵². Acest fenomen se amplifică după 1875 ca urmare a aplicării Convenției Comerciale dintre România și Austro-Ungaria care, în pofida consecințelor negative pentru producția industrială românească, a condus la sporirea substanțială a cantităților de produse cerealiere și animaliere transportate pe Dunăre în amonte spre Orșova, Budapesta și Viena⁵³.

Afluxul de mărfuri a sporit și ca urmare a construirii unor șosele naționale modernizate, dar și a căii ferate Vîrciorova-Turnu-Severin-Craiova-Pitești-București inaugurată în anul 1873. Acest proiect al construcției căii ferate a trezit interes și din partea Austro-Ungariei. Prin convențiunea încheiată la 19 mai 1874 se avea în vedere legarea liniilor ferate române cu cele austro-ungare pe la punctele de frontieră Vîrciorova și Predeal⁵⁴.

În concluzie, putem afirma că perioada cuprinsă între Tratatul de la Adrianopol și Războiul de Independență a fost una favorabilă dezvoltării navigației dunărene în spațiul românesc. La această situație au concurat atât factori interni cât și externi. Dintre factorii externi mai importanți menționăm: Tratatul de la Adrianopol din 1829, Tratatul de Pace de la Paris din 1856 sau politica unor state, în special a Austriei, care urmărindu-și obiectivele de expansiune economică (dar și politică) spre Dunărea de Jos și Orient, a sprijinit dezvoltarea navigației dunărene. Dintre factorii interni amintim: întemeierea și organizarea porturilor, adoptarea unei legislații care favoriza dezvoltarea acestora și constituirea instituțiilor necesare bunei lor funcționări, adoptarea unor măsuri pentru îmbunătățirea bazei tehnice a navigației etc. De asemenea, dezvoltarea navigației a avut consecințe pozitive asupra evoluției generale a societății din spațiul românesc, potențând noi perspective în plan

⁵² *Analele statistice pentru cunoscința părții muntene a României*, an III, 1862, nr. 9-12, p. 116.

⁵³ DJANDJ, fond *Prefectura județului Dolj*, dosar 15/1876, f. 22-26; 2/1877, f. 8.

⁵⁴ B. Boerescu, *op.cit.*, p. 254.

economic și social. Coroborat cu prevederile Tratatului de la Adrianopol, principalul aspect potențat a fost cel economic, descătușat ca urmare a desființării monopolului comercial otoman și asigurarea unui comerț liber la Dunăre și Marea Neagră. Comerțul a fost puternic stimulat, cel mai favorizat fiind cel cerealier, care devine treptat predominant. Alte fenomene potențate în dezvoltarea lor au fost: economia de piață și modernizarea sistemului de exploatare a proprietăților agricole; formarea unei clase burgheze românești având ca sursă primară comerțul; explozia demografică și renașterea vieții urbane în zonele din preajma Dunării; intensificarea relațiilor comerciale cu alte state.

Au existat însă și unii factori care au îngreunat dezvoltarea și desfășurarea navigației dunărene în spațiul românesc. Sistemul de carantină aducea mari întârzieri în circulația navelor. Războaiele au adus, la rândul lor, prejudicii navigației în zona Dunării. Unele incoerențe legislative și lipsa de capital au creat dificultăți în dezvoltarea infrastructurii portuare. Inexistența unei societăți naționale de navigație cu o proprie bază navală determina statul român la închirieri, mai ales din Ungaria, la costuri uneori foarte ridicate. Nu în ultimul rând, navigația dunăreană s-a confruntat cu existența unor obstacole naturale care afectau circulația navelor, în special în zona Porților de Fier, problema navigabilității în această zonă fiind și în atenția organismelor internaționale.

ASPECTS REGARDING THE NAVIGATION DEVELOPEMENT IN ROMANIAN TERRITORY (1829-1878)

Summary

Eventually, we can affirm that the period between the Treaty of Adrianopol and the Independence war was propitious to the development of navigation on the Danube in the Romanian part. Both external and internal factors concurred to this situation. The most important external factors are: the Treaty of Adrianopol in 1829, the Peace Treaty of Paris in 1856 or the politics of some states, especially Austria, which following its economical and political expansion objectives towards the Lower Danube and the east,

indirectly helped the development of navigation in the Danube zone. Some of the internal factors are : the built and organization of ports, adopting a legislation which favorites the development of the ports an the consecration of the institutions which were necessary for a good operating of the ports, adopting measures for the improvement of the technical basis of navigation, etc.

Also, we must say that the development of navigation had positive consequences regarding the general evolution of the society from the Romanian territory, offering new perspectives in both economical and social departments. Related to the main aspects of the Treaty of Adrianople, the main potentate idea was the economical one, which appeared as a result of the abolition of Ottoman trade monopole, and assured free trade on the Danube and the Black Sea. Commerce was powerfully stimulated; the most important being the cereal department, which slowly becomes predominant. Other notable events regarding their development were: the market economy and the modernization of the agricultural properties exploit system, the formation of a Romanian bourgeois class, with commerce as it's primary source, the demographical rise an the rebirth of urban life in the region near the Danube, and the intensification of commercial relationships with other states.

There have been also some factors which acted as a burden for the development and unfolding of navigation in the Danube region of the Romanian territory. The quarantine system brought great delays to the circulation of ships. Wars also acted as a negative factor to the navigation in the Danube region. Some legislative errors and lack of capital created difficulties for the development of the infrastructure of ports. The lack of existence of a national navigation society with its own naval base determined the Romanian state to use renting procedures, mostly to Hungary, which ended up sometimes with very high prices. In the end, the Danube navigation confronted with natural obstacles, which interfered with the circulation of the ships, especially in the Iron gates region, were the problem was so big that in entered in the attention of international organizations.

DR. H.C. AUGUSTIN PACHA (1870-1954). SUCCINT EXCURS BIOGRAFIC AL PRIMULUI EPISCOP ROMANO-CATOLIC DE TIMIȘOARA

*Claudiu Călin**

Cuvinte-cheie: episcop, Dieceza Timișoara, dom, șvabi bănățeni

Schlüsselworte: Bischof, Diözese Temeswar, die Domkirche, Banater Schwaben

Fiu al diecezei sale, episcopul Dr. Augustin Pacha a văzut lumina zilei într-o familie de șvabi bănățeni din localitatea Măureni (Moritzfeld / Móriczföld), la de 26 noiembrie 1870¹, fiind penultimul dintre cei 13 copii. Părinții săi au fost Marian Pacha (1830-1882), de profesiune pantofar și Elisabeth Pacha (1832-1931), născută Halsdorfer, căsătoriți la Măureni în 17 iulie 1849.

Familia: originile și așezarea în Banat

Spița paternă este originară din Boemia, localitatea Petersdorf (azi Hraničné Petrovice în Republica Cehă), de unde membrii ei au emigrat în Banat la mijlocul secolului al XIX-lea. Pe filiație maternă, familia își are obârșia din zona orașului Trier (în Germania actuală), de unde au fost colonizați în Banat la sfârșitul secolului al XVIII-lea². Majoritatea fraților săi nu vor atinge vârsta maturității, părăsind această lume la vârste încă fragede, unici supraviețuitori

* Episcopia Romano-Catolică de Timișoara, Arhiva Diecezană Romano-Catolică de Timișoara (Archivum Dioecesanum Timisoarense), Timișoara, Strada Augustin Pacha, nr. 4, e-mail: duratti2002@yahoo.de.

¹ *Archivum Dioecesanum Timisoarense*, Fond: *Episcop dr. h.c. Augustin Pacha [Ep.A.P]*, Dosar cu documente privind familia, Certificat de botez eliberat la Măureni, la 3 iulie 1893 pe numele Augustin Pacha, de către parohul locului, pr. Farkas György (în continuare ADT).

² Anton Peter Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Marquartstein, 1992, p. 1405.

ai copilăriei fiind doar două surori și un frate, ultimul - Ștefan Pacha, devenit la rândul său preot și abate titular³ de Timișoara-Fabric.

După această succintă prezentare a originii, membrilor și rudelor familiei episcopului Pacha, să încercăm, în cele ce urmează, să intrăm mai în amănunt în trecutul acestei familii, în același timp simple și totuși atât de ilustre prin fiii pe care i-a dăruit și prin înrudirile pe care și le-a stabilit.

Pe linie paternă informațiile existente despre familia Pacha sunt într-o oarecare măsură mai detaliate. Bunicul, Anton Pacha a fost simplu țăran în Petersdorf, Boemia, o mică localitate în apropiere de Königgrätz (azi în cehă: Hradec Králové, în latină *Grecz Reginae*). Într-un document eliberat de parohia romano-catolică din Petersdorf cu privire la familia bunicului episcopului Pacha, aflăm următoarele: Anton Pacha este fiul lui Franz Pacha, primar (*Dorfrichter*) în Petersdorf și a soției acestuia Klara, născută Lux. Este de religie romano-catolică. Ziua și anul nașterii sale sunt: 2 martie 1786 în Petersdorf, la casa cu nr. 115. S-a căsătorit cu Theresia Wagner la 18 mai 1815. Alte date despre bunic nu se mai cunosc.

Bunica episcopului, pe linie paternă, a fost Theresia, fiica lui Josef Wagner, țăran din Petersdorf, numărul 76, și a soției sale Anna (aceasta din urmă fiind fiica lui Johann Steiner din Neudörfel)⁴. Theresia era și ea de religie catolică, fiind născută aproximativ în anul 1793. Căsătorită la Petersdorf cu

³ Abatele, conform terminologiei și tradiției monastice apusene, este superiorul unei mănăstiri/comunități monastice. Abatele este corespondentul starețului din mănăstirile răsăritene. În decursul timpului, pe teritoriul Diecezei de Cenad, și ulterior a celei de Timișoara, în urma îndelungatei și catastrofalei dominații otomane, ordinele călugărești, în afara franciscanilor și a unui scurt intermezzo iezuit, au fost totalmente decimate. După eliberarea Banatului în 1716, titlul onorific de abate al uneia sau alteia dintre vechile abații prezente în dieceză, a fost acordat de către episcopii de Cenad / respectiv Timișoara, unor clerici merituoși, uneori chiar parohilor ce rezidau în teritoriul cel mai apropiat al vechii abații al cărei titlu îl purtau. O situație asemănătoare se înregistrează, în sec. al XIX-lea, și în cazul prepozițiilor (singular: „prepozit”) mănăstirilor premonstratense sau ai capitlurilor colegiale. Abații sau prepoziții titulari se bucurau de aceste titluri în mod onorific, fiind clerici diecezani și nu regulari (călugări). Puteau purta la celebrările liturgice și în public însemnele clasice abațiale: mitra, cârja, inelul și crucea pectorală (despre abați și abații titulare, mai pe larg în *Codex Iuris Canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus A.D. MCMXVII*, [C.I.C. 1917] Friburgi Brisgoviae/B. Herder-Ratisbonae/Fr. Pustet, MCMXVIII, p.81-83, canoanele 319-327).

⁴ Neudörfel (în limba cehă Nová Véska), localitate din plasa Bärn (Moravský Beroun).

Anton Pacha în 1815, a locuit în casa cu nr 145. Locul și data nașterii nu îi sunt cunoscute.

Cuplul a avut mai mulți copii. Înainte de căsătorie, mama a avut un fiu ilegitim, Josef Ignatz Wagner, botezat catolic și născut la 6 noiembrie 1812 la casa cu numărul 76. Acest întâi născut a decedat însă la 24 noiembrie 1817, în casa cu numărul 175. Primul fiu de după căsătorie și, în același timp, al doilea născut, a fost Emilianus Maximilianus, botezat catolic și născut la 4 septembrie 1815 în noul cămin al soților Pacha, la nr 145. Al treilea fiu s-a numit Edmund Samuel, născut la 20 iunie 1817 și decedat la 21 noiembrie 1817 la Petersdorf. A urmat Emanuel Anton, născut la 14 octombrie 1818 și decedat la Petersdorf la 23 martie 1819. Despre al cincilea fiu se știe doar că s-a numit Wilhelm și că s-a născut la 18 ianuarie 1820, iar despre al șaselea, tot la fel, că se numea Emericus, fiind născut la 24 noiembrie 1821. Al șaptelea fiu Emmeramus Franz, născut la 19 septembrie 1823, a decedat și el la nici doi ani, la 28 octombrie 1825. Numele de Emmeramus a fost dat celui de-al optulea fiu, născut la 8 mai 1826, iar cel de Samuel, fiului născut în 1828 (data exactă a nașterii rămâne necunoscută). Ultimii doi copii ai lui Anton și ai Theresiei Pacha au fost Marian și Anna. Marian, tatăl viitorului episcop, s-a născut la Petersdorf, la data de 28 august 1830, în aceeași casă cu numărul 145. A încetat din viață la 24 august 1882, la Măureni, în Banat, la doar 52 de ani. Singura fiică și totodată ultimul copil al soților Pacha a fost Anna, născută și ea la Petersdorf, la 5 august 1832. Alte date despre ea nu se mai cunosc⁵.

Părinții și frații

Marian Pacha, tatăl viitorului episcop, a părăsit Boemia încă din anii tinereții, mai precis la scurt timp înaintea izbucnirii revoluției din anul 1848. Motivul plecării întregii familii în Banat, la Măureni, a fost cel al situației economice precare din zona de origine. Bunicii viitorului episcop nu vor trăi însă mult în noua patrie, Theresia Pacha încetând din viață la 30 noiembrie 1854, iar Anton Pacha la 23 septembrie 1855, mai precis după doar câțiva

⁵ ADT, Fond: *Ep.AP*, Dosar cu documente privind familia, Informare din matricolele de botez, căsătorie și deces ale parohiei Petersdorf/ Boemia cu privire la familia lui Anton Pacha, țăran din sat, locuitor la casa cu nr 145. Documentul a fost emis de parohia din Petersdorf la 14 decembrie 1908, prin parohul Josef Sisek decan onorific. A fost eliberată copia, conformă cu originalul, sub nr. 870/1940, la data de 30 martie 1940 și s-a oficializat cu ștampila episcopului Pacha și semnat de către vicarul general Dr. Josef Korner.

ani de la sosire. Ei nu găsiseră nici în Banat o situație economică cu mult mai bună. Aceasta mai ales datorită anilor tulburi ai revoluției de la 1848-1849 și a celor ce au urmat. În schimb, în patria de origine, în Boemia, situația s-a îmbunătățit simțitor. Primarul din Petersdorf, un prieten bun al lui Emmeran Pacha, unchiul episcopului Pacha, îi scria prietenului său: „În Petersdorf este iarăși bine să fii țăran. Robotele au fost desființate, iar prețul cerealelor este iarăși bun. Judele satului se numește de acum primar. În școli s-au introdus exercițiile de gimnastică, lucru care îi costă pe părinți cu încă 3-4 perechi de pantofi în plus”⁶. Cu toate acestea, viața familiei Pacha și-a urmat cursul firesc în noua patrie. Marian Pacha, fiul cel mai mic, s-a căsătorit în iulie 1849 cu Elisabeth Halsdorfer din Măureni.

Elisabeth Halsdorfer, mama viitorului episcop, provenea dintr-o familie de șvabi din Măureni. Tatăl ei a fost Johann Halsdorfer, iar bunicul Peter Halsdorfer. Acesta din urmă a sosit în Banat în timpul ultimului val de colonizări habsburgice, în anul 1786, fiind originar din zona Rinului. Punând în evidență câteva dintre datele personale ale Elisabetei Pacha, născută Halsdorfer, vom afla că ea s-a născut și a fost botezată în aceeași zi la Măureni, mai precis la 13 septembrie 1832. A primit sacramentul⁷ Confirmațiunii⁸ la 3 mai 1838, în timpul episcopului Josef Lonovics de Krivina. Căsătoria cu Marian Pacha a avut loc la 17 iulie 1849, împreună cu care va avea treisprezece copii. Rămâne văduvă la 24 august 1882, trăind și muncind din acest moment încă aproape 50 de ani. În timp ce fiul ei, Ștefan Pacha, a fost paroh și decan⁹ la Sânnicolaul Mare, s-a mutat la acesta, unde s-a îngrijit de treburile gospodărești din casa

⁶ Franz Kräuter, *Erinnerungen an Bischof Pacha*, Bukarest, 1995, p. 11.

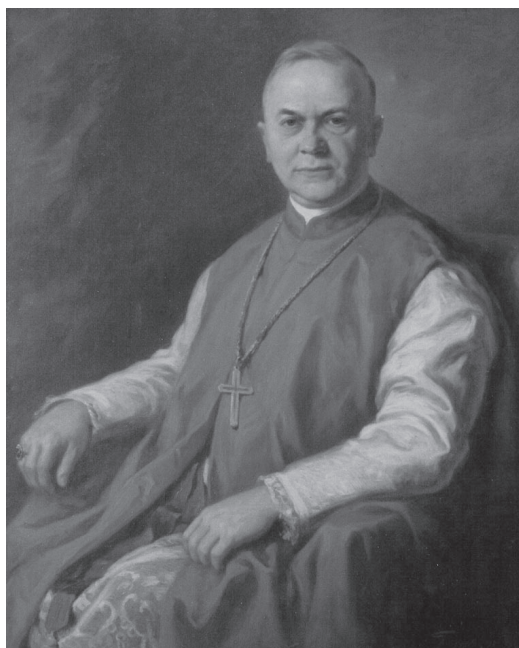
⁷ Sacramentul este un semn văzut al Bisericii, orânduit de Isus Cristos, prin care omul primește un har nevăzut care îi ajută spre mântuirea sufletului. Cuvântul sacrament provine din latină, însemnând jurământ, jurământ de fidelitate, jurământ pe stindard. În Biserica Catolică, precum și în Biserica Ortodoxă (sub denumirea de *Taine*) există șapte sacramente. (cf. Friedrich Hauck, *Theologisches Fach- und Fremdwörterbuch*, Göttingen-Zürich, 1968, p. 149, precum și în <http://www.scribd.com/doc/3914592/Resurse-Catolice-Sacramente-Pr-Cristinel-Alecu>, din data de 7 iunie 2009).

⁸ Al doilea sacrament, considerat în Biserica Catolica drept al “maturității creștine”. Face parte din sacramentele inițiatice, alături de Botez și Euharistie. Asupra candidatului căruia i se administrează sacramentul, este invocat Duhul Sfânt cu toate darurile sale, pentru a-i fi sprijin și cârmuitor în viață. Mai apare în limba română și sub denumirea de Sacramentul Mirungerii, fiind administrat copiilor și tinerilor în vârstă de peste 10 ani.

⁹ Corespondentul rangului de protopop în Biserica Greco-Catolică și cea Ortodoxă.

parohială. A încetat din viață la 7 februarie 1931, la venerabila vârstă de aproape 99 de ani, fiind prevăzută cu Sf. Sacramente¹⁰. Ceremonia înmormântării a avut loc luni, 9 februarie, la orele 10, la Palatul Episcopal, unde au fost ținute rugăciunile și riturile private¹¹. A fost înhumată în cripta fiului ei, Ștefan Pacha, în cimitirul din cartierul Timișoara-Fabric, funeraliile fiind oficiate de episcopul de Oradea și Satu Mare din acea vreme, Ștefan Fiedler, fost vicar general de Timișoara. *Requiem*-ul a avut loc marți, 10 februarie, la orele 10, în biserica din Timișoara I Cetate¹².

Foto 1. Episcopul Augustin Pacha

¹⁰ A fi prevăzută cu Sfintele Sacramente la momentul decesului, presupune faptul că persoana ce tocmai a încetat din viață a avut ocazia de a se mai spovedi, împărtăși și primi *Sacramentul Ungerii Bolnavilor* (apare și sub denumirea de *Maslu*), ultimul sacrament fiind administrat bolnavilor sau muribunzilor, fie pentru a cere lor de la Dumnezeu vindecarea, fie pentru a-i pregăti pentru o moarte cu adevărat demnă și creștină.

¹¹ Este vorba de acea parte a ceremoniei unei înmormântări care este prescrisă a se celebra la casa răposatului sau, după caz, la capela cimitirului.

¹² ADT, Fond: Ep.AP, Dosar cu documente privind familia, Anunțul de deces al Elisabetei Pacha, născută Halsdorfer, din 7 februarie 1931.

Ștefan Pacha, fratele episcopului dr. h.c. Augustin Pacha, s-a născut la 5 septembrie 1859 la Măureni, încetând din viață la Timișoara, în cartierul Fabric, la 15 noiembrie 1924. A urmat teologia între 1878-1883 la Timișoara, fiind sfințit preot tot aici, la 29 iunie 1883. A servit în funcția de capelan (preot-ajutor pe lângă un preot-paroh, funcție ocupată, de obicei, de un preot tânăr pe lângă unul cu experiență. Capelanul mai este numit și vicar parohial) la Apátfalva (azi în Ungaria, jud. Csongrád), Timișoara-Josefin, Timișoara-Fabric (1883-1887). Au urmat trei ani drept profesor de religie (catehet) în gimnazii și licee. În epocă, ca și în prezent, se obișnuia detașarea în instituții de învățământ cu renume a unui preot care să activeze drept catehet, adesea el neavând nicio altă funcțiune administrativă) la Becicherecul Mare (azi Zrenjanin, Serbia), între 1887-1890, apoi a devenit director al Tipografiei Diecezane (1890-1900) și vicerector al Seminarului Diecezan. Din anul 1900 a servit succesiv ca preot-paroh și decan (protopop) la Sânnicolaul Mare și Timișoara-Fabric. Din 1904 a devenit abate titular de "Sfânta Cruce", în Fabric, și consilier al Consistoriului Diecezan¹³.

Magdalena Pacha a fost căsătorită cu brutarul Ștefan Christof Sattler¹⁴, dar moare încă de tânără, în 1898, la nașterea fiicei ei, botezată tot Magdalena de către însăși unchiul Augustin. Prin această înrudire cu numeroasa familie Sattler, a intrat ulterior și dr. Franz Kräuter, deputatul șvabilor bănățeni, în legături de familie cu ierarhul Pacha. La decesul mamei episcopului se vor alătura, ca rude și urmași ai defunctei, întreaga familie Sattler: Irma Sattler (căsătorită cu Dr. Franz Kräuter), cu soțul și fiicele Lisel și Gertrud. Dr. Ștefan Sattler și soția Magdalena Sujanszky și copii, Ștefan și Magdalena, Heinrich Metzenrath, soțul răposatei Anna Metzenrath și fiica, Anna, precum și Dr. Augustin Sattler, Hedwig Sattler și soțul Hans Schimdt, cu copii Magdalena și Anna¹⁵. Magdalena Schmidt, fiica lui Hans Schmidt și a Hedwigei Sattler, după absolvirea studiilor de arte frumoase la Timișoara și München și, ulterior de germanistică, istoria artei și jurnalistică, s-a afirmat în Europa și America de Nord ca și coregraf de teatru și film, precum și ca jurnalistă, fiind premiată în repetate rânduri pentru activitatea coregrafică¹⁶.

¹³ A. P. Petri, *op. cit.*, 1408.

¹⁴ F. Kräuter, *op.cit.*, p. 12, 29-30, 246.

¹⁵ ADT, Fond: Ep. AP, Dosar cu documente privind familia, Anunțul de deces al Elisabetei Pacha, născută Halsdorfer, din 7 februarie 1931.

¹⁶ A. P. Petri, *op.cit.*, p. 1407-1408.

Anna Pacha s-a născut la 11 iulie 1875 la Măureni, ca fiică a lui Marian Pacha și soră a viitorului episcop¹⁷. A rămas toată viața necăsătorită, fiind mereu un adevărat sprijin mamei și fratelui ei¹⁸. I-a supraviețuit acestuia, încetând din viață la 10 aprilie 1958, în aceeași casă parohială din Timișoara IV Josefin, unde și-a petrecut și fratele ei ultimele clipe. A fost îngrijită în ultimii ani de viață de surorile de Notre Dame, Sr. Firmata Horváth și Sr. Petronia Erli. Înmormântarea a avut loc în cripta familiei din Fabric, la 12 aprilie 1958, ritul funebru fiind celebrat de către *monsignior*¹⁹-ul Konrad Kernweisz, *Ordinarius Substitutus*²⁰ al Diecezei de Timișoara²¹.

Familia și copilăria micului Augustin

Pentru a arăta în ce mod și-au exercitat mediul familial, precum și cel sătesc, influențele lor formatoare asupra tânărului Augustin, în cele ce urmează vom încerca să redăm succint cele două elemente esențiale mai sus menționate.

Revenind la momentul căsătoriei dintre Marian Pacha și Elisabeth Halsdorfer din 17 iulie 1832, este demn de menționat acum contractul prenupțial, înregistrat la 15 iulie, prin care Anton Pacha îi dăruia fiului său, Marian, casa cu numărul 166 ca dotă de nuntă.

Tatăl miresei, Johann Halsdorfer, îi promitea ficei sale „un pat încheiat, un dulap cu sertare, din lemn tare, 2 scaune, o vacă și un jugăr de pământ cu grâu semănat”²². Până la moartea lui Marian Pacha, din cei 13 copii nu au

¹⁷ ADT, Fond: Ep.A P, Dosar cu documente privind familia, Certificatul de naționalitate al Annei Pacha, eliberat de primăria Morițfeld (denumirea din perioada interbelică a localității) la data de 2 iulie 1924.

¹⁸ F. Kräuter, *op.cit.*, p. 12, 13, 30, 188, 190-192, 195, 197, 241.

¹⁹ Ttlu clerical catolic cu caracter onorific, conferit de către Suveranul Pontif la propunerea episcopului diecezan. Se acordă exclusiv preoților seculari (necălugări). Rangurile onorifice clericale catolice au fost reorganizate în timpul pontificatului lui Paul al VI-lea și precizate în documentul *Pontificalis Domus* din 28 martie 1968.

²⁰ *Ordinarius Substitutus* este clericul care ocupă funcția de întâi-stătător al unei dieceze, administraturi apostolice sau al unei alte forme similare de organizare ecleziastică, de confesiune catolică., în cazul în care Biserica este împiedicată a-și reglementa, în mod oficial și în condiții de libertate, chestiunile de succesiune în cadrul ierarhiei.

²¹ Augustin Pacha, *Reminescentiae quae spectant Dioecesim Timișoara ex annis 1710-1943*, p. 213, manuscris păstrat în ADT. Pagina 213 constituie chiar ultima pagină a documentului, datele privind apusul vieții Annei Pacha fiind notate de către dr. theol. Franz Kräuter și constituind finalul manuscrisului.

²² F. Kräuter, *op.cit.*, p. 12.

supraviețuit decât Ștefan, Augustin, Magdalena și Anna. Marian Pacha, ca și statut social, deși era doar un *Kleinhäusler*²³, era considerat totuși un om de vază în comuna sa.

O fotografie din anul 1875 ni-l prezintă drept unul dintre *jurații* Măureniului. Fiind doar un proprietar de casă și mic meșteșugar, pe deasupra un nou-venit și nu unul dintre cei proveniți din familiile vechilor coloniști, acest statut de jurat, deținut de tatăl viitorului episcop, este unul surprinzător și deosebit de onorant pentru acesta.

Marian Pacha, pantofar cu atelier, ucenici și calfe, era o fire sociabilă și, adesea, se lăsa sustras de la muncă în dialog cu clienții și trecătorii. Soția sa, în schimb, nu lăsa astfel de episoade să îi întrerupă activitatea. După moartea soțului ei în 1882, ea a preluat atelierul și l-a condus cu mână de fier: organiza programul tuturor, procura materialul brut, mergea cu marfa la târgurile săptămânale pentru a o valorifica. Toate acestea le-a abandonat abia o dată cu numirea fiului ei mai mare, Ștefan, ca paroh de Sânnicolaul Mare, în anul 1900. Despre caracterul mamei se știe că era unul sobru. Își iubea copii și nepoții, însă îi displăceau excesele afective. Și-a crescut copii, nepoții și strănepoții într-o atmosferă deosebit de creștină. La sfârșitul vieții putea spune că nu a lipsit niciodată de la Sf. Liturghie duminicală și nici că ar fi suferit de o boală mai grea. Fiul ei cel mai mic spunea adesea că dacă nu și-ar fi rupt piciorul, poate că ar mai fi apucat și vârsta de 100 de ani.

Alături de credință, Elisabeth Pacha le-a insuflat copiilor respectul și dragostea față de familie, tradiții și originea lor germană. De la bunica ei, care sosise din Germania, din Pfalz, la vârsta de douăzeci de ani, a învățat că dimineața devreme și seara târziu, familia întreagă, copii și adulți trebuiau să îngenuncheze pentru rugăciune în fața vechiului crucifix, adus din vechea și îndepărtata patrie. Deși o familie de condiție modestă, duminicile și sărbătorile erau strict respectate. În astfel de zile nu se semăna, nici nu se recolta și nu se efectuau munci de nici un fel. Credința populară îngemănată cu respectarea legilor Bisericii făcea că, dacă se rupea vreun nasture, el era cusut chiar și duminica, însă luni era din nou dat jos de pe haină și reatașat la loc încă o dată.

²³ *Kleinhäusler* sau (tradus liber) proprietar de “casă mică”. Această denumire era dată celor care nu dețineau suprafețe mai întinse de pământ, ci erau meșteșugari, comercianți sau chiar zilieri. Uneori aici erau incluși și învățătorul, cantorul sau alte personaje ale lumii rurale șvăbești bănățene.

Înainte de Miercurea Cenușii²⁴, toate recipientele și ustensilele de bucătărie erau fierte și spălate în așa fel încât pe durata Postului Mare, nimic din ceea ce amintea de carne și grăsimi să nu fi rămas în casă²⁵. Fiul ei, episcopul Pacha, povestea că înainte de moarte „...am cântat ultima dată, mama, sora mea Anna și eu, cu o seară înaintea morții ei, cu o voce clară Te Deum-ul”²⁶. Pe monumentul ei funerar din cimitirul din cartierul Fabric, fiul a lăsat să fie săpate în marmură neagră următoarele cuvinte din *Cântarea Cântărilor*, cap. 2, versetul 11: „Chiar și iarna a trecut”. Tot din această carte biblică sunt și cuvintele din motto-ul prezent în stema episcopală: Voi vesti lucrările minunate ale Domnului! (*Narrabo opera Domini!*).

Din articolul omagial apărut cu ocazia jubileului de cincizeci de ani de preoție a episcopului Pacha, intitulat *Aus dem Leben unseres Bischofs*, publicat în revista catolică timișoreană *Kirchenblatt*, din 22 august 1943, putem deduce cât de mult a rămas în sufletul ierarhului bănățean amintirea atelierului tatălui său și anii copilăriei, alături de calfe și ucenici. În text este redată o vizită a episcopului la o școală de arte și meserii din Timișoara. Întrebându-i care dintre ei învață meseria de pantofar, ridicară mâna circa 20 de copii. Atunci episcopul le mărturisi simpatia ce le-o poartă, datorită faptului că tatăl său, care murise destul tânăr, a fost și el pantofar în Măureni. Iar ucenicii acestuia i-au fost lui primii prieteni de joacă. De aici, din meseria lor și a tatălui său provine și simbolul reflectat de ciocanul din stema episcopală²⁷.

Încheind periplul din mediul familiei, localitatea natală și prin amintirile părinților și fraților episcopului, ar fi de menționat o ultimă mostră de cinstire și afecțiune a episcopului Pacha față de părinții săi. În cadrul circularei sale adresate credincioșilor pentru Postul Mare din anul 1939, Pacha critica puternic sistemul familiei cu un singur copil, care se răspândise destul de puternic în acea vreme la șvabii bănățeni. Aceasta datorită modei, dar și în contextul în care, conform ideologiei naziste, femeia germană trebuia să aibe copii, însă

²⁴ Ziua în care, în fiecare an, în calendarul liturgic romano-catolic, este marcat începutul Postul Mare. Ea nu are correspondent în riturile orientale.

²⁵ Juhász Kalman, Adam Schicht, *Das Bistum Timișoara-Temesvar. Vergangenheit und Gegenwart*, Timișoara, 1934, p. 85.

²⁶ F. Kräuter, *op.cit.*, p. 13.

²⁷ *** *Aus dem Leben unseres Bischofs*, articol omagial cu prilejul jubileului sacerdotal al episcopului de cincizeci de ani de preoție, în revista catolică *Kirchenblatt*, Timișoara, 22 august 1943, 2, (20), nr. 19, 1943, p. 385-386.

era datoare să se îngrijească în mod deosebit și de propria-i persoană. Se ajunsese la ideea conform căreia un copil era suficient. Dacă o familie avea deja mai mulți urmași, mama putea avea probleme de sănătate, îmbătrânea mai repede, își deteriora tenul, iar alăptatul natural nu era decât o rămășiță primitivă. Țăranii se plângeau că nu pot întreține mai mult decât un copil din roadele pământului ce-l dețineau, motivul real fiind însă acela al conservării averii și chiar al înmulțirii ei prin căsătorii aranjate. În acest context, Pacha face un apel dus până la limitele pateticului: el își conjură părinții să vină de pe lumea cealaltă să vadă și să le arate țăranilor de azi cât de greu le-a fost să trăiască din venitul unui atelier și al puținului lor pământ. În plus, el spune că părinții săi au adus pe lume 13 copii, dintre care pe doi i-au dat la studii. Mama sa i-a crescut pe toți treisprezece, ba chiar pe 9 i-a îngropat înainte de vreme, dar a rămas tot cea mai frumoasă și mai puternică femeie pe care el a văzut-o vreodată, atingând vârsta de aproape un secol. Această circulară a fost îndelung comentată de presa din țară și de cea externă, mai ales că Pacha prevedea, în aceste condiții, un viitor sumbru și un sfârșit apropiat poporului șvăbesc din Banat.²⁸

Anii formării intelectuale

Născut la 26 noiembrie 1870, la Măureni, Augustin Pacha a fost botezat în aceeași zi. Aceasta era o practică destul de frecvent întâlnită, mai ales datorită mortalității infantile, încă foarte ridicată în epocă. Preotul locului, Farkas János, i-a ales numele după numele sfântului din ziua următoare. Onomasticul nu prea era răspândit în localitate, pe atunci, la Măureni doar fiul notarului numindu-se astfel. Augustin era penultimul din cei treisprezece copii ai familiei sale. Dintre toți aceștia au supraviețuit doar patru, ceilalți nouă decedând la vârste extrem de fragede, nu din pricina unor boli sau moșteniri de natură genetică, ci datorită variolei, difteriei, „febrei”, alimentației prea puțin variate sau a unor lipsuri încă pregnante în igiena epocii. Nașii săi de botez au fost Ștefan Sauer și soția acestuia, Katharina, născută Halsdorfer, rudă după mamă cu micul cetățean al Măureniului²⁹. Înzestrat de Dumnezeu

²⁸ ADT, Fond: *Ordines Circulares Timisoarenses 1939* [OCT], Scrisoarea Pastorală pentru Postul Mare din 22 februarie 1939, p. 11-18.

²⁹ ADT, Fond: *Ep. AP*, Dosar cu documente privind familia, Certificatul de botez al episcopului Pacha, eliberat de către parohia din Măureni la data de 3 iulie 1893.

cu o sănătate remarcabilă, Augustin a „supraviețuit” cu bine tuturor bolilor, dar mai ales năzbâtiilor copilăriei.

Augustin Pacha a urmat școala primară în satul natal, pentru ca mai apoi să-și continue educația la gimnaziile din Kecskemét, Timișoara și Szeged. La Măureni, învățător i-a fost Philipp Martin, tatăl unui viitor profesor de teologie și colaborator al episcopului, Dr. Aurel Martin³⁰. Clasa I-a a învățământului mediu a frecventat-o la Kecskemét, iar următoarea a absolvit-o la Timișoara. Plecarea sa la Kecskemét se datorează mai ales hotărârii sale timpurii de a urma viața clericală. Pentru că în Banatul de atunci, ca și acum, era necesară cunoașterea a trei limbi, părinții săi l-au trimis la studii la Kecskemét pentru a învăța limba maghiară. Aceasta va face ca în tot cursul vieții sale, atunci când vorbea limba maghiară, episcopul să folosească dialectul locului însușit în primul său an gimnazial. Aprofundarea unor temeinice cunoștințe de limbă maghiară a continuat însă și pe durata studiilor ulterioare de la Szeged. Pe durata anului petrecut la Timișoara, a locuit în condiții modeste la fratele său, Ștefan Pacha, a devenit ulterior paroh de Sânnicolaul Mare și Timișoara Fabric, împărțind cu acesta camera de capelan din vechea casă parohială din Timișoara IV Josefin. Masa îi era asigurată la o casă de oaspeți. Banii de școală și-i câștiga prin meditațiile acordate colegilor. Acest fapt menționat l-a făcut să fie obișnuit de la început cu munca³¹. Pleacă la Szeged pentru studierea claselor a III-a și a IV-a la liceul Piarist. Clasele V-VIII le parcurge în cadrul Liceului Superior Romano-Catolic din Timișoara, unde, la 25 iunie 1889, și-a susținut cu succes examenul de maturitate. Era anul în care, după nici două luni, la 9 august 1889 înceta din viață la Timișoara un mare episcop al diecezei de Cenad, Alexander Bonnaz.

Un element deopotrivă interesant și deosebit de important în pregătirea sa este și cel al conștiinței naționale și apartenenței cultural-lingvistice la un anume grup etnic, cultural sau social. Unii istorici germani din Banat aduc în discuție acest aspect și în raport cu formarea personalității episcopului Pacha, încă din anii făuririi sale intelectuale. Este necesară totuși o audiere critică și o oarecare distanțare față de tonul și limbajul dialogului purtat în spațiul istoriografic. Astfel, nu putem să nu dăm dreptate istoricilor germani bănățeni atunci când afirmă că mulți dintre tinerii plecați de la o vârstă fragedă din sânul

³⁰ F. Kräuter, *op.cit.*, p. 18.

³¹ *** *Aus dem Leben...*, p. 385.

familiei native, la școlile înalte unde li se predă în limba oficială a statului – maghiara, urmau, sub imperiul vârstei încă imature sau influenței colegilor, a presiunii culturale și lingvistice, acel „comandement” al epocii – de a deveni maghiari cu tot dinadinsul! Pentru cei care rămâneau acasă, la munca câmpului sau, cum se afirmă atât de plastic, „la coarnele plugului”, acest pericol de anulare a identității naționale constituia doar o simplă temă dezbătută mai cu seamă de învățătorul, preotul, notarul și, cel mult, cantorul din comună. Harnicul țăran șvab din Banat, ce își îndeplinea cu sârguință rolul pentru care a fost colonizat aici, observa însă cum limba sa era circumscrisă tot mai mult hotarului propriei așezări, mai fiind folosită, tot mai restrâns, numai în unele școli primare și în sfera administrației locale. În acest mediu, care după 1867 devine gradat tot mai maghiarizant, mulți dintre tinerii germani din Banat, ajunși la studii, se depărtează involuntar de originea lor. Desigur că un motiv serios fusese și lipsa unui puternic sistem de învățământ în limba maternă, care să fi putut ține piept tendințelor de maghiarizare. Dar cel mai dureros era faptul că tânărul șvab, redefinit mental în doar câțiva ani se școală, își ascundea adesea originea prin acceptarea unui nume de rezonanță maghiară! În lipsa unor informații și afirmații clare privind cazul lui Augustin Pacha, specialiști pedagogi și concomitent istorici, precum Nikolaus Engelmann, afirmă că mama sa fusese cea care a avut grijă ca fiul ei să rămână mereu: un urmaș de harnic șvab bănățean³².

Student al Seminarului Diecezan din Timișoara

Imediat după examenul de maturitate, Augustin Pacha și-a început studiile la Seminarul Teologic Diecezan din Timișoara, care era situat în imediata vecinătate a palatului episcopal. Este vorba de același seminar diecezan inaugurat de către episcopul Ladislaus Köszeghy în anul 1806 pentru formarea clerului diecezan indigen³³, ca primă instituție modernă de învățământ universitar din Banat; ulterior, în timp, episcopul Josephus Lonovics a fondat prea puțin cunoscutul încă *Lyceum Temesvariense*, un

³² Adam Possmayer, *Beitrag zur Kirchengeschichte des Banats unter besonderer Berücksichtigung der Zeit Bischof Augustin Pachas und des Dritten Reiches*, Würzburg, 1993, p. 29-30, manuscris păstrat în ADT.

³³ Juhász K., A. Schicht, *op. cit.*, p. 105-106.

alt așezământ de învățământ superior, format dintr-o secție de Filosofie și Academia de Drept, care a avut, din păcate, o scurtă existență între 1841-1848³⁴.

Încă din primii ani de studiu, Augustin Pacha s-a remarcat prin rezultate foarte bune la învățătură, astfel că superiorii săi l-au propus pentru trimiterea la Seminarul din Viena. Din motive necunoscute însă, acest proiect a rămas nefinalizat, studentul nostru rămânând și pe mai departe la cel timișorean. Dintre preoții mai cunoscuți ulterior, care i-au fost colegi, se remarcă Ludwig Bappert³⁵, devenit paroh și abate titular de Deta, Josef Karl³⁶, arhidecan de Sântana, Franz Kristofcsak³⁷, canonic onorific și paroh la Dudeștii Vechi, Nicolae Munteanu, paroh greco-catolic de Timișoara Fabric, Peter Packi³⁸, Johann Schipper³⁹ și Anton Szollinger⁴⁰. Un alt student teolog, cu un an mai mic, a fost Ștefan Fiedler⁴¹, viitorul său vicar general și, ulterior, episcop de Oradea Mare și Satu Mare (unificate *aeque principaliter*⁴²).

³⁴ Stevan Bugarsky, *Lyceum Temesvariense*, Timișoara, Ed. Tempus, 2008, p. 19-20.

³⁵ Cf. *** *Schematismus Cleri Dioecesis Csanádiensis pro A. D. MDCCCC*, Timișoara, Typis Typographiae Dioecesis Csanádiensis, p. 314, Bappert s-a născut la Dognecea (jud. Caraș-Severin) la 1 iunie 1871, fiind sfințit preot la 8 iulie 1894, activând ca actuar al diecezei înainte de sfințire.

³⁶ Cf. *** *Schematismus... pro A. D. MDCCCC*, p. 335, Josef Karl s-a născut la Sânmartin (jud. Arad), la 24 august 1869, fiind sfințit preot la 6 iulie 1893.

³⁷ Cf. *** *Schematismus... pro A. D. MDCCCC*, p. 339, Franz Kristofcsak s-a născut la Végles (Ungaria, pe atunci comitatul Zólyom), la 2 noiembrie 1870, fiind sfințit preot la 6 iulie 1893.

³⁸ Cf. *** *Schematismus... pro A. D. MDCCCC*, p. 352, Peter Packi s-a născut la Iecia Mică (jud. Timiș), la 15 noiembrie 1870, fiind sfințit preot la 12 august 1893.

³⁹ Cf. *** *Schematismus... pro A. D. MDCCCC*, p. 358, Johann Schipper s-a născut la Nerău (jud. Timiș), la 9 august 1869, fiind sfințit preot la 6 iulie 1893. A activat, printre altele ca și catehet la Biserica Albă (azi Bela Crkva, Serbia) și educator al copiilor familiei baronilor Gudenus la Ivanda.

⁴⁰ Cf. *** *Schematismus... pro A. D. MDCCCC*, p. 363, Anton Szollinger s-a născut la Pecica (jud. Arad), la 9 aprilie 1864, fiind sfințit preot la 6 iulie 1893.

⁴¹ Cf. Ovidiu Bozgan, *Cronica unui eșec previzibil. România și Sfântul Scaun în epoca pontificatului lui Paul al VI-lea (1963-1978)*. București, 2004 p. 43, Ștefan Fiedler s-a născut la 14 octombrie 1871 la Becicherecul Mare, (în Banatul sârbesc, azi Zrenjanin, Serbia) fiind sfințit preot la 8 septembrie 1894. Din 1930 a fost numit episcop de Oradea Mare-Satu Mare. A încetat din viață la 23 octombrie 1957 la Oradea.

⁴² *aeque principaliter*, expresie latină traducibilă prin "la fel de importante". Expresia este folosită de Sf. Scaun când unește două (sau mai multe) dieceze, intenționând a evita orice chestiune de predominanță între părțile unite. În cazul unei astfel de unificări, diecezele sunt

Datorită priceperii și seriozității sale, Augustin Pacha va deveni încă înaintea sfințirii ca preot, actuar⁴³ al episcopului de Cenad, Alexander Dessewffy de Csernek et Tarkeő⁴⁴. Despre această alegere a lui Dessewffy se spune că, în anul 1890, aflându-se episcopul la băi la Karlsbad (azi Karlovy Vary, în Cehia), i-a fost prezentat tânărul preot Ștefan Pacha, aflat și el la tratament. Cu această ocazie ierarhul l-a cunoscut și pe fratele mai mic, Augustin, pe care l-a cooptat în aula⁴⁵ episcopală. În timpul bolii sale, episcopul Dessewffy a putut constata că alegerea sa – tânărul preot Pacha îi era deja secretar – nu a fost una deloc rea, având în vedere fidelitatea cu care acesta l-a îngrijit⁴⁶.

Subiectul cercetării noastre a absolvit studiile teologice în anul 1892/1893, având cu precădere calificative precum *laudabilis*, *praeclarus* și doar trei *bonus* în toți anii teologiei⁴⁷. Sfințirea întru preot a avut loc în vechiul Dom din Timișoara, la data de 12 august 1893, celebrarea fiind săvârșită de către episcopul Alexander Dessewffy⁴⁸.

Condițiile sociale modeste ale familiei sale l-au determinat pe tânărul absolvent și preot să opteze pentru celebrarea primii⁴⁹ în capela seminarului

conduse de un singur episcop, având două catedrale, două capitluri, precum și toate celelalte instituții diecezane separate.

⁴³ *Actuar*, funcție administrativ-ecclesiastică prezentă în cadrul ordinariatelor (administrațiilor) episcopale catolice. Actuarul, membru al cancelariei episcopale, este acela care se ocupă cu scrierea, transcrierea și ordonarea actelor curente ale episcopiei. Tribunalul diecezan, din cadrul unei episcopii, dispune la rândul său de un actuar (numit și notar). Atribuțiunile actuarului intrau, în trecut, și în sfera de acțiune a arhivarului. Augustin Pacha a fost numit actuar, încă din ultimii săi ani de studiu, tocmai datorită grafiei sale extrem de îngrijite și frumoase (Mai pe larg despre atribuțiile și organismele ce dispun/dispuneau de actuari în C.I.C. 1917, can. 171 § 5, 1585 § 2, 1643, 1645 § 3, 1778-1780, 2013 § 1).

⁴⁴ F. Kräuter, *op.cit.*, p. 17-24. Episcopul Alexander Dessewffy de Csernek et Tarkeő a păstorit episcopia de Cenad între anii 1890-1907, provenind dintr-o veche și importantă familie nobiliară maghiară.

⁴⁵ *Aula*, substantiv latinesc, veche denumire dată unui ordinariat episcopal, mai precis centrului episcopiei, palatului episcopal și conducerii centrale a diecezei.

⁴⁶ *** *Aus dem Leben...*, p. 385-386

⁴⁷ ADT, Fond: Ep. AP, Dosar cuprinzând acte de studii, Absolutorium-ul eliberat la 24 octombrie 1928.

⁴⁸ *** *Schematismus... pro A. D. MDCCCC*, p. 352.

⁴⁹ Prima Sfântă Liturghie celebrată de un preot romano-catolic, nou sfințit. De la primii s-a format și substantivul primiiant, adică preotul nou-sfințit, celebrant al primei sale Sfinte Liturghii.

din Timișoara. Totuși, la insistențele fratelui său mai mare, prima sa acțiune liturgică a avut loc în biserica din Măureni, într-un mediu extrem de restrâns și decent. Nu s-a predicat, liturghia fiind una citită și deci, sobră, fără cânt. În sat nu s-a știut de micul eveniment din familia Pacha, până când Anna Pacha, înainte de Sf. Liturghie, s-a dus să cumpere carne la măcelărie. Cerând o cantitate de zece ori mai mare decât de obicei, patronul a întrebat-o mirat care este motivul unor cantități așa de mari. La aceasta, sora lui Augustin Pacha a dezvăluit faptul, astfel încât, la scurt timp, vestea s-a răspândit grabnic în întreg satul. Așa se face că, în timp ce primițiantul începuse deja celebrarea, se putea auzi cum „judele mic” al localității încunoștința despre ținerea primei liturghii în biserica parohială. Asociația de pompieri a sosit imediat în uniformă de gală pentru a-l saluta pe noul preot. Acest episod din anii tinereții l-a determinat pe episcopul de mai târziu să îi sfințească pe teologii săi întru preoție în bisericile din comunitățile lor natale. Obiceiul era menit să confere momentului de început de viață sacerdotală un fast și o solemnitate deosebită.

Primii ani ca preot

Este deja de mult cunoscută practica din Biserica Romano-Catolică conform căreia un tânăr preot este numit în pastorație, în primii ani, cu titlul de capelan, pe lângă un preot mai experimentat și adesea mai în vârstă. Augustin Pacha a fost trimis, la rândul său, la Mezőkovácsháza (azi în Ungaria), localitate care pe atunci aparținea diecezei de Cenad. A activat pe lângă chibzuitul și sociabilul paroh și decan Paul Nagy doar șase luni, între 1893 și 1894⁵⁰.

Vom întrerupe din nou excursul nostru biografic și vom cita/interpreta opiniile exprimate de exegeți cu privire la numirile de capelani, practicate în epoca respectivă. Istoricii germani de la noi ridică din nou problema naționalităților și a limbii materne, atunci când numirile de parohi sau capelani erau făcute în modul următor: cel mai adesea, preoții de origine germană erau aplicați, în pastorație, în parohii maghiare sau invers. Aceasta constituia o mare problemă, cei în cauză neputând să transmită credincioșilor mesajul Bisericii într-o limbă nesatisfăcător cunoscută acestora, ori nu puteau ei înșiși să se exprime îndeajuns de bine pentru a reuși să predice ascultătorilor lor în limba maternă. Cu toate acestea, fenomenul este unul doar în parte real⁵¹. Numărul

⁵⁰ F. Kräuter, *op.cit.*, p. 21-26.

⁵¹ A. Possmayer, *op. cit.*, p. 31.

preoților de limbă maternă germană a fost mereu sensibil mai mare decât al celor maghiari. Iar în Seminarul timișorean, încă din deceniile anterioare, se cerea cunoașterea celor două limbi importante ale diecezei. Problema apăsătoare mai delicată fie atunci când unii preoți și-au pierdut identitatea culturală germană, fie când statul încerca să își exercite influența în sensul intensificării politicii de maghiarizare.

În acest context descris, Augustin Pacha revine la Timișoara între 1894-1896 ca protocolist⁵² episcopal. Practic, din acest moment el nu va mai părăsi palatul episcopal, până la arestarea sa de către comuniști, în vara lui 1950. Pentru a putea face față muncii din aula episcopală, tânărul preot și-a impus un strict program: trezirea dimineata la oră fixă, exerciții de gimnastică, baie și îndelungată muncă de birou. Nu a fumat niciodată, iar băutura era doar o chestiune de protocol. A trudit alături de dr. Leopold Árpád Várady, viitorul arhiepiscop de Kalocsa, pe atunci încă director de cancelarie la Timișoara, Anton Wittenberger, ca și ceremoniar, și David Lang, ca și arhivar, ulterior paroh și abate titular de Timișoara IV Josefîn.

Datorită bunelor sale cunoștințe de maghiară și germană, între 1896-1898 este trimis, pe durata sărbătorilor de Paști, la catolicii de limbă maghiară din Vechiul Regat, mai precis la cei din București, Brăila și Galați. Aceștia proveneau cu precădere din dieceza romano-catolică de Transilvania⁵³. Arhiepiscopul de București, Franz Xaver Hornstein, a solicitat însă sprijinul în pastorația lor de la vecinul său, episcopul de Cenad, în arhiepiscopie nebeneficiind de preoți vorbitori de maghiară. La sfârșitul de secol XIX, numărul credincioșilor maghiari era aproximat între 10.000-20.000 numai în București. Situația face că Augustin Pacha fusese delegat pentru a spovedi, predica și catehiza, doar în Postul Mare, timp de trei ani consecutivi în arhidieceza vecină.

Practica efectuată în acele zone i-a favorizat lui Pacha o bună cunoaștere a ierarhiei catolice, de ambele rituri (acum îl întâlnește pe viitorul episcop greco-catolic, Demetriu Radu de Lugoj, consacrat în 1897), precum și a

⁵² *Protocolist*, funcție administrativ-ecclesiastică prezentă în cadrul ordinariatelor episcopale catolice. Protocolistul, membru al cancelariei episcopale, este acela care se ocupă cu scrierea protocoalelor (asemănătoare proceselor verbale) ședințelor din cadrul administrației episcopale. Tribunalul diecezan dispune la rândul său de un protocolist.

⁵³ Titlatura purtată de arhidieceza actuală de Alba Iulia, înainte de 1919.

situației maghiarilor din Regat, dar și a germanilor din Dobrogea, pe care i-a vizitat în parohii, precum cea de la Karamurat. De la țărmurile Mării Negre, fascinat ca orice intelectual de pasiunea călătoriei și a cunoașterii, va face o scurtă vizită la Istanbul. În ton cu zona geografică și cu atmosfera locală, unde preoții purtau barbă, la fel ca în teritoriile de misiune, și tânărul Pacha a fost nevoit, timp de trei ani, să se alinieze „normelor”. De atunci datează fotografia păstrată multă vreme în camera sa de lucru, pe perete, care-l înfățișa purtând barba⁵⁴.

Legăturile sale cu Bucureștiul și România în chestiunea pastorației dezvoltată în limba maghiară nu se vor încheia însă în 1898. Alături de preotul Sulyok István⁵⁵, Pacha va afla printre aceia care se vor îngriji, până în 1902, de traducerea din germană a circularilor arhiepiscopului Franz Xaver von Hornstein⁵⁶, episcopul Alexander Dessewffy și, ulterior, episcopul-vicar general Németh József acordând necesarul *imprimatur* pentru apariția lor în tipografia diecezană de Cenad⁵⁷. Considerăm că această colaborare cu Arhidieceza de București în ceea ce privește traducerea și publicarea circularilor ierarhiale

⁵⁴ *** *Aus dem Leben...*, p. 385-386

⁵⁵ Cf. *** *Schematismus Cleri Dioecesis Csanádiensis pro A. D. MCMXVI*, Timișoara, p. 190, Sulyok s-a născut la Timișoara, la 14 mai 1862, fiind sfințit preot la 7 iulie 1886, activând printre altele ca profesor de dogmatică la seminarul din Timișoara, examinator prosinodal, asesor al consistoriului diecezan, rector al seminarului diecezan și al *Americanum*-ului. Această din urmă instituție școlară constituia convictul episcopal sau seminarul mic, închinat sfântului Emeric, întemeiat de episcopul Alexander Bonnaz la 6 mai 1872, în amintirea vizitei împăratului Franz Josef la Timișoara. Avea să fie deschis efectiv o dată cu anul școlar 1874/75 (Cf. *** *Schematismus... pro A. D. MDCCCC*, p. 281).

⁵⁶ Arhiepiscop romano-catolic de București 1896-1905, născut în 1840 în Elveția. S-a remarcat prin reorganizarea învățământului catolic, rechemându-i pe Frații Școlilor Creștine. A construit o nouă reședință (azi sediul Nunțiaturii Apostolice din București). Pentru buna funcționare a Seminarului Teologic l-a solicitat, ca profesor, pe benedictinul Raymund Netzhhammer. La finele lui 1904 a părăsit țara, încetând din viață la 4 iunie 1905 la Evian-les-Bains, în Franța. Netzhhammer i-a succedat la tronul arhiepiscopal, din 16 septembrie 1905 (Cf. Raymund Netzhhammer *Bischof in Rumänien*, München, 1995, p. 9-11, 1655 și <http://www.arch.ro/>, 9 iunie 2009)

⁵⁷ ADT, Fond: *Relațiile cu Scaunul Metropolitan de București*, Dosar cu documente privind traducerea circularilor arhiepiscopale 1898-1902, precum și în *** *A Nagyméltósága és Főispánjának budapesti érsek úr Ö Kehelyességének az 1902. esztendő nagybőjtjére kibocsátott Főpásztori Kőrlevele*, Timișoara, 1902, p. 1-22.

pe seama catolicilor maghiari a continuat vreme îndelungată. În anul 1920, arhiepiscopul Raimund Netzhammer îi scria lui Augustin Pacha, relatându-i situația dezastruoasă apărută drept consecință a primei conflagrații mondiale și în învățământul confesional, în speță catolic, din Regatul României. Tot în acest mesaj, conducătorul spiritual al catolicilor din România îi mulțumea lui Pacha pentru traducerea pastoralelor efectuate pentru arhidieceză⁵⁸.

Secretar al episcopului Alexander Dessewffy

Din anul 1900 Augustin Pacha este numit notar și apoi referent al tribunalului diecezan, secretar al Asociației Clericale a „Maicii Domnului”, iar din 1901, secretar episcopal, pentru ca în 1902, să i se confere, la cererea episcopului Alexander Dessewffy, titlul de camerier papal onorific⁵⁹. Rolul de secretar al episcopului menționat nu era însă unul deloc ușor, cu toate că în persoana superiorului său direct, Pacha a câștigat totodată un bun prieten și un sfătuitor apropiat.

Exemplul cel mai bun al colaborării dintre cei doi a fost permisiunea acordată de Alexander Dessewffy secretarului său de a pleca într-o mai lungă călătorie, prilejuită de un concediu în Europa. Episcopul nu doar că îi aprobă secretarului său solicitarea, dar chiar îi asigură personal mai multe ghiduri de călătorie pentru a-i servi în identificarea tuturor obiectivelor turistice mai importante. Așa se face că, în 1901, Pacha plecă în voiaj spre Viena, Salzburg, Basel, Lucerna, Friedrichshafen și Innsbruck, de unde se întoarse din nou, prin Viena, la Timișoara. Deplasarea aceasta a contribuit mult la lărgirea orizontului tânărului secretar episcopal. Astfel că, de acum începând, Pacha se folosea adesea de concedii pentru a călători, în afară de deplasările pe care le efectua pentru a-și însoți superiorii.

⁵⁸ ADT, Fond: *Relațiile cu Scaunul Metropolitan de București*, Dosar cuprinzând corespondența dintre episcopul Augustin Pacha și arhiepiscopul Raymund Netzhammer 1920-1922, 1927.

⁵⁹ *Camerier papal*, (lat: *Cubicularius Suae Sanctitatis*), camerier sau șamberlan pontifical, titlu acordat în mod onorific unor merituosi clerici diecezani de către Pontiful Roman, la propunerea episcopului diecezan.

Foto. 2 Episcopul Alexander Dessewffy de Csernek et Tarkeő, împreună cu secretarul său, Augustin Pacha, la Abbazia, în 1903.

Ca secretar episcopal, Augustin Pacha era adesea nevoit să îl însoțească pe episcop în diverse ocazii, să-i fie consultant și chiar sfătuitor în chestiuni eclesiastice și politice, iar în anii bolii și ai bătrâneții, un bun asistent. Boala, care pe alocuri se manifesta prin accese de inconștiență, intervenise mai puternic în viața episcopului deja la 27 decembrie 1901. Acest fapt nu l-a împiedicat să ia parte, la Budapesta, la o consfătuire a tuturor episcopilor Ungariei vremii privind soarta ceangăilor din România. Urmând sfatul medicilor, el pleacă totuși cu secretarul său și cu garda de corp (constituită

dintr-un husar, prezent mereu în suita episcopală) înspre sudul continentului, trecând prin Villach, Lienz, Bruenneck spre Brixen, pentru a se trata la sanatoriul „Guttenberg”. Medicul de aici îi prescrie ca iernile să și le petreacă mereu în mediul mediteranean. Totuși, nici răgazarile de la Merano sau Brixen, Bad Reichenhall ori San Remo nu i-au adus alinarea dorită. Deja din anul 1905, episcopul Dessewffy era paralizat și își pierduse uzul vorbirii. Prezența lui Pacha i-a fost binefăcătoare. Prin natura sa veselă și caracterul puternic, tânărul secretar reușea mereu, pe lângă elementara îngrijire datorată superiorului, să îl antreneze în mici exerciții de gândire, să-l binedispună prin glumele sale nenumărate și să îl facă să cânte – lucru pe care, surprinzător, bătrânul episcop nu îl uitase, deși vorbirea îi era total afectată.

Călătorii la Roma, Abbazia, la Marea Adriatică, Arco - în apropiere de lacul Garda, Trento, Viena, Budapesta, Szeged, Timișoara și iar la Budapesta au urmat continuu, fără ca sănătatea episcopului să se restabilească. Această perioadă este una deosebit de grea pentru Augustin Pacha, dar și plină de evenimente. În 1904 a avut ocazia, alături de superiorul său, să meargă la Roma unde, în calitate deținută, de camerier papal, l-a putut asista pe Papa Pius al X-lea la Sfânta Liturghie.

A făcut cunoștință, datorită originii nobiliare a episcopului Alexander Dessewffy, cu mai toate familiile nobiliare bănățene și cu multe din cele de rang înalt din Budapesta și Viena. În timpul sejurului la Abbazia, în fiecare dimineață, la orele 7, secretarul trebuia să-i citească ilustrului său bolnav un capitol din *Imitațiunea lui Cristos* a lui Thomas de Kempis. Faptul era urmat de Sf. Liturghie, celebrată de secretar, la care episcopul doar asista. Între orele 8 și 10 se citea și dicta corespondența. Perioada de până la prânz era rezervată pentru plimbarea pe malul mării, urmată de servirea mesei și de o a doua preumblare, între 14-16. Spre seară erau primiți oaspeții, de regulă unul sau doi. La orele 19 se lua o cină frugală și se juca whist⁶⁰ până la orele 22.00.

Mai puțin cunoscut este faptul că în această perioadă, în care a avut loc un relativ mare val de emigrație spre America, episcopul Alexander Dessewffy a încercat să ia măsuri de stăvilire. Singurul mod adecvat consta în a adresa credincioșilor săi o scrisoare circulară. Cu redactarea acesteia l-a însărcinat pe secretarul său, mesajul având un ecou deosebit, însăși primul-ministru

⁶⁰ Joc de cărți de proveniență anglo-saxonă, larg răspândit în secolele XVIII-lea și XIX.

maghiar, Széll Kálmán, și alți demnitari înalți felicitându-l pe Alexander Dessewffy pentru inițiativă și elocvența inspiratului act publicat⁶¹.

Tot legat de munca de birou este demn de amintit faptul că, în fiecare săptămână, Augustin Pacha, pe lângă treburile de îngrijire și gospodărie a locuinței episcopale – oriunde se afla ea, mai trebuia să se ocupe și de pachetul voluminos de acte ce sosea spre analiză, redactare de răspunsuri și retrimiteri la Timișoara, la episcopul-vicar, Josephus Németh.

Caracterul ordonat și grija pentru detaliu au contribuit ca să se păstreze până azi întreaga descriere a manifestării bolii mult încercatului episcop Dessewffy, narare care se datorează secretarului său, cel care, dealtfel, îl însoțise și asistase neîntrerupt până la decesul petrecut la Budapesta, la 4 decembrie 1907⁶².

Calitățile tânărului cleric vor face ca la vârsta de doar 36 de ani, în 1906, Augustin Pacha să fie numit canonic onorific⁶³, asesor consistorial⁶⁴, fiind decorat cu ordinul pontifical *Pro Ecclesia et Pontifice*. În epocă, era unul dintre cei mai tineri clerici de rang înalt ai episcopiei de Cenad. Ulterior, din 1911,

⁶¹ ADT, Fond: *Ordines Circulares Csanádiense 1904 1939 [OCCs]*, Scrisoarea Pastorală pentru Anul Nou, I/1904, p. 1-6.

⁶² F. Kräuter, *op. cit.*, p. 29-42.

⁶³ *Canonic* (lat. *canonicus*), membru al unui capitol (lat. *capitulum*). *Capitulul* reprezintă, încă din trecutul îndepărtat al Bisericii Latine, un colegiu de clerici care duc o viață comună, având ca scop practicarea permanentă, cu solemnitate, a serviciilor divine în catedrala sau biserica pe lângă care trăiesc. Capitlurile sunt de două categorii: catedrale sau colegiale. Capitlurile catedrale, pe lângă atribuțiile de cult, se mai constituie și în senat, și consiliu sacerdotal diecezan. În caz de vacanță a scaunului episcopal este posibilă conducerea de către capitolul a diezei printr-un vicar capitular (de obicei acesta fiind însuși prepozitul). Canonicii au fiecare responsabilități bine stabilite, numărul membrilor unui capitol fiind variabil. Capitolul este condus de un prepozit (lat. *praepositus*). În capitlurile existente în teritoriul vechiului regat medieval maghiar existau chiar doi prepoziți: cel mare și cel mic. Canonicii pot avea clerici subordonați sau subalterni. Pot exista și canonici onorifici, aceștia neavând atribuții. Încă din evul mediu, capitolul avea și rolul de notariat public, redactând acte de vânzare-cumpărare, executând testamente, legalizând acte. De aici și expresia: *locus credibilis*, actele fiind redactate, emise și legalizate de persoane credibile. În timp, și locul în care capitolul își păstra arhiva, a devenit „locus credibilis” (vezi C.I.C. 1917, can. 358 și urm.).

⁶⁴ *Asesor consistorial*, (lat. *asesor consistorialis*) cleric, auxiliar al judecătorului care prezidează Consistoriul Diecezan. Instituția consistoriului, la rândul ei, reprezintă congregația de clerici de cel mai înalt nivel, având atribuții spiritual-administrativ-judecătorești.

i se conferă demnitatea de *Canonicus a latere*⁶⁵, ocupând totodată funcția de cancelar episcopal. Din 1915 primește titlul de prepozit titular de *S. Elisabeth sub arce Scepusiensi*⁶⁶. Ascensiunea viitorului episcop trebuia confirmată, conform uzanțelor vremii, și de suveran, fapt care, fără nici o excepție, s-a și întâmplat⁶⁷.

Secretar al episcopului Csernoch

Lunga boală a episcopului Alexander Dessewffy a făcut ca multe dintre problemele pastorale și chiar administrative să aibă de suferit. Numirea, la începutul anului 1908, a directorului de cancelarie a arhiepiscopiei de la Esztergom, dr. Csernoch János drept episcop de Cenad, nu putea fi decât cea mai bună soluție pentru scaunul episcopal vacant. Destul de tânăr (nou numitul candidat avea 56 de ani), energic, deputat din partea Partidului Poporului, chibzuit, provenind dintr-o familie simplă de agricultori slovaci din Szakolcza, noul ierarh de Cenad nu iubea fastul, ci sobrietatea. Deja în februarie 1908, preconizatul episcop a sosit *incognito* la Timișoara pentru a evalua starea administrației diecezane centrale. În condițiile în care aici nu mai avusese loc, de circa un secol, o consacrare episcopală, cea a episcopului Csernoch a constituit un eveniment deosebit. Ea a avut loc la 10 mai 1908, în Dom, Consacrator principal a fost episcopul de Veszprém, cardinalul Karl von Hornig, secondat de episcopul-vicar Joseph Németh și de episcopul greco-catolic de Lugoj, Vasile Hossu⁶⁸.

O chestiune pastorală serioasă a constituit-o faptul că, datorită bolii episcopului Dessewffy și vârstei deja destul de înaintate a episcopului-vicar Németh, vizitele în parohii pentru conferirea sacramentului Sf. Mir au fost

⁶⁵ *Canonicus a latere*, este un canonic, membru al capitlului catedral, numit „din partea” episcopului diecezan. El se bucură de primirea unei misiuni încredințate de superiorul său, fapt pentru care este înzestrat cu împuterniciri specifice, sau este pur și simplu reprezentantul episcopal în capitlu.

⁶⁶ Pentru termenul de *prepozit titular*, vezi nota 3. Denumirea latină de *arcis Scepusiensis* indică orașul slovac de azi Spissky Hrad (magh.: Szepesvár, germ.: Zips). La Spissky Hrad, a funcționat, încă de la sfârșitul sec. al XII-lea, un capitlu colegial, iar de la sfârșitul secolului al XVII-lea, și o episcopie.

⁶⁷ ADT, Fond: Ep.AP, Dosar cuprinzând bulele papale de numire episcopală și numirile imperiale în scaunul canonical 1906-1930 și Dosar incluzând jurământul canonical și decrete papale de decorare 1907, 1915, 1926.

⁶⁸ Varga Attila, *Chronica Aulae Episcopalis Timisoaraensis*, Cluj-Napoca, 2006, p. 165-172.

total omise în multe locuri. În astfel de probleme, un om care să cunoască bine parohiile, drumurile, preoții, caracteristicile comunităților locale, era de mare necesitate. Iar episcopul Csernoch, care era total străin de dieceză, l-a numit în calitate de secretar pe preotul Augustin Pacha, ca și în cazul antecesorului său. Călătoriile au început, episcopul și secretarul său parcurgând nenumărate sate și comunități. În această funcție însă, nu doar deplasările în parohii, ci și cele în străinătate sau în afara diecezei, constituiau obligații de serviciu. Roma, Oberamergau sau Kalocsa sunt doar unele dintre cele mai importante. Tocmai un astfel de drum, la înmormântarea arhiepiscopului de Kalocsa, Városhy Gyula, în noiembrie 1911, a marcat încheierea colaborării sale cu episcopul Csernoch, acesta fiind ales, la scurt timp, în scaunul metropolitan de Kalocsa. Un episod bizar, dar poate ilustrativ pentru renumele și felul de a fi al lui Pacha, este și cel petrecut la înmormântarea lui Városhy. Când s-a deschis cripta și s-a pregătit locul de veci al răposatului episcop, a fost necesară și o intervenție la mormântul episcopului Lonovics, fost episcop de Cenad, ulterior mitropolit la Kalocsa. Cu acea ocazie, Pacha a fost întrebat dacă nu dorește să vadă rămășițele acestuia, secretarul lui Csernoch răspunzând prompt: „Să-l lăsăm mai bine să se odihnească în pace!”⁶⁹. Episodul poate fi explicat prin deprinderea lui Pacha de a nota și înregistra pentru administrație, dar și posteritate, fiecare moment sau lucru legat de dieceză și trecutul ei.

Buna colaborare a lui Csernoch cu secretarul său se vedește și printr-o discuție purtată între ei în timp ce episcopul se mai afla încă la Timișoara. Acesta îi propunea lui Pacha să accepte să devină episcop-vicar de Cenad, în locul deja venerabilului episcop Németh, care nu mai putea să își ajute ierarhul diecezan. În acest sens, Csernoch urma să îi propună Suveranului Pontif numirea lui Pacha în această demnitate. Plecarea lui Csernoch la Kalocsa în 1911, iar după un an, la Esztergom, unde acesta ajunsese deja primat al Bisericii Catolice din Ungaria, a făcut ca numirea lui Pacha să rămână doar în stadiul de proiect⁷⁰.

Cancelar al episcopului Glattfelder

În urma acestei noi vacantări a scaunului episcopal de Cenad, cu reședința la Timișoara, a fost numit la 8 martie 1911, drept nou ierarh, dr.

⁶⁹ F. Kräuter, *op.cit.*, p. 47

⁷⁰ *Ibidem*, p. 45-49.

Julius Glattfelder de Mór, profesor de omiletică, de numai 37 de ani, și prefect de studii al Seminarului Central din Budapesta. Consacrarea acestuia nu a avut însă loc la Timișoara, asemenea celei a antecesorului său. Glattfelder a fost sfințit întru episcop în biserica Universității din Budapesta, celebrant principal fiind Csernoch János, arhiepiscop și mitropolit de Kalocsa, consecratori secundari fiind renumitul orator, Prohászka Ottokar, episcop de Székesfehérvár, împreună cu Vasile Hossu, episcop de Lugoj. După consacrare, intronizarea noului episcop a avut loc la Timișoara, în 27 mai, același an.

Pacha și Glattfelder se cunoșteau – se pare – deja din 1899, când luaseră parte ca și auditori la unele dezbateri aprinse din Parlamentul de la Budapesta, legate de relația dintre Biserică și Stat. Astfel că, la venirea sa în capitala Banatului, episcopul Glattfelder a putut conta pe experiența acumulată, pe parcursul a aproape două decenii, de confratele său Pacha. Ca semn al prețuirii sale, Glattfelder a propus împăratului, la 30 noiembrie 1911, numirea lui Pacha în scaunul de canonic, fapt aprobat de suveran⁷¹. La nici două luni distanță, Glattfelder îl desemna pe Pacha director al cancelariei diecezeane și *canonicus a latere*⁷². Nimeni nu cunoștea dieceza mai bine decât Pacha, experiența administrativă, deseale călătorii pe tot cuprinsul teritoriului aferent și cunoașterea clerului constituind elemente pe care Glattfelder se va baza încă din debutul păstoririi sale.

Anul 1913 a adus și prima călătorie a lui Glattfelder, a fostului profesor de teologie, în noua calitate de episcop, la Roma, la Pontiful Pius al X-lea. Și de această dată, canonicul Pacha este prezent, însoțindu-și superiorul. Vizita lor este una condiționată de starea sănătății Papei. Profitând de faptul că acesta nu-i putea primi, cei doi, alături de arhiepiscopul Várady Lipót, de la Kalocsa, de Vasile Hossu, de la Lugoj, și de abatele Kollányi Ferenc, vor organiza o excursie în sudul Italiei și în Sicilia, la Napoli, Taormina, Sorrento, Amalfi, Pompei, Catania, Syracuse și Palermo. Erau ultimele clipe de pace și de oarecare normalitate dinaintea izbucnirii primei conflagrații mondiale, cea care va duce la sfârșitul diecezei de Cenad, iar episcopului Glattfelder o serie întreagă de neplăceri și experiențe amare, finalizate cu plecarea sa definitivă la Szeged⁷³.

⁷¹ Vezi nota 66.

⁷² Vezi nota 64.

⁷³ Varga A., *op. cit.*, p. 191-197 și F. Kräuter, *op. cit.*, p. 51-54.

În anul 1919, în urma divizării Banatului și, implicit, a teritoriului aproape milenarei dieceze de Cenad, între Ungaria, Regatul României și Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor, s-a impus și reorganizarea administrației bisericești, considerată în epocă a fi doar de natură temporară, rămasă însă definitivă ulterior.

Divergențele dintre administrația românească nou-instalată și episcopul Glattfelder erau de natură profundă. Ele au început cu data cu 3 august 1919, când trupele române au intrat în Timișoara. Toți reprezentanții celorlalte confesiuni, mai puțin cea romano-catolică, au fost prezenți la festivitate în piața, numită de atunci, a Unirii. Deși german de origine, episcopul Glattfelder se considera drept maghiar. Din acest motiv el nu a vrut să marcheze evenimentul în nici un fel, fapt care i-a fost ulterior aspru imputat de noile oficialități. Mai apoi, când un grup de tineri maghiari, între care se afla și capelanul Michael Reibl din Timișoara-Fabric, s-a format, organizând întruniri, situația s-a complicat și mai mult. Oricare le-ar fi fost motivația, asocierea acestora a fost văzută drept o conspirație împotriva autorităților instaurate. În urma acestui fapt s-a declanșat o anchetă, iar capelanul Reibl a fost expulzat în Ungaria. La rândul lor, șvabii bănățeni au început și ei să desfășoare o activitate politică și culturală tot mai accentuată, fapt pe care Glattfelder l-a luat la cunoștință, fără însă a-l aproba sau dezaproba.

Noua situație teritorială și de drept reclama ca episcopii catolici de ambele rituri din Transilvania și Banat să depună jurământul de credință față de suveranul României. Pentru a reglementa cât mai repede starea Bisericii Catolice din România, Sfântul Scaun le cerea episcopilor să facă acest gest fără întârziere. Episcopul Majláth Gusztáv Károly, de la Alba Iulia, a fost unul dintre cei care a înțeles noile imperative, solicitând episcopului Glattfelder să participe împreună la efectuarea actului în fața regelui Ferdinand, la București. Glattfelder era de acord, dar numai cu păstrarea cetățeniei maghiare. El se baza pe faptul că o parte din teritoriile diecezei sale erau în Ungaria, fără a mai aminti că aproape o treime din ele se aflau în Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor. În plus, pentru Glattfelder, gestul de credință înfățișat Suveranului dinainte de 1918, intra în conflict cu cel trebuind a fi prestat față de purtătorul altei coroane. Pentru el, aceasta era o serioasă chestiune de conștiință. În situația dată, Glattfelder l-a trimis pe cancelarul său, canonicul Pacha, să negocieze

la București cu Octavian Goga, ministrul cultelor și artelor⁷⁴. Răspunsul acestuia a fost unul clar: jurământul față de regele Ferdinand I era echivalent cu acceptarea cetățeniei române. În această situație, cancelarul Pacha, aflat în poziția de negociator pentru episcopul său, dar și pentru ceilalți episcopi de Oradea, Satu Mare și Alba Iulia, a dat dovadă de un înnăscut simț diplomatic. Căutând să rezolve cât mai corect situația, el s-a adresat arhiepiscopului Marmaggi, nunțitul apostolic din capitala României. Acesta i-a comunicat că în situația dată, Sf. Scaun sugerează îndeplinirea imediată a supunerii față de regele țării.

Situația era cu atât mai complicată, cu cât plata salariilor canonicului, administrației diecezane, a preoților din toate parohiile și a învățătorilor catolici era condiționată de prestarea promisiunii de credință a episcopului față de titularul Casei Regale.

Acest itinerar diplomatico-ecclesiastic săvârșit între Timișoara, București, Oradea și Alba Iulia s-a finalizat la 19 martie 1921, când episcopul Glattfelder, împreună cu confratele său Majláth, au depus jurământul la București⁷⁵. Cu toate acestea, tensiunile dintre Glattfelder și statul român au continuat, fie la nivel înalt – cu autoritățile centrale, fie pe plan local – cu cele ale județului Timiș-Torontal. Pacha a fost acela care, în tot acest timp, l-a însoțit pe ierarhul Glattfelder, fiindu-i un bun tovarăș de drum, dar mai ales un ajutor în încercările de detensionare a situației și de răzbatere prin sistemul administrativ și politic. Ultimele călătorii au avut loc în iarna lui 1922/1923, când nici Regatul României, dar nici Sfântul Scaun nu mai puteau accepta poziția intransigentă a episcopului Glattfelder în probleme deosebit de importante precum reforma agrară, în redispunerea salariilor clerului și învățătorilor, scutirea studenților în teologie de serviciul militar sau loialitatea ierarhului față de statul român.

În această perioadă, mai exact la 18 februarie 1923, survine decesul arhiepiscopului și mitropolitului de Kalocsa, dr. Várady Lipót Árpád, fost cleric al diecezei de Cenad. Vechi coleg în aula episcopală timișoreană, Pacha

⁷⁴ *Istoria Românilor. Vol. VIII*. București, 2003, vezi capitolul *Regii și guvernele României*, p. 771. Octavian Goga a ocupat scaunul de ministru al cultelor și artelor în guvernul generalului Alexandru Averescu, între 13 iunie 1920 și 13 decembrie 1921.

⁷⁵ ADT, Fond: *Episcop dr. Julius Glattfelder [Ep.JG]*, Dosar cuprinzând acte legate de depunerea jurământului față de regele României - 1921, cf. Varga A., *op. cit.*, p. 191-197, F. Kräuter, *op.cit.*, p. 57-72.

a luat parte la funeralii. La întoarcerea sa de la tristul eveniment, zarurile erau deja aruncate: numirea sa, din partea Sf. Scaun, ca administrator apostolic al părții diecezei de Cenad intrată în componența României, era hotărâtă, fiind transmisă episcopului Glattfelder printr-o scrisoare a nunțiului Marmaggi, de la București, în 17 februarie 1923, actul fiind ulterior publicat în cuprinsul primei circulare emise de Augustin Pacha, la 12 martie 1923, în noua sa calitate de administrator apostolic⁷⁶. În lucrarea despre trecutul diecezei de Timișoara, Juhász Kálmán și Adam Schicht menționează înștiințarea sus citată, arătând că Pacha fusese numit *plena sede ad nutum*⁷⁷, nunțiul precizând că autoritatea administratorului apostolic urma să intre în vigoare cu data de 12 martie 1923⁷⁸. Glattfelder se resemnase cu noua stare de fapt, afirmând într-o discuție cu Pacha: „Așa a trebuit să se întâmple! Pe mine m-ar fi aruncat mai devreme sau mai târziu în închisoare pentru că nu pot sa tac. În nici un caz, nu recomand să se acționeze așa cum am făcut eu. Acest drum nu ne conduce la țel. Încercați să acționați în alt mod”⁷⁹.

Finalul păstoririi lui Glattfelder va mai cunoaște însă un ultim act. Alături de succesorul său Pacha, Glattfelder a mai călătorit încă o dată la București, la 6 februarie 1923, pentru a-și lua rămas bun de la rege. Aceasta a fost dorința sa expresă. Ferdinand I l-a primit, audiența durând o oră, suveranul exprimându-și regretul pentru modul în care această chestiune lua sfârșit.

Printr-o ultimă scrisoare pastorală, datată la 11 martie 1923, Glattfelder s-a adresat părții diecezei de pe teritoriul revenit României. El nu preciza nimic despre succesorul său, încercând doar să-și întărească catolicii în credință și să-și anunțe plecarea⁸⁰. Starea de război fiind încă în vigoare la Timișoara, regula cerea ca scrisoarea să fie aprobată de către cenzură. Prim-procurorul Fehér, cel care a parcurs circulara, a eliminat unele paragrafe din text, care au

⁷⁶ ADT, Fond: OCCs 1923, Scrisoarea circulară VI. / 1923, p. 1-4 (79-82).

⁷⁷ Numire extrem de rară în administrația Bisericii Catolice. Ea se acordă unui administrator apostolic care trebuie să își exercite autoritatea în mod deplin, în folosul Bisericii, într-o episcopie unde, din diverse motive, ierarhul diecezan este împiedicat în păstorie. În 1923, cazul Diecezei de Cenad era perfect aplicabil acestei uzanțe canonice.

⁷⁸ Juhász K., A. Schicht, *op. cit.*, p. 134.

⁷⁹ F. Kräuter, *op. cit.*, p. 72.

⁸⁰ ADT, Fond: Ep. JG, Dosar cuprinzând scrisori circulare ale episcopului, Scrisoarea circulară V. / 1923, p.1-4 (75-78). Aceasta a fost tradusă din maghiară în germană și publicată în ziarul *Temeswarer Zeitung*, în numărul de duminică, 11 martie 1923, p. 3. Ea mai poate fi regăsită și în ADT, Fond: OCCs 1923.

ajuns însă pe căi necunoscute în atenția presei, fiind publicate. În urma acestui fapt s-a iscat un puternic scandal, autoritățile militare deschizând o anchetă, prefectul județului retrăgând pașaportul episcopului Glattfelder. În aceste condiții, administratorul apostolic Pacha l-a trimis pe canonicul Ludwig von Kayser la București, cu scopul de a solicita legației Ungariei⁸¹ să intervină pentru returnarea actului de călătorie și aprobarea plecării lui Glattfelder. Deși oficialitățile centrale au aprobat imediat deplasarea, cele locale s-au opus, cerând învoire doar în momentul în care tribunalul militar de la Sibiu se va pronunța.

Deja cunoscut în ipostaza sa de diplomat, Pacha a solicitat personal audiență la prefect pentru a clarifica situația. Folosindu-se de apropiata sărbătoare a Paștelui, i-a expus acestuia următorul scenariu: ce s-ar întâmpla dacă Glattfelder ar rămâne de sărbători la Timișoara, deci ar mai emite încă o circulară – lucru obișnuit de altfel – iar populația ar veni în număr mare pentru a-i asculta predicile și liturghiile solemne? Doar greutate și tensiuni! La aceste argumente, titularul administrației, Aurel Cosma, a returnat în decurs de o jumătate de oră pașaportul episcopului Glattfelder, împreună cu autorizația de călătorie. Plecarea lui Glattfelder din Timișoara trebuia să aibă loc în decurs de 48 ore de la emiterea autorizației⁸².

Administrator Apostolic la Timișoara

Începând cu data de 12 martie 1923, în urma retragerii la Szeged a ultimului episcop de Cenad, Julius Glattfelder de Mór, canonicul Augustin Pacha a fost numit *Administrator Apostolic*⁸³ al părții revenite României din

⁸¹ România și Ungaria și-au deschis reprezentanțe diplomatice la nivel de legație începând cu 21 august 1920.

⁸² F. Kräuter, *op.cit.*, p. 72-73.

⁸³ *Administrator apostolic* (lat. *administrator apostolicus*), conducătorul unei *Administraturi Apostolice* sau dieceze. Administratorul apostolic este numit de Sf. Scaun pentru a conduce vremelnice o dieceză până la desemnarea unui episcop diecezan. Administratorul apostolic poate conduce o Administratură, aceasta constituind o formă de organizare administrativ-ecclesiastică temporară a unui teritoriu. Se constituie administraturi apostolice acolo unde zona nu a mai cunoscut o altă organizare ecclesiastică superioară proprie, iar Sf. Scaun preconizează întemeierea, la un moment dat, a unei dieceze. Administraturi pot fi organizate acolo unde, din varii motive, suprafața unei dieceze a fost divizată, noua organizare definitivă nefiind încă realizată de Pontiful Roman, singurul ierarh căruia îi este rezervat acest drept în Biserica Catholică.

vechea Dieceză de Cenad⁸⁴. Ca un fapt inedit, prima sa mențiune în noua calitate de administrator apostolic apare pe pagina următoare celei în care era făcută publică circulara de rămas-bun a episcopului Glattfelder, Pacha instalându-l pe Lang Aladár ca paroh în Timișoara IV Josefîn⁸⁵.

Debutul păstoririi lui Pacha ca administrator apostolic este unul extrem de marcat de resentimente și contestări. Atât maghiarii, cât și românii vedeau în Pacha un trădător și un oponent al intereselor respectivei nații. Cei dintâi îl taxau ca un vânzător al cauzei lor și conspirator împotriva lui Glattfelder. Românii îl percepeau, dimpotrivă, ca o unealtă a maghiarimii și a lui Glattfelder în România. Germanii din Banat, în schimb, apreciau în Pacha clericul care s-a ridicat din mijlocul lor, năzuind cu toții la așteptări și speranțe destul de mari. Doar sașii transilvăneni, în covârșitoarea lor majoritate protestanți, care până la prima conflagrație mondială se considerau singurii reprezentanți ai culturii germane în arcul intracarpatic, nu întrezăreau cu ochi buni trezirea națională a șvabilor bănățeni, sprijinită de Augustin Pacha, noul lor ierarh romano-catolic.

Foarte mulți clerici, dar și mulți laici, credeau că artizanul expulzării lui Glattfelder din acea perioada nu a fost nimeni altul decât Pacha. Chiar unii ziarști sau tocmai sora lui Glattfelder susțineau acest fapt! Ilustrativ în acest sens este că, la sosirea lui Glattfelder la Szeged, în martie 1923, un grup de preoți l-a întrebat pe episcop dacă zvonul este într-adevăr real. Glattfelder le-a explicat întreaga situație și a adăugat că el însuși l-a propus pe Pacha la Nunțiatura din București, pentru a prelua conducerea Administraturii Apostolice de la Timișoara. Astfel, neliniștea iscată privind persoana lui Pacha a luat sfârșit la Szeged. În țară, același a trebuit să mai îndure însă articole defăimătoare, precum cele ale ziaristului Milotai care, la mijlocul anilor '30, se mai „preocupa” încă de cele întâmplate cu mai bine de un deceniu în urmă. La semnalarea lui Pacha, Glattfelder i-a scris atunci gazetarului și i-a arătat eroarea pe care o făcuse, dând crezare unui zvon neprobat documentar⁸⁶.

Prima scrisoare pastorală a administratorului apostolic Augustin Pacha, cea din 12 martie 1923, a fost redactată și publicată în limba latină. Nu în maghiară, germană ori română, ci în limba oficială a Bisericii Catolice, fapt

⁸⁴ *** *Schematismus Cleri Administraturae Apostolicae super partem Dioecesis Csanadensis in Rumenia existentis pro Anno Domini 1927*, Timișoara, 1927, p. 3-4 și în A. P. Petri, *op. cit.*, p. 1405-1406.

⁸⁵ *Temeswarer Zeitung*, numărul de duminică, 11 martie 1923, p. 4.

⁸⁶ F. Kräuter, *op. cit.*, p. 75-76, 79.

care nu putea lăsa loc la nici un fel de interpretări. Textul deplângea scindarea vechii dieceze de Cenad tocmai în pragul împlinirii a 900 de ani de la fondarea ei. Se explica noua situație administrativă, era precizată jurisdicția episcopului Glattfelder asupra părții teritoriului diecezan rămasă în Ungaria, precum și cea a lui P. Rafael Rodic O.F.M., asupra Administraturii Apostolice nou create la Becicherecul Mare (azi Zrenjanin, Serbia), în Iugoslavia⁸⁷.

Numirea lui Pacha în această deosebit de importantă și grea poziție a fost una extrem de abilă. Era necesară o persoană care, prin acțiunile și modul de păstorire din acel moment, nu mai dădea ocazie la comentarii privind favorizarea uneia sau alteia dintre națiuni, să nu poată fi acuzată de partizanat față de interesele maghiare, să respecte suveranitatea României și, nu în ultimul rând, se aștepta din partea Sf. Scaun ca ierarhul bănățean să nu mai implice Biserica în diferendele de orice fel dintre România și Ungaria⁸⁸.

În contextul primei sale călătorii la București, Pacha a putut observa la fața locului poziția autorităților centrale față de numirea sa și situația Bisericii Catolice din Banat. Ferdinand I l-a primit cu respect la 1 mai 1923, dar și cu o oarecare rețineră. Pacha i-a prezentat omagiile și l-a asigurat de fidelitatea întregii administraturi, a clerului și credincioșilor, conform uzanțelor. Regele i s-a adresat direct: „Nu aveți voie să faceți ochi dulci Ungariei, cum a făcut-o antecesorul Dumneavoastră!”⁸⁹ Suveranul accentua acest fapt, știind mai ales că și Glattfelder fusese de origine germană. Ulterior a mai adăugat: „Catolicii sunt în minoritate. Ei trebuie să se adapteze, deoarece majoritatea este nerăbdătoare!”⁹⁰ După audiență, ierarhul bănățean l-a contactat pe Ionel Brătianu, primul ministru al țării. Acesta i-a spus lui Pacha: „Șvabii au vrut în Ungaria să devină unguri. Acum ei trebuie să devină români în România. Dacă nu vor să facă aceasta pe căi pașnice, atunci statul are sute de metode prin care să îi forțeze s-o facă!”⁹¹.

Primul eveniment de rezonanță la care noul administrator apostolic a participat, având un rol deosebit, a fost cel al jubileului de 200 de ani de la primele colonizări ale șvabilor în Banat, serbat la 9 septembrie 1923. În fața

⁸⁷ ADT, Fond: OCCs 1923, Scrisoarea circulară VI. / 1923, p. 1-4 (79-82).

⁸⁸ F. Kräuter, *op. cit.*, p. 79-80.

⁸⁹ *** *Chronica Aulae...*, p. 242.

⁹⁰ *Idem.*

⁹¹ *Idem.*

statuiei Sfintei Treimi din Piața Unirii, monument ridicat în amintirea victimelor ciumei din 1738-1739, Pacha a ținut o Sfântă Liturghie de mulțumire, care s-a bucurat de participarea a 70.000 de oameni. Care alegorice, călăreți, fanfare și coruri din întreaga dieceză au defilat pe străzile orașului. Cu această ocazie, întâi-stătătorul diecezei a ținut o predică cu un deosebit ecou între germanii bănățeni⁹². Era pentru prima dată când aceștia auzeau un ierarh ridicat din rândurile lor cum le vorbește despre jertfele și greutățile străbunilor, despre credința pe care au moștenit-o din țara de origine, despre datoria de a munci și de a duce mai departe strădaniile celor dintâi coloniști. Impactul asupra auditoriului a fost unul deosebit. Doar ziarele sașilor din Transilvania dezavuuau discursul, afirmând că Pacha nu este decât un alt exponent al intereselor revizioniste ungare, ascuns în blana de oaie a trezirii naționale a șvabilor bănățeni⁹³.

Deloc întâmplător, drept consecință, în octombrie 1923 a sosit rândul Regelui și primului ministru să facă o vizită în Banat. Cu această ocazie, administratorul apostolic Pacha l-a primit pe Suveran în Dom (catedrala catolică din Timișoara). La început, intenția sa a fost de a-i prezenta omagiile sale în limba germană, adică tocmai în limba maternă a ilustrului oaspete. Dar, la sfatul apropiaților, Pacha a luat cuvântul în limba oficială a statului. Imnul regal a fost însă cântat de cor, în limba germană, ceea ce l-a mișcat vizibil, până la lacrimi, pe Monarh. Călătoria sa a continuat în localități cu o populație în covârșitoare proporție germană, în sate precum Biled, Lovrin și Șandra (jud. Timiș-Torontal). Ferdinand I era pretutindeni însoțit de Ionel Brătianu. În calitate de ierarh catolic al Banatului, Pacha a făcut parte din suita oficială. Cu această ocazie, oaspeții de vază au putut constata bogăția zonei și hărnicia localnicilor. Iar părerea lor despre Pacha și Biserica Catolică s-a schimbat totalmente. Chiar viitorul episcop Pacha mărturisește în cronica aulei episcopale, elaborată în proprie redactare, faptul că, din acel moment, Suveranul și-a revizuit total atitudinea față de el. Audiențele sale la București au avut o altă consistență. Ionel Brătianu i-a solicitat ierarhului să nu mai vină în Capitală însoțit cu interpret. Aceasta chiar dacă Pacha știa încă prea

⁹² A. Pacha, *An das Schwäbische Volk des Banates. Festpredigt, gehalten am 9. September 1923., anlässlich der 200-jährigen Jubelfeier in Temesvar*, Timișoara, 1923, p. 1-8.

⁹³ *** *Chronica Aulæ Eppiscopalis Temesvár-Timișoara 1860-1943 (1954)*, p. 241-242, manuscris păstrat în cadrul Ordinariatului Episcopal Romano-Catolic de Timișoara.

puțin românește, iar germana lui Brătianu nu era prea exersată. Chiar și clerul ortodox, se afirmă în deja amintita cronică, și-a schimbat simțitor atitudinea în contactele cu liderul spiritual al catolicilor din Administratura de Timișoara⁹⁴.

Înterupând șirul narării unor date și evoluții din viața diecezei și a ierarhului, ne vom apleca și asupra unor alte componente, mai precis cele spirituale și organizatorice ale personalității celui evocat. Fiind un cleric cu o puternică chemare spre viața spirituală și organizarea pastorației credincioșilor, acesta a inițiat în perioada 1924-1928, patru mari „campanii” misionare: 1924-1925, 1925-1926, 1926-1927 și 1927-1928. Misiunile populare constau din liturghii cu predici ținute în comunitățile catolice de călugări aparținând unor diferite ordine, celebrări liturgice completate cu devoțiuni sau alte manifestări. Fiecare grup lingvistic avea persoane consacrate vorbitoare ale limbii materne. Se dorea creșterea nivelului religios și adâncirea vieții spirituale a credincioșilor. Augustin Pacha a reușit, astfel, să organizeze atari manifestări misionare în 139 parohii și 60 filiale. Au fost destule localități în care Pacha s-a deplasat personal și a asistat la respectivele misiuni, chiar vorbind adeseori localnicilor.

Tot în cadrul vieții spirituale, Pacha se remarcă în această perioadă prin călătoriile sale pentru conferirea sacramentului Sf. Mir. Deși nu era consacrat încă episcop, el a primit de la Sf. Scaun autoritatea de a conferi acest sacrament și dreptul de a purta *pileolus*-ul, acel acoperământ al capului, de culoare roșie, care este specific episcopilor catolici. Pacha a miruit pentru prima dată în localitatea natală, Măureni, în timp de 5 ani reușind să parcurgă 120 parohii și 47 filiale și să miruiască 48.690 de tineri credincioși⁹⁵. Aceste ocazii s-au interferat cel mai adesea cu vizitele canonice, dar și cu reunirea clerului propriu din dieceză, sub formă de întâlniri. Pentru a fi aproape de credincioși și a face cunoscută acestora direcția sa spiritual-pastorală, administratorul apostolic a participat la cele mai diverse evenimente din comunități, începând cu consacrarea bisericilor și terminând cu sfințirea steagurilor diverselor coruri sau asociații religioase locale.

Două întâmplări, una deosebit de trisă, urmată de alta cu puternice valențe simbolice, au marcat, în 1924, respectiv 1925, viața clericului și omului

⁹⁴ *Ibidem*, p. 242-243.

⁹⁵ *** *Rückblick auf die ersten fünf Jahre der Temesvarer Apostolischen Administratur*, Timișoara, 1928, p. 8-12.

Pacha, dar și pe cea a Bisericii Catolice din Banat. Prima a fost cea a morții, la vârsta de 66 de ani, pe 15 noiembrie 1924, a fratelui său, Ștefan Pacha, abate titular și paroh în Timișoara Fabric. Acesta s-a stins din viață datorită unui cancer la stomac. Mama, nonagenară, și sora sa, Anna, necăsătorită, împreună cu Augustin, i-au stat alături până în ultima clipă. Ulterior, Elisabetha și Anna Pacha s-au mutat în palatul episcopal. Despre fratele său, Augustin Pacha mărturisea, printre altele că: „...după ce am ajuns Ordinarius⁹⁶-ul său, ascultarea și reverența sa față de mine erau atât de adânci, încât uneori acest lucru aproape că îmi provoca durere”⁹⁷.

Evenimentul marcant al anului 1925 a fost proclamarea de către Sfântul Părinte Papa a anului sfânt. Cu această ocazie, administratorul apostolic Augustin Pacha a organizat un mare pelerinaj la Roma, împreună cu un numeros grup de credincioși din dieceză. Cu această ocazie, problema limbilor vorbite și a celei oficiale a fost tranșată, spre mulțumirea tuturor, de însuși Papa. Solicitându-l pe Pacha să traducă, de pe podiumul tronului papal, discursul pontifical pe seama pelerinilor bănățeni, Suveranul Pontif a putut vorbi în latină, iar Pacha a tălmăcit totul în germană și maghiară. Mulți se temeau că Penescu⁹⁸, trimisul român pe lângă Sf. Scaun, va protesta din cauza faptului că nu s-a glăsuț și în limba română, însă se pare că diplomatul a înțeles mai bine situația, trecând totul cu vederea⁹⁹.

O ocazie deosebită, la care Pacha a participat, a fost sfințirea „Banației”, un institut de învățământ catolic pentru tineretul german, la care ordinariatul diecezan din Timișoara a contribuit în mod substanțial și financiar, dar și

⁹⁶ *Ordinarius*-ul este clericul care ocupă funcția de întâi-stătător al unei dieceze, administraturi apostolice sau al unei alte forme similare de organizare ecleziastică, de confesiune catolică. În afară de pontiful roman, *ordinarii* sunt episcopii, administratorii apostolici, vicarii generali și vicarii episcopali (cf. C.I.C. 1983 Can. 134 - §1,2).

⁹⁷ *** *Chronica Aulae...*, p. 245

⁹⁸ Dimitrie C. Penescu, primul trimis extraordinar și ministru plenipotențiar al Regatului României pe lângă Sfântul Scaun începând de la 12 iunie 1920, data prezentării scrisorilor de acreditare. În epocă, România era reprezentată pe lângă Sfântul Scaun, la nivel de *legație* (cf. www.mae.ro accesat în 10 iunie 2009). Ion Dumitriu-Snagov vorbește despre tânărul teolog Vladimir Ghika, monsignior-ul martir de mai târziu, și frate al fostului ministru plenipotențiar român la Roma, Dimitrie Ghika, ca de primul reprezentant diplomatic român pe lângă Sfântul Scaun începând cu 28 septembrie 1918 (Ion Dumitriu-Snagov, *România și Vaticanul. Relații diplomatice 1918*, București, 1993, p. 3-4.).

⁹⁹ *** *Chronica Aulae...*, p. 246.

printr-un personal de o înaltă pregătire profesională. Ideea lui Pacha era de a crea o școală unde tineretul german să fie format pentru a evita trimiterea sa la perfecționare în instituțiile săsești, protestante, din Transilvania. Din discursul episcopului reiese clar intenția sa de a dăruii națiunii sale o pepinieră pentru făurirea intelectualității proprii: „Să se ridice o mare casă, în care limba maternă, atât de vechile obiceiuri ale părinților noștri, să fie cultivate și date mai departe în mod deosebit. Să fie aceasta o casă impunătoare, în care preotul, învățătorul, medicul și avocatul să fie crescuți și educați, ei și tot ceea ce ține de inteligența șvăbească. Visul părinților noștri a durat mult – 200 de ani. Acum însă, s-a sfârșit, el este împlinit, în fața noastră ridicându-se casa cea impunătoare, frumoasa mireasă a poporului german. Cred în învierea acestui popor. Dar pentru ca pietrele acestea să devină vii, trebuie ca spiritul strămoșilor noștri să pătrundă aici”¹⁰⁰.

În același an 1926, administratorului apostolic de Timișoara va efectua primul său voiaj transatlantic, din încredințarea Conferinței Episcopilor Catolici din România. Între 19-27 iunie a fost organizat în Statele Unite, la Chicago, Congresul Euharistic Internațional. Călătoria a durat din 31 mai până în 1 august, Pacha deplasându-se de la Timișoara la Szeged, Budapesta, Viena și până la Hamburg. De aici s-a îmbarcat pe vaporul „Albert Ballin”, împreună cu mai mulți clerici diecezeni, dar și în tovărășia cardinalului Michael Faulhaber de la München.

Peregrinarea în Statele Unite a avut și un scop practic: după congresul euharistic, Pacha s-a folosit de ocazie și i-a vizitat pe germanii și maghiarii emigrați în America între 1900-1914, din Banat și întreaga dieceză de Cenad. În acest context a vizitat comunitățile din New York, Buffalo, Detroit, Saint Louis, Cincinnati, Cleveland, Philadelphia și Washington. Peste tot, înaltul cleric bănățean a fost primit cu mare bucurie, emoție și fast. Pacha le-a vorbit foarte mult despre zona natală, despre casă, biserică și cimitirul strămoșilor. În cinstea oaspetelui s-a organizat la Chicago, de către cei emigrați, un mare banchet cu participarea a 400 de persoane. La Cleveland, Pacha a sfințit o imensă sală de întâlniri pentru șvabii din Banat și Bačka (maghiară: Bácska, germană Batschka, regiune situată azi în Serbia), stabiliți în oraș. După

¹⁰⁰ A. Pacha, *An das Schwäbische Volk des Banates. Festpredigt, gehalten am 29. August 1926., anlässlich der Einweihung des Schülerheimes „Banatia“ in Temesvar*, Timișoara, 1926, p. 1-8, și la Juhász K., A. Schicht, *op. cit.*, p. 136.

model „american”, narează ierarhul bănăţean în *Chronica Aulæ*, germanii şi maghiarii, deveniţi americani prin adopţie, vroiau să îi recompenseze fiecare „serviciu” sau să îi dăruiască bani din diferite motive. El nu a acceptat totuşi, considerând nepotrivit gestul, deşi spunea că, pentru diversele opere de caritate de acasă, acele sume ar fi reprezentat o adevărată mană cerească.

Călătoria de întoarcerea s-a făcut pe vasul „Reliance” pe durata a 13 zile. Ajuns la Hamburg, Pacha a vizitat apoi Berlinul şi Stuttgart-ul. Peste tot a folosit ocazia pentru a stabili legături şi cunoştinţe folositoare diecezei sale¹⁰¹.

Un aspect deosebit de important al activităţii organizatorice şi pastorale a lui Pacha a fost şi grija sa faţă de învăţământ. Între 15-26 martie 1927, administratorul s-a aflat în deplasare la Roma, pentru audienţa *ad limina*¹⁰². Situaţia şcolilor confesionale era una complicată. Conform noii legi a învăţământului, în şcolile întreţinute de ordinele călugăreşti, profesorii care predau trebuiau să susţină un examen de limba română pentru a putea primi autorizaţia de predare, iar o parte din materii trebuiau expuse elevilor numai în limba statului. Într-o astfel de situaţie, multe dintre cadrele didactice nu reuşeau să obţină autorizaţia, şcolile fiind ameninţate cu închiderea, iar elevele surorilor de Notre Dame, fie ele germane, fie maghiare, nu ar mai fi putut frecventa cursurile. Doar Liceul Piarist, care până atunci avuse ca limbă de predare maghiara, a adoptat româna, deşi călugării-profesori erau maghiari în marea lor majoritate. Regula ordinului le prescria comunicarea în limba oficială, fapt care i-a determinat să adopte fără opoziţie această normă. Pentru a obţine ca şcolile surorilor de Notre Dame să poată beneficia de predare în limba maternă a majorităţii elevelor, Pacha a depus, împreună cu însoţitorii săi pe durata vizitei *ad limina*, susţinute eforturi de natură diplomatică la cei mai influenţi cardinali din Curia romană. Era tocmai epoca în care se finalizau negocierile cu privire la încheierea Concordatului dintre România şi Sfântul Scaun. Astfel, datorită ierarhului menţionat, a deputatului Franz Kräuter, dar şi a prepozitului capitlului de Timisoara, Franz Blaskowitsch, administraţia

¹⁰¹ A. Pacha, *Reminescentiae... 1710-1943*, p. 158, manuscris în ADT, în *** *Chronica Aulæ...*, p. 246-247 şi F. Kräuter, *op. cit.*, p. 91-92.

¹⁰² Vizita şi audienţa *ad limina* constituie o practică şi o obligaţie a episcopilor catolici, din lumea întreagă, de a face periodic un pelerinaj la Roma, la mormintele sfinţilor apostoli Petru şi Paul. În cadrul vizitei la Vatican, episcopii sunt primiţi în audienţă de către Sfântul Părinte Papa, fiecare trebuind să prezinte un raport asupra situaţiei diecezei pe care o conduce. Episcopii europeni sunt obligaţi să repede vizita *ad limina* o dată la cinci ani.

de pe colina Vaticanului a preluat solicitarea bănașenilor, ea având câștig de cauză la masa tratativelor purtate cu factorii politici de la București¹⁰³.

Administrator Apostolic și episcop titular de Lebedo

În anul 1927, la data de 27 mai, resimțindu-se tot mai mult necesitatea instalării unui episcop rezident în teritoriul *Administraturii Apostolice de Timișoara*, canonicul Augustin Pacha este consacrat în Domul din Timișoara de către nunțiul apostolic de la București, arhiepiscopul Angelo Maria Dolci, arhiepiscop-titular de Hyeropolis¹⁰⁴, co-consacratori fiind episcopii Majláth Gusztáv Károly al Transilvaniei, și cel greco-catolic de Lugoj, Alexandru Niculescu, ultimul fiind un mai vechi prieten al lui Pacha¹⁰⁵. Noul ierarh a primit titulatura de episcop de Lebedo¹⁰⁶. Conform uzanței Bisericii Catolice, înainte de consacrare, candidatul trebuia să depună jurământul de credință față de Suveranul Pontif și de Biserică. Pacha a prestat cele convenite la București, în prezența nunțiului apostolic sus amintit, la 3 mai 1927. Pe drumul de întoarcere s-a oprit la Alba Iulia, pentru a fi prezent la jubileul celor trei decenii de episcopat al contelui Majláth¹⁰⁷. Călătoria lui Pacha a avut acest traseu dinainte stabilit, pentru a-i putea astfel invita pe cei doi înalți clerici să definitiveze sfințirea sa la Timișoara.

Evenimentul consacrării episcopale a fost unul deosebit. Un astfel de eveniment festiv mai avusese loc cu aproape două decenii în urmă în capitala Banatului. Populația orașului a avut ocazia să ia parte la o sărbătoare mai rar întâlnită. Ziarele au descris cu lux de amănunte festivitățile, consacrand

¹⁰³ F. Kräuter, *op. cit.*, p. 92.

¹⁰⁴ *** *Gedenkblätter an die Bischofsweihe des Apostolischen Administrators Augustin Pacha, Timișoara, am 15. Mai 1927*, Timișoara, 1927, p. 5-6.

¹⁰⁵ *** *Rückblick auf die ersten...*, p. 21.

¹⁰⁶ Conform uzanțelor numirii episcopale în Biserica Catolică, episcopii titulari sunt aceia care nu dețin o dieceză, sunt auxiliari sau coadjutori ai altor episcopi, ori sunt meniți serviciului diplomatic al Sf. Scaun Apostolic al Romei. Ei primesc titlul de episcop al unei episcopii dispărute, foarte adesea „*in partibus infidelium*” (în părțile necredincioșilor), dar nu numai. Dieceza de Lebedo a ființat în Asia Mică, teritoriile ei aflându-se în vecinătatea orașului Efes. Numele ei latin: *Lebedus*. Un alt, mai cunoscut, episcop titular de Lebedo a fost Vasile Cristea (1906-2000), episcop greco-catolic, activ la Roma în diplomația Sf. Scaun; *ADT*, Fond: *Ep.AP*, Dosar cuprinzând bulele papale de numire episcopală și numirile imperiale în scaunul canonical 1906-1930.

¹⁰⁷ Știre apărută în *Banater Deutsche Zeitung*, Timișoara, 9, nr. 96 din 4 mai 1927, p. 4.

pagini întregi ceremoniilor¹⁰⁸. Candidatul a fost condus de la palatul episcopal la catedrală (Domul din Piața Unirii), procesiunea incluzând un larg traseu pe străzile cartierului Cetate, mai precis prin Piața Sf. Gheorghe, Libertății, reședința episcopală ortodoxă sârbă, Piața Unirii, de aici intrându-se în Dom. Predica nou consacratului episcop a fost redactată și citită în patru limbi: latină, pentru nunțiu și cler, română, ca limbă oficială și pentru oficialități, urmate de germană și maghiară. Mama lui Pacha, deja nonagenară, a asistat la toată ceremonia, episcopul mergând la sfârșitul consacrării spre locul unde se afla aceasta, pentru a-i cere binecuvântarea.

Odată cu sfințirea întru episcop a lui Augustin Pacha s-a rezolvat o problemă spinoasă de natură pastorală, resimțită între 1923-1927: aceea a hirotonirii preoților diecezani. Antecesorul său, Julius Glattfelder, mai sfințise trei ultimi preoți în chiar ziua plecării sale, pentru ca mai apoi nimeni să nu mai să aibă calitatea de a înzestra dieceza cu clerul atât de necesar. Singura contradicție dintre Pacha și Glattfelder se iscase tocmai din acest motiv: după 1923, Glattfelder dorea să sfințească, la Szeged, și preoții arondați Administraturii din Timișoara. Din rațiuni politice și tactice, noul episcop nu a acceptat, pentru a nu fi acuzat, el personal și Biserica păstorită, de colaborare cu Ungaria. Din acest motiv, toți preoții bănățeni au fost hirotoniți în perioada amintită de Emericus Bijelik, episcopul de Oradea. Ulterior, după trecerea acestuia în neființă, Pacha a întreprins un gest similar între 1927-1930, sfințind preoții pentru dieceza vecină¹⁰⁹.

Din 1928, Pacha se bucura de renumele de a fi dobândit titulatura de *Doctor honoris causa* al Facultății de Teologie Catolică a Universității din Münster, Westfalia (Germania). Distincția i-a fost conferită pentru merite deosebite în domeniul pastorației și pentru măsurile de revigorare și edificare a identității culturale și spirituale a șvabilor bănățeni¹¹⁰. Colaborarea desfășurată cu institutele catolice germane i-a fost ulterior imputată drept conlucrare cu

¹⁰⁸ *Banater Deutsche Zeitung*, Timișoara, 9, nr. 107 din 15 mai 1927, p. 1,3-4, la care se adaugă suplimentul *Unser Festtag zur Weihe Sr. bischöfl. Gnaden Augustin Pacha*, p. 9-11, în *Temesvári Hírlap*, 25, nr. 108, 17 mai 1927, nr. 108, p. 1-2, *Temesvarer Zeitung*, 76, nr. 109, 17 mai 1927, p.1-6, *La Croix*, numărul din 10 iunie 1927, cu articolul *Lettre de Roumanie. L'union de l'Eglise et de l'Etat ou le Concordat avant la lettre*, f. p., *Vasárnap*, Arad, XI, nr. 10, 15 mai 1927, p. 1-2.

¹⁰⁹ *** *Chronica Aulæ*..., p. 231, 252-253.

¹¹⁰ F. Kräuter, *op. cit.*, p. 93-94.

organisme pangermane și naziste. Cert este că o atare cooperare cu astfel de instituții nu a existat, titlul său academic fiind recunoscut și de statul român¹¹¹.

După sfințirea ca episcop, Pacha a dorit să își exprime din nou recunoștința față de localitatea sa natală. Edificiul bisericii din Măureni fusese ridicat în 1819 și nu a fost niciodată consacrat, ci numai binecuvântat și dat în folosul cultului. După o renovare mai serioasă și înfrumusețarea turnului cu un coif mai înalt, lucrări realizate cu ajutorul fiilor satului emigrați în America, episcopul Pacha a târnosit, la 6 mai 1928, biserica în care fusese botezat¹¹². A revenit cu drag acasă cu diverse ocazii: sfințirea monumentului eroilor, miruiri sau chiar conferirea Primei Sfinte Împărtășanii.

Călătoriile sale în afara granițelor țării din această perioadă au fost efectuate cel mai adesea în interesul administraturii apostolice și a pastorației. Între 1929-1933 se va deplasa anual la Karlsbad, din motive de sănătate. Aici se va întâlni adesea cu înalți clerici, cunoscuți din tinerețe. Un interesant episod cu valențe mistice îl constituie voiajul, în vara lui 1928, de la Karlsbad la Konnersreuth, la renumita stigmatizată vizionară Therese Neumann¹¹³. Întâlnirea sa cu aceasta, de altfel o persoană cu manifestări spirituale recunoscute drept veridice de Biserică, a fost una șocantă. Pacha a sosit vineri, fiind martorul unei deosebite manifestări a celei posedând forțe miraculoase. Parohul local a așezat mâna stângă a femeii în cea a lui Pacha. Apoi a început a o întreba dacă este obosită, cum se simte și dacă o doare ceva. Ea i-a răspuns imediat: „Obosită! Durerea lui doare!”. La aceasta parohul a adăugat: „Resl, aici mai este cineva!”, la care cea în cauza a răspuns imediat că: „Știu, un preot, un preot mare!”. După aceasta, ea se adresează direct episcopului: „Tu ai mult de lucru. Dar cui îi dă Bunul Dumnezeu de lucru, pe acela îl și ajută. Tu predici adevărul, nu precum celălalt.” Prin „celălalt” se referea la un sceptic pastor protestant, care o vizitase cu o zi înainte. După aceasta, ea a adăugat imediat: „Există un singur adevăr!” și apoi: „Tu ești singurul episcop

¹¹¹ ADT, Fond: Ep.AP, Dosar cuprinzând corespondența cu privire la jubileele sacerdotale ale episcopului Pacha, decorații și omagieri, documente: Diploma de conferire a titlului de doctor *honoris causa*, precum și recunoașterea acesteia de către Ministerul Cultelor și Artelor, cu nr. 19.567 din 18 mai 1928 (pe ultimul act apare, în lipsa ministrului de resort, semnătura lui Zenovie Pâclișanu, funcționar ministerial, istoric și preot greco-catolic).

¹¹² A. Pacha, *Andenken an die feierliche Einweihung der Kirche meiner Geburtsgemeinde Moritzfeld*, Timișoara, 1928, p. 1-9.

¹¹³ *** *Chronica Aulæ...*, p. 256.

de Timișoara.” Această ultimă propoziție, cu un conținut poate prea greu de pătruns și mult prea șocant, nu a fost-o niciodată amintită de Pacha, deși ea era adesea vehiculată, drept reală, în cercurile clericale, în anii următori celui de-al doilea război mondial¹¹⁴.

După concediul efectuat în 1929 la Karlsbad, Pacha va călători la Münster pentru a mulțumi personal Senatului Universității pentru titlul de *doctor honoris causa*. În fața corpului profesoral și a studenților a susținut câteva comunicări legate de istoria și tradițiile șvabilor din Banat, stârnind ecou și renume prin stilul oratoric și personalitatea sa distinctă¹¹⁵.

În toți acești ani, pe plan intern, viața Bisericii Catolice de ambele rituri era marcată de o chestiune de maximă importanță: negocierea, redactarea și intrarea în vigoare a Concordatului dintre Regatul României și Sfântul Scaun. Actul diplomatic fusese dezbătut și finalizat deja în 1927, cu puțin timp înaintea morții regelui Ferdinand. În vara lui 1930, nunțul Angelo Maria Dolci l-a solicitat pe Pacha să vină la București pentru unele chestiuni importante. Reprezentantul Sfântului Scaun avea încredere în cunoștințele de latină ale lui Pacha, cerându-i să redacteze diplomele fundamentale pentru fiecare dieceză nou înființată: cea latină, de Timișoara, cea greco-catolică, de Maramureș, și unificarea, *aeque principaliter*, a celor de Oradea și Satu Mare. Din pricina menționatei călătorii la Karlsbad, Pacha nu a putut da curs invitației survenite din Capitală¹¹⁶.

Primul episcop diecezan cu titlul de Timișoara

Un următor moment deosebit de important în viața lui Augustin Pacha a fost cel al întemeierii Diecezei de Timișoara, la 5 iunie 1930. Actul acestei măsuri a fost remis Curiei episcopale locale de către Nunțiatura Apostolică la 15 august 1930, mai precis, la 900 de ani de la întemeierea vechii Dieceze de Cenad, a cărei succesoare directă devenea astfel. La 16 octombrie, Augustin Pacha este numit episcop diecezan de Timișoara, fiind primul ierarh catolic ce a purtat vreodată acest titlu¹¹⁷. Întronizarea sa a avut loc la 29 noiembrie 1930,

¹¹⁴ F. Kräuter, *op. cit.*, p. 118-119.

¹¹⁵ *** *Chronica Aulæ...*, p. 257.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 258.

¹¹⁷ *L'Osservatore Romano*, anul 70, Città del Vaticano, vineri 17 octombrie 1930, nr. 243 (21.343), p. 1.

în Domul din Timișoara¹¹⁸. În același an este decorat cu ordinul „Coroana României” în rang de ofițer major, iar între 1939 și 1944 ocupă demnitatea de senator perpetuu¹¹⁹.

Un element care a surprins în epocă a fost cel al denumirii: Dieceza de Timișoara. Deși două treimi din teritoriul vechii episcopii de Cenad a revenit României, inclusiv localitatea Cenad, scaun al vechilor episcopi medievali, denumirea a fost total abandonată. Astfel, s-a ajuns la un compromis util părților implicate: Ungaria rămânea cu vechiul nume, căruia i se adăuga și cel al orașului Szeged, iar România dobânda o dieceză cu o titulatură care nu mai avea nimic din trecutul sus amintit. În lista diecezelor, redată în textul Concordatului, Timișoara apare situată pe locul secund, recunoscându-i-se vechimea și automat statutul de ”moștenitoare” directă a diecezei de Cenad.

Cunoscând situația economică grea din anii crizei economice mondiale (1929-1933), episcopul Pacha s-a limitat la o foarte modestă sărbătorire a fondării noi dieceze și a numirii sale ca episcop de Timișoara. Festivitatea a avut loc într-o zi de lucru, astfel ca un număr cât se poate de mare de preoți să poată veni la Timișoara. Partea de început a predicii sale a fost formulată în limba română, textul fiind unul emoționant, dar și plin de tact, constituind o paralelă între patria pământească și cea cerească. Cea dintâi fiind România, împreună cu suveranul ei, față de care, fiecare credincios era dator cu totala dragoste și fidelitate¹²⁰. Masa festivă pentru întregul cler s-a servit la Seminarul Teologic. Cu o oarecare notă de tristețe, episcopul nota în legătură cu ziua de 29 noiembrie: „Astfel am devenit eu primul episcop de Timișoara, unul care n-a mai avut până la sine nici un fel de înaintași”¹²¹.

Anterior intronizării sale drept prim episcop cu titlul de Timișoara, Pacha a trebuit să depună jurământul de fidelitate față de instituția regalității. Ceremonia s-a desfășurat la București, în ziua de 25 noiembrie 1930. Pacha a prestat jurământul față de Carol al II-lea, alături de primul episcop de Maramureș, Alexandru Russu și de nou numitul episcop de Oradea Mare-Satu

¹¹⁸ Juhász K., A. Schicht, *op. cit.*, p. 137-139.

¹¹⁹ A. P. Petri, *op. cit.*, p. 1406. Trebuie menționat faptul că, în epocă, înalții ierarhi erau cu toții membri de drept ai camerei superioare (Senatul) a Parlamentului.

¹²⁰ ADT, Fond: OCT 1930, Scrisoarea circulară din 29 noiembrie 1930, cuprinzând predica rostită de episcopul Pacha cu ocazia intronizării sale ca episcop de Timișoara, p. 1-6 (151-156).

¹²¹ *** *Chronica Aulae...*, p. 258, 260.

Mare, Ștefan Fiedler, fost vicar general de Timișoara¹²².

Evenimentul întemeierii diecezei de Timișoara și al atestării sale ca ierarh fusese precedat de un lung proces de negocieri, desfășurate uneori și în culise. Problematika nu a fost aceea a desemnării lui Pacha la Timișoara, așa cum ne-am fi așteptat în mod obișnuit, ci aceea a înscăunării ca episcop de Oradea Mare-Satu Mare, unite *aeque principaliter*. Fixarea lui Pacha în acest reunit scaun al celor două dieceze, destul de problematice organizatoric, poate mai dificile decât cea de Timișoara, datorită aceleiași duble chestiuni a naționalităților și limbilor materne, a fost poate cea mai bună opțiune pe care, atât Sf. Scaun, prin nunțiatura din București, cât și guvernul român o considerau drept viabilă. Pentru simplul motiv că Pacha era văzut deja ca un personaj cu care se putea discuta, un cleric loial Bisericii, credincioșilor, dar și statului, cu care nu îi plăcea să intre în conflict. Dimpotrivă, a reieșit clar că se manifesta deschis dezbaterilor de orice fel, purtate spre binele Bisericii și al propriilor credincioși. La toate acestea se mai adăuga interesul statului român de a avea un lider carismatic în zonă, un ierarh care să-i poată sensibiliza pe șvabii sătmăreni și bihoreni la o identitate națională germană, îndepărtându-i astfel de efectele maghiarizării practicate până atunci. Aceleași așteptări, nu ușor de împlinit pentru Pacha, le aveau, la rândul lor, și germanii din aceste regiuni. Presiuni la adresa sa au survenit din ambele părți implicate: atât a nunțului Dolci, cât și a guvernului Maniu, prin trimisul acestuia, profesorul și preotul greco-catolic Alexandru Borza. Nunțul i-a arătat și părțile pozitive ale unei asemenea numiri, dar l-a și amenințat că va propune Sfantului Părinte să fie chemat la Roma unde, refuzul ar fi fost aproape imposibil de realizat în fața Suveranului Pontif. Guvernul îi sugera această investire, relevând serviciile pe care le-ar face țării prin gestul acceptării. Pacha a refuzat ferm ideea, replicând atât nunțului, cât și trimisului oficialităților. Timișoara rămânea, pentru el, cel mai propice loc. Aici servise Biserica și episcopii, vreme de patru decenii, cunoștea clerul, credincioșii, situația era sensibil reglementată, mai ales în chestiuni spinoase precum școlile, salarizarea clerului și a învățătorilor,

¹²² ADT, Fond: Ep. AP, Dosar cuprinzând corespondența episcopului Pacha privitoare la statutul său de episcop titular, respectiv episcop diecezan, Invitația la Palatul Regal din 24 noiembrie 1930 și Textul alocuțiunii episcopului cu ocazia jurământului, 1930, și în articolul *Solemnitatea dela Palatul Regal. Jurământul a trei episcopi catolici* din ziarul *Cuvântul*, București, numărul din 28 noiembrie 1930, p. 1.

pensiile, misiunile populare etc. În plus, mama sa era în vârstă de 98 ani, iar familia se afla și ea în Timișoara, mereu în apropierea sa.

Problema deciziei nunțiatării era una delicată. Nici un candidat de obârșie maghiară, originar din cele două dieceze, nu era agreat de către stat. Nunțiul nu dorea în nici un caz să propună un cleric care să fi fost refuzat de guvern. În aceste condiții, Pacha i-a propus acestuia două candidaturi: pe Josef Korner, profesor de teologie și Ștefan Fiedler, vicar general de Timișoara. Situația devenind presantă, nunțiul l-a ales pe Fiedler care, la rândul său, s-a opus vehement. Acesta din urmă n-a rezistat totuși persuasiunii diplomației Sfântului Scaun și a guvernului român fiind, în final, consacrat episcop de Oradea la 7 decembrie 1930. Pacha a fost unul dintre co-consacratorii săi¹²³.

Anii 1930-1934 au reprezentat pentru Pacha o perioadă activă și liniștită. În 1932, episcopul face un voiaj în Germania, la Berlin, München, Paderborn, Osnabrück, Freiburg în Breisgau, Münster, Köln, dar și în Luxemburg, preocupat de augmentarea contactelor cu diverși episcopi și cardinali, precum și cu ordine religioase precum cele ale Surorilor de Notre Dame sau Benedictinelor. O serie întreagă de studenți teologi au fost trimiși la studii, iar dintre călugărițele germane, au sosit la Timișoara surori cu o deosebită pregătire pedagogică și teologică, pentru a activa în școlile de fete sau în munca cu tineretul. Tot în acest an, noul episcop de Timișoara a călătorit la Dublin, la Congresul Euharistic Internațional, cu această ocazie vizitând Anglia și Irlanda¹²⁴.

Au mai urmat concedii petrecute la Karlsbad, pentru tratament, iar în 1933 deplasări la Lourdes, Vianney și Maria Einsiedeln, momente importante a face pelerinaje la mormintele unor sfinți, precum Ioan Maria Vianney sau Bernardetta Soubirous, adevărate exemple proprii, urmate în activitatea pastorală și viața spirituală. Anul 1933 este cel al despărțirii de nunțiul Angelo Maria Dolci, de care l-a legat o prietenie sinceră. În februarie 1933, episcopul de Timișoara și cel de Lugoj l-au condus pe acesta – devenit între timp cardinal, drept o recompensă pentru realizarea Concordatului cu România – în călătoria sa la Roma, pe traseul cuprins între București, Lugoj, Timișoara și Jimbolia¹²⁵.

¹²³ *** *Chronica Aulae...*, p. 258-260.

¹²⁴ F. Kräuter, *op. cit.*, p. 117-119.

¹²⁵ *** *Chronica Aulae...*, p. 264-268.

O vizită cu urmări nefaste și de lungă durată

După cum am amintit, deceniul patru al epocii interbelice a atras după sine pătrunderea ideologiei naziste și în România, respectiv în Banat. Atitudinea fățiș anticlericală și antiecleziastică a partizanilor locali, copia fidelă a celor din Reich, l-a determinat pe episcopul Pacha să protesteze în cursul vizitei efectuate în 1934 la Berlin. Ierarhul se afla în Germania, invitat de episcopii și instituțiile care susțineau formarea teologilor germani bănățeni. Printre cei vizați au figurat atât episcopul emerit Bering, cât și succesorul acestuia de la Berlin, Nikolaus Bares, precum și prelatul Clemens Scherer, ultimul fiind directorul institutului „Reichsverband für das katholische Deutschtum im Ausland” (Asociația pentru Germanii Catolici din Străinătate, prescurtat R.K.A.). Numitul organism sprijinea eficient ridicarea spirituală și culturală a germanilor din diaspora, atât în Europa, cât și în America, bazele ei fiind valorile religioase catolice și apartenența la limba și cultura germană. Cu această ocazie, prelatul Scherer a insistat ca Pacha să facă o serie de gesturi de curtoazie față de mai multe personalități ale vieții politice ale vremii. În acest context a fost programată și vizita la Adolf Hitler. Episcopul, însoțit de Franz Kräuter, în calitate de colaborator pe probleme școlare, și de prelatul Scherer au intrat în audiență la cancelarul Reich-ului joi, 22 februarie 1934, la orele 12.00. Nemulțumit de influența crescândă a național-socialismului asupra germanilor din Banat, fapt care îi îndepărta de Biserică, Augustin Pacha avusese curajul de a-i declara Führer-ului că: „Citim în opera Dumneavoastră, *Mein Kampf*, și aflăm din discursurile Dumneavoastră că Național-Socialismul nu este o marfă de export, fiind destinat Reich-ului și poporului Reich-ului, însă agenții din Reich nu urmează acest principiu al Dumneavoastră și agită cu toate forțele împotriva stării de fapt de la noi din Banat n.a. (...). Tot ceea ce au obținut germanii din Banat până acum, datorează Bisericii. Agitațiile din Reich se ridică cu toată ura împotriva Bisericii Catolice”¹²⁶. Răspunsul lui Hitler a fost unul diplomatic și împăciuitoare, dar fără nici o consecință pozitivă pentru Biserica Catolică din Banat. În acest răstimp, istoricul Nicolae Iorga, presa din țară, ba chiar unele glasuri din parlamentul României îl acuzau pe Augustin Pacha de simpatii național-socialiste, comuniștii „desăvârșind” mai târziu aceste calomnii prin campania de defăimare din 1944-1945 și acuzele rostite în cadrul procesului din 1951. Demersul lui Pacha contravenea liniei

¹²⁶ *Ibidem*, p. 274.

politice autoritare promovate în epocă, astfel că, pentru unii politicieni, dar mai ales ziariști, ocazia era una perfectă pentru a sfida senzaționalul¹²⁷. La interpelarea lui Nicolae Iorga din Parlament a răspuns arhiepiscopul de București, Alexandru Cisar. Totodată, Alexandru Nicolescu, vecinul său de la Lugoj, a intervenit în favoarea celui acuzat, atât la nunțiatură, cât și la Ministerul Cultelor. Cel din urmă citat îi scria lui Pacha într-o scurtă, dar concisă scrisoare, datată 5 martie 1934:

„Excelență, am avut prilej să vorbesc despre cazul Tău, cu dl. Ministru Lapedatu și cu dl. Popescu-Necșeuști, subsecretar de Stat la Culte. M’am folosit de tot ceea ce mi-ai expus *per longum et latum*¹²⁸ la Nunțiatură și impresia mea este că guvernul este convins în fond de nevinovăția Ta și nici nu vrea să facă *casus belli* din acest incident. Mi-am exprimat și eu părerea, că Te cunosc de 12 ani și citez a asuma răspundere pentru Tine și nevinovăția ta. Cel mult a fost o imprudență, care putea rămâne. Ci *post festa* e ușor a critica. Trebuie ca omul să se afle în împrejurările în cari Te-ai aflat Tu și atunci să judece situația. Destul că Te-am apărut călduros, ca un bun vecin. Cu multă dragoste: + Alexandru, episcopul Lugojului”¹²⁹.

În fapt, concepția episcopului Pacha manifestată în raport cu conaționalii săi și față de identitatea lor a fost una clară și extrem de simplă: după primul război mondial, ierarhul a sprijinit masiv renașterea conștiinței naționale germane și eliminarea efectelor fenomenului atât de spinos al maghiarizării. În perioada interbelică s-a urmărit prin educație și cultură - ambele realizate în mod exemplar pe cale confesională - crearea unei proprii identități naționale germane bănățene, lipsită de valențe ideologice și politice, dar profund marcată de credința creștină catolică. Toate acestea par a fi demult uitate, neexistând azi vreo altă mărturie decât documentele și cei câțiva martori oculari aflați în viață.

La finele deceniului patru interbelic, îl regăsim pe episcopul Augustin Pacha în vizită la Roma, în luna mai 1938. Erau anii tulburi când Biserica

¹²⁷ *O provocațiune. Audiența episcopului Pacha*, în ziarul *Lumea*, Timișoara, I., nr. 4, 24 februarie 1934, p. 1, *Cazul episcopilor catolici Pacha și Fiedler în Universul*, București, XV., nr. 48 din 23 februarie 1934, p. 1, *Cum explică episcopul Pacha vizita la Berlin*, în *Dimineața*, București, 25 martie 1934.

¹²⁸ În traducere liberă, „de-a lungul și de-a latul”, având aici sensul de „în totalitate”

¹²⁹ *ADT*, Fond: *Ep.AP*, Dosar cuprinzând corespondența și declarații cu privire la vizita din 22 februarie 1934 la cancelarul Adolf Hitler și în F. Kräuter, *op. cit.*, p. 124-126.

trata cu mare atenție interacțiunea dintre politica ei externă și cea a celui de-al Treilea Reich. Ierarhul se afla în capitala Italiei tocmai în momentul în care lui Hitler îi fusese refuzată întrevederea cu Papa Pius al XI-lea, acesta fiind deja grav bolnav. Pacha este însă acceptat și îi poate expune Suveranului Pontif situația diecezei sale. De la Roma, Pacha se îndreaptă spre Budapesta, unde se desfășura cel de-al XXXIV-lea Congres Euharistic Internațional. Pe lângă atribuțiile oficiale, episcopul se folosește de ocazie pentru a-i vizita pe membrii familiei defunctului arhiepiscop de Kalocsa și bun prieten, Várady Lipót. 1938 este anul apariției renumitei circulare episcopale, în care Pacha critica sistemul familiei cu un unic copil și al mentalității germanilor bănățeni, care se lăsau tot mai mult copleșiți de ideologia național-socialistă. Această critică tot mai aspră va persista și pe durata anului următor. În 1939, Augustin Pacha este, alături de Ștefan Fiedler, episcopul de Oradea Mare–Satu-Mare, co-consecrator al episcopului de Alba Iulia, Márton Áron. Consecrator principal fiind nimeni altul decât recent înscăunatul nunțiu apostolic, Andrea Cassulo¹³⁰.

O realitate deranjantă pentru episcopii catolici de rit latin din România, în special pentru cei de Oradea Mare-Satu Mare, Alba Iulia și Timișoara, a constituit-o prevederea Constituției din 1938 care se referea la calitatea lor de senatori. Conform unor paragrafe speciale, membrii în Camera Superioară erau toți înalții ierarhi ai cultelor naționale: ortodox român și greco-catolic. Din partea Bisericii Romano-Catolice era recunoscut doar arhiepiscopul de București, care îi reprezenta și pe ceilalți colegi din țară. Nemulțumirea episcopilor latini era cu atât mai mare cu cât exista precedentul celor ortodocși, numiți senatori în Camera Magnaților (Senatul) din Ungaria dualistă, în vreme ce în România Mare, acest drept era contestat celor de rit latin. Prin protestele depuse de episcopul Pacha la nunțiul Andrea Cassulo, acesta a obținut ca episcopii romano-catolic de Alba Iulia și Timișoara să devină titulari ai Senatului. Carol al II-lea a aprobat acest fapt numai cu referire la persoana episcopilor, dar nu și la episcopiile propriu-zise¹³¹.

Instaurarea regimului Antonescu la 6 septembrie 1940 și aderarea țării la Axă a favorizat și mai mult, de această dată într-un cadru organizat, pătrunderea ideologiei național-socialiste și a organizațiilor cu o astfel de orientare, între membrii comunității germane din Banat și Transilvania. Deja în noiembrie 1940

¹³⁰ *** *Chronica Aulæ*..., p. 279-280.

¹³¹ *Ibidem*, p. 281.

organizația intitulată „Grupul Etnic German din România” a fost recunoscută drept persoană juridică, conducătorul ei fiind Andreas Schmidt din Brașov. În eforturile lor de a-și subordona întreaga populație germană din România, național-socialiștii locali au intrat în conflict mai ales cu Biserica Catolică. Pacha nu era persoana care să inițieze contradicții, dar nici nu putea accepta ideile și metodele lor. Primele „victorii” ale naziștilor au fost cele legate de subordonarea activităților cu tineretul din organizațiile catolice respective, de fete, de băieți, culturale sau coruri din parohiile germane. Biserica nu mai avea dreptul de a se preocupa de acest segment al muncii social-culturale, deoarece prin existența grupurilor catolice, ar fi „dăunat unității poporului german din România”¹³². Episcopul Pacha, care ținea enorm la această desfășurare, a încercat ca măcar preoții catolici să fie acceptați a se implica și să aibe dreptul de a-și exprima părerea în această problemă. Deși această clauză exista, foarte puțini preoți au putut să își exercite însă acest drept.

Următorul pas al „Grupului Etnic German” a fost acela de a-și subordona școlile. Dacă statul a cedat automat instituțiile acestei organizații, conferindu-i în plus dreptul de a deschide altele proprii, cu Biserica nu se putea proceda ca atare. Astfel că naziștii au trebuit să apeleze la arta tratativelor. Presiunile și tensiunile la care erau supuse multe dintre păturile societății germane din România au făcut ca episcopul să caute o soluție amiabilă. În martie 1942, Dieceza de Timișoara a trebuit să predea „Grupului Etnic German” un număr de 65 de școli generale confesionale catolice, 6 medii și 2 comerciale. Dreptul de proprietate rămânea al diecezei, organizația trebuind să plătească o chirie simbolică. Era garantat prin contract (nu și în realitate) dreptul preoților de a preda religia, iar copiilor li se asigura libertatea exercitării cultului, promițându-se neîmpiedicarea în nici un fel a împlinirii îndatoririlor lor religioase de orice fel. Singurele școli salvate de ideologia propagată de Andreas Schmidt și colegii săi au fost cele ale călugărițelor de Notre Dame. Cât de afectat era episcopul Pacha de această pierdere, putem afla din următoarele rânduri: „Pe 8 noiembrie 1941 a apărut un decret-lege prin care i se acorda Grupului Etnic dreptul de a deschide și conduce școli. Statul va garanta învățătorilor salariu și pensie. Prin aceasta, școlile noastre confesionale au fost torpilate mortal... În timpul începutului monarhiei române Biserica noastră catolică nu a pierdut nici o școală catolică germană, ci dimpotrivă, ea a întemeiat o sumedenie de

¹³² *Ibidem*, p. 284-285.

alte școli. Aceasta nu a fost o muncă simplă. Pe atunci, Reich-ul german avea doar o mică însemnătate. Noi însă, dar și poporul am dispus de fonduri extrem de limitate. Fiecare școală germană, pentru a fi întemeiată, a trebuit mai întâi luptat enorm pentru ea. Ce muncă a fost aceea de a redacta an de an o nouă petiție și de a depune-o, doar pentru a putea deschide o nouă clasă la „Banatia”, în Timișoara. Școala catolică a fost aproape singura unde cultura și caracterul german au putut fi cultivate și promovate în mod exemplar. Această înnoire germană de azi, a uitat toate acestea. Munca și jertfele noastre sunt azi socotite drept piedici Bisericii Catolice. Învățătorii și profesorii ne-au fost înstrăinați aproape totalmente. La fel și marea parte a tineretului. Ceea ce s-a întâmpla în Reich și încă merge înainte, va fi și trebuie să fie imitat și la noi!”¹³³.

Despre acest trist subiect din activitatea sa a relatat episcopul Pacha în raportul său către Sfântul Scaun, prezentat în mod detaliat pentru anii 1938-1943.

În anul 1943, episcopul Pacha aniversa o jumătate de secol de preoție. Deși până atunci nu prea a consimțit din partea clerului și credincioșilor ca să îl onoreze festiv la anumite jubilee, de această dată episcopul a trebuit să accepte propunerea Capitlului Catedral de a celebra liturghia solemnă în Dom. Cu această ocazie, sărbătorită la 12 august 1943, episcopul a oficiat Euharistia în prezența a peste 100 de preoți și a multor călugări și călugărițe. Au sosit de la Măureni, satul său natal, vin și făină, din holda care odinioară aparținuse părinților episcopului, pentru hostia¹³⁴ ce urma a fi folosită pentru transsubstanțiere. Costurile mesei festive, desfășurate în sala festivă a Seminarului Teologic, au fost acoperite din economiile personale ale omagiatului. Au participat la festin o serie de reprezentanți ai autorităților civile și militare, precum și episcopul greco-catolic Ioan Bălan de la Lugoj, împreună cu prepozitul capitlului catedral lugojan, Nicolae Brânzeu, rostind distinse intervenții. Din partea ortodoxă a fost prezent episcopul Vasile Lăzărescu¹³⁵.

¹³³ A. Possmayer, *op. cit.*, p. 60-61 și în *** *Chronica Aulae...*, p. 284-285, 288-291.

¹³⁴ Pâinea nedospită, azimă, folosită în Biserica Catolică, pentru consacrare în cadrul sfintei Liturghii.

¹³⁵ ADT, Fond: *Ep.AP*, Dosar cuprinzând documente privind jubileele sacerdotale ale episcopului Pacha, neordonat, și ADT, Fond: *OCT 1943*, Scrisorile circulare IX, p. 1-4. și X, p. 1-4 / 1943, *** *Aus dem Leben...*, p. 385-386.

După schimbările profunde survenite în planul politicii de alianțe ale României din anul 1944, cel următor aduce cu sine o crudă lovitură pentru minoritatea germană din România: toți membrii ei, apți de muncă, erau obligați să fie deportați în Uniunea Sovietică, la muncă forțată, în contul reparațiilor de război ale României. Bărbații ridicați în acest scop trebuiau să se încadreze între vârstele de 16 și 45 de ani, iar femeile între 18 și 35 de ani. Erau scutite cele însărcinate și cele care încă alăptau. S-a hotărât ca preoții și călugărițele să fie absolviți, în județul Severin însă, măsura nu a fost publicată și aplicată, un număr de opt preoți activi fiind deportați. În total, din Banat au fost trimiși la trudă silnică circa 60.000 de germani, în marea lor majoritate credincioși romano-catolici. În semn de protest, episcopul s-a deplasat la București pentru a cere sistarea acestui proiect monstruos și întoarcerea celor vizați. Încercările sale de a obține audiențe la regele Mihai I, la regina-mamă, la primul ministru Petru Groza, au fost sortite eșecului. Candidatele și novicele din Ordinul Surorilor de Notre Dame au putut fi salvate doar prin înveșmântarea și primirea lor în ordin, în mod solemn, în cadrul unei ceremonii ținute, la sensul propriu, peste noapte. Dimineața, la sosirea autorităților militare, toate purtau haina monahală, ele fiind astfel salvate de la deportare.

Notițele episcopului Pacha conțin menționarea a două călătorii, dintre care cel puțin una trebuie pusă în legătură cu demersurile sale pentru salvarea germanilor – practic a multora dintre credincioșii săi – de la exil și obținerea întoarcerii lor din Uniunea Sovietică, precum și a celor care, în august – septembrie 1944, au părăsit Banatul pentru a se refugia în Germania ¹³⁶.

Revenind la mai sus amintita campanie de presă, iscată în primăvara lui 1934, aceasta a reapărut pe fondul în care, în anii 1944-1945 s-a iscat și la Timișoara și, în general, în România, o „vânătoare de vrăjitoare” față de toți cei care au colaborat sau ar fi conlucrat cu regimul Antonescu și organizațiile germane de orientare național-socialistă. Bineînțeles că acuzele erau cele care mai fuseseră vehiculate și cu un deceniu în urmă. Temei predilect răspândite de aceste categorii publicistice – vizia episcopului Pacha la Adolf Hitler în 1934 – se adăugau acum o serie întreagă de calomnii, precum că: Anna Pacha (sora episcopului) fusese membră a unor organizații feminine național-socialiste, Augustin Pacha ar fi fost decorat de Andreas Schmidt (conducătorul

¹³⁶ *** *Chronica Aulæ...*, p. 293-295, precum și în Augustin Pacha, *Reminescentiae... 1710-1943*, p. 168-169.

„Grupului Etnic German” din România), doar preoții germani au asigura viitorul în dieceza de Timișoara, Pacha cedase naziștilor școlile Bisericii și multe altele. În astfel de condiții și în raport cu atâtea invinuiți, total nefondate și neverificate, semnate adesea sub denumiri ca: „Un ziarist al poporului”, „Un canonic” sau, pur și simplu lăsate anonime, episcopul a avut câteva intervenții, oferind comunicate în care și-a precizat punctul de vedere¹³⁷.

Datorită problemelor stringente nerezolvate în ultimii ani, precum: deportarea în Uniunea Sovietică a credincioșilor germani și a unor clerici, reîntoarcerea lor acasă, ca și revenirea celor refugiați în Germania, unele zvonuri îndelung vehiculate, cum că germanii vor fi mutați în Moldova, a problemelor ivite cu clădirea Seminarului Teologic (unde nou înființata facultate de medicină fusese instalată forțat în jumătate din clădire, apoi, din octombrie 1947, în întreg edificiul Seminarul Teologic trebuind a fi evacuat), episcopul Pacha a cerut o audiență la Petru Groza la începutul anului 1947. Acesta l-a primit pe data 6 februarie, fiind extrem de respectuos, binevoitor și întâmpinându-l pe bătrânul cleric, încă de la începutul discuțiilor, în limba maghiară, cu specificul salut catolic: *Lăudat să fie Isus Cristos!*. În cadrul întrevederii, premierul a promis că va face tot ce se poate, neuitând însă să îi reproșeze episcopului, fără nici un temei, că: „Cum fluieră cardinalul Mindszenty în Ungaria, așa dansează episcopii în România!”. Pacha i-a răspuns imediat, spunându-i: „Noi, în dieceza noastră, nu știm ce face și ce vrea să facă Mindszenty. Nu știm nici ceea ce se spune sau scrie în Transilvania”. La aceasta, Petru Groza a răspuns imediat: „Aceasta trebuie să recunosc că așa este. Împotriva Dumneavoastră nu am avut niciodată vre-o plângere și nici acum nu avem, însă împotriva nunțiului și a Vaticanului, da. De ce ni se aduce acum un nunțiu din America? Există în America destule secte, pe acelea să le convertească. Pe noi, în România, să ne lase în pace”¹³⁸.

¹³⁷ ADT, Fond: Ep. AP, Dosar cuprinzând corespondență, declarații de presă și articole de ziar anexate, cu privire la campania de presă din 1944-1945 împotriva episcopului Pacha, precum și în *** *Chronica Aulae...*, p. 292-293. Articole defăimătoare au apărut în *Unirea română*, Timișoara, XI, nr. 150, 3 martie 1945 p. 1, 3 și în numărul 164 din 19 martie același an, p. 3; *Luptătorul Bănățean*, Timișoara, 10 ianuarie 1945, p. 4, precum și în *Timișoaraer Zeitung*, 30 noiembrie 1944, p. 3, dar și în unele numere ce au apărut în decembrie.

¹³⁸ F. Kräuter, *op. cit.*, p. 153-157.

Perioada 1948-1950. Arestarea, procesul și anii temniței.

Eliberarea și moartea

Vizitele canonice înmulțite, participarea la hramuri și conferirea Sacramentului Sfântului Mir în cele mai îndepărtate sate au determinat ca imaginea episcopului Pacha să rămână profund înrădăcinată în memoria generațiilor vârstnice. Același „ziditor” a fost nevoit să perceapă faptul că tot ceea ce s-a edificat cu atâta trudă, timp îndelungat, se poate distruge cu o enormă ușurință: anul 1948, odată cu denunțarea unilaterală de către România a Concordatului cu Sf. Scaun, act urmat de pensionarea forțată, în luna septembrie, a episcopului și desființarea unilaterală a Diecezei de Timișoara, interzicerea abuzivă a funcționării ordinelor călugărești, a școlilor, confiscarea bunurilor și a imobilului Seminarului Teologic¹³⁹, preluarea de către stat a palatului episcopal în 1950, arestarea multor preoți, torturarea sau alungarea altora, iar în final, întemnițarea și condamnarea episcopului, deoarece acesta rămânând fidel până la capăt Sfântului Scaun Apostolic al Romei, cutezase să facă public, în 1950, textul unei scrisori circulare primite de la Sfântul Părinte, prin intermediul Nunțiaturii Apostolice de la București. Rândurile ei erau deosebit de clar redactate, explicându-se credincioșilor, în mod concis, adevărata față a comunismului, veridicele sale intenții și profunda incompatibilitate dintre ideologie, Dumnezeu și Biserică¹⁴⁰.

Implicita consecință a acestui act pastoral, dar și a opoziției pe care episcopul Pacha a manifestat-o direct față de încercarea autorităților comuniste de a crea o Biserică Catolică fidelă regimului, tentativă exprimată public prin „Congresul de Pace” de la Târgu Mureș (convocat în 27 aprilie 1950), a constatat în faptul că Securitatea, ca unealtă fidelă a regimului opresiv, a inițiat un atent proces de urmărire a ierarhului. Toate acestea au culminat cu arestarea sa, la data de 17 iulie 1950, în localitatea Carașova, unde episcopul urma să își

¹³⁹ Claudiu Călin, *Dieceza de Timișoara între 1948-1989*, în *Biserica Romano-Catolică din România în timpul prigoanei comuniste (1948-1989)* (ed. de Comisia Națională de Studiere a Istoriei Bisericii Catolice din România), Iași, 2008, p. 98-102.

¹⁴⁰ Textul scrisorii circulare este publicat în lucrarea semnată de: Nikolaus Engelmann, Franziska Graf, Peter Krier, Eduard Schneider, *Schwester Hildegardis. Weg, Werk und Vermächtnis. Vom Wirken einer deutschen Ordensfrau im Banat*, Herausgegeben von der Landsmannschaft der Banater Schwaben, Landesverband Bayern, 1996, p. 167-171.

petreacă concediul. Imediat a fost dus pentru un foarte scurt timp la Reșița, la interogatoriu, iar ulterior, la București și Sighet¹⁴¹.

După anchete brutale a urmat procesul public înscenat de autorități în fața unui tribunal militar din București. Acesta s-a desfășurat între 10-17 septembrie 1951. La această „judecată-spectacol”, atent regizată de oficialități, episcopul de Timișoara, Augustin Pacha, a fost acuzat de spionaj în favoarea Vaticanului și a S.U.A. și de a fi dovedit simpatii naziste, în acest sens fiind amintită vizita sa din 1934 efectuată la cancelarul Germaniei¹⁴². Respectiva întrevvedere, pe care am descris-o anterior, avusese într-adevăr loc, fiind organizată însă cu un rol pur protocolar, iar episcopul, profitând de ocazie, i-a comunicat lui Adolf Hitler nemulțumirea sa față de acțiunile jignitoare ale naziștilor, apărute deja și în Banat și manifestările față de cler și Biserică¹⁴³. Acuzațiile de mai sus i se aduceau episcopului Pacha, dar și întregului grup de inculpați, format din preoți ai Nunțiaturii Apostolice, Diecezei de Timișoara și Arhiepiscopiei de București, dar și din laici români și străini. Pe lângă „păcatele clasice” de spionaj în serviciul Statelor Unite ale Americii și Vaticanului, se mai adăuga și cel de trafic de devize străine și de arme. Zelul justiției comuniste a fost unul exemplar astfel că, la data de 17 septembrie 1950, verdictul a fost pronunțat. Pentru episcopul Pacha erau prevăzuți optsprezece ani de închisoare, temniță grea, zece ani de degradare din drepturile cetățenești, 880.000 lei amendă și 306.000 lei despăgubiri în favoarea statului¹⁴⁴.

Pe toată durata desfășurării procesului-înscenare, ca de altfel și după aceea, nu s-a luat în considerare nici măcar o clipă vârsta înaintată a episcopului, el având deja 81 de ani fiind, pe deasupra, cu vederea extrem de slăbită. Cei trei ani de carceră, pe care bătrânul ierarh al Diecezei de Timișoara a fost nevoit să-i îndure, au fost petrecuți la București și Sighet, alături de episcopii-martiri ai întregii Biserici Catolice de ambele rituri din România. Fie în celule,

¹⁴¹ William Totok, *Episcopul, Hitler și Securitatea. Procesul stalinist împotriva „spionilor Vaticanului” din România.*, Iași, 2008, p. 44-50.

¹⁴² *** *Procesul unui grup de spioni, trădători și complotiști în slujba Vaticanului și a centrului de spionaj italian*, București, 1952, p. 87-89.

¹⁴³ F. Kräuter, *op. cit.*, p. 125.

¹⁴⁴ *** *Procesul unui grup...*, p. 119-120, dr. Franz Kräuter, *op. cit.*, p. 163-179, precum și în dr. Anton Peter Petri, *op. cit.*, p. 1406. și la Marius Bucur, Lavinia Stan, *Persecuția Bisericii Catolice în România. Documente din arhiva Europei Libere 1948-1960*, Târgu Lăpuș, 2005, p. 126-127.

unde trebuia să stea singur, fie în comun, cu alți deținuți, episcopul Pacha a reușit să-și păstreze mereu spiritul senin și puterea de caracter.

La 25 mai 1954, Biroul Politic al Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român hotărâ grațierea episcopului Pacha și punerea acestuia în libertate. Conducătorii comuniști nu doreau transformarea venerabilului ierarh într-un nou martir, care să fie adăugat vastei liste din „martirologiul” Bisericii Catolice din România iar, în același timp, sperau că datorită eliberării cunoscutului și iubitului episcop, să atragă simpatia unei bune părți a populației catolice bănățene. Data publicării actului de grațiere a fost 1 iunie 1954, episcopul Pacha, grav bolnav de cancer, întorcându-se la Timișoara în 12 iulie a aceluiași an. După revenirea acasă, Augustin Pacha a primit domiciliu obligatoriu în casa parohială Timișoara - Josefin. Octogenarul cleric revenea astfel, într-o libertate foarte limitată, în orașul său episcopal, aproape orb și grav bolnav¹⁴⁵. În urma lungii suferințe provocate de mai multe complicații grave, la 4 noiembrie 1954, se stingea la Timișoara, în casa parohială din Timișoara-Josefin, fiind depus spre cele veșnice la 8 noiembrie în cripta Domului din localitate, alături de iluștrii săi înaintași¹⁴⁶.

Concluzii

Evoluțiile sociale și religioase din perioada 1923-1954 pe teritoriul Diecezei de Timișoara s-au aflat sub semnul unor vremuri tulburi, dar și a personalității episcopului Pacha, acesta din urmă exercitând, cel puțin în sfera spiritualului, o puternică influență asupra credincioșilor săi.

O istorie sinceră și completă a Banatului este de neconceput fără redarea trecutului Diecezei Romano-Catolice de Timișoara, urmașa vechii Dieceze de Cenad și fără menționarea aportului episcopului Augustin Pacha. Perioada cea mai tensionată și mai marcată de transformări, atât teritoriale, cât și la nivel decizional-ecclesial, a fost cea ulterioară primului război mondial. Implicațiile acestui fapt vor produce dezbatere aprinsă și neînțelegeri la nivelul puterilor decizionale laice și religioase până în anul 1923, iar într-un final,

¹⁴⁵ *** *Martiri pentru Hristos, din România, în perioada regimului comunist*, București, 2007, p. 533-535 și în F. Kräuter, *op. cit.*, p. 190-191.

¹⁴⁶ A. P. Petri, *op. cit.*, p. 1407, Ovidiu Bozgan, *op. cit.*, p. 49.

conducând la plecarea definitivă la Szeged a ultimului episcop de Cenad, Iulius Glattfelder der Mór¹⁴⁷. Drept consecință, teritoriul diecezan revenit României devine Administratură Apostolică și este încredințat spre păstorire canonicului - pe atunci - Augustin Pacha. Acesta s-a străduit să demonstreze oficialităților de la București o altă față a Bisericii Catolice din zonă: o confesiune fidelă țării și regelui, constituției și legilor Regatului României, dar care nu-și pierde însă catolicitatea și întreaga ei moștenire canonică, la fel ca și cea culturală. Este imaginea unei dieceze, dar și a unui episcop al credincioșilor săi, o persoană și o instituție care nu se constituie într-un exponent, politic sau de orice alt fel, al intereselor revizionismului maghiar ori nazismului german¹⁴⁸.

Un aspect tratat în mod predilect de lucrările dedicate episcopului Pacha, editate peste hotare, este și caracterul deosebit de popular al ierarhului, apropierea sa de tineret și copii, pastorația lor, grija pentru ordinele călugărești care educă generația tânără (călugării piariști, călugărițele de Notre Dame sau cele benedictine ale Sfintei Lioba). La inițiativa lui Pacha apar noi manuale de religie, cărți pentru cântul liturgic, publicații de tot felul. Acestea au în majoritatea cazurilor un caracter general și unitar pentru întreaga dieceză, ajutând astfel la dezvoltarea învățământului confesional¹⁴⁹. S-a scris însă poate prea puțin despre propria-i implicare în munca administrativă a cancelariei diecezane și au fost atinse doar succint problemele ivite în primii ani de păstorire: urmările reformei agrare din 1921, neplata de către statul român, în anii '20, a salariilor preoților și învățătorilor catolici bănățeni, impunerea limbii române în școlile confesionale, fie ele de limbă maghiară sau germană. Toate acestea au fost momente depășite de episcopul Pacha datorită tactului propriu, dar și al sprijinitorilor săi, cu precădere Franz Kräuter, deputatul germanilor bănățeni în parlamentul de la București¹⁵⁰, precum și al unor vechi prieteni

¹⁴⁷ F. Kräuter, *op. cit.*, p. 72-73.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 79-82.

¹⁴⁹ Se amintește aici cazul cărții de rugăciune și cântece pentru tineri: *Katholisches Gebet und Gesangbuch für die Schuljugend*, apărută prin grija episcopului diecezan la tipografia „Sonntagsblatt“ din Timișoara IV. Josefin în anul 1933. Cartea având mare succes, a cunoscut mai mai multe reeditări.

¹⁵⁰ F. Kräuter, *op. cit.*, p. 91-92.

ai diecezei, printre ei numărându-se și Zenovie Pâclișanu, prelat papal, preot greco-catolic și persoană oficială în cadrul Ministerului de Externe și, ulterior, al Ministerului Cultelor și Artelor¹⁵¹.

În spațiul multi-cultural și confesional al Banatului, epoca de început a păstoririi episcopului Pacha este una deosebit de interesantă. Acum, la începutul și în decursul anilor 20 și 30, șvabii bănățeni încep să își redescopere originea, mai precis faptul că sunt germani și nu maghiari. Interesantă este astfel implicarea directă a instituției ecleziastice, prin episcopul Pacha - șvab bănățean din Măureni - în această strădanie de renaștere națională, un eveniment notabil în acest sens fiind și jubileul celebrat de germanii din Banat în 1923, la 200 de ani de la colonizare¹⁵². Prin aceasta, Pacha a inaugurat, se poate spune, un nou drum, acela în care confesiunea catolică din Banat se adresa direct fiilor ei în limba lor proprie – germană - printr-un discurs simplu, direct și însuflețitor. Răsunetul a fost cu atât mai mare cu cât Pacha era și el un fiu al diecezei¹⁵³.

Ilustrative pentru cele mai sus consemnate rămân școlile catolice ale Ordinului de Notre Dame și cursurile organizate de surorile benedictine ale Sfintei Lioba - pentru fete - preparandiile de învățători catolici, liceul german romano-catolic de băieți „Banatia”, reuniunile de tineret întemeiate pretutindeni în dieceză, asociațiile feminine, cercurile catolice corale și de teatru, Asociația Sfântului Bonifaciu, de exemplu, pentru germanii din satele unde aceștia reprezentau doar o minoritate sau constituiau cel mult 50% din populația totală și multe altele. Este cunoscută implicarea episcopului Augustin Pacha, din păcate cu un succes redus, în stoparea deportării germanilor la muncă silnică în U.R.S.S., în ianuarie 1945. Au rămas atunci acasă o sumedenie de copii, în cel mai fericit caz doar cu bunicii, mulți însă singuri, lăsați doar în grija vecinilor și a rudelor. Pentru ei s-au organizat opere de caritate și ajutorare,

¹⁵¹ Este și cazul documentului *Statutum dioecesanum de agrorum destinatione, manipulatione ac de proventuum divisione juxta Ordines Circulares de 17. Decembris 1925 sub Nr. X. 4691, 4227, 4450 editos pro Administratura Apostolica Temeswariensi*, aprobat de Ministerul Cultelor și Artelor - Direcțiunea Cultelor Minoritare cu Nr. 54.328 din 13 noiembrie 1925, prin nimeni altul decât Pr. Zenovie Pâclișanu, funcționar de rang înalt din minister.

¹⁵² Anul 1723 reprezintă punctul de început al primelor așezări de populație germană, catolică, în Banat, în cadrul așa numitei colonizări caroline (germ. „Erste Kolonisationswelle” sau „karolinische Kolonisationswelle”).

¹⁵³ F. Kräuter, *op. cit.*, p. 83-84.

prin canonicul Josef Nischbach (originar din Dudeștii Noi / Neubeschenowa / Újbessenyő). Tot prin amintitul cleric s-a ajutat ulterior foarte mult la repatrierea multor germani bănațeni din U.R.S.S., iar mulți dintre cei pe care sovieticii îi trimiseseră direct în Germania au fost ajutați la frontiere să ajungă acasă. În cadrul acestor activități caritative desfășurate în condiții extrem de grele, se remarcă, alături de preotul Nischbach, și Sr. Hildegardis Wulf, cu Surorile Benedictine de Sf. Lioba, o congregație stabilită în Dieceza de Timișoara tocmai prin grija lui Augustin Pacha¹⁵⁴.

În încheiere, putem afirma doar atât: motto-ul pe care episcopul Dr. Augustin Pacha și l-a ales în 1927, cu ocazia consacrării sale ca episcop, pentru a-l însoți în întreaga sa activitate, a fost *Narrabo opera Domini* – „voi vesti faptele minunate ale Domnului”. Au fost în viața sa, cu siguranță, momente în care se părea că nici măcar cuvântul „Dumnezeu” nu era posibil de pronunțat. Cu toate acestea, acum, la mai bine de jumătate de secol de la moartea ilustrului păstor, viața sa ne apare nouă, urmașilor săi spirituali, ca o flacără puternică ce luminează trecutul tumultuos, prin exemplul său viu și ne poate servi, mereu, drept călăuză demnă de urmat.

¹⁵⁴ Sabine-Else Astfalk, Nikolaus Engelmann, Alfred Huth, *Josef Nischbach-Ein Leben für Glaube und Volkstum*, Stuttgart, 2000, p. 210-228.

*Foto. 3 Piatra funerară a episcopului Augustin Pacha
din cripta Domului din Timișoara*

DR.H.C. AUGUSTIN PACHA (1870-1954). KURZE BIOGRAFISCHE
DARSTELLUNG DES ERSTEN RÖMISCH-KATHOLISCHEN BISCHOF
VON TEMESWAR

Zusammenfassung

Wahrer Sohn seiner Diözese, Augustin Pacha sah das Licht der Welt in einer Banater-schwäbischen Familie in der Ortschaft Măureni (Moritzfeld / Móriczföld) am 26. November 1870 als vorletzter der dreizehn Kinder seiner Eltern. Seine Eltern waren Marian Pacha (1830-1882), vom Beruf Schuchmacher, und Elisabeth Pacha (1832-1931), geborene Halsdorfer, verheiratet in Moritzfeld am 17. Juli 1849.

Nachdem er die theologischen Studien im Priesterseminar von Temeswar 1893 abgeschlossen hatte, wurde Augustin Pacha am 12. August 1893, durch die Handauflegung Bischof Alexander Dessewffys zum Priester geweiht. Durch seine Tüchtigkeit und sein Eifer, stieg Pacha, Schritt für Schritt, die hierarchischen Stufen einer exemplaren priesterlichen Karriere, vom Kaplan und Aktuar, bis zum Domherr (Domkapitular) und Apostolischen Administrator (1923).

Am 15. Mai 1927 wurde Augustin Pacha zum Titularbischof von Lebedo geweiht und nach drei Jahre, 1930, als die Diözese Temeswar gegründet wurde, ernannte ihn der Heilige Vater zum ersten Bischof dieser neugegründeten Diözese. Als Hirte seines Volkes und seines Bistums, durchreiste Pacha sein ganzes Gebiet und versuchte ständig in der Nähe seiner Gläubigen zu sein. Er organisierte Volksmissionen, spendete die Hl. Firmung sowohl in Pfarreien, als auch in Filialen, konsekrierte zahlreiche Kirchen, nahm an Kirchweihe und verschiedene Feste der Pfarreien teil, organisierte mit Hilfe der Benediktinerinnen von Skt. Lioba die katholische Jugendarbeit und trug wesentlich zur Entwicklung des deutsch-katholischen Lehrwesens bei. In den Jahren des Weltkrieges und der Russlandverschleppung versuchte Augustin Pacha die Wunden des Krieges, der unchristlichen Ideologien und die Folgen der Verfolgungen zu beseitigen und ertragbarer zu machen.

Vom kommunistischen Staat, im Jahre 1948, zwangshaft in den Ruhestand versetzt, blieb er weiter an der Spitze seines Bistums, auch wenn letztes von denselben Machthaber einseitig und illegal abgeschafft wurde. Im hohen Alter von 80 Jahren, wurde Bischof Pacha 1950 von der *Securitate* verhaftet, und nach einem erniedrigenden Schauprozess in Bukarest, wurde er zu 18 Jahre schwerer Kerker und zwei sehr hohe Geldstrafen verurteilt. Aus Angst, um nicht aus dem geliebten altehrwürdigen Bischof einen Märtyrer zu machen, befreiten ihn die kommunistischen Machthaber, im Sommer 1954. Bischof Pacha endete seine irdische Existenz am 4. November 1954 nach einer schweren Krankheit und einem beispielhaften Leben.

Sein Leben im Dienste der Kirche und seines Volkes war und bleibt, trotz aller Schwierigkeiten und Opfers, ein Meilenstein in der Geschichte des Banats und der Katholischen Kirche in dieser Ecke Europas.

ASPECTE ALE ACTIVITĂȚII FILANTROPICE ÎN COMUNITATEA ORTODOXĂ BĂNĂȚEANĂ (1881-1918)

*Ana-Carina Babeu**

Cuvinte cheie: fundații filantropice, comunitate

Mots clef: fondations philanthropiques, communauté

Încă din perioada interbelică a fost abordată activitatea filantropică bănățeană, dar mai mult în cadrul unor studii ce analizau viața culturală bănățeană și mai puțin ca temă singulară.

Astfel, Sim Sam Moldovan¹ amintește spectacolele și concertele organizate în scopuri filantropice, precum și de existența unor reuniuni de binefacere din Oravița. Antoniu Marchescu² prezintă rolul avut de Comunitatea de Avere în susținerea învățământului românesc prin diverse burse acordate elevilor și studenților. Liviu Groza³ în studiile sale acordă atenție unor personalități ce s-au implicat în acțiuni caritabile, așa cum au fost Traian Doda sau Mihail Trapșa. Despre fundațiile filantropice ortodoxe bănățene, Petru Călin⁴ aduce în prim plan informații din *Protocoalele Sinoadelor Eparhiale ale Diecesei Greco-Ortodoxe Române din Caransebeș*, pe când Ionel Bota⁵ surprinde aspecte ale activității fundațiilor din mediul greco-catolic bănățean.

Alături de aceste studii și articole, un rol important l-a avut și presa vremii întrucât aceasta a surprins atât acțiunile caritabile manifestate de persoanele

* Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Caraș-Severin , Str. Șesul Roșu , nr.12, Caransebeș , e-mail: carina_babeu@yahoo.com

¹ Sim Sam Moldovan, *Oravița de altădată și teatrul cel mai vechi din România*, Oravița, 1938, p. 52.

² Antoniu Marchescu, *Grănicerii bănățeni și Comunitatea de Avere*, Caransebeș, 1941, p.329.

³ Liviu Groza, *Restituiri istorice*, vol.3, Lugoj, 1996, p.179.

⁴ Petru Călin, *Tiparul românesc diecezan din Caransebeș 1885-1918*, vol.I, Reșița, 1996, p.98,135,139-140.

⁵ Ionel Bota, *Fonduri, fundațiuni și stipendiști din mediul greco-catolic bănățean*, în *Banatica*, 13/II, 1995, p.198-199.

publice (politicieni, preoți, militari) cât cele ale tuturor membrilor din cadrul comunităților. Acestea chiar dacă nu au avut amploarea și nici longevitatea primelor, au avut un rol important în definirea laturii umane. Majoritatea acestor donații ale oamenilor de rând s-au îndreptat spre ajutorarea semenilor aflați în situații deosebite: orfani, văduve, invalizi, pensionari, sinistrați.

Perioada și locația la care ne referim, comitatul Caraș-Severin la sfârșitul secolului al-XIX-lea și începutul secolului al-XX-lea, corespund unei economii înfloritoare, aceasta și datorită dezvoltării industriei bănățene. Excepția o reprezintă perioada Primului Război Mondial, când numărul actelor de binefacere este în scădere.

În comitatul Caraș-Severin, actele caritabile se materializează prin intermediul fondurilor și fundațiilor filantropice, al societăților de binefacere sau al persoanelor particulare.

Un rol important l-au avut fundațiile culturale ce vizau sprijinirea învățământului prin acordarea de burse pentru elevi și studenți de la diverse specializări.

Întrucât protopopiatele bănățene aveau în subordinea lor parohii și școli confesionale, în comitatul Caraș-Severin, Protopopiatul Româno-Ortodox din Caransebeș se ocupa și cu administrarea sumelor de bani oferite de diverse fundații pentru elevi și studenți.

Stipendiile erau acordate în urma cererilor petenților, care trebuiau să îndeplinească unele condiții, precum obținerea unor calitative satisfăcătoare în anii anteriori de studiu. Bursele erau ridicate de la Cassa Diecezană, în două rate, prima se acorda la începutul primului semestru, iar a doua rată la începutul celui de al doilea semestru. Astfel, dacă un elev obținea calificativul insuficient în primul semestru, acestuia i se sista bursa pentru semestrul al doilea. În cazul în care bursa nu era ridicată de solicitant în termen de un an, aceasta devenea vacantă.

Prin *Fundația Peția* s-a acordat suma de 160 coroane lui Augustin Muntean din Caransebeș „elev în clasa I al școlii de comerț din Brașov” în anul 1907⁶. Aceeași sumă este oferită tot prin *Fundația Peția*, în anul 1918,

⁶ Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Caraș-Severin (DJANCS), fond *Protopopiatul Ortodox-Român Caransebeș*, dosar 13/1907, f.3.

Vioricăi Harambașu din Caransebeș care absolvise „c.II. de ped. din Lugoj”⁷ și obținuse în anul anterior nota generală *bun*.

Fundația Brumariu acordă în anul 1907 stipendii în valoare de 300 coroane lui George și Iacob Berzescu, „studenți la gimnaziul de stat din loc, respectiv la școala elementară de stat, din loc”⁸. Solicitarea acestor stipendii este făcută de Ioan Berzescu, tatăl acestora, din Armeniș.

Prin *Fundațiunea Nicolaevici*, Ioan Cucuruz „absolvent al cl.III-a șc. civile din loc.” a primit suma de 100 coroane pentru anul școlar 1914/1915⁹.

Sumele de bani de care dispuneau fundațiile filantropice proveneau din donațiile fondatorilor, din dobânzile anuale ale capitalului donației, precum și din contribuțiile membrilor.

Fundația Nedelcu deținea suma de 75.000 florini în anul 1897, pe care a donat-o comunei bisericești din Lugoj¹⁰.

Fondul Cultural din Caransebeș întemeiat de episcopul Miron Cristea avea la bază 5000 coroane¹¹ în anul 1910.

În anul 1918, *Fundațiunea asesorului consistorial Ștefan Jianu* deținea suma de 3570 coroane, la care au contribuit Cornel Otonoga cu 150 coroane și Petru Popoviciu cu 100 coroane¹².

Capitalul Fundației Doda crește din anul 1908 datorită dobânzilor anuale de la suma de 16.000 coroane, ce a fost destinată „să susțină elevii greco-orientali români, de origine din fostul confiniu militar româno-banatic, cari cercetează o școală militară...” în anul 1918, la suma de 23000 coroane¹³.

În acordarea stipendiilor se ținea cont de urmașii fondatorilor, de membrii fundațiilor, de situația materială precară, de religie sau de etnie.

Fundațiunea Nicolae Popea oferea „stipendii de câte 400 coroane pe anul școlar 1917/1918 pentru studenții greco-ortodocși români, săraci, talentați, cu purtare bună. Întâietate aveau urmașii răposatului episcop, apoi tinerii ce studiau la universitate”¹⁴.

⁷ *Ibidem*, dosar 9/1918, f.1.

⁸ *Ibidem*, dosar 13/1907, f.1.

⁹ *Ibidem*, dosar 17/1914, f.1.

¹⁰ *FD*, 50, 1897, p. 3.

¹¹ *Ibidem*, 18, 1910, p.7.

¹² *Ibidem*, 47, 1918, p.4.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*, 38, 1917, p.1.

Beneficiarii burselor acordate de fundații erau elevii și studenții, care în cea mai mare parte urmau cariere în domeniul teologic, medical, comercial, agronomic, comercial.

Comunitatea de Avere a fostului Regiment Confiniar Româno-Bănățean Nr.13 oferea anual 10 stipendii de 150 florini pentru tinerii care studiau la Școala Agronomică de lângă Lugoj. Condițiile impuse erau: „vârsta minim 17 ani, să cunoască carte, să fie sănătoși și cu o purtare bună”¹⁵.

Tot prin intermediul fundațiilor, mulți români și-au desăvârșit studiile în străinătate: în Germania, Belgia, Elveția, Italia, Franța, România. Din totalul studenților români ce studiau între 1900 și 1918 la universități din Transilvania, Ungaria, cei de la Universitatea din Budapesta reprezentau 35-38%.

Repartizarea doctorilor în științe, pe comitate, în Banat la început de secol XX¹⁶:

	<u>Nr.doctorilor</u>	<u>Procentaj</u>
Arad	33	8,39
Caraș-Severin	52	13,23
Timiș	22	5,59
Torontal	8	2,03

În comitatele Caraș-Severin, Arad și Timiș-Torontal s-a înregistrat un număr mai mare de doctoranzi, comparativ cu Alba, Sibiu, Hunedoara. Această pondere a celor din Banat este explicabilă printr-o economie mai prosperă. Bogățiile naturale ale acestui comitat (păduri, zăcămintele de cărbune, fier, aramă, argint etc.), forța de muncă ieftină, forța de muncă deja specializată (încă din secolul al XVIII-lea) sunt elemente ce explică dezvoltarea industriei bănățene.

În paralel cu aceste fundații, al căror scop era sprijinirea culturii, și-au desfășurat activitatea și diferite societăți de binefacere ce vizau ajutorarea orfanilor, văduvelor, pensionarilor. La rândul lor, societățile sau reuniunile de binefacere s-au remarcat nu doar prin activități umanitare, acestea reușind să înregistreze și un pas important în emanciparea femeilor, prin prezența

¹⁵ *Ibidem*, 35, 1897, p.1.

¹⁶ Cornel Sigmirean, *Români la Universități din Budapesta*, în *Banatica*, 13/II, 1995, p. 127.

tot mai numeroasă a acestora și prin implicarea lor tot mai asiduă în cadrul comunităților.

Printre acestea se remarcă: *Reuniunea de binefacere a femeilor din Oravița*(1878)¹⁷, *Reuniunea femeilor române din Oravița* (1888)¹⁸, *Asociația Ezechiană de Ajutorare Reciprocă* (1911)¹⁹, *Fondul preoțesc de penziune din dieceza greco-româno ortodoxă a Caransebeșului*²⁰, ale cărui statute au fost aprobate la 1 ianuarie 1909 de către Sinodul eparhial și care cuprindeau 35 de articole.

Prin aceste statute *Fondul de ajutorare al văduvelor și orfanilor rămași după preoți* s-a desființat, iar capitalul acestui fond era considerat ca făcând parte din proprietatea *Fondului preoțesc de penziune din dieceza greco-româno ortodoxă a Caransebeșului*²¹.

În articolul 1 al statutului se prevedea scopul acestui fond: „să poată da penziuni preoților neputincioși din dieceza respectivă și ajutoare văduvelor și orfanilor”²².

În articolul 3 se menționau persoanele care aveau dreptul să participe la acest fond: parohii, administratorii parohiali, capelanii, diaconii.

În articolul 4 erau prezentate modurile de formare și alimentare a fondului: din fondul de ajutorare al văduvelor deja existent, din taxele pentru examenele de calificare ale candidaților la preoție, din coletele benevole de la comunele bisericesti, din contribuțiile preoților participanți.

Articolul 25 preciza motivele pentru care nu se mai acordau ajutoare orfanilor, de exemplu, cei care renunțau la religia ortodoxă sau cei care nu aveau o conduită morală.

O altă contribuție semnificativă au avut-o donațiile particulare sau ale diverselor instituții .

Pentru *Fondul orfanilor din Caransebeș* au contribuit: vicecolonelul Grigore Trailovici cu 25 coroane, preotul militar Vicențiu Ciorogariu cu 158 coroane, învățătoarea Ana Ioanovici a colectat 455 coroane²³, preotul

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *FD*, 13, 1888, p.8.

¹⁹ *Ibidem* , 3, 1911, p. 8.

²⁰ *Ibidem*, 23, 1909, p. 4.

²¹ *Ibidem*, 25, 1909, p. 4.

²² *Ibidem*, 23, 1909, p.4.

²³ *Ibidem*, 6, 1917, p. 1.

Munteanu din Delinești cu 209 coroane 34 florini, preotul Ioan Borlovan din Maciova cu 183 coroane 40 florini²⁴, *Fondul orășenesc al săracilor* cu 20 florini, *Casa Locală de Economii* cu 5 florini²⁵.

Sume de bani s-au donat și pentru construirea seminarului din Caransebeș de către: George Petrescu (profesor) -100 coroane, George Dragomir -100 coroane, Vasile Loichița -100 coroane, George Lupșa -152 coroane 50 florini, Petru Mladin (medic)- 300 coroane, Virgil Budințianu -100 coroane²⁶, Reuniunea de Cetire și Cântări *Doina* din Cacova -151 coroane²⁷, Vasile Otaș (elev) cu 1 coroană²⁸, parohia Gârbovăț - 430 coroane, parohia Rusova Veche -100 coroane, parohia din Făget unde fiecare preot a donat 100 coroane²⁹, parohia Pojejena Română -100 coroane, parohia Alibunar -300 coroane³⁰, parohia Biserica Albă -302 coroane³¹ etc.

Pentru inundațiile din Eparhia ortodoxă-română a Caransebeșului s-au donat de către: Ioanichie Neagoe (paroh) -100 coroane, Nicolae Dranciu (econom)- 80 fl, Iconia Borca- 20 coroane, Ioan Stoian -10 coroane, Maria Groza (văduvă) - 2 coroane, Olimpia Ionescu- 20 fl³².

Diferite sume de bani s-au îndreptat și spre fondul eparhial special: avocatul Vasile Meșter din Sasca Montană a donat 500 coroane, preotul Avram Ciocoiu din Vucova - 500 coroane³³, preotul George Lința din Ciuchici - 1000 coroane³⁴, Vasile Stroescu - 10.000 coroane³⁵, Oficiul Parohial Ciudanovița - 10 coroane, dr. Ilie Gropșian - 5 coroane³⁶.

Donații particulare au mai fost făcute de: Ioan Otopan și soția sa, din Satul Nou, care au donat bisericii 2 iugăre de pământ³⁷, învățătorul Daniil

²⁴ *Ibidem*, 3, 1918, p. 3.

²⁵ *Ibidem*, 3, 1889, p. 6.

²⁶ *Ibidem*, 47, 1911, p. 1.

²⁷ *Ibidem*, 8, 1913, p.1.

²⁸ *Ibidem*, 38, 1913, p. 1.

²⁹ *Ibidem*, 48, 1911, p.1.

³⁰ *Ibidem*, 9, 1912, p.1.

³¹ *Ibidem*, 16, 1912, p. 1.

³² *Ibidem*, 27, 1910, p.5.

³³ *Ibidem*, 33, 1910, p.4.

³⁴ *Ibidem*, 38, 1910, p. 6.

³⁵ *Ibidem*, 28, 1910, p.4.

³⁶ *Ibidem*, 41, 1913, p. 6.

³⁷ *Ibidem*, 1, 1898, p. 7.

Verendeanu din Bozovici a depus suma de 6000 coroane la „cassa de păstrare și avea să servească la baza unei fundațiuni cu numele său, pentru ajutorarea elevilor săraci”³⁸, văduva Ecaterina Tismănariu, Alexa Balatescu și soția au pictat cu suma de 500 coroane crucea din curtea bisericii Dognecea³⁹.

Cea mai importantă donație a fost cea a lui Iosif Suranyi, fost redactor la revistei *Pesti Naplo* care întemeiat o fundație de jumătate milion coroane pentru orfanii din Caransebeș⁴⁰.

Donațiile erau acordate atât de persoane particulare, cât și de grupuri de elevi, de femei, de formații corale sau comune bisericești.

Pentru construirea seminarului din Caransebeș, corul din Fizeș a donat suma de 77 coroane⁴¹, coleta femeilor: Isidor Saberca, Cornelia Saberca și Rosa Pincu cuprindea suma de 116 coroane, pe când elevi de la Școala Civilă din Caransebeș au donat 5 coroane⁴².

Pentru inundațiile din Eparhia ortodoxă-română a Caransebeșului, comunele bisericești Borlova și Țerova au donat sumele de 107,02 coroane și respectiv 24,20 coroane⁴³, iar Mehadia a donat cea mai mare sumă în valoare de 606 coroane⁴⁴ pentru *Fondul orfanilor din Caransebeș*.

În concluzie, se poate constata că în comitatul Caraș-Severin autorii actelor caritabile erau biserica și comunitatea.

În cadrul comunităților exista un remarcabil spirit civic, întrucât indiferent de motivul donației, persoane din diferite medii sociale contribuiau cu sume variate, de la 1 coroană donată de Vasile Otaș pentru construirea seminarului din Caransebeș, până la 13000 coroane oferite de învățătorul Daniil Verendeanu din Bozovici bisericii din aceeași localitate⁴⁵ sau Iosif Suranyi care întemeiat o fundație de jumătate milion coroane pentru orfanii din Caransebeș.

Totodată, caracterul cultural și social al activității filantropice este dovedit tocmai prin natura donațiilor (burse acordate elevilor și studenților,

³⁸ *Ibidem*, 29, 1909, p.5.

³⁹ *Ibidem*, 10, 1908, p. 5.

⁴⁰ *Ibidem*, 6, 1917, p. 1.

⁴¹ *Ibidem*, 8, 1913, p.1.

⁴² *Ibidem*, 38, 1913, p. 1.

⁴³ *Ibidem*, 29, 1910, p. 5.

⁴⁴ *Ibidem*, 8, 1917, p. 1.

⁴⁵ *Ibidem*, 28, 1909, p.5.

ajutoare materiale sau bănești ce vizau construirea de școli, biserici sau cazuri de calamități naturale).

Astfel, activitatea filantropică a contribuit în primul rând la dezvoltarea conștiinței de sine a oamenilor și la accentuarea procesului de culturalizare

ASPECTS DE L'ACTIVITÉ PHILANTROPIQUE DANS LA COMMUNAUTÉ ORTHODOXE DE BANAT

Résumé

Dans le comté de Caras-Severin (1881-1918) s'est développée une riche activité philanthropique manifestée non seulement par des personnes publiques mais par tous les membres de la communauté.

Les actions charitables se sont matérialisées par l'intermédiaire des fondations philanthropiques des sociétés de bienfaisance ou des personnes privées.

Ce sont les fondations culturelles qui ont eu un rôle très important dans l'appui de l'enseignement par la subvention des bourses pour les élèves et les étudiants de diverses spécialisations tels qu'a été la Fondation Peția, Brumaru, Nicolaevici, Popea et Nedelcu.

Les sommes d'argent dont celles-ci disposaient, provenaient des donations des fondateurs, des intérêts annuels du capital de la donation, et des contributions des membres aussi.

Les bourses étaient accordées en tenant compte des descendants des fondateurs, des membres de la fondation, de la situation matérielle précaire, de la religion ou de l'appartenance ethnique de ceux-ci.

Les boursiers étaient des élèves et des étudiants, dont la plupart suivaient des carrières dans les domaines: théologique, médical, commercial, agricole.

En même temps, de diverses sociétés de bienfaisance qui avaient pour but l'appui des orphelins, les veuves, les retraités, les sinistrés, ont déployé leurs activités. Parmi ces sociétés il faut énumérer : La Réunion des femmes de la charité Oravita, Le Fonds presbytéral de la diocèse de l'église gréco-roumaine de Caransebeș.

En plus de celles-ci, il y a les donations privées ou des diverses institutions qui ont été très importantes, y compris le don de Joseph Suranyi ou de la paroisse orthodoxe greque de différentes localités.

En conclusion, on peut constater que dans le comté de Caras-Severin, les auteurs importants des actes de charité ont été la communauté et l'église.

L'esprit civique est présent dans les communautés, car quelle que soit la raison de don, les gens de différents milieux sociaux contribuaient avec un montant variable.

Les activités culturelles et sociales de la philanthropie sont prouvées seulement par la nature des subventions: bourses pour les étudiants, d'argent et d'aide matérielle accordés aux communautés.

MIHAIL GAȘPAR, ECOLOGIST-ISTORIC

*Radu Ardelean**

Cuvinte cheie: Mihail Gașpar, protopop, istoric, ecologist

Mots-clés: Mihail Gașpar, archiprêtre, historien, écologue

Cu 1 iulie 1923 apărea la Bocșa Montană săptămânalul *Drum Nou*, avându-l ca „Editor-Director” pe Mihail Gașpar, protopopul locului, „cu gând bun, în chip cinstit, deschis și fără dedesupturi”, cum era încredințat publicul în articolul-program(atic); aceleia i se mai deslușea că „tendența acestui organ este înainte de toate românească, tinzând a restabili în primul rând echilibrul resturnat al valorilor noastre prin o selecționare justă și, îndrumându-le spre o nouă orientare, economică și culturală, căci socotim aceasta ca unica și singura bază sănătoasă a vieții noastre românești”, așadar, se promitea, „ne vom ocupa cu toate chestiile, cari interesează neamul nostru, în mod obiectiv, controlând și criticând orice chestiune numai din punct de vedere al intereselor lui”; publicație neangajată politic în sensul de partinică, avea a se situa de partea „interesului obștesc”, căci „Noi vrem să concentrăm toate forțele disponibile, fără privire că încătore se închină, pe baza unei politici culturale [s.m., R.A.] și economice românești”¹.

Prota Gașpar socotea să dubleze articolul-program, scris tot de el, fără îndoială, cu unul oarecum explicativ al noii întreprinderi, ca necesară luare de atitudine față de decadența postbelică, degradingolada morală, politicianismul care au dus acolo că „a ramas părăsit terenul economic dătător de belșug, de bunăstare, de putere. A ramas părăsit templul culturii prin care se ajunge la lumină și înălțare.” Urma o succintă teorie socio-politică și concluzia ce se desprindea din aceea: „Clădirea unei nații se compune din trei părți. Puterea

* Institutul de Cercetări Socio-Umane *Titu Maiorescu*, Filiala Timișoara a Academiei Române, b-dul Mihai Viteazul, nr.24, e-mail: icsutm@acad-tim.tm.edu.ro

¹ [Redacția] *Drum nou* [=Mihail Gașpar], *Cătră cititori!*, în *Drum Nou*, I, nr.1 din 1 iulie 1923, p. 1.

economică la bază, prin trînsa la cultură și, sus de tot, la coperiș, unde bat vînturile mai cu putere și mai rece, viața politică. Coperișul nu v' a rezista însă, dacă fundamentul și părății clădirii nu sunt solide.

S'o apucăm deci pe cale întoarsă: prin puterea economică și cultură – la politică”².

Cuvîntul cultură apare deci repetat în articolul-program și „glosa” lui, în context național – nota bene! –, cât se poate de normal fiind vorba de organul personal al lui Mihail Gașpar. Îl putea firesc asuma „întâiul romancier de seamă al Banatului”, care a fost considerat, pe bună dreptate, „cel mai de seamă scriitor al Banatului dintre 1900 și 1930”³ și îl putea promova probatul gazetar, care avea la activ colaborări ocazionale ori frecvente la *Tribuna Poporului*, *Lupta*, *Poporul român*, *Neamul Românesc literar*, *Convorbiri literare*, *Banatul*, *Cosânzeana*, *Cuvîntul românesc*⁴, dar și la alte periodice, în primul rînd *Drapelul*, unde a debutat în proză la 1902, devenind din 1907 „membru intern al redacției”, pe care a condus-o interimar între octombrie-februarie 1918, pe timpul întemnițării lui Valeriu Branisce la Seghedin și apoi ca director după plecarea fondatorului, între august 1919–mai 1920, cu mai puțin de două săptămîni înainte sistării definitive (în treacăt, e de admirat „performanța” Guvernului Averescu, care a umilit, retrospectiv, administrația ungurească...).

Născut în Gătaia la 1881 din familie preotească și – nota bene! – avînd un străbunic patern participant la revoluția din 1848, a urmat școala primară în Gătaia, apoi gimnaziul și liceul la Timișoara, Becicherecul Mare (acum numit Zrenjanin de autoritățile sârbe) și Beiuș, unde și-a luat bacalaureatul în 1900, după care a urmat teologia la Caransebeș, pe care a absolvit-o în 1903, fiind aproape imediat hirotonit diacon la Logoj. Interesează, aici, variatele-i lecturi *istorice* din liceu ori apartenența la societatea de lectură a studenților teologi din Caransebeș, atunci prezidată de Patriciu Drăgălina, validat ca unul din primii și merituoșii istorici români bănățani; impresiile de la comemorarea din București a lui Ștefan cel Mare, în 1904, cum și lectura scrierii lui Iorga din acel an, *Istoria lui Ștefan cel Mare pentru poporul românesc* îl vor fi motivat

² *Ibidem*.

³ George C. Bogdan și Doina Bogdan-Dascălu, *Studiu introductiv* la Mihail Gașpar, *Din vremuri de mărire*, Timișoara 1982, p. 5-6.

⁴ „Biografia” [lui Mihail Gașpar], în *Drum Nou*, VII, nr. 48 din 1 decembrie 1929, p. 2 (Secțiune a necrologului nesemnăt).

pentru așternerea prozei sale *istorice* cu acțiunea plasată în timpul domniei și în țara voivodului moldav. A și frecventat asiduu cursurile de la Vălenii de Munte, unde istoria nu era pe ultimul loc.

Slujirea Bisericii, beletristica și gazetăria erau chemările lui Mihail Gașpar, pentru ultima plătind temporar și cu libertatea, câteva luni, în 1907. Din 1911 s-a strămutat la Bocșa Montană ca protopop al tractului, ales unanim, revenind la Logoj intermitent, la sfârșitul războiului, întru a salva *Drapelul*, cum am indigitat mai sus.

În Bocșa a fost, probabil, personalitatea cea mai de seamă al locului, cu relief cultural, însă și social: președinte al Despărțământului local al Astrei, dar și director la banca locală „Bocșana” și membru în Consiliul de administrație la Societatea Industria Morăritului din Banat. Membru fidel al Partidului Național Român apoi, după fuziune, al celui Național-Țărănesc, a fost ales deputat în 1927 și reales în 1928⁵, iar activitatea sa în Cameră, unde a ținut discursuri încheiate pe teme naționale și regionale (majoritatea reproduse în *Drum Nou*, ca un fel de dare de seamă către alegători!), cred că poate fi apreciată drept meritorie.

Drum Nou, gazetă săptămânală care apărea pe patru pagini mari „în fiecare sâmbătă”, pare a fi fost o reușită gazetărească, în sensul răspândirii; ignor tirajul, dar de la „Poșta redacției” se vede că avea cititori nu numai în Bocșa, ci și în Timișoara, Logoj, Reșița, Oravița și în comunele mai răsărite, ba chiar intra în vizorul presei centrale, poziții politice ale lui Gașpar fiind atacate de Pamfil Șeicaru în *Curentul*, cum de alții în *Viitorul liberal*, *Universul* și *Adevărul* (aduse pe aceleași baricade!)⁶.

⁵ Vezi pentru Mihail Gașpar, Valeriu Branisce, *Amintiri din închisoare* (ed. Alexandru Porțeanu), București 1972, p. 419, 437-438; Aurel Cosma (jr), *Istoria presei române din Banat*, Timișoara 1932, p. 110-113; Ioan Dimitrie Suciu, *Literatura bănățeană de la începuturi până la Unire (1582-1918)*, Timișoara 1940, p. 241-262; Cornel Corneanu, *Mihail Gașpar (1881-1929)*, în *RB* (fostă *Luceafărul*), IX, nr. 7-9 din iulie-septembrie 1943, p. 1-20; George C. Bogdan, Doina Bogdan-Dascălu, *Tabel cronologic*, în Mihail Gașpar, *Din vremuri...*, p. 24-26; *Dicționarul scriitorilor români*, (coord. Mircea Zăciu, Marian Papahagi, Aurel Sasu), vol. II, București, 1998, p. 335-336, *sub voce* (art. de Mircea Zăciu); *Dicționarul general al literaturii române* (coord. Eugen Simion), vol. III, București 2005, p. 251-252, *sub voce* (art. de Doina Bogdan-Dascălu); vezi și George C. Bogdan, Doina Bogdan-Dascălu, *Bibliografie*, la Mihail Gașpar, *Din vremuri...*, p. 199-203.

⁶ Vezi Mihail Gașpar, *In chestie personală*, în *Drum Nou*, VII, nr. 13 din 31 martie 1929, p. 1.

Mihail Gașpar, care figura ca „Editor-Director” pe frontispiciul gazetei, o și scria în bună parte, afară de perioadele când era la București la sesiunile parlamentare, dar și de acolo își trimitea discursurile!

Aproape toate numerele, până în preziua morții, comportă un articol de fond al său – Cornel Corneanu i-a numărat 311, alături de care peste 1000 de „reportagii”(sic!)⁷, de fapt articole de comentariu și atitudine majoritatea, dintre care unul a motivat demersul meu (multe din acelea erau „semnate” cu pseudonimele *Drux* ori *Drax*, utilizate de Gașpar încă la *Drapelul*). Ca ajutător în redacție l-am identificat numai pe învățătorul Iacob Bosică, susținător o perioadă bună și al rubricii de el introdusă „Tribuna Școalei”. Dar legăturile personale ale editorului au mijlocit colaborarea unor pene cunoscute din Banat cum ale lui David Voniga (veteranul preot de la Giroc, fost redactor la *Dreptatea* și editor al *Revistei Preoților*), Caius Brediceanu, Nicolae Bolocan (traducătorul lui Grisellini), Damian Izverniceanu, Constantin Rudneanu, Ilie Gropșianu, Marius Bucătură, Lucian Costin, canonicul Victor Bîrlea de la Logoj, Filaret Barbu. Mai semnau și „condeierii-plugari” Ion Ciucurel și Aureliu Novac, acesta un colaborator frecvent.

Se primeau ori se preluau din alte publicații articole de ale băănățanilor titrați Iosif Popovici, Petru Nemoianu, Emil Pocreanu, dar și ale altor personalități, în cap cu Nicolae Iorga – care-l simpatiza, firește, pe admiratorul său – ori, ca să exemplific numai, Nichifor Crainic, Gheorghe Marinescu, Constantin Garoflid, Octavian Goga, Grigore Gafencu, Constantin Rădulescu-Motru și Liviu Rebreanu (cu două texte, unul pledând pentru neoașism).

În acest „Organ pentru toate interesele românești”, cu deviza „Credință. Cultură. Muncă. Economie”, cum se indigita pe frontispiciul fiecărui număr, și-au găsit locul poezii de varie calitate, primite ori reproducând pe cele deja apărute, ale lui N. Iorga (cele mai multe, dar nu și cele mai reușite!), Crainic, Adrian Maniu, Elena Farago, I.U. Soricu, George Bacovia, Ion Pillat, Radu Gyr, cum și traduceri din Longfellow (aproape exotic în Banat!), Heine și Rabindranath Tagore.

Dacă proza românească nu strălucea în spațiul vechii *Foite/Foișoare*, din josul paginii, căci însuși editorul a dat puțin, eseurile și bucățile literare erau traduse (de cele mai multe ori de Mihail Gașpar, direct ori prin intermediar) după textele unor oameni politici, gânditori și literatori de primă mână, cum

⁷ Cornel Corneanu, *op. cit.*, p. 10.

Voltaire, Gustave le Bon, Henri Bergson, Romain Rolland, Ramsay Mac Donald, A. Conan Doyle, Nietzsche, Al. Dumas (tatăl), H.G. Wells, Camille Flammarion, Maupassant, Emil Boutroux, Stefan Zweig, de Amicis, Paul Féval, Anatole France, Giovanni Papini, Gogol, Tolstoi, Gorki, dar și Mikszáth Kálmán⁸. Aproape fiecare număr (din „seria” Gașpar!) conținea aforisme sau „Gânduri” spicuite din Sofocle, Petrarca, Machiavelli, Mirabeau, Ludovic al XVI-lea (în pragul execuției!), Pope, Schiller, Goethe, Macaulay, W. Pitt sr., Lamartine, Eötvös, Hasdeu (luate de prin culegeri).

Textele erau acomodate formatului publicației, adică schițe și nuvele (acestea serializate). Ele dau seama de cultura literară vastă a lui Mihail Gașpar, cel care le-a selecționat și tradus, constituindu-se într-un florilegiu cum rar se putea întâlni în perioadicele epocii, chiar strict literare să fi fost acelea.

Asta în contextul unei rubricaturi foarte variate făcute să încapă în trei pagini de obicei, a patra fiind mai mult alocată reclamelor. Așa, articolul de fond al lui Gașpar a apărut aproape număr de număr, cum și alte comentarii ale lui, erau apoi „Știri din țară” și „Locale”/„Din Bocșa și jur”, „Știri din străinătate”/„Știri din lume”, din 1928 „Tribuna Școalei” apoi, după caz, articole cu subiect social, economic, politic (dar nepartizane fățiș), moral, general cultural, mai mult la modul eseistic; din 1925 revista presei („Crestături pe răboj”), uneori „Bibliografia” care semnala ultimele titluri, dar și, sporadic, rubrica sportivă – semn de modernitate, zic! Tot așa apăreau fără o anumită regularitate, ci după caz, materiale incurse, anunțurile autorităților locale, ale unor societăți, „Locul deschis” pentru scrisorile din afară, „Poșta redacției”, respectiv a administrației.

Cleric, literator și gazetar, Mihail Gașpar avea o mare deschidere pentru istorie, cum dau seama modulat și scrierile sale beletristice. Mai ales dacă aceea era și colorată național, uneori anacronic, în sensul proiectării în trecut a unor realități ulterioare. A produs și pentru *Drum Nou* câteva texte care învederează acuta sa conștiință istorică, cum „24 Decembrie 1716”, în care accentul cădea nu pe semnificația religioasă, ci pe cea *avant la lettre* „națională” a datei: „Ziua aceasta ne înduioșează fiindcă este ziua din ajunul Nașterii Mântuitorului nostru Isus Hristos.

Ca români ziua aceasta ne amintește începutul unei ere triste a istoriei noastre naționale.

⁸ *Ibidem*, p. 16; vezi și *Drum Nou*, I-VII, 1923-1929, *passim*.

În ziua de 24 Decembrie 1716 a fost numit Domn al Țării Românești cel dintâi fanariot: Alexandru Mavrocordat.

Și dela această zi încep toate nenorocirile acestei țări și toate suferințele acestui neam.

E bine să ținem minte acest dat⁹.

Sorocul era atipic (101 ani!) și cred că avem de a face mai de grabă cu o săgeată piezișă trasă către tabăra liberalilor, repede percepuți – ori înfățișați! – ca „fanarioți” de românii cis-carpătini.

Tot cu un an diferență față de centenar – dar în minus! – evocase execuția lui Horia, într-un text destul de adjectivat în care, liric, era preamărit eroul-martir, voind a crede că acela prevedea Unirea din 1918: „Cred că, în sufletul lui simplu, a trăit icoana întregirii neamului deși într-o formă nelămurită. Căci, povești păstrate în Albac, îi vor fi amintit de un domn valah [Mihai Viteazul; R.A.] carele a încălcat o dată, de demult, trufia celor ce țineau piciorul pe grumajii neamului lui.

Azi, când vedenia mucenicului a devenit realitate îndeplinesc o datorie pomenind această zi aniversară¹⁰.

Gașpar credita excesiv „memoria colectivă”, mai de grabă un mit. Să-și fi adus aminte sătenii de Mihai Viteazul după 150 de ani (socotind cu tinerețea lui Horia), când ei despre eroul locului îi debitau trăsnași lui Ioan Lupaș, care îi chestiona în 1924 sperând a găsi un sâmbure istoric în „tradițiile orale”¹¹?

La centenarul morții lui Gheorghe Lazăr, comemorat la Bocșa de Adunarea generală a învățătorilor din Caraș-Severin, îi evidenția și M. Gașpar meritele culturale, cu benefice urmări în zona renașterii naționale¹², cum cu multă simțire creiona și biografia lui Avram Iancu, insistând asupra cinstei sale sufletești, atașamentului pentru popor și întristându-se de soarta amară a eroului comemorat de ASTRA la Țebea din prilejul centenarului nașterii¹³,

⁹ [Mihail Gașpar,] 24 Decembrie 1716, *Ibidem*, V, nr. 52 din 25 decembrie 1927, p. 1. Deși nesemnat, atribui fără ezitare micul articol – de fond! – lui Gașpar.

¹⁰ Idem, 3 Ianuar 1785, în *Ibidem*, II, nr.1 din 6 ianuarie 1924, p. 1 (tot nesemnat, dar indubitabil al lui M.G.).

¹¹ Vezi Ioan Lupaș, *Cum trăiește amintirea lui Horia și Avram Iancu în sufletul Moșilor*, în *Societatea de Măine* (Cluj), I, nr. 19-20 din 31 august 1924, p. 387-389.

¹² Mihail Gașpar, *Gheorghe Lazăr 1823-1923 [sic]*, în *Drum Nou*, I, nr. 14 din 30 septembrie 1923, p. 1.

¹³ Idem, *Regele Munților*, în *Ibidem*, II, nr. 35 din 31 august 1924, p.1.

salutând inițiativa reînhumării acolo a tribunilor Groza și Buteanu alături de 80 de eroi ai luptelor de pe Tisa din 1919¹⁴.

Tot Gașpar va fi selectat, cred, portretizarea făcută de Take Ionescu lui István Tisza, socotit în perspectivă principalul complice al lui Wilhem al II-lea la declanșarea întâiului război mondial, cu motivarea în scurtul *chapeau* introductiv, că „Luăm acest capitol din prețioasele «Amintiri» ale lui Take Ionescu crezându-l interesant pentru publicul nostru cititor carele a cunoscut pe ambii bărbați de stat, acum ambii ai istoriei”¹⁵.

Tot editorului gazetei îi atribui rememorarea figurii Arhiducelui Franz Ferdinand la 10 ani de la uciderea celui care trezise speranțe românilor și, simetric, antipatie cercurilor diriginte ungurești: „Moartea acestui om, care nu era o individualitate, dar învârtea concepții mari, a fost semnalul carele a alarmat Europa deschizând poarta războiului mondial.” Urmările evenimentului au avut bătaie lungă și grea, dincolo de reacțiile de moment: „casina magnaților din Budapesta știu că a jubilat, moartea lui însemna doar prăbușirea unui proiect [federalist, n. R. A.] care apăsa greu conștiințele maghiare.

Moartea lui [...] a însemnat și primul dangăt de clopot care avea să sune la înmormântarea unui imperiu [Austriac/Austro-Ungar, n. R. A.], socotit veacuri dearândul ca un rău necesar pentru menținerea echilibrului european”¹⁶.

Cum România intrase și ea în vârtejul războiului, socotea Gașpar în primul număr din septembrie 1923 aceea că „Din prilejul că săptămâna aceasta am comemorat ziua de 14/27 august 1916, ziua declarării războiului împotriva Austro-Ungariei, e bine să reîmprospătăm momentele mai însemnate și credem că îndeplinim o datorie patriotică reproducând cele două proclamații ale Maj. Sale Ferdinand I-ul cătră neamul românesc și soldați, cari au urmat imediat după declararea războiului”, texte redată integral după acest *chapeau*¹⁷.

¹⁴ Idem, *Panteonul nostru*, în *Ibidem*, p. 2. Articolul este nesemnlat, dar i-l atribui fără șovăială lui Gașpar, elemente de identificare fiind și trimiterile istorice (un pic ciudate în textul unui cleric!) la Țebea ca la „o Walhală românească, unde să pelegrineze neamul românesc cum pelegrinează moslimii la Meca.”

¹⁵ [Mihail Gașpar,] *Chapeau la Take Ionescu despre contele Tisza*, în *Ibidem*, I, nr. 16 din 14 octombrie 1923, p. 1. Culegerea din textele lui Take Ionescu a apărut, postum, în acel an, o remarcă pentru a învedera cât de „la zi” era prota *din Bocșa* cu lectura. Ce cărți or mai ajunge acum pe acolo?

¹⁶ Idem (nesemnlat), *O aniversare* [sic!], în *Ibidem*, II, nr. 26 din 29 iunie 1924, p. 1.

¹⁷ Idem (nesemnlat), *Pro memoria*, în *Ibidem*, I, nr. 10 din 2 septembrie 1923, p. 1.

Semnificația zilei era arătată pe aceeași pagină și într-un articolăș pe care i-l atribui tot lui Gașpar¹⁸.

În anul următor, la timpul cuvenit, tot din condeiul lui Gașpar, cred, izvora un articol comemorativ care elogia vitejia românească de pe frontul moldovenesc¹⁹, ceea ce va urma și în viitor la rubrica istorică specială, inclusiv în seria a II-a a gazetei, scoasă de Ilie Rusmir la Oravița între 1930-1933, „Calendar(ul) Național”. Acela începe în martie 1928, în fiecare număr înșirându-se pe zilele săptămânii evenimentele mai importante din trecutul românesc. Întâmplarea (?) face ca primul eveniment menționat, pentru 27 februarie (1470) să fie cucerirea Brăilei de Ștefan cel Mare, eroul literar al lui Mihail Gașpar, despre care se mai arată sub 4 martie (1471) că l-a învins la Soci pe Radu cel Frumos²⁰. Evenimentele reținute, importante realmente de regulă, vor fi fost spicuite de Mihail Gașpar și ajutorii săi din redacție din diverse culegeri de gen, inclusiv calendare propriu-zise.

Rubrica se menține în acest format ceva peste un an, când Gașpar introduce acolo mici articole, dedicate unui singur eveniment, a cărui dată devine de obicei „titlul” apărut sub genericul „Calendarul Național”. Și acum noua formulă începea cu Ștefan cel Mare, respectiv cu ungerea lui ca Domn în 13 aprilie 1457, după lupta victorioasă de la Orbic a celui care avea să ducă „vestea numelui de român peste toată Europa”, numit de Papă „ostaș al lui Hristos” și care ăst fel „a îmbrăcat în slavă neamul românesc”²¹.

Texte de genul acesta, afectate trecutului medieval (pentru că antichitatea practic era absentă), dar și epocilor ulterioare, până „la zi” aproape, au urmat săptămână de săptămână, preamărind eroi ai neamului și deslușind semnificația – mai ales națională – a unor evenimente, unele parte a unor procese istorice ca moment de iscare, punct culminant ori efect.

Repet, o istorie intens colorată național – acela fiind criteriul de apreciere, și tot o dată moralnică. Îl „bănuiesc” pe Mihail Gașpar a fi fost autorul majorității, dacă nu al tuturor textelor, ca un iubitor și știutor de istorie ce se afla (la seria a II-a a revistei, de la Oravița, Ilie Rusmir a avut și colaboratori pentru această rubrică, așa de pildă profesorul Constantin Rudneanu, publicist

¹⁸ Idem (nesemnlat), 14/27 August 1916, în *Ibidem*.

¹⁹ Idem (nesemnlat), 6/19 August 1917, în *Ibidem*, II, nr. 34 din 24 august 1924, p. 1.

²⁰ *Calendar Național*, în *Ibidem*, VI, nr. 10 din 4 martie 1928, p. 1.

²¹ [Mihail Gașpar,] 13 Aprilie 1457, în *Ibidem*, VII, nr. 15 din 14 aprilie 1929, p. 1.

cunoscut, inclusiv pentru bucățile istoriografice). Însurate, articolele din ambele serii (mai multe, firește, în a doua, căci Gașpar s-a stins în anul în care întemeiase rubrica) ar alcătui un mic compendiu de istoria românilor!

„Calendarul” de la *Drum Nou* a putut fi unul dintre modelele lui P. C. Miloș pentru „Istoricul zilei” la *Dacia* în 1939, primul an de apariție al gazetei timișorene, dar mai ales, în a doua sa formă, pentru Traian Birăescu, cel care a ținut în 1943-1944 rubrica concepută însă în sens (mult) mai regionalist, „Calendar istoric bănățean”, ceea ce am mai spus în alt loc²².

De articolele istorice din *Drum Nou*, câte au fost, intenționez să mă ocup mai pe larg cu altă ocazie, acest material fiind centrat pe Mihail Gașpar și apetențele sale istorice, mai ales un demers de tip special care îl onorează, adecă apărarea patrimoniului istoric-natural al Bocșei, cu accent mai puternic pe ultimul cuvânt, aș zice.

Gătăianțul Mihail Gașpar, pan-român prin formulă sufletească, era puternic atașat de provincia sa, pe care o și cunoștea *de visu*, făcându-și studiile la Timișoara, Becicherecul Mare, Caransebeș, profesând apoi la altar și în gazetărie la Logoj, iar în final la Bocșa, mica lui patrie adoptivă. Acesteia i-a dedicat, cu prilejul adunării generale a despărțământului Bocșa Montană al Astrei din 1914, o micro-monografie, apărută inițial serial la *Foaia Diecezană* din Caransebeș, iar apoi în extras unde, precizând ocazia scrierii, încheia modest că în acel „mic comunicat” nu ambiționa a frapa prin noutate: „Nu am avut intenția a spune nici lucruri noi nici lucruri cari nu s’ar fi știut. Dimpotrivă, ce spun sunt lucruri prea bine cunoscute – celor puțini, cari s’au îndeletnicit cu frunzărițul trecutului apus în noianul vremurilor”²³. Între acei

²² Vezi Radu Ardelean, *Istoria în ziarul Dacia din Timișoara (1939-1944)* în idem, *Istorie la gazetă în Banat*, Timișoara, 2007, p. 359-361 și notele 307-308 la p. 390.

²³ Mihail Gașpar, *Date monografice referitoare la comuna Bocșa-Montană*, Caransebeș, f.a. [1914] (extras din *FD*), 24 p.; Cornel Corneanu, în *op.cit.*, p. 16, o înregistrează aproximativ la „Bibliografia” lucrărilor lui M.G.: 16. *Din trecutul Bocșei – monografie* – Timișoara 1929. [!]; poate că îl indusese în eroare preluarea parțială *Din trecutul Bocșei/(Fragment dintr-o monografie)/De: Mihail Gașpar, protopop, deputat pe care o operase Romulus S. Molin, redactor/editor la Almanahul Banatului, I, 1929 (textul, inserat probabil cu acordul autorului, la pp. 94-99, corespunzând paginilor 7-17 din broșură); o reține în treacăt la literatura temei și Nicolae Stoicescu în Bibliografia localităților și monumentelor medievale din Banat, Timișoara 1973, p. 22 la articolul Bocșa (Montană): „Gașpar Mihail, *Date monografice*[...], Caransebeș, p. 24, p. (retipărite din *FD*, XXIX, 1914, nr. 7-10) (date sumare despre istoricul localității și despre locuitorii ei)”.*

puțini elitari se număra și el, firește, care pe lângă cele publicate a cercetat matricolele bisericii ortodoxe (unde constată grozava endogamie practică de „frătuți” și „bufeni”), dând totodată date demografice la zi din acelea, cum și – din întrebate! – informații de micro-toponimie²⁴.

Culegând datele sporadice din Fr. Pesty despre Bocșa, găsea că „puține localități vor fi în patrie [Ungaria], cari s’ar putea mândri cu un trecut atât de romantic și vijelios ca această așezare de pe malul Bârzavei”²⁵.

Stăruie destul de mult asupra cetății Bocșa, arătându-i pe nobilii români care o stăpâneau la 1552, trecerea în posesia turcească și atacurile clandestine ale „haiducilor” ardeleni, recucerirea din 1595 și stăpânii succesivi prin cumpărare sau donație, între care români; reluată de către turci în 1658, dar aruncată în aer la 1659 de împotrivorii politici de cedare a lui Acațiu Barciai, a urmat în fine distrugerea ei definitivă în 1695, în luptele dintre turci și austriaci, de când „a rămas o ruină, o măturie mută a atâtor întâmplări mari, cari au avut ca scenă pitorescul ținut al Bocșei”²⁶.

Descripția ruinei era una în cheie romantică: „Între Bocșa-română și Vasiova, respective Neu-Werk, la stânga, pe un colnic care ese din șirul celorlalți ca un pinten, să înalță ruinile cetății Bocșei. Rămășițele unui turn puternic să văd, în parte dărâmate, acoperite de rugina ploilor, pornite spre nimicire – dar, pândind parecă și acum de acolo de sus, din locul de veghe, zgomotul vieții de acum.

Peatră de piatră să poate desprinde în pace prăvălindu-se pe coastă la vale; straja de acum sute de ani poate dormi în liniște; în jurul cetății nu s’a schimbat nimic.

Acelaș grai românesc își poartă sunetul peste plaiurile acestea frumoase, ca cel de acum 600 de ani. Și urmașii plăieșilor lui George Vrabie, nobil și poruncitor cetății Bocșei, sânt tot pe aci așezați, în jurul zidurilor cari să dărâmă mereu, ca măturii vii și puternice a vorbii românești, că „Apa trece, petrele rămân”²⁷.

²⁴ Mihail Gașpar, *op. cit.*, p. 17-19, 21.

²⁵ *Ibidem*, p. 5.

²⁶ *Ibidem*, p. 7-11.

²⁷ *Ibidem*, p. 3-4.

Deși pomenește atestarea Bocșei ca parohie catolică la 1333²⁸ în registrele de dijme papale nu identifică fortificația cu cetatea regală Cuiești/*Kővesd*, amintită întâiași dată la 1331, apoi arătată a fi centrul administrativ-politic al districtului (scaunului) autonom românesc cu același nume²⁹ și nu evocă stăpânirea putativă a lui Mihai Viteazul, care ar fi putut așeza castelani acolo³⁰ – ambele situații interpretate deseori – retrospectiv! – de istoriografia tradițională, dar uneori și de cea mai nouă ca având semnificații naționale, tot dinspre acea zonă își motiva demersul, căci dacă nu aducător de mult spor de informație, „M-am gândit însă, că nu ar strica, dacă conștiința trecutului ar răsări în sufletul mulțimei, în stratul larg al poporului. Și puțina mea muncă ar fi în acest caz răsplătită cu vârf și îndesat. Să văd Românașii trecând pe sub cetatea Bocșei și să-i aud spuind nepoților și arătându-le ruinele cetății:

Aici a stăpânit cândva un căpitan român și și cetatea plăeși români au păzit-o!

Mai multă răsplată nu s'ar putea”³¹.

La „conștiința trecutului” se provoacă și apelul său de peste un deceniu – care originează și motivează acest demers al meu –, cu referire indirectă la cetatea Bocșei, într-un articol de fond al gazetei sale, pe care-l reproduc integral, puindu-i atâtea note lămuritoare, câte am putut afla:

²⁸ *Ibidem*, p. 6.

²⁹ Vezi Dumitru Țeicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998, p. 318.

³⁰ Pentru rezoluția lui Mihai Viteazul de a cuprinde și stăpâni întreg Banatul, inclusă în tratatul cu Împăratul Rudolf al II-lea din iarna 1600-1601, vezi Ioan D. Suciu, *Unitatea poporului român. Contribuții istorice bănățene*, Timișoara, 1980, p. 40-42; Radu Păiușan, Corneliu Sav, *Lupta antiotomană în Banat și Mihai Viteazul*, în *SIB*, IX, 1983, p. 31 și Ioan Hațegan, *Mihai Viteazul și Banatul*, în *Banatica*, 8, 1985, p. 218 reiau, modulat, parte din susținerile lui I.D.S. Dacă autorii până aci arătați nu înșiră Bocșa între cetățile stăpânite de Mihai, Theodor N. Trăpcea afirmă că aceea ar fi rămas între 1595-1658 în cuprinsul Principatului ardelean (p. 63), deci pe linie logică și în subordinea voivodului muntean atunci când acela l-a cuprins.

³¹ Mihail Gașpar, *op. cit.*, p. 24.

„Stejarii de la Bocșa

Aud că ar exista în județul nostru o comisiune a monumentelor istorice³². Cătră această comisiune adresez o rugămintă. Să salveze stejarii de la «Buza Turcului»³³, străjeri cinstiți cari persistă la postul lor de patru veacuri, fiind martori tuturor evenimentelor cari au avut loc în acest restimp uriaș. Bănuind că în comisiunea amintită vor fi și membrii [sic] cari nu vor înțelege ce caută niște stejari în cadrele monumentelor istorice, î-mi [sic] permit să servesc cu câteva exemple din alte țeri, unde arbori din categoria stejarelor dela Bocșa au încăput prea bine în purtarea de grijă a similitudinilor comisiunii. În parcul domnesc³⁴ din Altenburg-Saxonia³⁵ se îngrijesc doi stejari plantați la 1455 de cătră prințul-electoral Frideric cel Blând³⁶.

³² „Comisiunea Monumentelor Istorice” a fost înființată în România (Vechiul Regat) în 1892, având competența și misiunea de a inventaria, clasa și asigura păstrarea, respectiv restaurarea monumentelor istorice, așa declarate în virtutea îndeplinirii criteriilor legale (vezi *Dicționar enciclopedic român*, coord. Athanase Joja, vol. I, București 1962, p. 715, *sub voce*). În 1919 legea a fost extinsă și în teritoriile alipite, președinte al secției pentru Banat fiind numit canonicul și istoricul din Logoj, Ioan Boroș (1850-1936), în toată perioada de până la moartea sa (vezi *Enciclopedia istoriografiei românești*, coord. Ștefan Ștefănescu, București, 1978, p. 69, *sub voce*, articol de Nicolae Edroiu), acoperind deci data articolului lui Gașpar. Mai mult decât meritoriu pe plan istoriografic, Ioan Boroș însă a fost cu totul pasiv în calitatea mai sus menționată.

³³ „Buza Turcului” numele local al amplasamentului vechii cetăți regale Cuiești de la Bocșa (vezi Dumitru Țicu, *op.cit.*) ajunsă apoi nobiliară, iar în final turcească. Și Mihail Gașpar îl menționa în *op. cit.*, p. 4: „Subcetății de azi poporul îi zice Buza Turcului sau Gura Turcului”, indicând și micro-toponimul „Dealul Cetății” (p.21). Enumerând cetatea Bocșei între „fortificațiile modeste” din Banat, Theodor N. Trâpcea, în studiul *Despre unele cetăți medievale din Banat*, din *SIB*, I, 1969, p. 26, o arată ca pe vechea cetate Cuiești, sediu de district [scaun] din 1333 (!?) și o descrie, menționând că „azi [!] i se mai spune Buza Turcului” (p. 63).

³⁴ Adecă seniorial.

³⁵ Altenburg din Saxonia (există și în alte landuri localități cu numire identică), orașel la sud de Leipzig, fostă reședință regală în secolul al XII-lea, unde familia ducală a Saxoniei deținea un somptuos castel.

³⁶ Frederick II „der Sanftmütige”, Prinț Electoral al Saxoniei între 1428-1464.

In pădurea de la Sherwood (Anglia)³⁷ stă încă stejarul în umbra căruia dedea dreptate Ioan cel fără de Țară³⁸ la anul 1199.

Tot așa se păstrează stejarul numit «Tyrrel»³⁹ la umbra căruia a odihnit Wilhem II cel Roșu⁴⁰, fiul lui Wilhem Cuceritorul⁴¹ la anul 1087. Arbori, deci, din frunzișul cărora vorbește un mileniu. În Europa cel mai bătrân stejar este cel de la Saintes (Franța)⁴² cu o etate de 1800-2000 ani.

³⁷ „Sherwood Forest”, ținut păduros în Nottinghamshire, domeniu regal și teren rezervat de vânatoare (cunoscut și prin asocierea cu legenda lui Robin Hood), cu stejari seculari, vezi *The New Encyclopaedia Britannica*, ed. 15, vol. 10, Chicago etc. 1994, p. 733, *sub voce*.

³⁸ John Lackland/Jean sans Terre (1167-1216), Rege al Angliei între 1199-1216, cel care a fost silit să acorde baronilor privilegiile conținute în *Magna Charta Libertatum*; a pierdut o parte din posesiunile engleze în Franța, dar porecla/supranumele se pare că îi venea de la tatăl sau, Henric al II-lea, care îl compătimea pe mezin, fiul preferat, că avea să primească cea mai mică moștenire (teritorială), *Ibidem*, vol. VI, p. 570-571, *sub voce*.

³⁹ Nu am găsit nici o referință în *Encyclopaedia Britannica* (nu se specifică nimic despre vreo legătură cu lordul James Tyrrel, înnobilit cu acest nume de Richard al III-lea, în beneficiul cărora i-ar fi asasinat în 1483 pe Regele minor Edward și pe fratele său, după acuza (singulară a) lui Thomas Morus, vezi *Ibidem*, vol. 12, p. 93, *sub voce*.

⁴⁰ William II, poreclit Rufus (1056-1100), al treilea fiu al lui William Cuceritorul și favoritul acestuia, a primit la împărțirea moștenirii Regatul Angliei, domnind brutal și tiranic (1087-1100). „Odihna” sa din 1087 era în premiza întronării, vezi *Ibidem*, p. 667-668, *sub voce*.

⁴¹ William I the Conqueror/the Bastard (1028-1087), fiu nelegitim al Ducelui Robert I al Normandiei, a fost recunoscut de nobilimea provinciei la moartea tatălui, domnind ca Duce din 1035. La moartea lui Edward Confesorul a contestat pretențiile la Coroană ale lui Harold, recunoscut Rege de englezi și ale lui Harald al III-lea al Norvegiei și a revendicat tronul pe baza unei înrudiri destul de vagi. A debarcat în Anglia cu armata normandă și l-a învins la Hastings, în toamna lui 1066, pe Harold (care îl alungase pe Harald), domnind în Anglia autoritar până în 1087, pe fondul unor mari prefaceri sociale, *Ibidem*, p. 666-669, *sub voce*.

⁴² Orașel în Aquitania, mic port pe râul Charente, veche așezare celtică, apoi oraș roman cu edificii monumentale (arc de triumf, al doilea amfiteatru ca dimensiuni după Colosseum), centru Episcopal în Evul Mediu cu catedrală de secol XII și alte biserici monumentale, ulterior sediu hughenot, a intrat în declin în timpul și ca urmare a războaielor religioase (după *Grand Larousse encyclopédique*, vol. IX, Paris 1964, p. 507-508, *sub voce*).

Lângă Balaclava în Crime[e]a⁴³, trăește un nuc a cărui etate s-a stabilit la 3000 ani. Acesta a văzut deci templul Iphigeniei⁴⁴ în Taurida⁴⁵ și pe neguțătorii greci care î-i [sic] vindeau fructele la Roma. In valea dela Buiuc-Dere⁴⁶ am văzut cu ochii mei în 1909 platanul a cărui etate se socotește la 4000 ani. Avea atunci o înălțime de 29 metrii [sic] și un diametru de 16 metrii [sic]. Acesta e poate cel mai vechi martor al evenimentelor europene. Ș'acum se spun de ce cer scut pentru stejarii dela «Buza Turcului». E vorba că pe locul lor să se clădească colonii de lucrători. Și în cazul acesta, vor cădea pradă toporului falnicii martori a patru veacuri din trecutul acestei văi a Bârzavei, ai trecutului zbuciumat al cetății Bocșa – acum ruină – și ar fi un păcat.

Dacă voi fi ascultat mă voi bucura, de nu, mi-am împlinit [sic] o datorie pioasă către trecut.

Mihail Gașpar⁴⁷.

Reținem sensibilitatea pentru natură și istorie a lui Mihail Gașpar, exprimate într-o retorică romantică. El avea viziunea unui sit, care nu cuprindea strict vestigiile istorice, ci și ambientul.

Ni se spune într-un loc că l-ar fi avut precursor în Ardeal pe bine meritatul cărturar (autodidact) sas Emil Sigerus (1854-1947), care „a introdus la noi noțiunea de «ocrotirea mediului ambient» (istoric sau natural)” și a inițiat

⁴³ Orășel-port în Crimeea, vechea așezare elină Symbolon.

⁴⁴ Fiica regelui Agamemnon din Mykene, propusă spre a fi jertfită Artemidei, care oprișe vânturile, împiedicând flota aheilor să plutească spre Troia. Când jertfa era pe cale să înceapă, zeiței i s-a făcut milă de tânăra fecioară, răpind-o și transportând-o în Tauris (Crimeea), unde a instituit-o preoteasă a templului său – care a chiar fost ridicat mai târziu de greci!, vezi și nota următoare (Anca Balaci, *Mic dicționar mitologic greco-roman*, București, 1966, p. 214, *sub voce* Iphigenia; *Izvoare privind istoria României*, red. Vladimir Iliescu, Virgil C. Popescu, Gheorghe Ștefan, vol. I, București, 1964, p. 17 și notele 22-23, cu variante ale legendei).

⁴⁵ Nume dat de elini în antichitate Crimeei, după cel al locuitorilor, tribul „scitic” al tauri(zi) lor, resturi ale cimrierienilor sau chiar pre-indo-europeni. Venerau și o zeiță căreia îi aduceau jertfe umane, pe care grecii au identificat-o cu Artemis (*Ibidem*, p. 15 și notele 17-18).

⁴⁶ Scris și Büyükdere sau Böyükdere, mică localitate de agrement pe malul european al Bosforului, lângă Istanbul (s-ar traduce din turcă prin Valea Mare, vezi *Der Grosse Brockhaus*, vol. III, Leipzig 1929, p. 488, *sub voce*). Dacă, pe de o parte, vârsta de 4000 de ani a platanului de acolo pare mult exagerată (cum și a nucului din Crimeea), de alta n-am găsit nici o referință în legătură cu prezența lui Gașpar acolo! Să fi făcut o excursie după ce a participat la cursurile de vară din Vălenii de Munte?

⁴⁷ *Drum Nou*, II, nr. 6 din 10 februarie 1924, p.1 (articol de fond).

„înființarea unor societăți științifice-turistice menite să salveze momentele de artă, istorice și naturale”⁴⁸.

Gașpar apelează la „Comisiunea Monumentelor Istorice” – și de aceea își motivează cu argumente istorice demersul – întrucât abia în 1930 (după moartea lui!) a fost constituită „Comisiunea pentru Ocrotirea Monumentelor Naturii”, anume în subordinea Ministerului Agriculturii și Silviculturii”...!⁴⁹ El nu se ridică împotriva industrializării (urbanizării), ci împotriva agresiunii istoriei și naturii.

Articolul lui Gașpar mai dă seama de un enorm bagaj cultural, fără a se constitui într-o făloasă paradă de erudiție – dar dacă de arbori centenari și milenari venea vorba, aducea și el, ca omul, niște exemple... Mărturisesc că n-am reușit să găsesc referințe la aceia în enciclopedii precum *Brockhaus*, *Larousse*, *Encyclopaedia Britannica*, iar acestea numai de fușăreală n-ar putea fi bănuite! Asemenea pe Internet.

Acest demers era mai aparte, în sensul că îngloba patrimoniului național – căci acesta era în discuție, respectiv în pericol – și natura ori ambientul unui monument istoric, pe bună dreptate. Dar el n-a fost singular, în sensul că în același an au mai apărut la gazetă câteva materiale care pledau aceeași cauză, a salvării patrimoniului cultural-național, exprimând și exasperarea față de nepăsarea autorităților și publicului.

Așa, Mihail Gașpar blamase în termeni foarte tari preconizata dărâmare a casei natale a lui Eminescu pentru a face loc unei tarlale de...pepeni, ceea ce nu ar fi trecut nepedepsit „în orice altă țară”, civilizată, se subînțelege. În mânia sa, autorul leagă foarte mult acest „sacrilegiu” de originea neromânească (grecească) a proprietarului de atunci⁵⁰ (care în urma valului de proteste s-a desistat, dăruind casa „neamului românesc”).

La un interval de trei săptămâni, un colaborator destul de frecvent al gazetei, poate și redactor, Gheorghe Dintean (nu știu dacă e sau ba pseudonim), vitupera și el incuria națională, care se solda cu deteriorarea/pierderea monumentelor de istorie și artă. Exemplificarea se făcea, după

⁴⁸ Vezi *Enciclopedia istoriografiei românești* (red. Ștefan Ștefănescu), București, 1978, p. 297, *sub voce*, art. de Adolf Armbruster.

⁴⁹ *Dicționar enciclopedic român* (coord. Athanase Joja), vol.I, București, 1962, p. 715, *sub voce*.

⁵⁰ Mihail Gașpar, *O barbarie*, în *Drum Nou*, II, nr.32 din 10 august 1924, p. 1 (articol de fond și acesta).

articole din alte periodice, dar și prin cele însuși văzute, cu „bojdeuca” lui Creangă, casa parohială din Șişești, bisericile mănăstirilor Horezu și Arnota. Așa „ne pedepsim Istoria – adevă pe noi prin noi”, și ne atragem „blestemele acesteia”⁵¹.

După alte patru săptămâni era preluat un articol din *Neamul Românesc* al lui Iorga, în care istoricul certa autoritățile pentru nepăsarea cu care asistau la totala ruinare a cetății Târgoviște ori la dărăpănarea Coziei și altor biserici vechi, dar șfichiuia și nesimțirea „turiștilor” care împănau cu „grafitti” portretele ctitorilor⁵².

Micul *chapeau* redacțional introductiv consemna totala adeziune la poziția autorului: „Cu condeiul muiat în durere scrie Dl. Nicolae Iorga următorul articol care ar trebui să intre în inima fiecărui român.”⁵³.

Vedem că se înșiră o (micro)serie de articole în acest an, cu aceeași bătaie, nu este deci vorba de un incident izolat, ci de o atitudine stabilă care se constituie aproape în politică editorială. Articolele, cum ale lui Gașpar, răspundeau la provocări imediate, ori încercau să zgâlțâie inerții, cum celelalte două.

Abordându-i personalitatea din unghi beletristic mai ales, re-editorii unui roman istoric al său îl caracterizau nimerit: „Dialogul fructuos pe care l-a întreținut (pe diferite căi) cu epoca sa și cu oamenii ei îi conferă statutul de artist-cetățean”⁵⁴. Formula se poate extinde, căci și în calitate de slujitor al altarului, ziarist și om politic Mihail Gașpar s-a comportat ca un exemplar om al cetății. În exemplul de mai sus în înțelesul strict propriu, ca om al cetății Bocșa!

Pare-se că, din păcate, intervenția lui nu a avut succes. Într-o fotografie însoțitoare a ruinelor cetății Bocșa de la „Buza Turcului” arborii viguroși, care pot fi stejari, nu au în nici un caz aparență multicentenară⁵⁵. Atunci sau

⁵¹ Gheorghe Dintean, *Monumentele noastre care dispar*, în *Ibidem*, nr. 35 din 31 august, p. 2-3.

⁵² Nicolae Iorga, *Nesimțire*, în *Ibidem*, nr. 39 din 28 septembrie, p. 1-2.

⁵³ *Ibidem*, p. 1 (chapeau).

⁵⁴ Gheorghe C. Bogdan, Doina Bogdan-Dascălu, *Studiu introductiv la Mihail Gașpar, Din vremuri...*, p. 20.

⁵⁵ Theodor N. Trâpcea, *op. cit.*, p. 64 (foto).

ceva mai târziu stejarii încărcăți de amintiri istorice au căzut sub topor⁵⁶, cum regretabil se întâmplă cotidian să asistăm la distrugerea unor monumente istorice ori ale naturii sau, pur și simplu, ale unor situri agreabile. Ne-ar trebui mult mai mulți conaționali cu mentalitatea lui Mihail Gașpar ca să evităm aceste irecuperabile pierderi.

MIHAIL GAȘPAR – HISTORIEN ET ÉCOLOGUE

Résumé

Mihail (Michel) Gașpar (1880-1929) fut à la fois membre du clergé, écrivain, journaliste et homme politique. Élu archiprêtre à Bocșa Montană (bourgade de Banat) en 1913, il y fait paraître en 1923 la revue hebdomadaire *Drum nou (Voie nouvelle)* dans laquelle il plaidait pour l'honnêteté dans la vie politique, économique et sociale et cultivait les valeurs culturelles, parmi lesquelles celles de l'histoire, nationale surtout, étaient de premier ordre. L'auteur de cet essai met en valeur l'attitude moderne, écologiste avant la lettre de Mihail Gașpar, relevée par exemple dans l'article „Les chênes de Bocșa” (publié en 1924), où il s'opposait au défrichage de chênes centenaires du pied du chateau-fort de Bocșa, témoins de l'histoire comme d'autres arbres historiques d'Europe, prenant des exemples d'Angleterre, France, Allemagne, Crimée et de la Turquie Européenne.

⁵⁶Informație de la Dl. Prof. Univ. Dr. Martin Olaru de la Facultatea de Geografie a Universității de Vest Timișoara, transmisă prin intermediul Dlui Prof. Univ. Dr. Dumitru Țicu, Director al Muzeului Banatului Montan din Reșița, cărora le exprim și aici cuvenitele mulțumiri (însumi, spre regretul meu, nu m-am învrednicit a vizita ruinele, lipsindu-mi ocazia).

EXPLOATAREA PRODUSELOR ACCESORII ÎN CADRUL COMUNITĂȚII DE AVERE A FOSTULUI REGIMENT GRĂNICERESC ROMÂNNO-BĂNĂȚEAN NR. 13

*Laurențiu Ovidiu Roșu**

Cuvinte cheie: Comunitatea de Avere, produse accesorii, regimentul grăniceresc nr. 13

Mots clef: Communauté de la Fortune, produits accessoires, régiment des gardes. n ° 13

Comunitatea de Avere a fostului regiment grăniceresc româno bănățean nr. 13 din Caransebeș a fost înființată în anul 1879, datorită insistențelor Generalului Traian Doda de a păstra împreună cele 250.000 iugăre cadastrale, de păduri, pășuni, goluri de munte și teren improductiv, primite de grănicerii din cele 94 de localități ale regimentului ca răscumpărare a drepturilor de servitute forestieră de care beneficiaseră anterior.

Instituția era condusă de către organe electivă: președinte, comitet sau consiliu de administrație și adunare generală, care reprezentau interesele celor aproximativ 130.000 de locuitori ai satelor din fostul regiment româno bănățean. Organele silvice, formate dintr-o direcție și cinci ocoale, gestionau averea comunității.

Veniturile erau obținute din exploatarea, prin arendare sau în regie proprie, a complexelor păduroase, dar și din valorificarea așa numitelor produse accesorii, în rândul cărora intrau: piatra, nisipul, ghinda, jirovina, fânul pentru furaj, frunza moartă pentru așternut, fructele forestiere, plantele medicinale sau arendarea dreptului de vânătoare sau de pescuit¹, stabilite de către „*Regulamentul pentru exercitarea drepturilor grănicerești din averea comună*”.

* Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Caraș-Severin, str. Șesul Roșu, nr. 12, Caransebeș, e-mail: ovidiu_rl@yahoo.com

¹ *Statutul și Regulamentele Comunității de Avere din Caransebeș*, Timișoara, 1942, p. 42; *Regulamentul pentru exercitarea drepturilor grănicerești din averea comună*, Caransebeș, nr. 36, 1942, p. 1.

Produsele accesorii erau prevăzute și de §68 al Regulamentului silvic din 3 februarie 1860 între drepturile de servitute ale grănicerilor², drept beneficii individuale.

Coproprietarii erau îndreptățiți să le folosească doar în limita acoperirii necesităților gospodăriilor proprii.

Dintre produsele accesorii, în cele ce urmează mă voi opri doar asupra modului de valorificare pentru piatra de var, piatra de construcție, pietriș, nisip, ghindă, jirovină, de arendare a dreptului de pescuit și de a culege fructe medicinale.

1. Piatra de var, piatra de construcție, pietrișul, nisipul, pământul și alte produse naturale.

Regulamentul pentru aplicarea articolului 13 din statutul Comunității de Avere din Caransebeș, privitor la exercițiul dreptului de folosință asupra pădurilor și munților stabilea dreptul împăduriților la: piatră de var, piatră de zidit și de pavaj, pietriș și pământ, necesar construcțiilor noi și întreținerii celor vechi, în amenajamentul silvic, în schimbul plății taxelor prevăzute³.

Prețurile produselor accesorii stabilite în Adunarea generală a reprezentanței Comunității de Avere din 21 decembrie 1926⁴ erau următoarele:

Nr. Crt.	Sortimentul	Unitatea de măsură	Prețul	
			lei	bani
1	Piatră de moară	1 buc.	20	-
2	Piatră de tocilă	1 buc.	2	-
3	Treaptă de piatră	1 buc.	2	-
4	Cruce de piatră	1 buc.	6	-
5	Vălău de piatră	1 buc.	5	-
6	Piatră	m ³	2	-
7	Piatră de var	m ³	2	-
8	Nisip, lut, pietriș	m ³	5	-

Ocoalele silvice aveau dreptul de a desface piatra și alte produse miniere, pe bonuri, până la concurența sumei stabilite în competența șefului de ocol. Cantitățile care depășeau această limită erau valorificate de către Direcția Silvică a Comunității de Avere din Caransebeș, fie prin înțelegere, fie prin

² Apud Fr. Vanicek, *Specialgesichte der Militargrenze*, vol. IV, pag. 495, în Anton Marchescu, *Grănicerii bănățenii și Comunitatea de Avere*, Caransebeș, 1941 p. 306.

³ *Regulamentul pentru aplicarea art. 13 din Statutul Comunității de Avere privitor la exercițiul dreptului de folosință asupra pădurilor și munților*, Caransebeș, 1926, p. 6.

⁴ *Ibidem*, p. 13.

licitație publică. Pentru concesionarea sau arendarea pe mai mulți ani era necesară aprobarea Consiliului de Administrație⁵.

Piatra de var, aflată pe teritoriul Comunității de Avere, a fost utilizată pentru nevoile instituției dar, mai ales, pentru nevoile locuitorilor confiniului bănățean. Astfel, în anul 1886, a fost construit un cuptor de ars var în Valea Slatinei, la Turnu⁶.

În anul 1919, reprezentantul Ion Popovici din Iaz a adus în discuția Comitetului, înființarea unei societăți pe acțiuni, pentru prelucrarea industrială a calcarului, în hotarul comunei Var.

Ion Popovici și asociații săi, împreună cu Comunitatea de Avere, au fondat o societate pentru înființarea unei fabrici de var. Fiecare parte urma să depună 300.000 coroane, adică jumătate din capitalul social. Fabrica trebuia să fie construită în apropierea gării din Obreja, lângă linia de cale ferată Caransebeș-Hațeg.

Comunitatea de Avere asigura dreptul de exploatare al unui complex de pădure, în suprafața de 1142,12 iugăre cadastrale, pentru această societate, pe o perioadă de 25 de ani. Prețul fiecărui jugăr cadastral era fixat de către Oficiul de Economie, însă nu putea să fie mai mic de 800 coroane/iugăr cadastral, iar taxa de pădure era plătită în două rate, anuale, egale.

Decizia înființării acestei societăți urma să fie luată de către Adunarea generală a comunității, iar, până atunci, ofertantul trebuia să depună proiectul general al fabricii de var și documentele, privind obținerea aprobărilor pentru exploatarea pietrei de var în islazul comunei Var, valorificarea și calculul de rentabilitate⁷.

În 22 iulie 1920, Comitetul Comunității de Avere din Caransebeș a hotărât publicarea licitației pentru arendarea varniței din Șocoia pe 5 ani. Arendatorul primea dreptul de a exploata lemnul și piatra de var necesară cu taxele tarifare stabilite⁸.

Dintre cei care au exploatat piatra de var și au închiriat varnițe pe teritoriul comunității, îi amintim Achim Lăzăruică din Feneș, care a deținut

⁵ Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Caraș-Severin, fond *Comunitatea de Avere Caransebeș*, Inv. 43, dosar 177/1929-1930, f. 137 (în continuare DJANCS).

⁶ *FD*, I, 13, 1886, p. 3.

⁷ DJANCS, fond *Comunitatea de Avere Caransebeș*, Inv. 720, reg. 1/1919, f. 14-15.

⁸ *Ibidem*, Inv. 720, reg. 1/1920, f. 53.

o varniță în zona Diavoia⁹, pe Mihail Micșa din Mocerîș, cu varnița în ținutul Odobașnița¹⁰ și pe Marin Ciosa din Bozovici, care în anul 1946 a obținut dreptul de a construi și de a exploata un cuptor de ars var pentru 5 ani, cu o taxă de 52.000 lei pe an¹¹.

Bogățiile subsolului în spațiul Comunității de Avere din Caransebeș au fost repartizate după cum urmează: cărbuni în bazinul Caransebeș - Mehadia, la Mehadia cărbuni bruni, lignit la Vârciorova, Goleț, Ilova, Caransebeș și în Valea Almăjului, minereu de fier la Topleț, aur extras în zona localității Slatina Timiș și în Valea Almăjului, azbest în Munții Almăjului, în zona localităților: Putna, Mocerîș, Bozovici, Șumița și Pârvova, talc în zona Marga – Voislova, iar feldspat la Teregoava, Armeniș și Globul Craiovei¹².

În studiul *Minele și uzinele din confiniul militar*, pregătit pentru revista *Metalurgia și Construcțiile de Mașini* din București, fostul jurist al Comunității de Avere, Dr. Antoniu Marchescu prezintă activitatea extractivă și industrială din zona fostei granițe bănățene, oprindu-se asupra minelor și uzinelor de fier din Ruschița, a minei de plumb din Ruschița, a uzinei de plumb din Rusca Montană, a uzinelor de fier și oțel din Rusca Montană și din Ferdinand a uzinei de email din Ferdinand, a minelor de cărbuni din Baia Nouă, precum și a minelor și uzinelor de cupru din Mraconia.

În perioada confiniară, regimul militar nu a oferit condițiile prielnice dezvoltării industriei și comerțului, decât în măsura în care ele erau compatibile cu îndatoririle de apărare. Comandamentul general austriac a limitat libera circulație a muncitorilor de toate categoriile și, prin toate mijloacele, a stânjenit normala exploatare a pădurilor și a bogățiilor subsolului. Preocuparea de competență fiind aceea de apărare în interior și în afară, tot ce nu contribuia la realizarea ei era împiedicat. Totuși, încă de la începutul secolului al XIX-lea au început și în zona în discuție unele lucrări de explorare și de exploatare a zăcămintelor miniere.

La Mehadia, zăcămintele de cărbune formau aripa sudică a bazinului carbonifer, dintre Caransebeș și Mehadia. Exploatarea lui a început în anul 1882, când STEG-ul a cumpărat o parte din perimetrele exploatabile. Lucrările anterioare acestui an nu depășeau cadrele inițiale de exploatare.

⁹ *Ibidem*, Inv 720., reg. 1/1934-1936, f. 49.

¹⁰ *Gazeta Oficială a Comunității de Avere*, Caransebeș, 5-6, 1936, p. 1.

¹¹ DJANCS, fond *Comunitatea de Avere Caransebeș*, Inv. 720, reg. 1/1946-1947, f. 25.

¹² *** *Caraș Severin Monografie*, București, 1981, p. 46-47.

Condițiile de exploatare erau grele și costisitoare, încât STEG-ul a întrerupt orice lucrare. În 1893 uzina a fost redeschisă și exploatarea a fost reluată, pentru a fi onorate comenzile de cărbune contractate cu căile ferate austro ungare.

Aici se găseau trei straturi de cărbune :

- stratul de pat având grosimea de 5 m.;
- stratul intermediar având grosimea de 0,8 m.;
- stratul din acoperiș având grosimea de 4 m.

Fiind situată deasupra văii, exploatarea se făcea prin galerii, suitori și rostogoliri. Cărbunele de aici se aprindea foarte ușor, însă exploatarea nu a luat niciodată o amploare mai mare în cursul timpului, ea fiind oprită de mai multe ori¹³.

Minereul de crom aflat pe teritoriul comunității a fost și el exploatat.

În anul 1916, Firma Baruch Sohne din Timișoara a devenit proprietara minelor de crom din ținutul Kuriște. Minereul produs de firma franceză, care a deținut exploatarea înainte, a fost preluat de Ministerul de război maghiar cu decizia nr. 332.776/1915 și a fost predat Centralei metalelor de război.

Firma Baruch Sohne transporta materialul produs până la Dunăre și apoi la Orșova, cu căraușii localnici din jurul exploatării. De asemenea, a construit un funicular în lungime de 600 m., din care o parte trecea pe teritoriul Comunității de Avere.

Pentru zona ocupată de la comunitate firma era obligată să plătească 200 coroane/an, să depună o cauțiune de 1000 coroane, pentru acoperirea pagubelor cauzate de angajații săi și să plătească produsele silvanale folosite la funicular în conformitate cu prețurile tarifare¹⁴.

La 27 septembrie 1945 Comitetul Provizoriu de Gestiune al Comunității de Avere a vândut Firmei Plasticom 250 t. minereu de crom, aflat la suprafață, în raza comunelor Plavișevița și Tisovița. Dacă minereul nu era exploatat până la 31 martie 1946, acesta trecea în proprietatea comunității¹⁵.

În anul 1936 Marian Stoiculescu din Teregova a solicitat Comitetului aprobarea pentru deschiderea unei mine de cărbune. El a primit doar aprobare

¹³ DJANCS, *Colecția de documente, manuscrise și foi volante*, dosar 316/1957, f. 31-35.

¹⁴ *Ibidem*, fond *Comunitatea de Avere Caransebeș*, Inv. 43, dosar 41/1916-1918, f. 6.

¹⁵ *Ibidem*, Inv.720, reg. 1/1942-1946, f. 205v.

de a face prospecțiuni pentru identificarea zăcămintelor și doar apoi putea cere arendarea acestora¹⁶.

Exploatarea pietrei a fost practică în toate zonele datorită utilizării acesteia ca și material de construcție.

În anul 1906 Comitetul Comunității de Avere a acceptat oferta întreprinzătorului Carol Schwab și i-a arendat, pe 10 ani, 1 aprilie 1906-1 aprilie 1916, exploatarea celor patru cariere de piatră din teritoriul foresteriei Ohababistra¹⁷.

Carol Schwab s-a angajat să achite 30 fileri/m³ de piatră exploatată, în conformitate cu tariful produselor silvice aprobat de către Ministerul Regesc Unguresc de Interne, nr. 117.649 din 1905. Pietrăriile aveau o suprafață de: 7 iugăre cadastrale K1, în teritoriul localității Obreja, 3,6 iugăre cadastrale, K2 în teritoriul localității Valeamare, 7,7 iugăre cadastrale, K3 în teritoriul localității Ohababistra și 3,3 iugăre cadastrale, K4 în teritoriul localității Var.

Exploatatorul era obligat să extragă, în toate cele patru pietrării, minim 1200 m³ anual, iar prețul pentru această cantitate trebuia să îl achite, indiferent dacă a produs sau nu piatră.

Antreprenorul trebuia să clădească piatra extrasă pentru a putea fi evaluată de către angajații Comunității de Avere, să deschidă pietrăriile și să întrețină drumurile necesare pentru exploatare, fără nici un ajutor sau reducere a prețului.

Împăduriții aveau dreptul de a extrage piatra necesară la construcții, fără taxă, iar Societatea de Mine și Uzine din Călan putea scoate piatra din cariera aflată în ținutul Valea Ohăbii.

Muncitorii trebuiau să fie angajați din satele Comunității de Avere.

Întreprinzătorul avea dreptul să ocupe și alte terenuri, necesare pentru clădiri sau pentru exploatare, care i se acordau, cu plata unei arende de 20 coroane/iugăr cadastral/an. După expirarea celor 10 ani prevăzuți în contract, toate construcțiile realizate intrau în proprietatea Comunității de Avere¹⁸.

Pentru exploatarea carierelor de piatră, din Ocolul silvic Ohababistra au mai fost încheiate contracte cu Iacob Dragomir din Iaz și A. Dariu din Turnu Severin, în anul 1933 și cu Întreprinderea Dobra, în anul 1944.

¹⁶ *Gazeta Oficială a Comunității de Avere*, Caransebeș, 5-6, 1936, p. 2.

¹⁷ DJANCS, fond *Comunitatea de Avere Caransebeș*, Inv. 720, reg. 1/1906, f. 42.

¹⁸ *Ibidem*, Inv. 43, dosar 9/1906-1908, f. 5.

Primul contract viza carierele de piatră, din Valea Calova, în hotarul comunei Obreja, Valea Glimbocii, în hotarul comunei Glimboca și Ruga în hotarul comunei Ohababistra. Arendașii plăteau 500 de lei pentru fiecare iugăr cadastral de teren distrus, taxa tarifară pentru materialul lemnos, care depășea 15 cm. grosime, 40 lei pentru fiecare vagon C.F.R. de 10 t. cu piatră cioplită și 10 lei pentru fiecare vagon de piatră brută sau pietriș¹⁹.

Contractul cu Întreprinderea Dobra era încheiat pe o perioadă de 15 ani pentru aceleași pietrării, iar arenda, care urma să fie recalculată anual, a fost stabilită la 200.000 lei/an²⁰.

Exploatarea carierelor de piatră a fost făcută și în raza Ocolului silvic Orșova. În anul 1930, antreprenorul Nicolae Velcescu din Orșova a luat în arendă, pe o perioadă de 3 ani, 5 cariere de piatră de pe Valea Dunării, cu o arendă de 5000 lei/an²¹.

Carierele de granit din Valea Mala, în hotarul comunei Ogradena Veche și instalațiile de transport au fost arendate inginerilor I. Pitulescu și L. Varga, care plăteau o arendă anuală de 90.000 lei pentru instalații, 6 lei /m³ pentru blocurile de granit, 5 lei/ m³ de piatră cioplită și 4 lei/ m³ de piatră zdrobită²².

Doi ani mai târziu, contractul de exploatare a granitului era prelungit cu încă trei luni²³.

La 1 martie 1938, Consiliul de Administrație al Comunității de Avere încheia un contract pentru exploatarea granitului din Valea Mala, cu întreprinzătorul Ioan Mihoc din Jupalnic, pe 20 ani. O clauză importantă a acestui contract a fost ca antreprenorul să-și recruteze forța de muncă dintre lucrătorii grăniceri de pe Valea Dunării²⁴.

2. Jirovina și ghinda

Regulamentul pentru exercitarea drepturilor grănicerești din averea comună prevedea, dreptul împăduriților, de a lăsa porcii în pădurile bătrâne,

¹⁹ *Ibidem*, Inv. 720, reg. 1/1931-1934, f. 173v-174.

²⁰ *Ibidem*, Inv. 720, reg. 1/1942-1946, f. 131.

²¹ *Gazeta Oficială a Comunității de Avere*, Caransebeș, II, 8, 1930, p. 1.

²² DJANCS, fond *Comunitatea de Avere Caransebeș*, Inv. 720, reg. 1/1934-1936, f. 82v-83.

²³ *Ibidem*, Inv. 720, reg. 1/1936-1938, f. 28v.

²⁴ *Ibidem*, Inv. 720, reg. 1/1936-1938, f. 98.

în anii cu producție de jir, contra taxelor fixate de Consiliul de Administrație al Comunității de Avere²⁵.

Pentru fiecare familie de coproprietari, se acorda dreptul de a trimite în pădure, 10 porci mari, de peste un an și 15 mici, sub un an²⁶.

Evoluția taxelor plătite pentru „râmători”, reiese din următorul tabel:

ANUL		PENTRU NEÎMPĂDURIȚI SAU SPECULANȚI		PENTRU ÎMPĂDURIȚI	
		<i>1 porc mare</i>	<i>1 porc mic</i>	<i>1 porc mare</i>	<i>1 porc mic</i>
1918 ²⁷	Sezonul întreg	80 coroane	40 coroane	0,40 coroane	0,20 coroane
	O lună	40 coroane	20 coroane	0,20 coroane	0,10 coroane
1919 ²⁸	Sezonul întreg	12 coroane	8 coroane	2 coroane	1 coroane
1920 ²⁹	Sezonul întreg	12 lei	8 lei	2 lei	1 leu
1931 ³⁰	Sezonul întreg	40 lei	----	20 lei	----
	O lună	20 lei	----	10 lei	----
1934 ³¹	Sezonul întreg	16 lei	10 lei	8 lei	5 lei
	O lună	6 lei	6 lei	3 lei	5 lei

Se poate observa diferența între taxele care erau plătite de coproprietari și cele plătite de neîmpăduriți, care erau cel puțin duble. Condițiile de acces în păduri erau publicate în ziarele locale, înainte de a începe perioada în care ghinda începea să cadă din arbori³².

Un sezon cuprindea 3 luni, 1 octombrie–31 decembrie, înainte de anul 1918³³ și 6 luni după 1920, 1 octombrie–31 martie³⁴.

Producția de ghindă și de jirovină era diferită de la an la an.

În anul 1932, pe raza Ocolului silvic Bozovici, în pădurile de stejar, nu era ghindă, iar în pădurile de fag producția atingea doar 30 % față de un an normal³⁵.

²⁵ *Regulamentul pentru exercitarea ...*, p. 4.

²⁶ *Ibidem*, p.6.

²⁷ DJANCS, fond *Comunitatea de Avere Caransebeș*, Inv. 720, reg. 1/ 1918, f. 56.

²⁸ *Ibidem*, Inv. 43, dosar 88/ 1918, f. 1.

²⁹ *Gazeta Oficială a Comunității de Avere*, Caransebeș, III, 7, 1931, p. 2.

³⁰ *Ibidem*, Inv. 720, reg. 1/1920, f. 65v.

³¹ DJANCS, fond *Comunitatea de Avere Caransebeș*, Inv. 720, reg. 1/ 1934-1936, f. 49.

³² *FD*, VI, 36, 1891, p.7.

³³ DJANCS, fond *Comunitatea de Avere Caransebeș*, Inv. 720, reg. 1/1918, f. 56.

³⁴ *Ibidem*, Inv. 720, reg.1/1920, f. 65v.

³⁵ *Ibidem*, Inv. 43, dosar 186/1929-1937, f. 95.

Comunitatea de Avere deținea 754 ha. pădure în jurul comunelor Voislova – Valea Mare, Marga, Valea Bistrei – Zăvoi, în zona Ocolului silvic C.A.P.S. Rusca Montană. În aceste păduri, perioada de fructificare abundentă se producea la 5–6 ani, iar cele de fructificare mediocră la 2–3 ani.

Dintr-un raport din anul 1929 al Ocolului Silvic C.A.P.S. Rusca Montană, referitor la producția de jir, în zona localităților mai sus amintite, reiese că pentru o zi de muncă, la strângerea fructului de fag, un bărbat primea 70 de lei, o femeie 50 de lei iar un copil 40 de lei. În anii cu recoltă abundentă fiecare putea strânge în medie 6 kg de jir curat. În sate existau magazii pentru depozitare și pentru uscarea jirului. Transportul până la gară costa diferit pentru fiecare localitate, în funcție de distanță. Astfel, din Voislova până la gară, pentru o distanță între 5 – 14 Km, se plătea 0,20 lei/Kg, iar din Marga sau din Valea Bistrei până la gară, pentru o distanță între 2–16 Km se plătea 0,30 lei/Kg. Anul 1929 era considerat un an cu o recoltă foarte slabă.

În finalul raportului, se arata că, în Ocolul Silvic C.A.P.S. Rusca Montană, pe cele 2344 ha. proprii și pe cele 754 ha. aparținând Comunității de Avere din Caransebeș, în anii cu o recoltă de jir abundentă putea fi recoltate 12.000 Kg., iar în anii cu una mediocră doar 3.000 Kg³⁶.

3. Pescuitul

Un alt venit accesoriu era obținut în urma arendării dreptului de pescuit pe râurile de munte de pe teritoriul Comunității de Avere.

Peștii nobili erau păstrăvii, lipanii și loștrița, iar la începutul secolului al XX -lea au fost introduși, prin colonizare, păstrăvii americani.

Râurile și pâraile în care se găseau acești pești erau: Nermeș, Bistra, afluenții Șucu, Peceneaga, Râul-Șes, Râul-Mare (Șebeșul–Mare) și Sebeșul, Râul-Golețului, Râul–Alb, Râul-Lung, Igieg, Igigel, Timișul-zona de sus în Valea Almăjului, Nera-Nergăni, în partea de sus, Putna și Cerna³⁷.

Contractele pentru arendarea dreptului de pescuit erau încheiate pe o perioadă determinată, cu posibilitatea prelungirii, dacă cel care lua în arendă își respecta obligațiile contractuale.

În anul 1916, Oficiul de economie a propus, iar Comitetul Comunității de Avere a acceptat arendarea dreptului de pescuit pe Văile Rudăria Mare

³⁶ *Ibidem*, fond Ocolul Silvic C.A.P.S. Rusca Montană, dosar 43/1929, f. 62.

³⁷ *Gazeta Oficială a Comunității de Avere*, Caransebeș, VII , 6, 1935, p. 4.

și Mică și pe ogașele laterale ale acestora învățătorului Ioan Humița, pentru perioada 1 august 1916 – 1 august 1919, cu o arendă anuală de 50 coroane pe an.

Arendatorul avea dreptul de a construi „case de clocit”, spații pentru reproducerea puietului, pentru care Comunitatea de Avere îi pune la dispoziție teritoriul și lemnele necesare însă, la expirarea contractului, toate aceste investiții, pe care arendatorul nu le putea întabula pe numele său, treceau în proprietatea Comunității de Avere.

Arenda anuală era plătită în data de 1 septembrie, iar arendatorul mai trebuia să depună o garanție suplimentară de 50 coroane în casieria Comunității de Avere, pentru care aceasta nu plătea dobândă.

Toate pagubele cauzate Comunității de Avere de către angajații arendatorului erau plătite de către acesta în termen de 8 zile³⁸.

Tot în același an, dreptul de pescuit pe râul Nera și pe văile laterale ale acestuia de pe teritoriul Comunității de Avere, în hotarul comunelor Pătaș și Borlovenii Noi, era arendat lui Vasile Popovici pentru 5 ani, între 1 noiembrie 1916 – 31 octombrie 1921, cu o arendă anuală de 20 coroane³⁹.

În anul 1936, Societatea de pescuit Păstrăvul din Caransebeș, în conformitate cu dispozițiile ministeriale și cele ale Administrației Generale P.A.R.I.D., a obținut, în arendă, râurile Timiș și Bistra cu toți afluenții lor, de unde acestea deveneau ape de șes și până la hotarul comunei Jena.

Inspectoratul și Societatea de pescuit Păstrăvul făceau, prin intermediul Gazetei Oficiale a Comunității de Avere, un apel călduros către secțiile și posturile de jandarmi și către primăriile comunale, ca acestea să pună la curent, imediat, autoritățile competente, pentru a se lua măsurile de rigoare contra braconajului și răufăcătorilor care nimiceau peștii în mod ilegal⁴⁰.

În contextul în care domeniul Comunității de Avere din Caransebeș adăpostea în apele sale muntoase pești nobili, considerați o adevărată podoabă și comoară pentru ținuturile grănicerești, iar această ramură a silviculturii, pescuitul, atât în zona grănicerească, cât și în întreaga țară era neglijată, demn de semnalat este apariția studiului inginerului inspector general silvic Pavel Goanță dedicat acestei probleme.

³⁸ DJANCS, fond *Comunitatea de Avere Caransebeș*, Inv. 720, reg. 1/1916, f. 75.

³⁹ *Ibidem*, Inv. 720, reg. 1/1916, f. 86-87.

⁴⁰ *Gazeta Oficială a Comunității de Avere*, Caransebeș, VIII, 1-2, 1935, p. 5.

Publicat sub titlul *Peștii nobili din apele noastre de munte*⁴¹, în revistei *Carpații* din Cluj, studiul a fost bine documentat și a atras asupra sa atenția cercurilor de specialitate, pentru că aborda, în mod teoretic și practic, după cercetări și studii făcute pe teren, în zona grănicerească, aspectele referitoare la descrierea, ocrotirea, înmulțirea și pescuirea peștilor din apele de munte.

Referitor la acest studiu, *Gazeta oficială a Comunității de Avere din Caransebeș* menționa accentuarea problemei culturii artificiale a păstrăvilor, abordată detaliat pentru a fi cunoscută și de țărani. Autorul are meritul de a aborda primul principiul combaterii braconajului, pe lângă mijloacele de constrângere, polițienești, prin educație pescărească și vânătorească a populației.

Acest studiu, în extras, a fost distribuit gratuit de către Comunitatea de Avere pentru a fi observat și a aplicat de fiecare în raza de activitate.

Într-o apă bine administrată, era obligatoriu ca în fiecare an să fie pescuită producția anuală, ca să fie evitat pericolul distrugerii peștilor.

Referitor la metodele de braconaj folosite pe teritoriul Comunității de Avere, inginerul Pavel Goanță scria că perioada, în care pescuitul era interzis era 15 septembrie – 31 ianuarie.

Țăranii pescuiau cu dinamita și cu ierburi otrăvitoare precum: aleonul, măsladul, lipanul sau turta lupului.

Se arăta că în Banat, în regiunea Caransebeșului, unii țărani din comunele situate la poalele masivului Muntelui Țarcu foloseau cu predilecție pentru otrăvirea păstrăvilor, buruiana care creștea la munte semăna cu coada vacii, avea flori galbene, tulpină roșcată, stamine roșii-violet, cunoscută de popor sub numele *mleci* sau *mlesi*⁴². Această plantă avea capacitatea de a distruge, la acel moment, toți peștii din pâraul respectiv.

Modul de otrăvire a peștilor cu buruiana *mleci*, în apa Cernei, a fost importat din Vechiul Regat, limitrof cu râul, care era, pe o distanță însemnată, granița dintre județul Mehedinți și fosta Monarhie Austro-Ungară.

Înainte, precum și în timpul Primului Război Mondial, paza granițelor fiind intensă, pescuitul clandestin în Cerna a fost practicat foarte rar.

⁴¹ Apud Pavel Goanță, *Peștii nobili din apele noastre de munte*, în *Gazeta Oficială a Comunității de Avere*, Caransebeș, VI, 8, 1934, p. 4.

⁴² Mleci= *Verbascum Austriacum*

În consecință, apa Cernei era foarte bogată în păstrăvi. Un pescar, în o oră, prindea cu năpasta cu ușurință 3-4 Kg. de păstrăvi.

După 1918, ridicându-se paza graniței, pescuitul clandestin s-a practicat fără piedici, inclusiv, distrugerea păstrăvilor cu buruiana *mleci*.

Ziua consacrată pentru prinderea păstrăvilor și otrăvirea apei a fost 22 iulie, ziua Mariei Magdalena

Pescuitul păstrăvilor cu otrava *mleci*-ului era considerată drept sărbătoare câmpenească, la care lua parte toată comuna, cu mic cu mare.

De-a latul râului au fost așezați 3-4 saci de *mleci*, strivit cu piatra, iar spuma, în scurt timp, și-a arătat efectul pe o mare distanță. Peștii otrăviți făceau salturi din apă, cei mari sărind chiar și pe mal. În porțiunea otrăvită, nu rămânea pește viu, deoarece le era afectat sistemului nervos.

După otrăvire, în anul respectiv, nu mai se pescuia, pentru că apa era lipsită de pește.

Dacă otrăvirea se făcea în timpul boiștei⁴³ în regiunea de sus a pâraielor, dimensiunile distrugerii erau și mai mari.

Această metodă barbară, precum și utilizarea dinamitei pentru prinderea peștilor au făcut ca, pentru unele cursuri de apă, bogăția în pește să fie o amintire din trecut⁴⁴.

Populația graniței era îndemnată, prin Gazeta Oficială a Comunității de Avere, să ajute natura în săvârșirea acestui act, prin asigurarea liniștii în perioada de reproducere⁴⁵.

Importanța pescuitului în granița bănățeană și încercarea de aplicare a metodelor moderne în acest domeniu este demonstrată de participarea unor reprezentanți ai Comunității de Avere din Caransebeș: funcționarul Ioan Alionte, pădurarii Petru Lăzărescu, Ioan Ionescu, Păun Madincea și ajutorul de pădurar Petru Popovici, la cursul de piscicultură, organizat de Institutul Național de Zootehnie, la Făgăraș⁴⁶. La întoarcere, aceștia trebuiau să-și pună cunoștințele obținute în serviciul pisciculturii de pe teritoriul comunității.

În domeniul pescuitului, Legea privind pescuitul în apele de munte, promulgată la 16 aprilie 1935, cuprindea dispoziții pentru refacerea efectivului peștilor nobili de munte, în unele părți distruși cu desăvârșire.

⁴³ Boiște= bătaia sau împerecherea peștilor.

⁴⁴ *Gazeta Oficială a Comunității de Avere*, Caransebeș, VI, 8, 1934, p. 3-4.

⁴⁵ *Ibidem*, VI, 9, 1934, p. 4.

⁴⁶ *Ibidem*, 4, 1935, p. 7.

Interzicerea pescuitului între 26 aprilie – 15 iunie, pentru protejarea reproducerii a fost stabilită de către Ministerul Agriculturii și Domeniilor prin decizia Nr. 842/1935.

În perioada menționată, pescuitul era oprit în toate apele țării pentru următoarele specii: morun, nisetru, păstrugă, viză, bogsar, șip, cegă, șalău, crap, lin, mreană, scobar, cosac, plătică, babușcă, caracudă, caracudă argintie, văduviță, lipan, lostriță și raci⁴⁷.

După apariția legii pescuitului, Direcțiunea Silvică, prin intermediul *Gazetei Oficiale a Comunității de Avere*, aducea la cunoștința serviciilor și ocoalelor silvice proprii, prin ordonanța nr. 2.708/1935, prevederile acesteia pentru ocrotirea și înmulțirea peștilor nobili.

Pentru că apele din zona Comunității de Avere din Caransebeș aveau, aproape toate, caracterul apelor de munte, se impunea o administrare și o exploatare mai responsabilă decât până atunci.

Pescuitul în apele de munte era permis numai cu undița, în nici un caz cu năpasta, mreaja, crâstașul, răstoaca sau prinderea cu mâna folosite până acum.

Puteau să pescuiască doar cei care obțineau un permis de pescuit, eliberat de șeful ocolului silvic. Taxa pentru acesta era de 50 de lei pentru o lună sau de 200 de lei pentru un an⁴⁸.

Conform legii, ape de munte erau considerate toate pâraiele și râurile, în care se găseau: păstrăvul cu puncte roșii, lipanul, păstrăvul american, cel cu puncte negre și lostrița, numită de locuitori puică.

În Banat erau declarate ape de munte următoarele:

În județul Severin:

a. Râul Beghei, de la izvoare, cu toți afluenții până la gara Margina, la podul de fier;

b. Afluenții râului Begheiu, Gladna, de la izvoare, cu toți afluenții, până la linia C.F.R.;

c. Râul Timiș, de la izvoare, cu toți afluenții, până la gara Vălișoara, precum și toți afluenții de pe malul drept până la vărsarea râului Nădrag, iar pe malul stâng, până la vărsarea Râului Poiana;

d. Râul Cerna, de la izvoare, cu toți afluenții, până la podul din comuna Bârza;

⁴⁷ *Ibidem*, VII, 5, 1935, p. 5.

⁴⁸ *Ibidem*, VII, 7, 1935, p. 4.

e. Râurile Eșelnița și Maglovăț, afluenții fluviului Dunărea, de pe malul stâng.

În județul Caraș:

a. Râul Bârzava, de la izvoare, cu toți afluenții, până la comuna Bocșa Montană, la moara Dr. Stich;

b. Râul Caraș, de la izvoare, cu toți afluenții, până la comuna Vărădia, moara Imbroane;

c. Râul Nera de la izvoare, cu toți afluenții, până la podul, de pe șoseaua Naidăș-Călugăra;

d. Toți afluenții fluviului Dunărea de pe malul stâng, de la izvoare, până la șoseaua, ce trecea lângă și paralel cu Dunărea, situată între granița județului Severin cu comuna Sasca;

e. Râul Lișava, de la izvoare, cu toți afluenții, până la vărsarea lui în râul Cărășel;

f. Râul Ciclova, de la izvoare, cu toți afluenții, până în comuna Răcășdia-Macoviște;

g. Râul Veșnicului, de la izvoare, cu toți afluenții până la podul din comuna Macoviște⁴⁹.

4. Fructele forestiere:

Coproprietarii aveau dreptul, contra taxele stabilite în tariful grăniceresc și în baza autorizației date de Consiliul de Administrație al Comunității de Avere⁵⁰, să recolteze fragi, zmeură, afine și mure pentru necesitățile gospodăriilor lor, dar numai în pădurile unde fructele forestiere nu au fost valorificate prin licitație publică sau prin bună învoială. În ceea ce privește ciupercile, urzicile și plantele medicinale necesare familiilor lor, grănicerii le puteau culege liber, fără nici o plată sau formalitate⁵¹.

În anul 1916, în contextul lipsurilor determinate de desfășurarea războiului, Ministerul de Culte a îndemnat conducătorii tuturor școlilor elementare și medii ca, în perioada potrivită, împreună cu elevii, să strângă fire de urzici, ca material de țesut în locul bumbacului. Toți proprietarii de terenuri erau solicitați să permită desfășurarea acestei acțiuni.

⁴⁹ *Ibidem*, X, 1, 1938, p. 6.

⁵⁰ *Regulamentul pentru aplicarea ...*, p. 6.

⁵¹ *Ibidem.*, p. 4.

Foresteria Comunității de Avere Teregova a permis desfășurarea acestor acțiuni, însă a cerut învățătorilor să supravegheze culesul și să aibă grijă să nu fie focuri, care puteau da naștere unor mari incendii⁵².

Un an mai târziu a fost permisă recoltarea fructelor de mure, zmeură și fragi pentru nevoile armatei, pe teritoriul Comunității de Avere din Caransebeș⁵³.

În 4 iulie 1918, Comitetul Comunității de Avere a arendat:

A. Dreptul de a culege mure:

- a. Lui I. Olariu, din Marga, cu 460 coroane, pentru teritoriul Marga-Mărul;
- b. Lui Avram Ambruș și I. Tudosie, din Glimboca, cu 1.150 coroane, pentru teritoriul Bisztranyierea- Glimboca;
- c. Lui Adolf Lebovits, din Caransebeș, pentru teritoriile Borlova, Goleț, Slatina Timiș, Timiș - Rusca și Mehadia cu 400, 725, 360 respectiv 200 coroane;
- d. Lui Petru Șușoi, din Var, pentru teritoriul localității Var, cu 250 coroane;
- e. Lui Emanuel Schwab, pentru teritoriile Teregova și Caransebeș, cu 250 coroane;

B. Dreptul de a culege floare de tei, lui Emanuel Schwab, cu 1500 coroane pentru toate cele cinci foresterii, în afară de teritoriul localității Glimboca, arendat cu 200 cor lui I. Ambruș și Iancu Tudosie⁵⁴.

Doi ani mai târziu, în baza licitației publice din 12 iunie 1920, Comitetul Comunității de Avere a arendat:

A. Lui Adolf Lebovics, comerciant din Caransebeș dreptul de a aduna:

- a. Mure și zmeură, în Foresteria Caransebeș, cercurile 1 și 2, cu 3550, respectiv 350 coroane, în Foresteria Ohababistra, cercurile 2 și 3, cu 2550, respectiv 720 coroane, în Foresteria Teregova, cercul 1 cu 4780 coroane și în Foresteria Orșova, cercul 1 cu 2200 coroane;
- b. Belladonna, în Foresteria Ohababistra, cercurile 1 și 2, cu 250 coroane și în Foresteria Teregova, cercul 1 cu 2200 coroane;
- c. Floare de tei, în cercurile 1 și 2, din Foresteria Ohababistra, cu 480 coroane și în cercul 1, din Foresteria Teregova, cu 750 coroane.

B. Lui Carol Schwab, din Caransebeș, dreptul de a aduna:

⁵² DJANCS, fond *Comunitatea de Avere Caransebeș*, Inv. 43, dosar 72/1916, f. 1.

⁵³ *Ibidem*, Inv. 43, dosar 83/ 1917, f. 2.

⁵⁴ *Ibidem*, Inv. 720, reg. 1/1918, f. 44.

- a. Zmeura și murele, din cercul 2, al Foresteriei Ohababistra, cu 200 coroane;
- b. Belladona, din cercul 2 al Foresteriei Teregova, cu 150 coroane și din cercul 2 al Foresteriei Orșova, cu 50 coroane;
- c. Floarea de tei, din cercul 2 al Foresteriei Teregova, cu 150 coroane⁵⁵.

În data de 18 aprilie 1922, Comitetul Comunității de Avere a hotărât arendarea:

A. Dreptului de a culege floare de tei:

- a) În cercul 3 al Foresteriei Ohababistra, Firmei G. Hoffman și Co. din Timișoara, cu 5.000 lei;
- b) În cercurile 1 și 2 din Foresteria Ohababistra, lui David Coman, din Orșova cu 16.000 lei;
- c) În cercul 1 și 2 al Foresteriei Teregova, lui Tudor Cornel, revirul Slatina Timiș, cu 10.000 lei;
- d) În cercul 1 și 2 al Foresteriei Teregova, lui Iuliu Csapo din Caransebeș, cu 10.000 lei;
- e) Din toate cercurile foresteriilor Caransebeș, Bozovici și Orșova, Firmei G. Hoffman și Co., din Timișoara, cu 30.000 lei.

B. Dreptului de a culege zmeură și mure:

- a) În cercul 1 al Foresteriei Orșova, lui Ilie Urdăreanu, din Orșova, cu 13.000 lei;
- b) Din cercul 2 al Foresteriei Orșova și din toate cercurile foresteriilor Teregova și Bozovici, lui Iuliu Csapo, din Caransebeș, cu 13.000 lei;
- c) Din toate cerurile foresteriilor Caransebeș și Ohababistra, Firmei G. Hoffman și Co., din Timișoara, cu 4.000 lei;

C. Dreptul de a culege belladonă și alte plante medicinale, din toate cercurile foresteriilor Caransebeș, Ohababistra și Orșova, Firmei G. Hoffman, din Timișoara, cu 15.000 lei⁵⁶.

În legătură cu recoltarea acestora, Comunitatea de Avere din Caransebeș nu garanta nici cantitatea, nici calitatea produselor. Arenda era achitată anticipat, iar arendatorul nu putea cere restituirea, integrală sau parțială, a acesteia în cazul nerecoltării în întregime a cantității cumpărate.

⁵⁵ *Ibidem*, Inv. 720, reg. 1/1920, f. 41v-42.

⁵⁶ *Ibidem*, Inv. 43, dosar 74/1922, f. 1.

Arendatorul era responsabil pentru orice daună produsă Comunității de Avere prin lucrătorii, căraușii sau angajații săi și trebuia să achite contravaloarea acestora direct, fără amestecul instanțelor de judecată.

La culegerea florii de tei, daunele erau cauzate de tăierea crengilor mai groase sau chiar a arborilor întregi, iar pentru celelalte produse valorificate prin declanșarea incendiilor.

Culegerea fructelor forestiere era admisă doar cu muncitori angajați și nu cu populația locală, pentru a căror fapte arendașul nu-și asuma răspunderea⁵⁷.

Cei care încălcau clauzele contractuale erau sancționați.

Directorul general, Al. Diaconovici, înștiința Foresteria Ohababistra, în 14 iulie 1922, că Firmei G. Hoffman i-a fost interzis să culeagă floarea de tei în revirele Var și Dalci⁵⁸. Foresteria Ohababistra a răspuns Oficiului de Economie din Caransebeș, că personalul silvic, de supraveghere, al Comunității de Avere, deși a fost pregătit pentru culegerea florii de tei, „nu s-a putut ține la 500-600 lucrători în fiecare pârau, din care cauză s-au produs daune considerabile. Firma a avut cea mai bună intențiune, dar nefiind munca anterior organizată, țăranul, lacom după câștig mare și neobositor nu avea decât să taie arborii pe contul firmei”.

În total, în trei zile au fost tăiați circa 500 de tei⁵⁹.

Comerciantul Ilie Urdăreanu, în solicitarea adresată Oficiului de Economie al Comunității de Avere, pentru arendarea dreptului de a culege zmeură și mure din ținutul Mehadia, menționa că intenționa să producă sirop și dulceață, pentru a fi consumate pe plan local. De asemenea, afirma că ofertantul și cumpărătorul în angro al acestor produse sigur va încerca să plaseze acest produs în afara graniței⁶⁰.

Cei mai mulți dintre antreprenorii care arendau dreptul de a culege fructe forestiere aveau amenajate uscătoare în gospodăriile proprii. Unul dintre aceștia a fost și Tudor Cornel Vițan din Slatina Timiș, care a câștigat dreptul de a culege zmeură, mure, belladonă și alte plante medicinale pe teritoriul întregului Ocol Silvic Teregova, în schimbul sumei de 10.000 lei, în anul 1923⁶¹.

⁵⁷ *Ibidem*, Inv. 43, dosar 74/1922, f. 2.

⁵⁸ *Ibidem*, Inv. 43, dosar 74/1922, f. 2v.

⁵⁹ *Ibidem*, Inv. 43, dosar 74/1922, f. 6.

⁶⁰ *Ibidem*, Inv. 43, dosar 74/1922, f. 12.

⁶¹ *Ibidem*, Inv. 43, dosar 87/1923, f. 1.

Alături de fructele forestiere, deja menționate, mai era licitat și dreptul de a culege fragi, precum și floare și boabe de soc⁶².

Pe lângă arendarea dreptului de a culege plante medicinale întreprinzătorilor particulari, Comunitatea de Avere, mai rar, le-a recoltat în regie proprie. Un asemenea exemplu a fost culegerea florii de tei, în anul 1923, pe cuprinsul Ocolului Silvic Teregova. Conducerea lucrărilor a fost încredințată inginerului Petru Fotoc, iar tuturor funcționarilor și angajaților implicați le-au fost acordate prime corespunzătoare⁶³.

În cele prezentate mai sus am încercat să recompun o parte din activitatea unei instituții importantă, în această parte a Banatului, atât prin valoarea capitalului material, dar și prin a celui uman.

Deviza sub care a funcționat Comunitatea de Avere din Caransebeș a fost „promovarea intereselor economice și culturale ale graniței bănățene”. Acest scop a fost urmărit cu tenacitate de conducători, care s-au implicat în: reconstrucția clădirilor și a podurilor distruse de inundații, în organizarea pepinierelor de pomi nobili și a fermelor agro-zootehnice „de model”, în distribuirea de burse pentru elevii și studenții, fii de grăniceri, în dotarea bibliotecilor școlare cu cărți și a elevilor cu manuale, în înființarea și funcționarea unui internat, pentru fii de grăniceri la Caransebeș, în construirea Liceului Traian Doda din Caransebeș, în ridicarea de monumente, în construirea liniei ferate Caransebeș-Hațeg, în cazarea gratuită a grănicerilor la Băile Herculane ș.a.

⁶² *Ibidem*, Inv. 43, dosarul 150/1928-1929, f. 33.

⁶³ *Ibidem*, Inv. 720, reg. 1/1923, f. 16v-17.

L'EXPLOITATION DES PRODUITS ACCESSOIRES SUR LE
TERRITOIRE DE LA COMMUNAUTÉ DE LA FORTUNE DE L'ANCIEN
RÉGIMENT DES GARDES N° 13 DE CARANSEBEȘ
DANS LE BANAT ROUMAIN

Résumé

La communauté d'argent de l'ancien régiment banatique romain numéro 13 de Caransebeș, a été fondée les années 1879-1960. Celle-ci a été créée après la suppression du régiment en 1972, lorsque, pour les services militaires faits à l'empire, les gardes frontières ont reçu en propriété entière une moitié de terrains sur lesquels ils avaient exercé autrefois les droits de servitude forestière. Il s'agit de presque 120000 hectares cadastrals de pâturages, de forêts, de creux de montagnes, et de terrain improductif desquels les habitants de 94 localités du régiment bénéficiaient.

La communauté était conduite par un comité et par une réunion générale de représentants élus parmi les copropriétaires et les services forestières, le territoire étant partagé en 5 circonscriptions forestières Ohababistra, Caransebeș, Teregova, Bozovici et Orșova, qui étaient coordonnées par une direction sylvicole ayant le siège à Caransebeș.

Conformément aux informations documentaires on peut affirmer sur la communauté de fortune de Caransebeș, qu'elle ne se restreint seulement à la gestion de la fortune possédée, mais elle s'est impliquée activement dans la vie économique, sociale, culturelle, religieuse, dans le développement de l'enseignement et des systèmes de communications, autrement dit dans tous les aspects qui influençaient la vie des habitants de 94 localités de frontière situées sur la Vallée de Bistra, la Vallée de Timiș, la Vallée d'Almăj et la Vallée de Cerna entre Marga et Orșova.

Dans ce qui suit, je m'arrête sur un moyen d'obtenir des revenus pour la Communauté de la Fortune de Caransebeș, celui de l'exploitation des produits forestiers accessoires: la roche, le sable, les minerais, le gland, la chasse et le pêche.

CERCETAREA ISTORICĂ ÎN SLUJBA UNEI IDEI. „SÜDOST-INSTITUT” DIN MÜNCHEN ȘI FRITZ VALJAVEC*

Rudolf Gräf**

Cuvinte cheie: Fritz Valjavec, Südost-Institut München, Europa de sud-est, Südostdeutsche Forschungen, spațiu vital, naționalism, minorități, istorism, știința luptătoare
Schlagwörter: Fritz Valjavec, Südost-Institut München, Südosteuropa, Lebensraum, Nationalismus, Minderheiten, Historismus, kämpfende Wissenschaft

1. Perioada de după Primul Război Mondial: Învingătorii și învinșii războiului.

Sfârșitul Primului Război Mondial și Tratatul de Pace de la Versailles au creat o nouă situație politică, militară și culturală atât în Europa centrală, cât și în estul și sud-estul continentului.

Germania a fost obligată să semneze un acord prin care își recunoștea vinovăția¹ și accepta pierderile teritoriale și de populație impuse de învingători, fapt care a determinat nemulțumiri în rândul poporului german. În anii imediat următori Reich-ul German a traversat o perioadă de redresare economică, pe parcursul căruia a plătit datoriile de război² și a demarat pregătirile militare în vederea redobândirii teritoriilor pierdute în urma Păcii de la Versailles. Sentimentul că Germania ar fi suferit o nedreptate prin Tratatul de la Versailles s-a răspândit rapid în rândul populației, ceea ce a îngreunat misiunea tuturor

*Acest studiu face parte dintr-un volum consacrat corespondenței lui Fritz Valjavec cu oameni de știință români în perioada 1934-1944, pe care îl editez împreună cu Stelian Mândruț.

** Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca, str. M. Kogălniceanu, nr.1, e-mail: rudolfgraf@staff.ubbcluj.ro

¹ Hans Herzfeld, *Erster Weltkrieg und Friede von Versailles*, în *Propyläen Weltgeschichte. Eine Universalgeschichte*, vol.9, Propyläen Verlag, Berlin Frankfurt am Main, 1961 p. 125.

² R.A.C. Parker, *Vom Imperialismus bis zum Kalten Krieg Europa 1918-1945*, vol.2, în *Fischers Weltgeschichte*, Frankfurt am Main, 2005, p. 7.

guvernelor din perioada interbelică³. Opinia publică a acceptat cel mai greu configurația graniței de est (pierderi teritoriale și de populație în favoarea Poloniei, precum și faptul că Boemia fusese atribuită Cehiei). Pacea era astfel văzută mai mult ca un „dictat impus cu forța” decât ca o „pace de drept”⁴.

Ungaria nu se găsea nici ea într-o situație mai bună la sfârșitul Primului Război Mondial și în perioada imediat următoare, la negocierile de pace: a trebuit să renunțe la mai mult de jumătatea teritoriului și populației – cea ce a predestinat-o unei alianțe viitoare cu Germaniei. Acest fapt nu este însă valabil și pentru modul în care guvernul maghiar a tratat minoritatea germană. Deja în discursul de la 16 ianuarie 1920 al contelui Albert Apponyi - conducătorul delegației maghiare la Conferința de Pace de la Paris - prin care politicianul maghiar încerca să convingă Forțele Aliate învingătoare de faptul că decizia lor era eronată, se putea deduce o atitudine spirituală și politică care exprima rolul atribuit de elita politică maghiară popoarelor ce trăiseră sub dominația Coroanei Maghiare: Apponyi accentua în discursul său faptul că națiunile care își câștigau suveranitatea în urma Tratatului de Pace se găseau pe o treaptă inferioară a dezvoltării culturale⁵.

Alături de Germania, Ungaria era țara care suferise cele mai mari pierderi, teritoriul său fusese diminuat de la 325000 km² la 93000 km², demografic scăzând de la 20,8 la 7 milioane de locuitori. Elita politică maghiară, precum și populația, se temeau de faptul că, sub această formă, Ungaria ar fi fost în imposibilitate de a-și continua existența statală, exprimându-și convingerea că „în forma lor actuală, țările învecinate nu se pot îndrepta către o existență pașnică, nici nu se pot dezvolta și întări”⁶.

Deja în nota de prezentare a delegației maghiare este exprimată „superioritatea Ungariei din punct de vedere cultural în bazinul carpatic”⁷. Această atitudine, bine cunoscută de altfel de reprezentanții popoarelor

³ Herzfeld afirmă că în urma reducerii teritoriale și din cauza periclitării economiei (cauzate de plata despăgubirilor) Tratatul de la Versailles își pierde „în mod conștient” „treptat fundamentele existenței sale”, vezi H. Herzfeld, *op.cit.*, p. 125.

⁴ Vezi Wolf D. Gruner, *Deutschland in Europa 1750 bis 2007. Vom deutschen Mitteleuropa zum europäischen Deutschland*, Cluj-Napoca, 2009, p. 215-237.

⁵ Anikó Kovács-Bertrand, *Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg. Der publizistische Kampf gegen den Friedensvertrag von Trianon (1918-1931)*, München, 1997, p. 82.

⁶ *Ibidem*, p. 91.

⁷ *Ibidem*.

emancipate după sute de ani de dominație maghiară, constituie și una din explicațiile pentru politica naționalistă impusă de aceste noi state propriilor minorități naționale. Ideea nu era nouă, ea fiind, așa cum am indicat deja, caracteristică nu doar Germaniei în perioada interbelică.

De asemenea, în rândul statelor nemulțumite, care mai târziu au perceput crearea sistemului de alianțe din anii 20 și 30 (Mica Antantă, Pactul Înțelegerii Balcanice) pot fi amintite Bulgaria și Albania⁸.

În România, Cehoslovacia și Regatul Serbiei, Croației și Sloveniei, state ale căror teritoriu și populație crescuseră, situația era diferită⁹. În cele ce urmează vom trata doar situația României, țară care a cunoscut mai mult decât o dublare a teritoriului și populației¹⁰, în condițiile în care 28% din populația noului stat român unificat aparținea diferitelor minorități naționale.

2. Problema minorităților: Moștenirea Tratatelor de Pace

După prăbușirea Imperiului Habsburgic au rămas mai mult de 10 milioane de germani în Europa centrală și de est, precum și în sud-estul continentului, care trebuiau să se adapteze la noua și, pentru ei, neobișnuită situație de a constitui o minoritate națională în Polonia, Cehoslovacia, Ungaria, România și Regatul Slavilor de sud, minoritate care, mai mult decât atât, aparținea și unuia dintre popoarele învinse în Primul Război Mondial. La aceasta se mai adăuga și faptul că, la terminarea războiului, „poziția dominantă a elementului german în spațiul danubian a devenit pentru totdeauna de domeniul trecutului”¹¹. Prăbușirea Imperiului Habsburgic a avut însă și o altă semnificație. Fritz Valjavec a recunoscut în acest sens șansa apărută pentru reconsiderarea relațiilor dintre germani și popoarele din Europa sud-estică,

⁸ Edgar Hösch, *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*, München, 2002, p.199.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ De la 137 000 km² la 295 049 km² până la 1939, în timp ce populația României Mari a crescut în anul 1919 la 15,5 milioane de locuitori (1930: 18 057 028), în *Ibidem*, p.56. Vezi și Marcela Sălăgean, *România între 1919 și 1947*, în vol. *Istoria României. Compendiu* (ed.: Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan), Cluj-Napoca 2004, p. 583-615; Kurt Scharr, Rudolf Gräf, *Rumänien. Geschichte und Geographie*, Böhlau UTB, 2008, p.56

¹¹ Edgar Hösch, *Südosteuropäische Urteile über das Deutsche Reich*, în Klaus Hildebrand, Elisabeth Müller-Luckner, *Das Deutsche Reich im Urteil der großen Mächte und europäischen Nachbarn (1871-1945)*, München, 1995, p.131-132.

popoare asupra cărora eliminarea „temerilor față de asimilarea germană” avea să aibă consecințe pozitive¹². După ce Valjavec a denumit prăbușirea Imperiului Habsburgic și crearea de state naționale în Europa de sud-est „o victorie a forțelor anti-germane”¹³, a afirmat că tocmai datorită prăbușirii Imperiului „a dispărut pentru multe din aceste popoare aparenta amenințare austriacă și, totodată, s-a diminuat puternic antagonismul și teama (față) de statul german vecin”¹⁴.

De-a lungul secolelor au existat însă relații economice, politice și culturale ale Germaniei cu țările Europei de sud-est, care au îmbrăcat diverse forme și au avut o intensitate și consecințe diferite. Statul german și-a asumat obligația de a se îngrijii de foștii săi cetățeni, de germanii din fostul Imperiu Habsburgic care acum trebuiau să-și găsească noi repere în cadrul statelor naționale nou formate. Astfel teza lui Friedrich Naumann, conform căreia istoria Germaniei va fi desăvârșită doar după ce germanii „vor ajuta popoarele maghiar, polonez și alte popoare slave de vest să-și desăvârșască propria istorie” – a revenit în actualitate subliniind că așezarea geografică a Germaniei joacă un rol determinant în istoria țării trebuind să fie, de asemenea, „un model de educație pentru politica central-europeană”¹⁵.

Învinșii Primului Război Mondial trebuiau să-și exprime în continuare pretențiile asupra teritoriilor pierdute, iar învingătorii să le apere. Este important de știut că în această luptă cele două părți au făcut apel la istorie. Germania trebuia și era și dispusă să-i protejeze pe conaționalii care trăiau pe teritoriul noilor state naționale și, totodată, să-și asume rolul său „civilizator” în Europa de sud-est. Pentru viitorul istoriei germane și europene a fost decisiv modul în care au fost „ancorate” în cultura politică germană „conceptele și modelele de interpretare” ale cercurilor naționaliste¹⁶, în concepția despre comunitatea etnic omogenă a poporului, ideologia spațiului vital și imperialismul

¹² *Ibidem*.

¹³ Fritz Valjavec, *Die Völker Südosteuropas und die Deutschen*, în Fritz Valjavec, *Ausgewählte Aufsätze, herausgegeben von Karl August Fischer und Mathias Bernath, Südosteuropäische Arbeiten* 60, München, 1963, p. 116-130.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Friedrich Naumann, *Werke. Politische Schriften* (ed. Theodor Schieder), 4 vol., *Schriften zum Parteiwesen und zum Mitteleuropaproblem, bearbeitet von Thomas Nipperday und Wolfgang Schieder*, Köln, Opladen, 1964, p. 768-836, citat din Edgar Hösch, *op.cit.*, p. 129.

¹⁶ Peter Walkenhorst, *Nation - Volk – Rasse. Radikaler Nationalismus im Deutschen Kaiserreich 1890-1914*, Göttingen, 2007, p. 172-182.

continental în Europa centrală și de est¹⁷. Statele din sud-est nu erau neapărat de acord cu această poziție, ele întreținând de-a lungul istoriei relații culturale cu Germania, în rândul cercurilor intelectualilor sud-est europeni putându-se constata uneori chiar și o atitudine germanofilă. În România, îndeosebi în estul țării, în Moldova, știința istoriei a preluat principiile sale de bază din universități germane, istorici de la Mihail Kogălniceanu până la Nicolae Iorga (chiar dacă acesta nu era germanofil) dându-și doctoratul cu profesori germani. Accepțiunea despre rolul națiunii s-a impus în modelul românesc de formare a națiunii. Generația de după Primul Război Mondial a avut sarcina dificilă de a consolida statul național. Tânărul stat național român era supus presiunii a două state vecine: Ungaria, care nu pierdea nicio ocazie să ceară corectarea Tratatului de la Trianon, și URSS, care nu recunoștea unirea Basarabiei cu România¹⁸. Nici Bulgaria nu era mulțumită de pierderea Cadrilaterului¹⁹, în timp ce Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor trebuia să se obișnuiască cu ideea că 2/3 din Banat fuseseră acordate României, după ce în 1919 trupele sârbe – mandatate de Antantă – ocupaseră Banatul, trebuind ulterior să părăsească acest teritoriu sub presiunea aceleiași Antante.

Astfel, revizionismul politic vizavi de Tratatul semnat în suburbiile pariziene a devenit „o componentă integrală” a cercetării germane privind Europa de sud-est²⁰, fapt care determina dinainte pozițiile politice ale diferiților istorici participanți la dezbateri.

3. Afirmarea naționalismului radical și a fascismului

Acest fenomen nu avea să aibă însă un caracter izolat, localizabil doar în Germania. În lucrarea sa *Nation-Volk-Rasse*, Peter Walkenhorst face o analiză a naționalismului radical din Germania anilor 1890-1914 în context internațional²¹.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Vezi *Istoria Românilor*, vol. VII, tom II, București, 2003; A. Kovács-Bertrand, *op.cit.*, p. 18.

¹⁹ Cadrilaterul: trei județe în sudul Dobrogei, la granița româno-bulgară, acordate României.

²⁰ Karl Nehring, *Zu den Anfängen der „Südost-Forschungen“*. *Der Briefwechsel von Fritz Valjavec mit Gyula Szekfű 1934-1936*, în *Südost-Forschungen*, Band L, Sonderdruck, 1991, p. 2.

²¹ Peter Walkenhorst, *op.cit.* p. 318-332.

Alături de mișcarea radicală naționalistă s-a dezvoltat în perioada interbelică și fascismul. Ernst Nolte cercetează în operele sale originile fascismului, căutând și găsind rădăcinile culturale și ideologice ale acestuia nu doar în Germania, ci și în alte țări vest și est europene²².

Fenomenul poate fi întâlnit, la alt nivel, în cadrul premiselor economice, culturale, sociale și mai ales religioase în România, unde crearea statului național unificat a determinat pe de o parte o satisfacție și o bucurie enormă, pe de altă parte a cauzat greutăți și tensiuni de proporții, cauzate de necesitatea soluționării numeroaselor problemele politice și economice apărute. Din acțiunea comună a reușitei, a împlinirii visului de unificare națională dar și a conștiinței pericolului căruia îi era supus tânărul stat - pericol constând în provocarea în fața căreia se găsea elita politică - avea să se nască o viață spirituală vie, activă, care a condus cultura românească către un punct culminat. O mare parte a elitei intelectuale a vremii avea însă o orientare pronunțată de dreapta²³. După Ivan T. Berend²⁴, noile state nu urmau exemplul vestului – sau nu puteau să-l urmeze –, rămânând „autoritare și tiranice”²⁵, fapt care se impune a fi prezentat în mod diferențiat și nuanțat.

4. Istoriografia germană a perioadei interbelice. „Ruptura” de după 1945.

Perioada interbelică reprezintă pentru istoriografia germană un moment al reorientării teoretice și filosofice, al unei oarecare abateri de la Istorism, care fusese demarată în mare parte încă înainte de război și care a devenit, începând cu anii 30, și o perioadă de ofensivă a istoriografiei etnocentrice²⁶, precum și a „cercetărilor privind legătura dintre popor ca unitate etnică și teritoriul pe care

²² Vezi Ernst Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*, ed. a 5-a, München, 2000.

²³ Vezi în acest sens Th. Kahl, M. Metzeltin, M.R. Ungureanu (Ed.) *Rumänien*, în *Österreichische Osthefte*, Jhrg.48/2006 Sonderband, Wien und Berlin, 2006, p. 279-297 (articol de Dietmar Müller); Zigu Ornea, *Tradiționalism și modernitate în deceniul al treilea*, București, 1980.

²⁴ Ivan T. Berend, *Rückständigkeit und Moderne in Mittel-und Osteuropa*, în *Europäische Rundschau*, 36, 2008/1, p. 22.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Această accepțiune de istorie etnocentrică “și-a făcut loc și în istoriografia românească. Vezi Z. Ornea, *op.cit.*; Idem, *Anii treizeci. Extrema dreaptă românească*, București, 1996.

îl locuiește, preluate de național-socialism sau de adepții acestuia. Războiul reprezenta „o tăietură adâncă pentru majoritatea intelectualilor germani; războiul și înfrângerea au deschis o perspectivă accentuat relativistă și pesimistă și au avut ca rezultat lansarea unei critici decisive la adresa normelor politice transmise din generație în generație”²⁷. De la Primul Război Mondial încoace Istorismul constituie „o problemă” pentru istoricii germani²⁸. A dispărut încrederea în posibilitatea realizării unei „cercetări istorice obiective”²⁹. S-au impus o serie de tendințe iraționale iar ideea că istoria există doar „în cadrul unor culturi închise”³⁰ a deschis drumul unei istoriografii concentrate spre etnie încă înainte de preluarea puterii de către naziști. Se constată o inversare a valorilor politice și sociale în societatea germană, în locul normelor umaniste sau umanitare impunându-se, nu doar în Germania (după Oswald Spengler, *Der Untergang des Abendlandes*), virtuțile eroice ale cavalerilor și preoților³¹.

Pierderea credinței în Biserică și tradiție a făcut ca singura valoare rămasă valabilă să fie spiritul de luptă³², fapt care se integra perfect în noile caracteristici ale perioadei de după război și în concepțiile istoricilor din Europa centrală și de sud-est. Desigur că istoriografia germană avea în continuare posibilitatea să se dezvolte pe coordonatele tradiționale, conservator-naționaliști și liberal-naționaliști ocupând în continuare poziții didactice. Noua concepție istorică le apărea multora dintre ei ca fiind străină și ostilă. Este de notat că până la 1933 nu exista în Germania niciun profesor titular care să fie membru al PNSMG. Aceasta s-a schimbat odată cu Karl Alexander von Müller, care a jucat un rol important în cercetarea sud-est europeană, ca director al „Südost-Institut” din München (1930-1935).

Cercetările privind istoria (etnică a) germanilor și a teritoriilor locuite de ei se integrau perfect din punct de vedere tematico-ideologic în studiul istoriei regiunilor estice și sud-estice unde trăiau etnici germani drept cetățeni ai altor state.

²⁷ Georg G. Iggers, *Deutsche Geschichtswissenschaft*, München, 1971, p. 310.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*.

5. De la Europa de est și sud-est³³: o „noțiune de sorginte vestică”³⁴ la „Europa de sud-est”.

În acest context, nu era o coincidență faptul că istoricii germani din perioada interbelică se aplecau îndeosebi asupra regiunilor unde, în urma tratatelor de pace, rămăsese o minoritate germană și că acestei populații, care, în accepțiunea lor și nu numai, contribuise la „europenizarea Europei”³⁵ prin „cucerire, colonizare și creștinare” în estul și sud-estul Europei, îi fusese transmis „sentimentul superiorității culturale, pe baza căruia se baza autosepararea Europei față de est”, astfel încât „acestei conștiințe de sine europene” îi era înnăscută „ideea misiunii culturale a Europei”³⁶. Acest principiu a fost promovat puternic de istoricii germani specializați în istoria sud-est europeană.

În ciuda acestei concepții, istoricii din sud-estul Europei erau de mult preocupați să cerceteze locul și rolul special al sud-estului și să pună la dispoziția comunității științifice informațiile despre caracteristicile sale. Însă, după cum afirmă Krista Zach, centrul de greutate al interesului științific german la cumpăna dintre secole îl constituia Europa de est și cercetarea lumii balcanice. Tematicile sud-est europene fuseseră îmbrățișate, în acest cadru³⁷, în Imperiul Habsburgic încă înaintea anului 1900, ulterior însă și la Londra, Viena³⁸, Graz, Belgrad etc. În acest sens au fost înființate institute științifice universitare, care își publicau rezultatele cercetării în reviste de specialitate³⁹.

³³ Pentru evoluția noțiunii, vezi Krista Zach, *Die Anfänge der deutschen Südosteuropaforschung und die Münchner Zeitschrift „Südost-Forschungen“*, în H. Fassel, Ch. Waack (Ed.), *Regionen im östlichen Europa – Kontinuitäten und Perspektiven*, Tübinger Geographische Studien, nr. 128, 2000, p. 267.

³⁴ Dieter Langewiesche, *Nation, Nationalismus, Nationalstaat in Deutschland und Europa*, München 2000, p. 220: „o denumire, care subliniază diferențele”.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Idem*, p. 221.

³⁷ Zach, *op.cit.*, p. 283.

³⁸ „Balkankommission“ din 1897, care a trecut în 1916 la „Forschungsinstitut für Osteuropa und Orient“, „Seminar für Osteuropäische Geschichte“ (1907), vezi Krista Zach, *op.cit.*, p. 283.

³⁹ *Ibidem*.

Leipzig, Berlin⁴⁰, München, dar și Breslau/Wrocław⁴¹ constituiau centrele cercetării germane privind Europa de est (printre acestea găsim și loc și cercetarea privind Europa de sud-est), acestea atrăgând cei mai mulți studenți din Europa de est și sud-est. K. Zach subliniază pe drept cuvânt că până în anii '30 tematicile germane și istoria germanilor din afara granițelor nu reprezentau preocuparea de bază a editorilor și că publicațiile germane privind Europa de sud-est au câștigat în importanță abia după anii '30.

Nicolae Iorga a înființat încă din 1914 un institut de istorie sud-est-europeană la București, *Institut pour l'étude de l'Europe Sud-Orientale*⁴² care edita o publicație proprie, *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe Sud-Orientale*. Ideea înființării acestui s-a născut în urma războaielor balcanice, în speranța că o mai bună cunoaștere reciprocă ar ajuta la găsirea unor soluții privind conflictele atunci iminente. După 1917 a fost tematizată regiunea „Europa de sud-est ca un domeniu de sine stătător”⁴³. Respectivul domeniu de cercetare plutea deci în perioada de după Primul Război Mondial „în aer”, trebuind să slujească mai multor interese. În această situație, istoria germană trebuia să răspundă provocării duble în cadrul unui secol, la sfârșitul Primului și apoi al celui de al Doilea Război Mondial. În centrul interesului, precum și în privința contactelor și a influențelor reciproce, se găsea istoria etnicilor germani din est și sud-est, și abia după aceea istoria regională.

În primul caz, consecința a fost o încurajare a studierii istoriei est și sud-est europene, parțial și în cel de al doilea caz, însă după terminarea celui de al Doilea Război Mondial și în perioada Războiului Rece, domeniul istoriei Europei de sud-est a fost cu greu acceptat în cadrul cercetării istorice academice germane. Günter Schödl vorbește despre o „atitudine negativă a științei germane de specialitate” față de problematica est și sud-est germană⁴⁴, care, în opinia lui Schödl, se făcea vinovată, pe de o parte, pentru interdependența acestui subiect cu „istoria combatantă” a perioadei național-socialiste, iar pe

⁴⁰ „Seminar für Geschichte Osteuropas“ (1903), vezi în Krista Zach, *op.cit.*, p. 283.

⁴¹ „Osteuropa-Institut“ Breslau/Wrocław, 1917, cf. Krista Zach, *op.cit.* p. 283.

⁴² Al. Zub, *De la istoria critică la criticism (Istoriografia română la finele secolului XIX și începutul secolului XX)*, București, 1985, p. 188.

⁴³ K. Zach, *op.cit.*, p. 283.

⁴⁴ Günter Schödl, *Erinnerung und Analyse. Methodologische Bemerkungen zur südostdeutschen Geschichtsschreibung*, în Gerhard Grimm, Krista Zach (Ed.), *Die Deutschen in Ostmittel- und Südosteuropa*, I, München, 1995, p.103.

de altă parte, pentru faptul că istoricii germani originari din Europa de sud-est nu aveau contact cu dezbaterile pe atunci de actualitate în cercetarea istorică germană, atât în plan metodic cât și al ideilor⁴⁵. În acest sens este relevant faptul că, în literatura de bază pe care o reprezintă opera a lui Georg G. Iggers, de exemplu, nu apare nici denumirea „Südost-Institut”, nici numele lui Fritz Valjavec. Problematika studierii istoriei populației germane din Europa de sud-est precum și a sud-estului în general este astfel lăsată în afara preocupărilor istoriografiei germane academice⁴⁶.

După terminarea războiului a început să li se acorde o importanță tot mai mare germanilor din estul și sud-estul Europei, fiind înființate numeroase instituții științifice care aveau ca obiect studierea istoriei acestora.

6. Știința în slujba politicii?

Fritz Valjavec consideră că există o legătură directă între atracția cercetării istorice germane pentru statele dunărene și interesul politic și economic al Germaniei pentru aceste regiuni. O altă remarcă pertinentă a sa este că în perioada Contrareformei și a Barocului această atracție se diminuase, după ce relațiile Germaniei cu estul și sud-estul Europei fuseseră foarte dezvoltate în evul mediu și în perioada Reformei. Aceste legături au fost reluate în perioada Iluminismului, în secolul al XVIII-lea, iluminiștii dorind să ducă „lumina” rațiunii și în acele state care se aflau încă sub dominația, forțelor întunericului⁴⁷. În paralel cu „sentimentele naționale în plină expansiune” în rândul popoarelor din Europa de sud-est, dar și ca o consecință a politicii Franței, care încerca să-și extindă influența și în această regiune pentru a izola din punct de vedere politic Germania, s-a dezvoltat în sud-est un oarecare „blocaj”, după F. Valjavec, față de germanii din est și din sud-est⁴⁸. Explicațiile lui Fritz Valjavec trimit la necesitatea, legitimată din punct de vedere politic, ca istoria germanilor din est și din sud-est să fie cercetată ca parte a istoriei poporului german în instituțiile de cercetare a istoriei est și sud-est europene

⁴⁵ *Ibidem*, p.102-114.

⁴⁶ Georg G. Iggers, *op. cit.* p. 310-311.

⁴⁷ Fritz Valjavec, *Wege und Wandlungen deutscher Südostforschung*, în: Fritz Valjavec *op. cit.*, p. 11-12.

⁴⁸ *Ibidem*.

din Germania. Acest studiu a devenit tot mai urgent, deoarece trecutul a două milioane de conaționali nu era aproape deloc cunoscut în cercurile academice germane, iar pe de altă parte, aceste populații germane, cu excepția sașilor din Transilvania, nu aveau posibilitatea să-și supună propria istorie unui studiu științific riguros.

F. Valjavec se referă la consecințele războiului asupra relațiilor germanilor din est și din sud-est, cu Reich-ul, spunând că ar fi fost asemeni unei „furtuni purificatoare” și că modificarea profundă a poziției „Volksdeutschen” (germani care trăiau în afara hotarelor Germaniei în urma reorganizării acestora după război) a fost percepută ca fiind o obligație științifică⁴⁹.

Pe de o parte diferite centre de cercetare din Germania (Stuttgart, Marburg, Münster, München, Leipzig) au început să publice articole despre specificul locuitorilor din sud-estul Europei, pe de altă parte diferite grupuri etnice germane din răsărit și din sud-est au desfășurat ele însele activitate științifică oglindită într-o serie lucrări științifice. În perioada interbelică au apărut o serie de publicații de specialitate⁵⁰. Pentru că se resimțea nevoia de eliminare a nivelului inegal al acestora, a apărut ideea de a le asigura un caracter unitar. Jakob Bleyer a avut inițiativa de a include scrierile germano-ungare („Deutsch-Ungarischen Heimatblätter”), în cercetările germane sud-estice. Aceste noi cercetări germane sud-estice trebuiau să evite „fărămițarea cercetărilor pe zone” și să faciliteze drumul spre „o știință istorică comparată”⁵¹. Neputința cercetătorilor din diferitele zone colonizate și locuite de germani din Germania, de a lua în propriile mâini cercetarea științifică a propriei istorii și faptul că propria producție științifică a germanilor din Europa de sud-est abia că merita „amintită”⁵² constituie pentru F. Valjavec suficiente argumente pentru a atrage atenția asupra necesității de a înființa centre de cercetare științifică, care să trateze la un nivel științific înalt istoria germanilor

⁴⁹ *Ibidem*, p. 14.

⁵⁰ „Banater Deutsche Kulturhefte”, Temeschburg, 1927; „Karpathenland”, Kesmark, 1928; „Deutsch-Ungarische Heimatblätter”, Budapeșt; „Der Volkswart für die Südslawen”, 1932; vezi în F. Valjavec, *op. cit.*, p. 16.

⁵¹ Karl Nehring, *Zu den Anfängen der „Südost-Forschungen“*. *Der Briefwechsel von Fritz Valjavec mit Gyula Szekfű 1934-1936*, în *Südost-Forschungen*, Band L, Sonderdruck, 1991, p. 2.

⁵² F. Valjavec, *op.cit.*, p. 17.

din străinătate. În articolul apărut în primul număr al *Südostforschungen* care tratează istoriografia germană din sud-est, F. Valjavec atrage atenția asupra caracterului variat al cercetărilor de această natură, asupra necesității de a extinde istoria colonizărilor și a așezărilor și asupra aspectelor lingvistice, asupra „vieții interioare“, asupra istoriei așezării și a „întrebărilor de natură biologică și ereditare și de sănătate“ (aspecte care nu au fost incluse mai târziu în revistă, cu câteva excepții), și foarte important pentru abordarea metodologică a lui Valjavec a fost „abordarea legăturilor cu mediul etnic străin“⁵³.

Cu siguranță F. Valjavec a pornit în formularea observațiilor sale de la superioritatea spirituală și economică a coloniștilor germani, care „au adus cu sine o influență culturală, dar și etnică asupra popoarelor învecinate, astfel încât în sud-est s-a creat o relație de interdependență dintre istoria etnică și cea a teritoriului locuit.“⁵⁴ Și în acest context, autorul vede în așezările germane respective din sud-est „nu doar o semnificație autoreferențială“, ci și „o construcție destinată bunăstării popoarelor sud-est europene“. Valjavec condamnă metoda veche a studierii așezărilor culturale, adică măsurarea vieții spirituale sud-est europene în funcție de formele culturale ale vestului european și insistă asupra necesității recunoașterii valorilor „individuale, inalienabile“ ale popoarelor. Este vorba aici, după cum remarcă Mathias Beer, despre „ideea politică conform căreia poporul german ar fi predestinat într-un mod special, datorită situației sale geografice și a soartei sale, și ar avea răspunderea de a susține popoarele eliberate de sub puterea imperială în căutarea identității și independenței lor...“⁵⁵. Însă trebuie amintit faptul că această teză nu a lipsit nici din alte scrieri istorice vest-europene, în timp ce teza „diferențelor culturale“, a „superiorității unor civilizații“ era exprimată de mult timp, cel puțin față de români⁵⁶.

⁵³ *Ibidem*, p. 19.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 20.

⁵⁵ Mathias Beer, *Wege zur Historisierung der Südostforschung. Voraussetzungen, Ansätze, Themenfelder*, în *Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen-Inhalte-Personen*, München, 2004.

⁵⁶ Vezi referitor la percepția asupra Europei de sud-est, la „europenizarea“ ei, Pierre Chaunu, *Civilizația Europei clasice*, vol.I, București, 1989, p.178-179; Referitor la Europa de est: Larry Wolf, *Inventarea Europei de est. Harta civilizațiilor în epoca luminilor*, București, 2000.

F. Valjavec explică și argumentează evoluția noțiunii „Europa de sud-est” - „cercetări sudestice”: chiar de la începutul sec. al XIX-lea noțiunea, incluzând Tracia și Moesia, era valabilă pentru Balcani, apoi, în perioada care a precedat revoluția de la 1848/1849, era folosită cu mai puțin succes, pentru a desemna „Turcia europeană”, la fel ca și în cazul formulării „Péninsule Greco-Slave” a publicistului francez Cyprien Robert sau „lumea greco-slavă”, utilizată încă în anul 1896 de Heinrich von Treitschke. Autorul clarifică această chestiune incluzând în aria de cuprindere a noțiunii vechiul regat român și întregul spațiu carpatic. „Conceptul prin care este precizată aria tuturor țărilor europene, care se află la sud-est de Reich-ul german, trebuie să fie mult mai larg. Trebuie să cuprindă nu doar vechiul regat românesc, ci și spațiul carpatic”⁵⁷. După 1918 s-a încercat, fără succes impunerea noțiunii de „spațiu dunărean”, pentru că acesta includea și Bulgaria și părți majore din zona locuită de slavii sudici, care aparțin zonei balcanice. S-a încercat de asemenea introducerea noțiunilor „spațiu panonic”, „spațiu ungar” sau „spațiu ungar vechi” pentru a denumi aria carpatică, fapt ce nu fusese necesar mai demult, în timpul Regatului Ungariei, spune Valjavec⁵⁸. Până la urmă, la sfârșitul primului război mondial, s-a impus termenul *Europa de sud-est*, noțiune care a fost însă utilizată și cu ceva timp în urmă, în anul 1893, de geograful Theobald Fischer în „lucrările sale geografice”⁵⁹.

Această explicație conceptuală a mers, după primul război mondial, mână în mână cu înființarea institutelor care au avut ca scop cercetarea sistematică, științifică a Europei sud-estice, de exemplu *Comisia Balcanică a Academiei Științifice Veneze* (1897), *Institutul balcanic din Sarajewo* (1904); *Institutul din Leipzig* (1917) sau *Institutul ungar din Berlin* (1917), care și-au propus, după cum am amintit mai sus, să studieze sud-estul dintr-o nouă perspectivă, cu o nouă motivație. Interesul pentru aceste aspecte a fost mare atât la Londra (*School of Slavonic and East European Studies*), cât și la Belgrad, Roma și Cluj (Cluj, *Institutul de Istorie Națională și cel de Studii Clasice*).⁶⁰

⁵⁷ Fritz Valjavec, *Die geschichtliche Entwicklung der deutschen Südostforschung*, în Fritz Valjavec, *Ausgewählte Aufsätze...*, p. 37.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 39.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ K. Zach, *op.cit.*, p. 290.

Ca urmare a tuturor eforturilor depuse, s-a înființat la Leipzig o fundație pentru studiul poporului și a culturii germane („Stiftung für deutsche Volks- und Kulturbodenforschung”) și la München, fundația pentru studierea poporului german din sud și sud-est („Stiftung zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten”). Argumentul a fost apariția unui institut științific de apărare a sud-estului, („wissenschaftlicher Abwehrinstitut für den Südosten”).⁶¹ În foarte scurt timp s-a impus numele *Südost-Institut*, care a fost condus în primii ani de doi savanți, aflați în slujba politicii oficiale național-socialiste: istoricul Karl Alexander von Müller și geograful Friedrich Machatschek.

În perioada interbelică, și de-a lungul unui deceniu după război, cercetarea germană sud-estică s-a concentrat în două centre și asupra a două personalități: Georg Stadtmüller și Fritz Valjavec. Primul activa în institutul de la Leipzig, în timp ce al doilea se manifesta la München și în Berlin.

Institutul pentru cercetarea poporului german din sud și sud-est („Institut zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten”) a publicat în anul 1936 primul volum al cercetărilor germane sud-estice („Südostdeutschen Forschungen”). Conceptul pentru acest volum a fost elaborat de Fritz Valjavec. Acesta a adus în prim-plan analiza istorică a germanilor din sud-est. Tot el a publicat în acest volum articolul intitulat „Wege und Wandlungen der deutschen Südostforschung” (Drumuri și schimbări a cercetării germane sud-estice), și a extins acest studiu pe toată durata vieții sale, făcând cunoscută viitoarea direcție a publicației. F. Valjavec se mutase de foarte puțin timp, cu data de 1 octombrie 1936, de la Academia Germană din München, la Institutul Sud-Estic. A fost studentul profesorului Karl Alexander von Müller, avea 26 de ani, provenea dintr-o familie austriacă de funcționari din Banat. Viața sa s-a identificat cu existența institutului sud-estic, cu sușurile și coborâșurile acestuia.

F. Valjavec a preluat denumirea institutului de la Jakob Bleyer, care a dorit să schimbe denumirea publicației *Deutsch-Ungarischen Heimatsblätter* (*Scrierile germano-ungare*) în „*Südostdeutsche Forschungen*” (Cercetări germane sud-estice). Valjavec a preluat această idee și a încercat să includă

⁶¹ M. Beer, *op.cit.*, p. 28.

și germanii din est în conceptul „germani sud-estici“, numindu-și publicația până în anul 1940 „Südostdeutsche Forschungen“ (Cercetări germane sud-estice). Din această dată publicația s-a intitulat „Südostforschungen“ (Cercetări sud-estice). Cu siguranță că inițiatorul ei a încercat să mențină o poziție nepărtinitoare, respectiv să prezinte istoria germanilor sud-estici în strânsă legătură cu trecutul țărilor care îi găzduiau și a popoarelor acestora. Este greu să stabilim dacă la baza acestei accepțiuni și abordări s-a aflat o motivație pur științifică.

Printre promotorii acestui nou institut și a periodicului s-au numărat: „Das Deutsche Auslandswissenschaftliche Institut“ (Institutul german pentru știință externă) din Berlin (DAI) condus de liderul SS Franz Alfred Six, unde Valjavec a obținut în anul 1940 primul său post didactic, iar mai târziu i s-a oferit Catedra de istoria și geografia Europei de sud-est, fiind astfel asigurată și finanțarea revistei. Până în anul 1943 institutul și revista din München se aflau în concurență și rivalitate cu Südostinstitut din Leipzig și cu revista din Leipzig denumită „Leipziger Vierteljahresschrift für Südosteuropa“ (LVJSOE). Din data de 29.12.1943, SOI și DAI au fost transferate sub competența Oficiului pentru siguranța imperiului (Reichssicherheitshauptamt - RHHA), care a preluat responsabilitatea și finanțarea; acestora li s-au mai alăturat „Südostgemeinschaft Wiener Hochschulen“, Kurt Knoll, dar și „o asociație de institute din Praga“, la care au contribuit și institutele germane ale Universității Caroline din Praga, dar și fundația „Reinhard Heydrich“, Hans Joachim Beyer, și „Südosteuropa-Gesellschaft“, condusă de președintele Baldur von Schirach.⁶² Foarte interesant este faptul că în volumele din anii 1943 și 1944/45 dedicate cercetărilor sud-estice, analiza cu privire la germani a fost marginalizată în favoarea altor contribuții pretențioase din punct de vedere științific.⁶³ Cu siguranță acest lucru ne indică o legătură strânsă cu pozițiile de conducere național-socialiste. Dacă și în ce măsură institutul în care Fritz Valjavec a jucat un rol atât de important a avut o poziție neutră față de această poziție, sau dacă a practicat „știința pe post de consiliere politică în

⁶² Karl Nehring, *op.cit.*, p. 7.

⁶³ *Ibidem.*

național-socialism⁶⁴, este o întrebare fundamentală, la care istoricii au răspuns și răspund în mod diferit.

În legătură cu perioada postbelică, istoricul Edgar Hösch se întreabă „dacă există linii tradiționale în cercetarea germană despre Europa de sud-est care să ajungă până în faza de reconstrucție de după al doilea război mondial?”⁶⁵

În istoriografia germană postbelică „tradiția etnocentrică s-a rupt”⁶⁶, iar istoricii care au practicat cercetarea istorică „în sensul național-socialismului”, „...au fost reprimiți în rândul istoricilor din Germania de vest și din Austria”⁶⁷.

Același lucru se poate spune și despre specialiștii germani care au scris despre Europa de sud-est. G. Stadtmüller a dobândit un loc la Catedra de istorie sud-est europeană (1958), în timp ce lui F. Valjavec i-a fost atribuit unul la Catedra pentru știința și cultura sud-est europeană, la aceeași universitate din München. A fost numit și șeful Südost-Institut-ului din München, care nu a fost desființat, ci și-a încetat activitatea un timp, în urma războiului.⁶⁸

Evaluarea activității științifice, a calităților organizatorice și a poziției politice ale lui Fritz Valjavec și a institutului căruia și-a dedicat viața, este dificilă tocmai datorită corelării cu perioada și cu conjunctura politică în care au fost exercitate aceste activități.

Pentru că Valjavec a subliniat mereu că dorește să desfășoare o activitate „pur științifică”⁶⁹ și le-a atras atenția și corespondenților asupra acestui fapt, ca și cum ar fi dorit să le ștergă orice urmă de îndoială, primele păreri exprimate

⁶⁴ Michael Fahlbusch, *Die „Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft“. Politische Beratung und NS-Volkstumspolitik*, in Schulze/Oexle (Ed.), *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, Frankfurt/M., 1999; vezi și <http://books.google.com/books>.

⁶⁵ Edgar Hösch, *Südosteuropa in der Historiographie der Bundesrepublik nach dem Zweiten Weltkrieg bis in die 1980er Jahre*, în *Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*, (Ed. Dittmar Dahlmann), Stuttgart, 2005, p. 112; <http://books.google.com/books>.

⁶⁶ Georg G. Iggers, *op.cit.*, p. 327 (dar nu în „știința populară” afirmă același autor).

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ K. Zach, *op.cit.*, p. 288 vezi nota 54.

⁶⁹ Vezi scrisoarea din 5 oct. 1935 (7. C.d.), scrisă de Valjavec lui N. Iorga: „M-aș bucura să pot contribui de aici de la München, cu modestele mele puteri, la promovarea relațiilor spirituale româno-germane pe bază strict științifică (subliniat de editor)”.

după moartea sa au fost pozitive. Din anii 70 au început să apară cele dintâi poziții critice. Chiar și cei doi urmași ai săi la conducerea institutului l-au apreciat foarte mult. Abia din anul 2000 trecutul său și al institutului au fost prelucrate în mod combativ - polemic, ceea ce a dus și la reacții care au un scop mai degrabă „de echilibrare”⁷⁰ și care inspiră o anumită degajare.

În această privință nu ne putem permite o sentință. Nici nu ne-am propus să facem o astfel de evaluare, să aducem în atenția istoriografiei române un subiect de maximă importanță pentru competența, acribia și atenția cu care tratează istoria sud-est europeană și pe cea românească.

Cu siguranță, o astfel de întrebare nu poate fi trecută cu vederea sau ignorată. De aceea dorim să abordăm câteva dintre răspunsurile deja formulate. Se pare că autorii sunt de acord în câteva privințe: F. Valjavec, un istoric de calibru, cu merite evidente pentru organizarea institutului de studiere a Europei sud-estice (și nu doar a germanilor, ceea ce a și reușit), se afla în perioada național-socialismului într-o legătură strânsă cu „mai marii timpului”, de care depindea finanțarea institutului. În timp ce în cadrul lucrărilor sale științifice, cât și în revista editată, ideologia vremii de atunci s-a impus puțin⁷¹, sunt cunoscute afirmațiile care l-au apropiat de cercetarea etnocentrică și geopolitică.⁷² În ciuda faptului că în revistă se amintește foarte rar de PNSMG, Valjavec a fost membru al acestuia, și i-a servit, pentru scurt timp, și sub arme. Oportunism sau „politică reală” în relația cu atotputernicia autorității, membru al turmei sau făptaș? Este greu de răspuns la aceste întrebări, cu toate că volumul de studii publicat de M. Beer și G. Seewann indică mai mult cea de-a doua direcție, în timp ce textele scrise de Krista Zach și K. Nehring sau E. Hösch par a prefera prima variantă.

⁷⁰ Zach-Nehring înclină către o apreciere obiectivă și nu emoțională a lui Fritz Valjavec, pornind de la evaluarea operei sale științifice, în timp ce istorici tineri ca Beer, Ingo Haar, dar și aparținând altor generații, ca Seewann, se pronunță pentru o clarificare completă atât a activității științifice cât și politice în slujba regimului național-socialist, stabilind o legătură directă între activitatea sa științifică și cea politică.

⁷¹ De exemplu, articolele din *Südostdeutschen Forschungen* pe teme biologic-rasiale ale unor autori ca Ägidius Faulstich (un articol); K. Zach, *op.cit.*, p. 296.

⁷² *Ibidem*, p. 289: „Niciunul din cei doi [Stadtmüller și Valjavec, cu unele excepții] nu s-a evidențiat printr-un naționalism german exagerat („Deutschtümelei”) sau ca propagandist al spațiului vital”.

În orice caz, o personalitate puternică, un cercetător extraordinar ale cărui activități științifice și organizatorice se fac încă resimțite până în zilele noastre, în cadrul cercetării sud-estice.⁷³

Între anii 1934-1944 Fritz Valjavec a purtat o corespondență intensă, pe teme științifice, cu savanți din întreg spațiul sud-est european. În cadrul schimbului de scrisori cu savanții români, pe parcursul celor zece ani Valjavec nu a folosit niciodată cuvântul „război”, și nici nu a făcut aproape deloc aluzie la acest termen – o atitudine interesantă, dacă ne gândim că tocmai în această perioadă a fost pregătit și s-a desfășurat cel mai distrugător război din istoria omenirii.

Bine intenționate la adresa lui Valjavec sunt necroloagele scrise de Felix von Schroeder⁷⁴, de redacția publicației „Österreichische Ost-Hefte”, de Hans Diplich, Karl August Fischer, Harold Steinacker sau mai târziu articolele și studiile Kristei Zach.

Cu începutul ultimului deceniu al secolului 20 și apoi al secolului 21, cu dispariția biologică a generației de istorici care au trăit în perioada războaielor, nu se mai analizează doar activitatea pur științifică a lui F. Valjavec, ci și scopul acesteia, consecințele acțiunilor sale și contribuția sa la acțiunile Oficiului pentru siguranța imperiului RHHA în SD.⁷⁵

O contribuție majoră cu date și fapte la istoria „Südost-Institut” și la aportul lui Fritz Valjavec a avut-o Gerhard Seewann.⁷⁶ Istoricul de la München s-a ocupat de rolul atribuit „Südost-Institut”, în strânsă legătură cu „cercetarea

⁷³ Este interesant de observat că activitatea științifică a lui Valjavec nu este menționată de Karl Kaser în *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft*, Ed. a 2-a, Böhlau UTB, 2002 și că numele său apare foarte rar atât în textul cât și în bibliografia *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas* editat de Edgar Hösch, Karl Nehring și Holm Sundhausen, Böhlau UTB, 2004.

⁷⁴ Felix v. Schroeder, *Fitz Valjavec (1909-1960)*, în *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, VIII, 1960, p. 117-119. Vezi în *Gedenkschrift für Fritz Valjavec (1909-1960)*, Verlag des Südostdeutschen Kulturwerks, München, 1963: Karl August Fischer, Fritz Valjavec. Leben und Leistung, p. 5-18; Harold Steinacker, *Fritz Valjavec. Der Forscher und Gelehrte*, p. 19-33; Hans Hartl, Fritz Valjavec: Der Mensch, p. 35-37.

⁷⁵ Ingo Haar, *Friedrich Valjavec, ein Historikerleben zwischen den Wiener Schiedssprüchen und der Dokumentation der Vertreibung*, în Lucia Scherzberg (Ed.): *Theologie und Vergangenheitsbewältigung. Eine kritische Bestandsaufnahme im interdisziplinären Vergleich*, Paderborn, München, Wien, Zürich, 2005, p. 103-119.

⁷⁶ Gerhard Seewann, *Das Südost-Institut 1930-1960*, în *Südostforschung im Schatten...*, p. 49-92.

adversarului“, care trebuia la rândul său să analizeze informațiile despre „adversar“ obținute din străinătate cu ajutorul unei rețele de procurare a datelor, care trebuiau utilizate în scop politic.⁷⁷ Inițial punctul central al cercetării era situat de o parte și de cealaltă a graniței bavareze-cehe, în Tirolul de Sud iar finalitatea ei era „asistarea grupurilor germane sud-estice”.⁷⁸ Pe acest drum trebuia să meargă Fritz Valjavec.⁷⁹ Chiar și G. Seewann a recunoscut faptul că F.Valjavec se străduia mereu „să îndeplinească pretențiile științifice ...”, fapt care s-a reflectat, trebuie să recunoaștem, în structura și conținutul „cercetărilor germane sud-estice” și apoi în „cercetările sud-estice”. Inclusiv schimbarea numelui revistei din „cercetări germane sud-estice” în „cercetări sud-estice” este, după părerea noastră, în favoarea acestei evaluări.

Karl Nehring afirmă următoarele despre perioada reluării activității institutului: „Aliații nu au solicitat nici activitatea institutului, nici publicațiile sale, de aceea forma juridică a institutului nu a încetat niciodată să existe”⁸⁰.

G. Seewann subliniază „continuitatea evidentă” a activității institutului în anii 1940-1960, activitatea de după 1945 a fost la fel ca și cealaltă de dinainte, când știința era folosită pentru combaterea inamicilor din est și sud-est: mai întâi împotriva statelor succesorale și a Uniunii Sovietice, iar după război împotriva blocului comunist.⁸¹ Această continuitate instituțională și concepțională a „Südost-Institut”-ului este evidențiată în mod clar de G. Seewann pentru perioada de după reluarea activității acestuia în anul 1951.⁸²

Evaluând lucrările lui Fritz Valjavec, și nu doar ale sale, se impune întrebarea dacă această „analiză a adversarului” sau „luptă de apărare” a fost în acea perioadă doar în Germania un fenomen comun, și dacă istoricul menționat și-a orientat activitatea științifică în mod „conștient” în slujba obiectivelor războinice ale regimului nazist. Oricare ar fi răspunsul, lucrările „Südost-Institut” și ale lui Friedrich Valjavec au fost valorificate de cei care

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 57.

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ Karl Nehring, *Geschichte des Südost-Instituts*, în *Südost-Institut München 1930-1990. Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag*, (Südosteuropa-Bibliographie Ergänzungsband 2) 1990, München.

⁸¹ K. Seewann, *op.cit.*, p. 81.

⁸² *Ibidem*, p. 90. După reînceperea activității, institutul și-a reluat denumirea primită în martie 1945 „Münchener Institut für Kulturforschung”.

se aflau în acea perioadă la putere. Această continuitate, pe care G. Seewann a demonstrat-o într-un mod ireproșabil din punct de vedere tematic, personal și instituțional, ne-ar putea îndemna să credem că institutul de la München și F.Valjavec însuși, în calitatea sa de om de știință și conducător de instituție, i-a slujit și i-ar fi slujit oricărui stat german, în vechea tradiție a relației cetățean-stat care puna interesele statului, ca reprezentant al întregii națiuni, mai presus de orice.⁸³

DIE HISTORISCHE FORSCHUNG IM DIENSTE EINER IDEE.
„SÜDOST-INSTITUT MÜNCHEN UND FRITZ VALJAVEC

Zusammenfassung

Der Autor versucht im vorliegenden Beitrag Stellenwert und Platz der Erforschung der Geschichte der Deutschen im Südosten Europas in der deutschen Geschichtsforschung der Zwischenkriegszeit sowie im ersten Jahrzehnt der Nachkriegszeit zu eruieren. In diesem Zusammenhang wird die herausragende Rolle von Fritz Valjavec untersucht, sein Beitrag zur institutionellen Organisation dieser Forschung (das Münchener Südostinstitut, die „Südostforschungen“ usw.) und seine wissenschaftliche Tätigkeit in diesem Zusammenhang aber auch als Förderer der Erforschung der Geschichte der südosteuropäischen Völker wird untersucht. Seine Verstrickungen mit dem Nationalsozialistischen Regime, seine Stellung in diesem System aber auch im ersten Nachkriegsjahrzehnt werden anhand der der existierenden Literatur dargestellt. Die verschiedenen Einschätzungen deren sich Valjavec erfreut werden im vorliegenden Beitrag dem Leser vorgestellt.

⁸³ *Ibidem*, p. 91.

STATUTUL JURIDIC AL EVREILOR BĂNĂȚENI ÎN REGIMUL DICTATURII DE RĂZBOI

*Mihai Vișan**

Cuvinte cheie: discriminare, spirit naționalist, tradiție, doctrină

Key words : discrimination, national spirit, tradition, doctrine.

Politica antonesciano-legionară și antonesciană față de această regiune a fost absolut incorectă, aceasta datorându-se unor factori obiectivi – zonali cum ar fi: hegemonia relațiilor interregionale ale bănățenilor în fluentizarea schimburilor de produse agricole și industriale, fapt care intra în disconcordanță cu tendințele de centralism ale economiei de război¹; pe de altă parte, tendințele unei părți a șvabilor (grupul german din Banat) de a se înregimenta în așa-zisul Front Național de Muncă (National Arbeit-Front – N.A.T), care comercializa minereuri de alamă și aramă în Germania, deservind în felul acesta industria de război germană; apoi, afinitățile și simpatiile tinerilor spre mișcarea nazistă²; nu în ultimul rând, trebuie spus că o parte a evreilor din țările vecine s-au refugiat în acest colț de țară, fațetă consemnată în rapoartele poliției timișorene. În dauna acestor aspecte, rapoartele contrainformative insistau deseori să asigure oficialitățile că starea de spirit a populației bănățene ar fi relativ calmă.

La 28 martie 1941 este adoptată legea exproprierii bunurilor urbane ale evreilor, decret-lege care oferea o rentă minimă anuală garantată de stat și care nu avea atingere asupra unei categorii restrânse de evrei. Înaintea adoptării acestui act discriminatoriu, guvernul Ion Antonescu, cel care angajase economic și militar România Reichului german, considera că o asemenea măsură era luată în scopul restabilirii drepturilor istorice ale națiunii române,

* Universitatea *Eftimie Murgu* din Reșița, P-ța Traian Vuia, nr. 1-4, Reșița, e-mail: carugina@yahoo.com

¹ Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Timiș, fond *Prefectura județului Timiș-Torontal*, dosar nr.7/1940, f. 20 (în continuare DJANT).

² *Ibidem*, f. 15 și 24.

având intenția de „întoarcere la tradiția națională și creștină în concepția proprietății”; era o formă de materializare a spiritului naționalist în domeniul proprietății, de racordare definitivă a României la spiritul naționalist care străbătea Europa aceluia timp. Conducătorul statului român era convins că prin acest act juridic poporul român nu era doar susținătorul unui naționalism artificial, de suprafață, ci identificase mirajul „regăsirii celui mai autentic trecut românesc”³. Românizarea tuturor domeniilor vieții economice și sociale era calea înfăptuirii naționalismului doctrinar și teoretic, susținut până nu demult de vârfurile intelectualității românești interbelice.

Raportul lui Mihai Antonescu, adresat conducătorului statului la 2 mai 1941, specifica precis numele și rolul instituției ce urma să materializeze hotărârile guvernului în direcția românizării: Centrul Național de Românizare⁴.

În vreme ce legislația carlistă elimina prevederile Constituției democratice din 1923, legislația antonesciană va deservi în totalitate reconstrucția economiei naționale, iar mai apoi susținerea frontului; în speță, putem vorbi despre o legislație discriminatorie, rasială în ce privește minoritatea evreiască.

În toată perioada războiului, Antonescu s-a străduit să amâne „soluția finală”, a exterminării fizice, în masă, a evreilor, soluție propusă și experimentată din plin de Hitler. Această „soluție” a venit după eșuarea „rezervației evreiești”, conform planului Madagascar și după ce Reichul a decis ca, în toate regiunile aflate sub controlul ori influența Germaniei, evreii să fie evacuați în Est. Antonescu va îmbrățișa, cu destule reticențe și amânări, ideea deportării populației evreiești în așa-numita „zonă a Bugului”.

Evreimea bănățeană a avut și ea de suferit de pe urma deportărilor transnistrene. Exista în această regiune un segment subțire de populație evreiască – intelectuali, o mică pătură de negustori ori mici meseriași – cu simpatii pentru ideologia marxistă, pentru mișcările social-democrate sau comuniste. Această „minoritate” a minoritarilor din Banat participa sporadic la întrunirile cercurilor de stânga, la conferințele și prelegerile ideologilor marxiști; se vorbea și se practica chiar un „marxism de salon” în cercurile ceva mai întărite ale evreimii timișorene, arădene și lugojene. Se poate spune că această „afinitate” spre spiritul comunist în această regiune se datora implementării legislației antievreiești și dispozițiilor coercitive: exproprierile

³ Lya Benjamin, *Legislația antievreiască*, București, 1993, p. 132-133

⁴ *Monitorul Oficial*, partea I, nr.102 din 3 mai 1941, p. 2328-2329.

de bunuri, eliminarea din servicii, detașamentele de muncă forțată, rechiziționările obligatorii de mijloace materiale și bănești pentru susținerea frontului, amenințarea permanentă cu deportarea și exterminarea.

Poliția județului Timiș-Torontal întocmea deja lista cu numele simpatizanților comuniști încă din anii 1934-1940. Acestora li s-au adăugat în timpul războiului cei care se găseau în imposibilitate de a-și achita obligațiile fiscale, cei încriminați în delict de speculă, așa-zișii împricinați în acte de sabotaj, suspicionați de false motive de sănătate și care se sustrăgeau de la munca de interes obștesc. Dintre evreii deportați din Banat, ca și din celelalte zone ale României, a fost și acest segment de populație cu vederi comuniste. Deplasați în Transnistria, aceștia au fost supuși unui regim înspăimântător de viață; memoriile rabinului Alexandru Șafran, confirmate de documente, vorbesc despre regimul de viață inuman din „zona Bugului”: mulți dintre cei deportați au murit de foame, de epuizare, masacrați de lovituri de baionetă, precum și de absența asistenței medicale și sociale⁵.

Populația evreiască din Banat a fost în permanență hărțuită și urmărită de grupurile de legionari din regiune, mai ales în perioada ultimei detenții a Căpitanului. Acum, când „centrul” Legiunii era anihilat, în Banat se afirma alt lider: Horia Sima. Originar din Făgăraș, cu o trecere meteorică prin liceele din Caransebeș și Lugoj ca profesor de filosofie și literatură, Sima va adopta spiritul „revoluționar” total. O caracterizare lucidă a acestui personaj, pentru sfârșitul anului 1938, o face Armin Heinen: „Căpitanul a fost un idol, o personalitate care i-a fascinat nu numai pe adepții apropiați. Sima poseda alte „calități”. El era dominat de „filosofia bombei” și reprezenta aripa radicală, teroristă, care a hotărât politica Gărzii după anul 1938. Codreanu a oscilat între diferitele fracțiuni ale legiunii, asigurându-și astfel independența. Sima nu-și putea permite un asemenea mod de comportare. Există mai mult decât un gardist care putea ridica pretenția că reprezintă asemenea lui „adevărata învățătură”. Numai dacă se baza pe sprijinul aripii extreme, el se putea apăra în fața atacurilor.”⁶

Îmbrățișând „politica forței”, noul lider legionar va provoca și întreprinde, în mod sistematic, acțiuni vandalice cu un pronunțat caracter antisemitic.

⁵ Alexandru Șafran, *Un tăciune smuls flăcărilor. Comunitatea evreiască din România 1939-1947. Memorii*, București, 1996.

⁶ Armin Heinen, *Legiunea Arhanghelului Mihail*, București, 1998, p. 411.

Așa credea el că va atrage atenția regelui și opiniei publice că Legiunea n-a capitulat. Astfel, după o aprigă campanie de manifeste anticarliste, Sima va lovi în proprietatea și interesele evreiești din Ardeal și Banat: va detona cu explozibil fabrici de cherestea și sinagogi din Turda, Cluj, Timișoara, Vinga, Arad, va mina cafeneaua și Teatrul Național din Timișoara (unde vor fi și victime) și, în fine, va organiza atentatul împotriva rectorului universității clujene⁷. Toate aceste măsuri urmăreau trezirea unui val popular de revoltă împotriva regimului lui Carol al II-lea. Calculul a fost, însă, greșit, căci regale va ordona execuția lui C. Z. Codreanu și a întregului „lot” de lideri de la Râmnicu Sărat.

Legislația antievreiască emisă în guvernarea antonesciană a întreținut și mai intens prigoana iudaică în Banat; există mărturii care confirmă că legislația discriminatorie din învățământ a fost aplicată și-n această regiune, că Politehnica din Timișoara, dar și celelalte instituții preuniversitare bănățene nu școlarizau etnici evrei.

Regimul muncii obligatorii va fi subordonat și aici procesului de mobilizare generală și de desfășurare a frontului. Evreii din Caraș vor fi „concentrați”, începând cu octombrie 1940, în Oravița; cei mai mulți dintre „deportați” proveneau din Reșița, Caransebeș, Bocșa-Vasiova, Anina, Carașova etc.; bunurile imobiliare ale acestora erau rechiziționate în folosul armatei. Regimul muncii obligatorii a durat, pentru evreii cărășeni, între octombrie 1940 și august 1944. Mobilizații pentru munca forțată prestau, în Oravița, munci de folos obștesc: curățenia drumurilor și spațiilor din instituții publice, a pieței de bunuri agro-alimentare, prestau munci la popota unității militare (îndeosebi femeile), participau la dezăpezirea orașului, operații de deratizare și reparații ale sistemului de canalizare, munci forestiere la joagărele de la Lișava și Ciclova; în anii 1942 și 1943, un segment semnificativ din bărbății-evrei din spațiul de concentrare orăvițean au fost deplasați, sub regim de jurisdicție militară, la munci de săpare a tranșeelor în zona Prut și Păuliș–Arad, precum și la repararea rețelei de cale ferată în zona Predeal⁸. Prin decretul-

⁷ Mihai Fătu, Ion Spălățelu, *Garda de Fier-Organizație teroristă de tip fascist*, București, 1980, p. 241-242

⁸ Informațiile mi-au fost furnizate de d-na Novac Marta Margareta, fiica lui Perlgrund Leo, actualmente domiciliată în Bocșa – Caraș-Severin, pensionară a Inspectoratului Silvic Caraș-Severin; domnia sa, în convorbirea din 18 martie 2003, relatează că în 1940 locuia la Carașova și că toate familiile evreiești din localitatea sa de baștină au fost „deportate”,

lege nr.1003/5 noiembrie 1941, publicat în *Monitorul Oficial* nr. 272/1941, a fost înființat Inspectoratul general al Taberelor și Coloanelor de Muncă. Eliminați din servicii și deplasați forțat în taberele de muncă din reședințele de județ (Timișoara, Arad, Oravița), evreii-bănățeni erau apoi organizați în detașamente de muncă obligatorie⁹ unde, în pofida tuturor vicisitudinilor, vor presta o solidaritate de grup excepțională¹⁰.

Din analiza documentelor și a mărturiilor rezultă că cel mai inuman detașament de muncă obligatorie a funcționat la Ghiroc, în județul Arad, unde în anii 1941-1942, condițiile de viață și de muncă de aici au fost complet inumane, batjocorirea celor încartiruiți aici neavând limite. Începând cu anul 1942, Centrala Evreilor din România se va angaja în rechiziționarea de alimente, îmbrăcăminte, medicamente și bani, mijloace necesare întreținerii vieții celor deportați în Transnistria, precum și în centrele de muncă obligatorie; existau și modalități de plată bănească pentru scutirea de muncă obligatorie¹¹.

Accentuarea măsurilor antisemite ale regimului antonescian a întâmpinat o anumită rezistență „pasivă” față de regimul muncii – printr-o productivitate scăzută, dar și o opoziție pronunțată în cazul burgheziei liberale, celebru fiind cazul baronului Franz von Neumann (Francisc Neumann). Marele întreprinzător arădean se bucura de o mare popularitate nu numai în orașul său natal, ci și-n întreaga țară. De reținut că evreul cu vederi liberale, Franz von Neumann era, între 1938-1940, principalul acționar și manager al fabricii de textile din Arad, una dintre cele mai mari fabrici de profil din România¹². Întreprinderea a fost înființată în anul 1909 cu un capital social de 2.200.000 coroane, printre primii acționari numărându-se și Adolf Neumann junior, în 1938, acționarii Carol Neumann și Eduard Neumann l-au împuternicit pe Franz Neumann ca principal atreprenor al întreprinderii arădene (I.T.A.). Ca atare,

în regim de 24 de ore, cu strictul necesar la Oravița; aici, evreii deportați aveau interdicție de a pătrunde în magazine, de a face cumpărături, de a urma cursurile școlii din localitate – interdicție existentă și-n Timiș, după cum mărturisește d-na Novac; singura libertate era legată de exercițiul cultului mozaic; alimentația era foarte proastă, dar românii-localnici s-au dovedit a fi foarte omenoși.

⁹ DJANT, fond *Prefectura Județului Timiș-Torontal*, dosar nr.19/1942, f.17,19,28,30,33,97,190.

¹⁰ Arhiva Comunităților Evreiești din Timișoara, dosar nr. 78/1944.

¹¹ *Ibidem*, dosar nr.78/1944, f.147-158.

¹² Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Arad, fond *Uzinele Textile*, Inventar nr.105. Materiale documentare cu termen de păstrare permanent pe anii 1908-1955 (în continuare DJANA).

până la decretul de naționalizare din 1948, capul acestei fabrici va rămâne acest personaj, abil susținător al conceptului de societate civilă¹³. Franz von Neumann – prin stăpânirea limbilor vorbite în zonă și a limbilor de circulație internațională, prin excelentul management și marketing pe care l-a făcut cu celebrele sale depozite de la „Arădeana” (depozitele de la București, Craiova, Cluj) – va fi recunoscut drept un mare industriaș local și național; angajații de la „Arădeana” erau foarte atașați de patronul lor din multiple motive: condiții de salarizare, mult mai benefice decât la celelalte întreprinderi similare, acordarea unor locuințe de serviciu (premieră pentru România acelei vremi), promovarea profesională care nu era împietată de criterii de origine etnică. De asemenea, patronul arădean s-a ocupat îndeaproape de înființarea unor asociații culturale din oraș (primul stadion de fotbal construit după bareme internaționale, echipa de fotbal „I.T.A.” care va deveni celebră în anii 1946-1947, terenul de tenis de pe malul Mureșului, toate acestea sunt opera lui Neumann).

Fără îndoială, imaginea personalității acestui om de afaceri, dar și artisan al urbei arădene, nu numai că nu a putut trece neobservată, dar a avut și un cuvânt greu de spus în apărarea personalului evreiesc din fabrica sa, a evreilor arădeni și din întregul Banat.

Neumann s-a numărat printre evreii care s-au opus politicii discriminatorii a regimului antonescian, între primele sale atitudini numărându-se aceea a respingerii sistematice a măsurilor de românizare a întreprinderilor. Documentele din arhiva arădeană dovedesc că managerul și administrația de la „Arădeana” se găseau într-o permanentă hărțuială cu autoritățile locale în vederea anulării dispozițiilor Oficiului Central de Românizare¹⁴. Serviciul administrativ al firmei arădene va răspunde cu promptitudine la încercările de românizare decise de guvern. În acest sens, vor fi aduse serioase argumente: importanța fabricii în ansamblul economiei regionale și naționale, volumul semnificativ al contractelor internaționale, contribuția tehnicienilor evrei la fluidizarea managementului firmei, volumul și valoarea producției industriale obținută în timp. Spre exemplificare, vom cita un aspect din corespondența adresată inspectorului de control al muncii, la 19 ianuarie 1942: „Subsemnata Industrie textile Arădeana S.A., cu sediul în Arad, str. Poetului nr. 1-C,

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ DJANA, fond *Uzinele Textile*, dosar nr.12/1941,f.14,15,23,24,32,41,54,66,77.

aparținând circumscripției a IV-a polițienească potrivit dispozițiilor articolului 10, alin. 3 din Legea pentru românizarea personalului din întreprinderi publicată în Monitorul Oficial nr. 270 din 16 noiembrie 1940, precum și a instrucțiunilor Oficiului Central de Românizare nr. 5 din 7 ianuarie 1942 și al comunicatului dvs. din ziarele locale cu onoare vă înaintăm prezenta cerere rugându-vă a interveni pe lângă Oficiul Central de Românizare din Ministerul Muncii să se aprobe menținerea în serviciu a personalului nostru evreiesc în număr de 35 funcționari și 35 muncitori”¹⁵. Trebuie specificat că sunt destule adrese însoțite chiar și de tabelul cu numele salariaților-evrei, ce solicită păstrarea locului de muncă pe durata războiului. Aceste adrese exprimau argumente temeinice legate de pregătirea solidă a corpului de funcționari, ingineri și muncitorii evrei din fabrică, aspect care nu putea fi eludat fără a aduce pierderi serioase firmei. Guvernul hotărâse, ca regulă, în prima etapă a procesului de românizare, ca fiecare angajat evreu să fie dublat în activitatea sa de unul român, dar nici această găselniță n-a putut aduce rezultatele scontate. În pofida coercițiilor, salariații evrei continuau să rămână indispensabili în Textila Arădeană¹⁶. Baronul von Neumann a reușit, prin intervențiile sale, nu doar amânarea excluderii evreilor din fabrică, ci chiar dreptul de a-i păstra. În urma nenumăratelor audiențe la Consiliul de Miniștri, el va obține dovezi necesare pentru fiecare evreu angajat, adică o legitimație prin care i se garanta posesorului calitatea de angajat în instituție¹⁷. Eliberarea acestor adeverințe—legitimații explica faptul că industria textilă era indispensabilă pe timp de război, „Arădeana” soluționând, în cea mai mare parte, cererile de echipare ale armatei române. Baronul Franz Neumann știa destule lucruri despre corupția și șpaga din administrația legionară, în speță cea de la Ministerul Muncii. Iată ce nota ministrul muncii într-una din rezoluții: „Având în vedere interesele economice ale țării se aprobă cererea până la apariția legii de românizare, cu condiția de a fi (evreii, n.n.) dublați... Se va prezenta la data apariției Monitorului Oficial un plan de românizare național”¹⁸. Eugen Șincai,

¹⁵ *Ibidem*, dosar nr.12/1941-1942, f.77.

¹⁶ *Ibidem*, f.13.

¹⁷ *Ibidem*, f.85-116, sunt îndosariate adeverințele provizorii de scutire la muncă obligatorie a personalului evreiesc; pe fiecare dovadă eliberată de Inspectoratul general al Taberelor și Coloanelor de Muncă era aplicată o fotografie, chiar și Neumann a fost obligat să obțină o asemenea adeverință, *Ibidem*, f.168-169.

¹⁸ *Ibidem*, f.66.

inspectorul general local al românizării, va încerca să-l pună în dificultate pe Neumann, propunând dublarea acestuia ca orice angajat al fabricii din Arad; baronul va depăși și acest impediment, cunoscând corupția funcționarilor regimului dar, în același timp, bazându-se pe rolul său influent, el va reuși să anihileze intenția inspectorului din Arad. Astfel, o adresă, datată 18 mai 1943, a Oficiului Central de Românizare, îl anunța pe inginerul Șincai că „evreul Neumann Francisc” este „nedublabil”¹⁹. Informațiile documentare demonstrează că sistemul relațional al lui Neumann funcționa perfect, că de serviciile fabricii sale nu se putea face abstracție. Mai mult decât atât, activitatea sa este curajoasă și din privința faptului că Aradul, cu cartierele sale mărginașe (de ex. Podgoria) precum și câteva localități limitrofe (Lipova, Ghiroc, Rudna) nu duceau lipsă de activitate legionară.

Ambiguitatea juridică a legislației carliste și antonesciene față de naturalizarea evreilor bănățeni și ardeleni reiese din documentele arhivistice. Memoriul pentru lămurirea situației juridice a evreilor din Ardeal și Banat²⁰, elaborat de comunitatea evreiască din Timișoara și adresat ministrului justiției în cursul anului 1942, exprima cu limpezime drama populației evreiești din acest colț de țară. După cum se știe, legea Gruia (9 august 1940), ca și legile ulterioare care prin natura lor își propuneau să fixeze cadrul juridic al evreilor băștinași, n-a vizat decât problema evreilor din Vechiul Regat, chiar dacă aici, potrivit articolului 7 din Constituția României de la 1866, naturalizarea nu s-a acordat nici măcar individual. Legiuitorul a uitat să-i vizeze și pe evreii din Banat și Ardeal, în dauna faptului că aceștia conviețuiau în aceste regiuni de trei secole. Memoriul încerca să justifice dreptul la cetățenie română a evreilor din aceste ținuturi prin argumente de ordin istoric. Astfel, legea nr. XVII din 1867, din Constituția răposatului Imperiu austro-ungar, stipula deplina egalitate în exercitarea drepturilor politice și civile, că naturalizarea evreilor stabiliți în imperiu era recunoscută doar pentru aceia care prestau îndeletniciri constante și contribuiau la satisfacerea sarcinilor publice²¹. În consecință, toți locuitorii vechii monarhii austro-ungare își obțineau cetățenia pe baza hotărârii autorității administrative în discordanță cu sistemul adoptat de Vechiul Regat.

¹⁹ *Ibidem*, dosar nr. 23/1943, f. 48.

²⁰ Arhiva Comunităților evreiești din Timișoara, dosar 77/1943, f. 77-182.

²¹ *Ibidem*, f. 179.

Unirea deplină de la 1918 a însemnat, între altele, și reconfirmarea drepturilor depline ale evreilor bănățeni și ardeleni. Acum, era vorba despre recunoașterea unei calități de mult dobândită și nu de o favoare²²; încadrarea juridică, formulată de regimurile carlist și antonescian, prin care evreii din Transilvania și Banat urmau a fi tratați diferențiat față de cei din Regat, indica o politică discriminatorie. Răspunsul la memoriul evreilor timișoreni a fost unul negativ – venit din partea Centrului Național de Românzare – chiar dacă acesta era foarte temeinic elaborat: „Ca urmare la cererea dvs. înregistrată la Ministerul Justiției sub nr. 174730/1942, avem onoarea a vă comunica, conform referatului d-lui referent-șef C.Crivăț, că nu putem aviza pentru echivalarea evreilor băștinași din Ardeal și Banat cu evreii din Vechiul Regat, naturalizați cu legi individuale și nici pentru aplicarea a unui aceluiași tratament în ce privește prelungirea contractelor de închiriere în curs a foștilor proprietari evrei din provinciile unite, ei neintrând în categoria celor exceptați”²³.

Comunitatea evreiască din Banat va mai întreprinde un demers, direct la conducătorul statului, dar și aceasta a rămas fără efecte benefice. Evreii ardeleni și bănățeni erau bănuți de neloialitate față de statul român, de faptul că puteau deveni spioni, fiind vorbitori ai limbilor maghiară și germană, prejudecăți care vor alimenta ostilitatea și tratamentul inuman din centrele de muncă obligatorie. Fișele personale ale concentraților în taberele de muncă, ca și mărturiile evreilor, mobilizați în aceste centre, vorbesc despre tratamentul ofițerilor, soldaților și medicilor față de aceștia. În cadrul detașamentului nr. 102 din Ghiroc, județul Arad, după mărturiile unor evrei internați acolo, regimul muncii devenise insuportabil: bătăi la pielea goală, comportament batjocoritor al armatei care asigura paza și ordinea centrului, încarcerarea fără justificare, așa-zisele camere de închiziție, veșnica amenințare cu deportarea în Transnistria, aplicarea unor „corecții” de 25-70 de lovituri, condiții de cazare de tip animalic etc. Din mărturii mai rezulta că aici, ca și-n alte locuri, nu funcționa vreo lege sau vreun regulament privind detașamentele de muncă forțată, totul fiind arbitrar, la îndemâna comandanților²⁴.

Psihoza deportării evreilor devenea tot mai generalizată. Drept urmare, populația românească va protesta cu mijloacele pe care le avea la dispoziție.

²² *Ibidem*, f. 180; evreii din Vechiul Regat au fost încetățeniți „în bloc” abia după 1918.

²³ *Ibidem*, dosar nr. 77/1943, f. 201.

²⁴ *Ibidem*, dosar nr. 102 (suplimentar). Diverse acte, anii 1943-1944, f. 115-132.

Un grup de intelectuali bănățeni, alarmați de faptul că presa germană insista pe iminenta deportare a evreilor ardeleni și bănățeni, înainta o notă de protest guvernului României: „oricare ar fi concepția noastră despre evrei, suntem creștini și oameni... și ne cutremurăm la ideea că cetățenii unui stat ar putea fără nicio vină să fie despuiți de tot avutul lor și alungați din țara în care zac de secole osemintele părinților, bunicilor și străbunicilor lor. Domnul Mareșal Antonescu a explicat că deportarea evreilor din Basarabia și Bucovina s-ar fi făcut pentru actele criminale pe care aceștia le-ar fi săvârșit împotriva armatei și populației românești, pentru ca provinciile recucerite devenind zonă de război, interesul armatei dicta îndepărtarea unor elemente nesigure în număr destul de important. Numai că nici o imputare asemănătoare nu s-a putut face evreilor din Ardeal și Banat, dar dimpotrivă trebuie să recunoaștem că atât cu prilejul cedării unei părți din Ardeal cât și după aceea, atât evreii din teritoriile cedate, cât și cei din teritoriile rămase au avut o purtare ireproșabilă. Apoi, ei trăiesc la cealaltă extremitate a frontului și sunt așa de puțini la număr (40000 în Banat și Transilvania de sud, n.n.) încât nu pot în nici un caz să constituie vreun pericol, chiar și în caz de razboi”²⁵.

Panica populației evreiești era întreținută de faptul că dispozițiile venite din capitală dovedeau o înțelegere tot mai clară între germani și români cu privire la deportarea în Polonia²⁶.

Primele operații au debutat în orașele de garniță ale României de atunci, Turda, Arad, Timișoara – orașe în care alături de români locuia un important segment de populație evreiască, vorbitor al limbii maghiare; birourile locale ale Centralei Evreiești erau conștiente de iminenta operație a deportărilor, mai ales că fuseseră atenționate în legătură cu întocmirea unor tabele cu populația evreiască pe sexe, vârstă, ocupație²⁷. În urma convorbirilor repetate dintre Ion și Mihai Antonescu, pe de o parte, și reprezentanți ai Ministerului de Externe ai Reichului, pe de altă parte, s-a ajuns la un consens în planul de deportare. Totuși, acest plan a fost amânat, chiar dacă înțelegerile româno-germane din noiembrie 1941 au fost favorabile unor transporturi imediate de evrei în Polonia. Radu Lecca a reușit să amâne și să tergiverseze acest coșmar inuman; aflat în vizită la Berlin, reprezentantul intereselor evreiești din guvernul României va

²⁵ *Ibidem*, dosar nr.75/1941, copie a unei adrese înaintată autorităților române.

²⁶ *Ibidem*, dosarele 76-78/1941 vorbesc despre bugetele comune ale evreilor din întreg județul Timiș-Torontal și care sunt comasați la Timișoara „probabil în vederea deportărilor ulterioare”.

²⁷ *Ibidem*.

fi tratat cu aroganță de Ministerul de Externe german. Drept urmare, Lecca va dejuca planurile inițiale ale înțelegerii. Punerea în practică a planului era imposibilă și din alte motive: lagărele naziste nu erau pregătite pentru a cuprinde o populație evreiască atât de numeroasă în prima fază a războiului, chiar dacă Hitler proiectase „soluția finală”. Evreii din Transilvania sudică și din Banat vor rămâne în tensiune până-n august 1942, moment în care fusese obținută anularea ordinului de deportare a acestora²⁸. Rabinul Șafran, în memoriile sale, nu amintește defel despre contribuția baronului Neumann la blocarea acestui ordin. În schimb, șef-rabinul Al. Șafran amintește despre cum i-a venit ideea de a-l contacta pe mitropolitul Bălan, șeful Bisericii Ortodoxe din Ardeal, determinându-l să intervină pe lângă mareșalul Antonescu spre a-i salva pe evreii din cele două regiuni istorice românești.

R. Hilberg considera că în spatele acestui aranjament, salvator pentru evrei, se afla Franz Neumann. Acesta ar fi oferit unui înalt funcționar al cabinetului Antonescu suma de 400 milioane de lei, destinată armatei române²⁹. Este greu de demonstrat astăzi dacă așa s-au „așezat” lucrurile, chiar dacă mita și comisionul sunt tradiții la români.

Contribuția lui Neumann la stoparea deportărilor în lagărele poloneze pare un efort mult mai complex: el avea legături serioase cu evreimea americană, unde tatăl său emigrase de multă vreme; pe de altă parte, el poate fi asociat și cu activitatea Consiliului clandestin al evreilor din București, unde șef-rabinul Șafran deținea un rol cel puțin la fel de important.

Acest organism evreiesc, care funcționa în „ilegalitate” în București, aflase deja, din surse exacte, despre iminenta deportare a evreilor din Transilvania de sud și Banat, din moment ce fuseseră alertați regele Mihai, regina-mamă, ambasadorul Elveției la București, președintele Înaltei Curți de Justiție și nunțul papal³⁰. Este probabil ca Neumann să fi intrat în posesia acestei informații fie prin legăturile sale directe cu reprezentanți ai guvernului, fie prin intermediul Consiliului clandestin. Ipoteza noastră – legată de rolul mitropolitului Nicolae Bălan – este că acesta se afla în legături strânse atât cu rabinul Șafran, cât și cu Neumann, iar în intervenția sa la Antonescu să fi reprezentat poziția ambelor părți. Mai rămâne și varianta ca Franz von

²⁸ Al. Șafran, *op.cit.*

²⁹ Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, Chicago, 1967, p. 257–266.

³⁰ Al. Șafran, *op.cit.*

Neumann să fi intervenit și pe linia lui Radu Lecca, aspect neștiut sau trecut cu vederea de Al. Șafran³¹.

Oricum, evenimentele din 1942-1943 legate de deportarea evreilor nu pot fi tratate simplist; regimul antonescian a elaborat, adoptat și aplicat o legislație antievreiască, uneori cu excese rasiale, dar tot el a stopat deportările și readucerea evreilor în țară, tot el a permis, în pofida rigorilor războiului, emigrarea evreilor în Palestina; deși a adoptat, în principiu, ideologia nazistă în „chestiunea evreiască”, organizând lagărele din Transnistria (istoricul Raul Hilberg vorbește despre 101 colonii), deși a acceptat masacrul de la Odessa³², nu putem eluda faptul că 57% din evreii-români au supraviețuit războiului, ceea ce a reprezentat cel mai însemnat procentaj de supraviețuitori din Europa centrală și de est. În acest aspect, care atenuează întrucâtva consecințele unei politici antievreiești, mentalitatea, toleranța și omenia populației românești au jucat un rol special în destinul unui popor, atunci fără țară.

³¹ Fostul patron al întreprinderii „Textila Arădeana” a emigrat și trăiește în S.U.A.

³² Alex Mihai Stoenescu, *Armata, mareșalul și evreii*, București, 1998, p. 340-445.

LEGAL STATUS OF JEWS FROM BANAT
IN DICTATORSHIP REGIME OF WAR.

Summary

The policy of the antonescian-legionary and later antonescian regime towards this region was absolutely unfair due to several objective regional factors such as: the hegemony of interregional relationships of the people from Banat in influencing the exchange of agricultural and industrial goods, fact which was discordant with the needs of a centralized war economy; on the other hand, the tendencies of a part of the Suabians (the German group of the Banat) in joining the so called National Work Front (National Arbeit Front – N.A.T.), that traded brass and copper ore, thus serving the German war industry; then, the affinities and sympathies of the youth towards the Nazi movemen; and last, but not least the fleeing of a part of the Jews from the neighbouring countries to this corner of Romania, can be traced in the reports of the police from Timișoara. In spite of these aspects, the counter intelligence reports often insisted to assure the official bodies that the state of mind among the Banat population was calm.

ASPECTE DIN ACTIVITATEA MADOSZ-ULUI (UNIUNEA POPULARĂ MAGHIARĂ) ÎN JUDEȚUL CARAȘ (1944–1948)

*Eusebiu-Marcel Narai**

Cuvinte-cheie: Madosz, Uniunea Populară Maghiară, județul Caraș

Mots-clefs: Madosz, Union Populaire Hongroise, département de Caraș

Populația maghiară din Banat s-a bucurat de o „atenție” deosebită din partea organizației regionale a P.C.d.R. De pildă, cu prilejul apariției primului număr al cotidianului *Szabad Szo* (Cuvântul liber), organul teoretic al Comitetului Regional Banat al P.C.d.R. - *Luptătorul bănățean* – scria: „«Szabad Szo» urmează tradiția democratică a Madosz-ului, cu celelalte partide și organizațiuni patriotice din F.N.D. pe baza platformei, pe aceeași cale, pe care luptătorii antifasciști ai Madosz-ului merg mai bine de 10 ani alături de Partidul Comunist (...). Salutăm apariția ziarului «Szabad Szo» și-l chemăm la luptă până la totala distrugere a tuturor hitleriștilor, fasciștilor, profasciștilor, horthyștilor, reacționarilor și șoviniștilor de orice naționalitate ar fi ei (...), pentru ca să fie îndeplinită completa egalitate a tuturor cetățenilor țării, fără deosebire de naționalitate”. Într-un apel al Madosz-ului se arăta că populația maghiară din Ardeal și Banat și-a găsit „totdeauna în cursul istoriei drumul luptei comune cu fiii poporului român împotriva asupritorilor comuni”, nuanțându-se opoziția față de partidele istorice și se lansa o chemare către „toți maghiarii cinstiți, fără deosebire de religie, de clasă socială și de convingere politică, să i se alăture sub steagul libertății, al democrației și al egalității drepturilor naționale”. Laszlo Juhasz, unul din liderii Madosz-ului bănățean, scria că: „Ziua de 23 August a adus doborârea fascismului, dar lupta continuă (...). Da, s-au deschis porțile, prin care putem înainta împreună cu

* Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Litere, Istorie și Teologie, b-dul Vasile Pârvan, nr.4, e-mail: mnarai@yahoo.com

frații noștri români și de altă naționalitate, spre un viitor mai fericit. Dreptul e al nostru, dar trebuie să-l traducem în realitate, să-l lărgim. Acest adevăr, noi, muncitorii maghiari, îl simțim îndoit. Nu putem uita că F.U.M., care exclude orice desbinare națională, religioasă sau politică, pune și bazele egalității de drepturi naționale”¹.

De altfel, în intervalul octombrie 1944 - martie 1945, organizația cărășeană a Madosz-ului s-a implicat în campania de schimbare a administrației locale, inițiată de comuniști.

Sub protecția partidului comunist, Uniunea Populară Maghiară (derivată din Madosz) și-a extins numărul organizațiilor la nivel teritorial în perioada martie-decembrie 1945. Deținem o serie de informații legate de numărul membrilor U.P.M. din județul Caraș: în iulie 1945 – 755 de membri (înscriși în P.C.R. – 33)²; în august 1945 – 804 membri (înscriși în P.C.R. – 33)³; în septembrie 1945 – 912 membri (înscriși în P.C.R. – 140), dintre care 603 bărbați și 309 femei, cele mai puternice secțiuni ale formațiunii politice amintite fiind Reșița (377 de membri), Iersig (123 de membri) și Bocșa Montană (103 membri)⁴; în octombrie 1945 – 931 de membri (înscriși în P.C.R. – 140), dintre care 620 bărbați și 311 femei⁵; în noiembrie 1945 – 960 de membri (înscriși în P.C.R. – 165)⁶; în decembrie 1945 – 988 de membri (înscriși în P.C.R. – 176)⁷.

În pofida eforturilor depuse, reprezentanții Uniunii Populare Maghiare din județul Caraș constatau cu îngrijorare următoarele: „organizarea maselor merge încet din cauză că populația maghiară nu poate uita ridicarea fraților noștri nevinovați, pentru lucru în spatele frontului; celula Madosz-ului nu funcționează, din cauza neglijenței Comitetului de Plasă al P.C.R. Reșița; în 6 iunie 1945 am cerut în scris de la Comitetul F.N.D. să fie recunoscută și primită, în rândul organizațiilor democratice, U.P.M. din Reșița, însă, până

¹ Traian Bunesu, *Problema națională în Banat în prima etapă a revoluției de eliberare națională, socială, antifascistă și antiimperialistă din România*, în *SIB*, XIV, 1988, p. 269-270.

² Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Caraș-Severin, fond *Partidul Muncitoresc Român – Comitetul Județean Caraș* (în continuare *P.M.R. – C.J. Caraș*), d. 7/1945, f. 153 (în continuare *DJANCS*).

³ *Ibidem*, f. 155.

⁴ *Ibidem*, f. 156; *Ibidem*, d. 2/1945, f. 10-11.

⁵ *Ibidem*, d. 7/1945, f. 157; *Ibidem*, d. 6/1946, f. 93.

⁶ *Ibidem*, d. 7/1945, f. 158.

⁷ *Ibidem*, f. 159.

în prezent (septembrie 1945 – n.n.) nu s-a făcut nimic din partea Comitetului Județean al P.C.R.”. Au fost semnalate, în egală măsură, și aspecte pozitive ale activității U.P.M. Caraș: „legăturile cu celelalte organizații democratice sunt bune; în cursul lunii septembrie 1945 a fost organizată Oravița; Comisia de Școală face eforturi pentru a crea o situație mai bună, adică democratizarea școlii noastre, să asigure leafa învățătorilor săi; Școala politică a U.P.M. funcționează, ținând conferințe săptămânale; munca femeiască se dezvoltă; tinerimea e în reorganizare”⁸.

Partidul comunist s-a bazat mult și pe influența Uniunii Populare Maghiare în rândul populației minoritare maghiare din Banat. El a ținut sub observație continuă U.P.M., raportând progresele acesteia⁹.

Anul 1946 a fost marcat, în județul Caraș, și de intensificarea activității Uniunii Populare Maghiare, considerată doar o simplă organizație de masă a partidului comunist. În ceea ce privește numărul membrilor U.P.M. se constată o ușoară creștere în intervalul martie-iunie 1946, de la 1.096 la 1.160, cele mai puternice secțiuni fiind Reșița, Iersig, Oravița și Bocșa Montană. Activitatea politică a formațiunii amintite s-a dovedit la fel de intensă în al doilea trimestru al anului 1946: declanșarea unei operațiuni de „curățenie”, soldată cu înlăturarea unor membri incomozi, inclusiv secretarul organizației județene (martie 1946); convocarea unor conferințe, cu participarea comitetelor locale ale U.P.M., la care s-au dezbătut multiple probleme (linia politică proprie, alegerile parlamentare, „combaterea șovinismului în legătură cu Ardealul”), constituirea unei comisii de organizare și a unui comitet de alegeri pentru întreg județul, convocarea unei conferințe județene și a unei adunări populare la Reșița, organizarea unor manifestații cu ocazia zilelor de 1 și 10 mai, la care au participat 60 de simpatizanți ai U.P.M. (mai 1946); convocarea unor adunări, cu scopuri bine definite (organizarea alegerilor, combaterea șovinismului și strângerea de fonduri), participarea unei delegații a U.P.M.–ului la *Congresul Frontului Plugarilor*, desfășurat la Timișoara (iunie 1946). În egală măsură, activitatea culturală a U.P.M. Caraș a fost destul de bogată: organizarea unui festival și a unei serate teatrale (martie 1946); desfășurarea unei excursii, cu „program cultural progresist”, la Gătaia și Salcea, pregătirea

⁸ *Ibidem*, d. 2/1945, f. 10-11.

⁹ Mircea Rusnac, *Aspecte ale vieții politice din Banat în perioada 1944-1948*, în *Tibiscum*, XI, 2003, p. 397.

unui bazar pentru toamna anului 1946 ș.a.m.d. (mai 1946); organizarea mai multor serate culturale, pentru întărirea „fondului de alegeri” (iunie 1946)¹⁰.

Organizația Caraș a Uniunii Populare Maghiare s-a implicat în campania electorală de partea Blocului Partidelor Democratice, participând la majoritatea acțiunilor inițiate de partidul comunist. De pildă, în luna octombrie 1946, în 15 comune din județ s-au desfășurat adunări organizate de U.P.M. pentru popularizarea alegerilor, la care au participat 700 de persoane, însă, în unele comune, „notarii comunali au sabotat înscrierea pe liste a ungarilor cu drept de vot, invocând diferite motive”; cu toate acestea, U.P.M. a stabilit „o legătură intimă cu P.C.R.”, legăturile cu restul organizațiilor „prietenești” fiind „foarte slabe”¹¹. De asemenea, la alegeri au participat 20 de activiști U.P.M., care au răspândit – în toate localitățile cărășene – manifeste în limba maghiară, în care se solicita populației maghiare din zonă să acorde votul Uniunii Populare Maghiare și Blocului Partidelor Democratice¹².

Uniunea Populară Maghiară, care făcea parte din B.P.D., s-a prezentat – în unele județe – pe liste proprii (inclusiv în județele Arad și Timiș-Torontal) în funcție de ponderea electoratului maghiar, obținând 568.862 de voturi și 29 de mandate, însă în județul Caraș nu și-au depus nici o candidatură pe listele Blocului Partidelor Democratice datorită ponderii scăzute a electoratului maghiar din zonă¹³.

În luna decembrie 1946, în județul Caraș au izbucnit neînțelegeri între conducătorii județeni și orășenești ai U.P.M. În urma unor dispute, conducătorii U.P.M. din mediul urban au demisionat, impunându-se – ca măsură imediată – reorganizarea completă a Județenei U.P.M. Caraș¹⁴.

Rezultatele alegerilor de la 19 noiembrie 1946 au confirmat justetea tacticii în privința participării U.P.M. pe liste separate, căci au fost culese marea majoritate a sufragiilor populației maghiare. Consolidată în urma

¹⁰ DJANCS, fond P.M.R. – C.J. Caraș, d. 6/1946, f. 97-98, 100.

¹¹ Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Timiș (în continuare DJANT), fond *Uniunea Populară Maghiară – Comitetul Județean Timiș-Torontal* (în continuare U.P.M. – C.J. Timiș-Torontal), d. 21/1946, f. 114-115.

¹² DJANCS, fond P.M.R. – C.J. Caraș, d. 6/1946, f. 104.

¹³ Ion Popa, *Rezultatele alegerilor parlamentare din anul 1946 în județul Caraș*, în *Tibiscum*, XI, 2003, p. 411; Mircea Rusnac, *Confruntări politice și electorale în județele bănățene în anul 1946*, în *Banatica*, 14, 1996, p. 411.

¹⁴ DJANT, fond U.P.M. – C.J. Timiș-Torontal, d. 21/1946, f. 130.

acestui succes, Uniunea avea încă probleme interne, legate de opțiunile celor ce doreau să accedă la conducere. Conform unui raport al regionalei Banat a P.C.R. din ianuarie 1947, relativ la starea Uniunii Populare Maghiare, „conducerea e formată în majoritate din comuniști (președinte: Kiss Pavel, Lazăr Iosif, vicepreședinte), totuși reacțiunea maghiară face încercări serioase de a pătrunde în conducerea U.P.M. și are mici rezultate”¹⁵.

Din păcate, deținem informații sumare despre activitatea U.P.M. Caraș în cursul anului 1947. De pildă, disensiunile dintre președintele județenei U.P.M. și conducerea organizației locale au fost aplanate la ședința cu activiștii U.P.M. din județ (24 ianuarie 1947). Mai mult chiar, la ședința comună a conducerii județene și locale a U.P.M. din ziua de 25 ianuarie 1947 a fost semnată o convenție care prevedea că „pe viitor vom ține – în fiecare săptămână – o ședință comună, la care vom dezbate împreună toate problemele politice și organizatorice”. În urma acestei ședințe, Konrad și-a retras demisia și a preluat din nou președinția organizației U.P.M. Reșița¹⁶. În luna februarie 1947, organizația număra 1.236 de membri, dintre care 227 erau înscriși în Partidul Comunist, repartizați pe plăși după cum urmează: Bocșa Vasiova – 519 membri, Oravița – 117 membri și Reșița – 600 membri; U.P.M. nu avea secțiuni în celelalte 3 plăși ale județului (Bozovici, Moldova Nouă și Sasca Montană)¹⁷.

Influența exercitată de comuniști asupra organizației județene Caraș a U.P.M. – ului a sporit considerabil până la finele anului 1947.

U.P.M. Caraș a fost cooptată și în Frontul Democrației Populare, reprezentantul său (Ion Fialcheivici) făcând parte din Subcomisia Financiară. De asemenea, 30 de membri ai organizației amintite au fost trimiși pe teren, în calitate de îndrumători, în timpul campaniei electorale pentru Marea Adunare Națională (martie 1948), dovedindu-se foarte eficienți. De acum înainte, Uniunea Populară Maghiară, având o conducere restructurată, va urma cu fidelitate „linia” trasată de partidul comunist (P.M.R., din februarie 1948 – n.n.)¹⁸.

¹⁵ Mircea Rusnac, *Aspecte ale vieții politice din Banat...*, p. 398.

¹⁶ DJANT, fond U.P.M. – C.J. Timiș-Torontal, d. 25/1947, f. 160.

¹⁷ DJANCS, fond P.M.R. – C.J. Caraș, d. 16/1947, f. 62.

¹⁸ *Ibidem*, fond Frontul Democrației Populare – Comitetul Județean Caraș, 1/1948, f. 3, 29.

Tonul naționalist adoptat la sfârșitul anului 1944 de către Madosz/Uniunea Populară Maghiară și Frontul Antifascist Slav din România, care a atras – în mică măsură – populația de origine maghiară și slavă, a fost abandonat relativ repede. Cele două organizații au fost nevoite să adopte o poziție realistă, constructivă, să solicite satisfacerea unor revendicări cu caracter cultural și mai puțin cu conotații politice. Sprijinul de care se bucura Uniunea Populară Maghiară în cadrul guvernului (prin Petru Groza și Vasile Luca) a determinat obținerea unor concesiuni la nivel central și local. Astfel, guvernul s-a bucurat de sprijinul aproape unanim al organizațiilor naționalităților conlocuitoare la alegerile parlamentare din noiembrie 1946. Drept recunoștință pentru toate aceste drepturi obținute – U.P.M., C.D.E., F.A.S.R. ș.a. – au rămas fidele guvernului Groza.

Influența exercitată de comuniști asupra organizației județene Caraș a U.P.M. – ului a sporit considerabil până la finele anului 1947. U.P.M. Caraș a fost cooptată și în Frontul Democrației Populare, reprezentantul său (Ion Fialcheivici) făcând parte din Subcomisia Financiară. De acum înainte, Uniunea Populară Maghiară, având o conducere restructurată, va urma cu fidelitate „linia” trasată de partidul comunist.

DES ASPECTS DE L'ACTIVITÉ DU MADOSZ (UNION POPULAIRE HONGROISE) DANS LE DÉPARTEMENT DE CARAȘ (1944–1948)

Résumé

Le discours nationaliste adopté, à la fin de l'année 1944, par le *MADOSZ / l'Union Populaire Hongroise* et le *Front Antifasciste Slave de la Roumanie*, qui a attiré, en petite mesure, la population hongroise et slave, a été relativement rapide abandonné. Les deux organisations minoritaires ont été obligées à adopter une attitude réaliste, constructive, à solliciter – en même temps – la résolution des revendications d'ordre culturel et moins avec des connotations politiques. L'appui duquel se réjouissait *l'Union Populaire Hongroise* au sein du gouvernement roumain (par l'intermédiaire de Pierre Groza et Basil Luca) a déterminé l'obtention des concessions au niveau central et local. Ainsi, le cabinet Groza a été soutenu – presque unanimement – par les organisations des minorités nationales aux élections parlementaires du novembre 1946. En signe de reconnaissance pour les droites obtenues *l'Union Populaire Hongroise*, le *Comité Démocrat Juif*, le *Front Antifasciste Slave de la Roumanie*, etc. ont resté fidèles au gouvernement Groza.

L'influence des communistes sur l'organisation départementale Caraș de *l'Union Populaire Hongroise* a grandi considérablement jusqu'à la fin de l'année 1947. *L'Union Populaire Hongroise* Caraș a été cooptée, aussi, dans le *Front de la Démocratie Populaire*, son représentant (Ion Fialcheivici) faisant parti de la *Subcomission Financière*.

Depuis l'année 1947, *l'Union Populaire Hongroise*, ayant une conduite restructurée, suivra – fidèlement - "le chemin" du parti communiste.

STAREA DE SPIRIT A POPULAȚIEI SÂRBE DIN JUDEȚUL TIMIȘ-TORONTAL ÎN URMA RUPTURII DINTRE IUGOSLAVIA ȘI LAGĂRUL COMUNIST (1948)

Vasile Rămneanțu*

Cuvinte cheie: Banat, stare de spirit, populație sârbă

Keywords: Banat, mentality, serbian population

Ruptura care s-a produs între Uniunea Sovietică și Iugoslavia¹ a găsit România în tabăra sovietică. Subordonarea totală a conducerii Partidului Comunist Român față de Kremlin în chestiunea iugoslavă reiese și din discuțiile care au avut loc în cadrul ședinței Secretariatului Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român din 18 septembrie 1948, când Gheorghe Gheorghiu Dej a propus consultarea „tovilor sovietici” pentru acordarea accesului pe teritoriul românesc a unor funcționari iugoslavi în vederea recepționării lucrărilor hidrografice comune din zona de frontieră româno-iugoslavă².

România a participat la campania coordonată de către Moscova contra Iugoslaviei și care prevedea, printre altele, atacuri în presă, recrutarea sau infiltrarea de spioni și sabotori la frontierele Iugoslaviei cu România, Ungaria, Bulgaria și Albania sau acordarea de sprijin grupurilor de cominformiști iugoslavi care au fugit din țara lor³. În acest sens, presa română a publicat în perioada 1-20 septembrie 1948, 133 de articole contra Iugoslaviei lui Tito⁴. Și în România a fost constituită o organizația a emigranților politici

* Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Litere, Istorie și Teologie, B-dul Vasile Pârvan, 4, e-mail: vasileramneantu@yahoo.com

¹ Despre ruptura produsă între Tito și Stalin vezi printre alte lucrări Milovan Djilas, *Întâlniri cu Stalin*, Craiova; Idem, *The New Class: An Analysis of the Communist System*, Harcourt Trade Publishers, 1982.

² Florin Constantiniu, Adrian Pop, *Schisma roșie. România și declanșarea conflictului sovieto-iugoslav (1948-1950)*, București, 2007, p. 169.

³ *Ibidem*, p. 41.

⁴ *Ibidem*, p. 182.

comuniști iugoslavi, care a beneficiat de un ziar propriu ce urma să apară de două ori pe lună și să fie difuzat în Iugoslavia. Editura de partid era obligată să asigure redacției ziarului mijloacele de tipar și de hârtie, iar I. Chișinevski conducea din partea Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român această activitate (urmând să propună Secretariatului Comitetului Central și un proiect de buget)⁵.

Hotărârea Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român privind întărirea luptei „împotriva clicii fasciste a lui Tito și a agenturii ei” prevedea printre altele: concentrarea în zona frontierei româno-iugoslave (în special în comunele sârbești) a unui număr mare de activiști de partid (dintre cei mai buni); îmbunătățirea în această regiune a propagandei și agitației, punându-se un accent deosebit pe pregătirea agitatorilor care vor activa în satele cu populație sârbă; organizarea ascultării emisiunilor în limba sârbă a posturilor de radio Timișoara, România Liberă etc., îmbunătățirea calității emisiunilor de radio, cât și apariția unor emisiuni în limbile slovenă și macedoneană. S-a hotărât intensificarea muncii de formare a cadrelor de partid de naționalitate sârbă și prin organizarea unui sistem de învățământ de partid cu limba de predare sârbă (cei care urmau aceste școli trebuiau să fie bine verificați). Măsuri dure au fost luate împotriva adversarilor regimului comunist. Astfel, trebuia curățit un teritoriu de cel puțin 25 de kilometri de la granița iugoslavă „de toate elementele dușmănoase și suspecte: chiaburi, titoiști, hitleriști, legionari, macedonieni suspecti, șoviniști unguri, sioniști, sectanți, ofițeri reacționari deblocați, funcționari comprimați”. De asemenea, urma să fie rezolvată „radical” situația cetățenilor străini cu pașaport (iugoslavi, din țările capitaliste etc.) care trăiau pe teritoriul românesc „fără interes de stat”. În plan religios, Biserica Ortodoxă Sârbă din Banatul românesc trebuia ruptă complet de episcopatul de la Vârșeț și transformată într-o biserică autocefalică.

Pe de altă parte, hotărârea prevedea întărirea organizației de bază a emigranților politici iugoslavi care trăiau în Republica Populară România, intensificarea acțiunii de distrugere a rețelei de agenți ai U.D.B.-ei care acționa pe teritoriul României. În altă ordine de idei, urma să fie îmbunătățită munca de difuzare a materialului de propagandă anti-titoistă peste granița româno-iugoslavă. Trebuia asigurat ca acest material să ajungă în mâinile oamenilor muncii din țara vecină și aceasta în condițiile în care, până în acel moment,

⁵ *Ibidem*, p. 204-205.

autoritățile române nu dețineau date despre soarta materialului propagandistic ajuns pe teritoriul iugoslav. Pentru difuzarea materialelor de propagandă în Iugoslavia urmau să fie folosite canalele pornind din țările capitaliste: corespondența, exporturile în Iugoslavia, liniile internaționale de transport care traversau teritoriul iugoslav, expozițiile internaționale și târgurile de mostre etc. Se mai prevedea „organizarea legăturilor pe teritoriul statului vecin și trimiterea de comuniști bine verificați și instruiți pentru munca politică ilegală în Iugoslavia, prin canale bine organizate”⁶.

Vom analiza în continuare starea de spirit a populației sârbe din Timiș-Torontal după ruptura dintre Iugoslavia și celelalte state din lagărul comunist. O dare de seamă elaborată de către Legiunea de Jandarmi Timiș-Torontal evidențiază că în urma evenimentelor petrecute în lagărul comunist au fost înregistrate treceri frauduloase ale frontierei din România spre statul vecin, fugarii fiind adversari ai regimului comunist de la București. În altă ordine de idei, se arată că la 16 iulie 1948 a avut loc un incident de frontieră, când un grănicer român de la pichetul din Giera, rătăcind pe teritoriul iugoslav, a fost întâmpinat cu focuri de armă de către grănicerii iugoslavi. Documentul mai releva că autoritățile iugoslave au întărit efectivele de grăniceri, fiind reamenajate pe frontieră vechile puncte de apărare. În localitățile sârbești aflate în apropierea frontierei româno-iugoslave a fost întărită paza comună. Se mai observau și exerciții întreprinse de către aviația militară iugoslavă în apropierea graniței. Față de toate aceste evoluții autoritățile jandarmeriei române propuneau creșterea efectivelor posturilor de jandarmi din apropierea frontierei cu Iugoslavia⁷.

La 6 iulie 1948, într-o notă întocmită de către comandantul Legiunii de Jandarmi Timiș-Torontal privind starea de spirit a populației sârbe care locuia pe raza acestei Legiuni, se sublinia că foștii partizani care au luptat în cel de-al doilea război mondial alături de Tito și care, în acel moment, dețineau funcții de conducere în organizațiile Partidului Muncitoresc Român, temându-se de a nu fi arestați în urma rupturii dintre Iugoslavia și celelalte state comuniste, își părăseau noaptea domiciliile, adăpostindu-se la diferiți prieteni de origine etnică română și germană. Semnificativă în acest sens era

⁶ *Ibidem*, p. 240-247.

⁷ Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Timiș, fond *Legiunea de jandarmi Timiș-Torontal*, d. 234/1948, f. 51.

situația din localitatea Sâmpetru Mare. Învățătorul din această comună, care activa în acel moment în cadrul Legației iugoslave de la București, era sigur că în condițiile în care nu ar fi muncit la oficiul diplomatic respectiv ar fi fost arestat de către autoritățile române. Un alt locuitor, Draga Petcov, lider al organizației locale a Partidului Muncitoresc Român a împărțit consătenilor săi publicația *Pravda* în limba sârbă. După lecturarea ziarului respectiv aceștia erau foarte îngrijorați de evoluția evenimentelor din cadrul blocului comunist, iar președintele Asociației voluntarilor sârbi a afirmat că „în ziar scrie rău, trebuie să ne strângem opincile pentru fugă”. Un învățător sârb a fost observat că se afla în contact cu conaționalii săi încadrați în Partidul Muncitoresc Român. În document se aprecia că starea de spirit a populației sârbe părea a fi agitată, neliniștiți fiind în special cei care făceau parte din Partidul Muncitoresc Român. Populația neîncadrată în niciun partid politic manifesta o oarecare bucurie în urma evenimentelor care au avut loc, așteptând cu satisfacție să se petreacă noi evenimente în țara vecină, aducând injurii la adresa celor încadrați în Partidul Muncitoresc Român, pe care îi acuzau că și-au făcut de cap împreună cu Tito. Circula și zvonul că Iugoslavia ar fi primit un important ajutor din partea S.U.A.⁸.

Locuitorii de origine sârbă din Variaș au manifestat, în urma atitudinii adoptate de Iugoslavia față de U.R.S.S., o oarecare satisfacție, fapt ce i-a determinat să organizeze chefuri⁹. Potrivit unei note întocmită de către jandarmii aceleiași comune, la 2 iulie 1948 cinci locuitori sârbi de orientare democratică ascultau postul de radio Belgrad¹⁰.

În localitățile aflate pe raza sectorului de jandarmi Giulvăz, în urma citirii rezoluției Cominformului de condamnare a Iugoslaviei, majoritatea țăranilor plugari erau foarte îngrijorați că și în România, prin aplicarea reformei leniniste, li se vor lua pământurile, înființându-se colhozuri. În schimb, alți locuitori aveau o altă opinie, arătând că în România nu se va întâmpla acest lucru¹¹.

O notă întocmită de către jandarmii postului Moravița (3 iulie 1948) relatează că în gărilor localităților iugoslave situate în apropierea frontierei cu România exista pază militarizată, iar în zona de frontieră au fost amenajate

⁸ *Ibidem*, d. 231/1948, f. 1.

⁹ *Ibidem*, f. 2.

¹⁰ *Ibidem*, f. 4.

¹¹ *Ibidem*, f. 5.

dispozitive militare, cu câmpul de tragere îndreptat spre Republica Populară România. Aveau loc, de asemenea, zboruri de antrenament ale avioanelor militare iugoslave. A fost luată măsura ca prin intermediul agenților informatori să fie intensificată supravegherea frontierelor¹². Un alt document similar, privitor la localitățile Gherman, Jamu Mare și Lățunaș arăta că, în urma noii orientări politice a Iugoslaviei, populația mai săracă era îngrijorată, pe când cea înstărită și cea șvăbească era optimistă, existând convingerea că situația acesteia (în special a germanilor) se va mai îmbunătăți. De ambele părți ale frontierei circula zvonul potrivit căruia ambasadorul României la Belgrad a fost rechemat în țară. Se relata că populația din Iugoslavia care locuia în zona de frontieră era favorabilă politicii promovate de către Tito. În privința populației sârbești din Banatul românesc (în special cea din localitățile din apropierea frontierei), aceasta comenta evenimentele care se petreceau în Iugoslavia în mod discret, unii sârbi „mai încrezuți” afirmând că nu Tito ar fi vinovat de acțiunile ostile față de U.R.S.S., ci ceilalți conducători ai statului vecin, care căutau astfel să compromită persoana liderului Partidului Comunist din Iugoslavia. Documentul mai cuprindea și informația privind existența în apropierea Vârșetului a unui aeroport în jurul căruia se desfășurau exerciții militare¹³.

În localitatea Gelu majoritatea populației (care era de origine etnică sârbă) era foarte mulțumită de politica lui Tito, de faptul că a rupt relațiile cu U.R.S.S. Aceasta aproba și stabilirea legăturii de prietenie cu anglo-americanii, apreciind că puterile occidentale ar ajuta Iugoslavia în cazul în care Moscova ar căuta să o amenințe. Se relata faptul că trei delegați ai Partidului Muncitoresc Român din Timișoara au dat jos din Primăria localității tabloul lui Tito, declarând că acesta nu mai era prietenul României. Comentându-se printre locuitorii de naționalitate sârbă acest eveniment, unii dintre aceștia precizau că „nu-i nimic că-l dă jos acum, că nu peste mult timp va fi și mai mare”¹⁴.

O parte din populația comunei Beșenova-Veche era complet satisfăcută de politica promovată de către Tito. Se mai sublinia că locuitorii nu erau mulțumiți de sistemul comunist românesc. Nota jandarmilor arăta că în

¹² *Ibidem*, f. 8.

¹³ *Ibidem*, f. 9.

¹⁴ *Ibidem*, f. 10.

februarie 1948 avocatul Petru Telbis a întocmit un memoriu adresat liderului Iugoslaviei în care se preciza că populația din Banatul românesc dorea alipirea regiunii la Iugoslavia¹⁵.

Situația la frontiera dintre cele două state era analizată și în nota din 17 iulie 1948. Se consemna că pe frontieră sârbii săpau trașee noi, reamenajându-le totodată pe cele vechi. Referindu-se la raporturile existente între grănicerii români și cei sârbi se evidențiază că până în jurul datei de 5-6 iulie militarii celor două state discutau între ei, dar după data respectivă dialogul a fost întrerupt. Circula zvonul că în Iugoslavia ar fi sosit trupe anglo-americane, fapt ce a produs bucurie în rândul populației germane care locuia în zona românească de frontieră¹⁶.

O notă informativă din 17 iulie 1948, semnată de către comandantul Legiunii de Jandarmi Timiș-Torontal, relatează că membrii Partidului Comunist din Iugoslavia de naționalitate maghiară erau cercetați de către autoritățile de securitate iugoslave, fiind arestați mai mulți membri de partid de această etnie. Informația era catalogată ca fiind sigură¹⁷.

Alte informații privitoare la ceea ce se petrecea în interiorul statului vecin erau cuprinse într-o altă notă din aceeași zi. Potrivit acesteia, toți deținuții politici precum și germanii aflați în lagăre au fost eliberați, primind toate drepturile cuvenite și restituindu-li-se o parte din avere. În același timp, au fost interzise întrunirile și orice fel de petreceri. În comune au fost înființate gărzii civile alcătuite din 40-50 de locuitori. Au fost desființate cartelele, piața fiind liberă pentru tot felul de articole de îmbrăcăminte, unelte agricole etc. Se discuta și despre faptul că Tito ar fi întreprins o vizită la Londra. Cetățeanul sârb de origine etnică română Păun Boroancă din Alibunari a fost prins de către autoritățile române când a trecut ilegal frontiera în România. Declarația pe care a dat-o autorităților cu acest prilej conținea informația conform căreia la Alibunari a fost înființat un aeroport în care se aflau 50 de avioane militare, acest fapt îngrijorând populația din localitatea amintită mai sus¹⁸.

O notă redactată de către jandarmii din Jamu-Mare arată că populația din Iugoslavia era în proporție de 95% de partea lui Tito¹⁹.

¹⁵ *Ibidem*, f. 13.

¹⁶ *Ibidem*, f. 14.

¹⁷ *Ibidem*, f. 16.

¹⁸ *Ibidem*, f. 17.

¹⁹ *Ibidem*, f. 18.

Un document al Jandarmeriei din 17 iulie 1948 evidențiază că evenimentele din Iugoslavia erau comentate în județul Timiș-Torontal de la om la om sau în cercuri restrânse. Clasa muncitoare și toți cei care se aflau de partea regimului comunist condamnau politica promovată de Belgrad. Reacțiunea, chiaburimea și în special șvabii se bucurau de ceea ce se întâmpla în lagărul comunist. În privința sârbilor, o parte dintre aceștia erau mai liniștiți ca în trecut (probabil jandarmii aveau în vedere acțiunile întreprinse în anii 1944 - 1945 de cei care au luptat în armata de partizani a lui Tito și care în perioada respectivă urmăreau alipirea Banatului românesc la Iugoslavia), dar se interesau îndeaproape de situația din Iugoslavia și țineau legătura cu conaționalii lor din țara vecină care veneau la muncile agricole în Banatul românesc, având pământ în această zonă (ex. Soca, Partoș). Față de criza izbucnită între Iugoslavia și celelalte state din lagărul comunist, domnea o oarecare îngrijorare și nesiguranță în rândul populației sârbești (dar și a coloniștilor care locuiau în Timiș-Torontal). Raportul relatează că preotul sârb Dușan Stancov din Dejan a afirmat în localul Cooperativei din Moravița că aproba politica dusă de către Partidul Comunist din Iugoslavia, iar în curând trupele lui Tito vor defila prin Moravița spre Timișoara. Preotul a dispărut de la domiciliul său, fiind pus sub urmărire. Se solicita supravegherea îndeaproape a populației de etnie sârbă²⁰. Autoritățile jandarmeriei dețineau informații că sârbii din Soca și Dejan se întruneau mereu la sediile organizațiilor lor „unde bănuim că se face șovinism”²¹.

La mijlocul lunii iulie 1948 în Jimbolia au fost răspândite manifeste iugoslave, scrise în limba maghiară, referitoare la situația politică din Iugoslavia. În ele se protesta și contra rezoluției Biroului Informativ privitoare la statul vecin. Autoritățile jandarmeriei precizau că manifestele au fost răspândite de către personalul Căilor Ferate din Iugoslavia²².

La 19 iulie la Cruciș circula zvonul alipirii României, Iugoslaviei și Albaniei la U.R.S.S.²³, iar în localitatea Giera populația sârbă arăta că și Ungaria și Bulgaria urmau politica dusă de către Iugoslavia, acest lucru fiind discutat la moara din Tolvădia. Se preciza că sârbii căutau a difuza știri alarmiste când se aflau la muncă, profitând de faptul că țăranii erau nemulțumiți în legătură cu normele impuse la măcinatul și la colectările de cereale. Se

²⁰ *Ibidem*, f. 24, 26.

²¹ *Ibidem*, f. 26.

²² *Ibidem*, f. 27-28.

²³ *Ibidem*, f. 34.

propunea supravegherea sârbilor din Giera, iar șefii posturilor de jandarmi care aveau mori pe raza lor de activitate să-și organizeze un serviciu de informații în morile respective²⁴.

La sfârșitul lunii iulie 1948 sârbii din Timiș-Torontal urmăreau cu mult interes desfășurarea evenimentelor din Iugoslavia. Ei ascultau posturile de radio străine, interesându-se de desfășurarea Congresului Partidului Comunist iugoslav. Majoritatea aprobau politica promovată de către factorii decizionali din statul vecin și nutreau speranța unei schimbări a situației și în Republica Populară România. Țineau contactul cu sârbii din Iugoslavia „de unde se crede că ar primi și instrucțiuni”²⁵.

La Gad organizația locală a Partidului Muncitoresc Român condusă de către învățătorul Liuba Petrov se situa de partea lui Tito. Sârbii de aici țineau legătura cu conaționalii lor care erau plecați la studii în Iugoslavia. Și la Rudna populația sârbă era pro-titoistă²⁶.

Un raport din 31 iulie 1948 aducea informații privind evenimentele care se desfășurau de partea iugoslavă a frontierei. Erau semnalate mișcări la pichetele de grăniceri iugoslave din zona Clari și Checia, unde se săpau adăposturi militare. Tabloul lui Stalin a fost dat jos de la ghereta pichetului Clari, iar sârbii care veneau în România la muncile agricole afirmau că în Iugoslavia au fost arestați comuniștii care se opuneau politiciei lui Tito. Cei care veneau să-și lucreze pământul în Banatul românesc au lansat și zvonul că în curând această provincie va fi alipită, până la Orșova, la Iugoslavia²⁷.

În această stare de tensiune, la 24 iulie 1948 a sosit în gara Jimbolia un grup de 152 de ofițeri și subofițeri iugoslavi care se întorceau de la Școala militară din Moscova. Din Iugoslavia a venit pentru a-i prelua pe militarii iugoslavi un tren special, pe locomotiva acestuia fiind expuse steagul iugoslav, un tablou mare al lui Tito precum și unul mic al lui Stalin. După ce trenul a fost pus în mișcare spre țara vecină, pasagerii săi au strigat: *Iugoslavia, Jivia druji Tito*²⁸.

La începutul lunii august 1948 jandarmii postului din Moravița dețineau informația că grănicerii sârbi din fața pichetului grupei 5 Moravița au instalat

²⁴ *Ibidem*, f. 37.

²⁵ *Ibidem*, f. 38-39.

²⁶ *Ibidem*, f. 40.

²⁷ *Ibidem*, f. 42-43.

²⁸ *Ibidem*, f. 44-45.

o mitralieră de tip nou pe roate. Totodată se lucra la construirea de adăposturi militare și șanțuri de tragere. Grănicerii iugoslavi au început o „campanie de ură” contra celor români, pe motivul că Ana Pauker l-a criticat pe Tito, învinuind pentru aceasta și guvernul român²⁹. La rândul lor, jandarmii de la Jamu-Mare relateau că în zona de frontieră din țara vecină circula zvonul potrivit căruia după 23 august 1948 România urma să fie alipită la U.R.S.S., iar Banatul românesc la Iugoslavia. Aveau loc exerciții de tragere în munții Vârșetului, în special cu armament greu, care au produs o stare de îngrijorare populației românești din localitățile situate în apropierea frontierei³⁰.

În noaptea de 12-13 august 1948 indivizi neidentificați au răspândit în Cenadu Mare manifeste aduse din Iugoslavia, în special în curțile locuitorilor de origine etnică română. Aceste manifeste aveau următoarele titluri: *Răspuns tovarășului Cervencov și altora; Răspuns tovarășului Bulganin; Ieșirile aventuriste ale guvernului albanez împotriva intereselor vitale ale poporului albanez; Lipsa de principii ca armă în lupta pentru principii; Construirea socialismului ori întărirea elementelor capitaliste la sat și oraș*³¹. În aceeași localitate sârbii au lansat zvonul că Banatul românesc va fi ocupat de către armata iugoslavă în urma înțelegerii dintre Tito și anglo-americieni, fapt care a produs îngrijorarea populației române³².

Jandarmii din Gelu își informau superiorii că notarul comunei, de naționalitate sârbă, deținea un aparat de radio fără autorizație, în fiecare seară adunându-se la domiciliul său foști partizani din armata lui Tito pentru a asculta postul de radio Belgrad, toți cei prezenți fiind pro-titoiști. Se propunea efectuarea de descinderi domiciliare³³.

La 17 august 1948 au sosit în localitatea Saravale ajutorul atașatului militar iugoslav la București însoțit de un diplomat iugoslav. Aceștia au mai vizitat comunele Sâmpetru Mare și Gelu, interesându-se de situația foștilor partizani sârbi, a văduvelor și invalizilor, promițând familiilor celor căzuți în Iugoslavia și celor invalizi ajutor material sau pensii³⁴.

²⁹ *Ibidem*, f. 47.

³⁰ *Ibidem*, f. 49.

³¹ *Ibidem*, f. 50.

³² *Ibidem*, f. 51.

³³ *Ibidem*, f. 52.

³⁴ *Ibidem*, f. 56.

În noaptea de 7-8 august 1948 a fost lansat un stoc de manifeste protitoiste în limba română pe linia de cale ferată Modosy-Pardany³⁵. La Șandra circula zvonul că Iugoslavia a trecut de partea anglo-americanilor, în țara vecină găsimu-se numeroase trupe ale celor două puteri occidentale care pregăteau un atac contra României pentru a răpi Banatul românesc. De asemenea, România urma să se alipească la U.R.S.S., iar din această cauză populația comunei era nemulțumită³⁶.

Locuitorii din Soca (în majoritatea lor sârbi) erau pro-titoiști. Această atitudine o aveau și în urma zvonurilor că Tito a acceptat existența micii proprietăți, iar din recolta anului 1948 nu le-a mai fost impusă muncitorilor agricoli predarea cotelor obligatorii. Circula și știrea că în Iugoslavia se găseau trupe americane pentru a instrui armata iugoslavă³⁷. Și la Comloșu - Mare circulau știri privind situația din Iugoslavia, provenite de la grănicerii iugoslavi, care arătau că în țara lor viața era mult mai bună decât în România³⁸.

La începutul lunii septembrie 1948 în comuna Cenadu-Mare românii și sârbii erau dezbinați. Autoritățile jandarmeriei îi învinuiau pe sârbi de separatism. Astfel, aceștia nu au participat la pregătirea zilei de 23 august. Apoi, în noaptea de 4-5 septembrie au apărut pe pereții caselor din sectorul sârbesc al comunei Iozinci cu următorul conținut: *Trăiască Tito, Trăiască Partidul Comunist Iugoslav, Trăiască prietenia româno-iugoslavă, Trăiască Partidul Muncitoresc Român*. Circula zvonul că Banatul românesc urma să fie ocupat de către armata iugoslavă, iar atunci funcționarii de stat și românii care se manifestau contra sârbilor vor fi trași la răspundere. Se arăta că o parte din sârbi au predat cotele obligatorii doar la intervenția autorităților și au lansat tot felul de zvonuri pentru a împiedica acțiunea de predare a cotelor³⁹.

Într-o notă întocmită la 7 noiembrie 1948 jandarmii din localitatea Rudna subliniau că sârbii din această comună erau de acord cu politica dusă de către Tito, iar la 23 octombrie o parte din sârbi, printre care și cei care au luptat în trupele de partizani ale lui Tito, au organizat o adunare. După terminarea întrunirii doi dintre participanții la aceasta au plecat în Iugoslavia, nemaîntorcându-se până la data raportului. Se preciza că cei doi aveau rude

³⁵ *Ibidem*, f. 59.

³⁶ *Ibidem*, f. 62.

³⁷ *Ibidem*, f. 73.

³⁸ *Ibidem*, f. 72.

³⁹ *Ibidem*, f. 76.

în țara vecină, de la care își procurau diferite manifeste pe care le aduceau în România⁴⁰.

Manifeste iugoslave au fost descoperite în octombrie 1948 la Foeni, ca și la Felnac și Sâmpetru Mare⁴¹. În localitatea Felnac sârbii se adunau seara și ascultau posturile de radio occidentale. Printre aceștia se număra și preotul ortodox sârb, care vizita regulat locuințele sârbilor înstăriți și nutrea simpatie pentru regimul lui Tito. Aceeași situație era întâlnită și la Variaș și Sâmpetru Mare⁴².

În zona de frontieră Partoș, în discuțiile care aveau loc între grănicerii români și cei iugoslavi, ultimii arătau că Republica Populară România era condusă de către sovietici, ordinele venind de la Moscova⁴³.

După ruptura dintre Belgrad și Moscova au avut loc o serie de treceri ilegale de frontieră. Astfel, autoritățile jandarmeriei consemnau faptul că în septembrie 1948 a trecut fraudulos granița în România un lucrător al Biroului Informativ din cadrul Ministerului de Interne (Radovan Despotovici), care era, conform declarației sale, urmărit de către autorități în țara sa. Fugarul a arătat că în scurt timp vor trece în România mai mulți funcționari superiori din Iugoslavia, membri ai Partidului Comunist Iugoslav care erau urmăriți de poliția secretă a lui Tito. Cel prins avea asupra sa un pistol cu muniție⁴⁴.

În decembrie 1948 jandarmii din Cruceni raportau că trei indivizi de origine etnică română au fost reținuți pe când voiau să treacă ilegal frontiera în Iugoslavia, fiind predați Biroului de Securitate Timișoara. Se mai preciza că Rudolf Nadlev, originar din București a fost împușcat mortal deoarece nu s-a supus somației grănicerilor⁴⁵.

Autoritățile române au supravegheat îndeaproape populația aflată în apropierea frontierei româno-iugoslavă. Astfel, jandarmii din sectorul de jandarmi Sânnicolau Mare au întocmit un tabel nominal cu locuitorii „periculoși și dubioși”, care răspândeau manifeste aduse din Iugoslavia sau care simpatizau cu politica promovată de către Tito⁴⁶. În sectorul de jandarmi

⁴⁰ *Ibidem*, f. 77.

⁴¹ *Ibidem*, f. 78, 83.

⁴² *Ibidem*, f. 83.

⁴³ *Ibidem*, f. 85, 87.

⁴⁴ *Ibidem*, f. 79.

⁴⁵ *Ibidem*, d. 257/1949, f. 1.

⁴⁶ *Ibidem*, d. 246/1948, f. 22-23.

Giulvăz a fost realizat un tabel nominal cu ofițerii, subofițerii și funcționarii deblocați și care locuiau pe o rază de 15 kilometri de la frontieră⁴⁷, iar la Deta cu locuitorii care proveneau din Iugoslavia⁴⁸. În același context se înscrie și ordinul numărul 38.743 din 14 octombrie 1948 al Inspectoratului General al Jandarmeriei care arăta că în cadrul acțiunii de prevenire a trecerilor frauduloase de frontieră să fie legitimată întreaga populație din zona de frontieră pe o rază de 25 de kilometri⁴⁹.

Concluzionând, în urma rupturii dintre Tito și Stalin, România s-a situat ferm de partea Kremlinului. În această situație relațiile româno-iugoslave au devenit tensionate, fapt dovedit și din rapoartele întocmite de către posturile de jandarmi situate în zona de frontieră dintre cele două state. Potrivit informațiilor deținute de către acestea, autoritățile iugoslave au luat măsuri pentru întărirea securității la graniță, ca și în comunele aflate în imediata apropiere a acesteia, și au intensificat exercițiile militare efectuate de către armata iugoslavă. Populația sârbă din județul Timiș-Torontal a urmărit cu atenție evenimentele petrecute în vara și toamna anului 1948 în care a fost implicată Iugoslavia. În condițiile cenzurii din România, precum și a informațiilor denaturate oferite de către autoritățile comuniste de la București, sârbii au apelat atât la emisiunile posturilor de radio străine, cât și la cetățenii iugoslavi care veneau să-și muncească pământul în Banatul românesc. În marea lor parte au aprobat politica dusă de către Tito (exemplul sârbilor din localitățile Rudna, Gad, Soca etc.), nutrind speranța unei schimbări pozitive și în România. Au existat însă și locuitori sârbi, neîncadrați politic și probabil anticomuniști, care priveau cu satisfacție criza declanșată în lagărul comunist, criticându-i pe conaționali lor care făceau parte din Partidul Comunist Român. Pe de altă parte, rapoartele jandarmeriei din Timiș-Torontal ne arată o populație sârbă îngrijorată în urma evenimentelor care au avut loc. În special cei care au făcut parte în timpul celui de-al doilea război mondial din mișcarea de partizani a lui Tito și care, în acel moment, erau membri ai Partidului Muncitoresc Român se temeau de a nu fi arestați de către autoritățile românești, unii părăsindu-și chiar domiciliul.

În perioada pe care ne-am propus să o analizăm, în diverse localități ale județului au fost răspândite manifeste pro-titoiste, aduse din Iugoslavia.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 25.

⁴⁸ *Ibidem*, f. 26.

⁴⁹ *Ibidem*, d. 242/1948, f. 25.

Pe de altă parte, în localitățile aflate la frontiera cu Iugoslavia au circulat o serie de zvonuri care au fost răspândite atât de către sârbii din România, cât și de cetățenii iugoslavi veniți să-și muncească pământurile în Banatul românesc. Astfel, se zvonea că în statul vecin se găseau trupe anglo-americane, iar, în curând, Banatul românesc va fi alipit la Iugoslavia, iar restul României la U.R.S.S. În privința politicii interne iugoslave circulau informații privind eliberarea deținuților politici și a germanilor, aceștia reprimindu-și toate drepturile cuvenite, fiindu-le restituită și o parte din avere. În același timp au fost arestați adversarii politici ai lui Tito din cadrul Partidului Comunist iugoslav, ca și membrii de partid de naționalitate maghiară. Alte zvonuri arătau că nu li s-au mai impus muncitorilor agricoli cote obligatorii, iar Tito a acceptat existența micii proprietăți. Se mai consemna că cea mai mare parte a populației din statul vecin aproba politica promovată de către liderul de la Belgrad.

În privința relațiilor dintre grănicerii români și cei iugoslavi rapoartele jandarmeriei evidențiază răcirea lor în cursul anului 1948. Grănicerii iugoslavi o acuzau pe Ana Pauker că l-a criticat pe Tito, arătând că România era condusă de la Moscova. Totodată ei subliniau că viața în Iugoslavia era mult mai bună decât în România.

Au fost înregistrate, de ambele părți, treceri ilegale de frontieră. Din documente reiese că din România încercau să fugă în țara vecină adversari ai regimului comunist sau sârbi din localitățile aflate în apropierea graniței, în timp ce din Iugoslavia urmăreau să se refugieze în România adversari ai lui Tito.

Față de această situație autoritățile jandarmeriei au luat măsuri de supraveghere a populației sârbești, îndeosebi a celei aflate în zona de graniță, dar și ai celorlalți adversari ai regimului comunist. Se pregăteau de fapt dislocările forțate în Bărăgan ale populației bănățene de la începutul anilor 50. De asemenea, în opinia noastră, faptul că populația sârbă din județul Timiș-Torontal a aprobat politica dusă de către regimul comunist de la Belgrad în relațiile cu Moscova nu poate constitui o acuză la adresa acesteia.

THE SPIRIT OF THE SERBIAN POPULATION FROM THE TIMIȘ-
TORONTAL COUNTY FOLLOWING THE BREAK BETWEEN
YUGOSLAVIA AND THE COMMUNIST BLOCK (1948)

Summary

The break between Soviet Union and Yugoslavia, which occurred in 1948, represented the first “Great Schism” within the communist block. The communist regime from Bucharest took side with Moscow and joined Kremlin’s policy of isolating and eventually overthrowing Tito.

Consequently, Bucharest supported a Yugoslavian anti – Tito group that took refuge in Romania, by providing resources for editing a newspaper, which was meant to reach also Yugoslavia. Propaganda against Yugoslavian communist regime reached high levels. Anti – Tito propagandistic material was sent to Yugoslavia by different means. Even the “*sending of trustful and well trained communists to Yugoslavia*” was taken into consideration, for “*illegal political activity*”.

Following the break between Stalin and Tito, Romanian communist authorities attached a great attention to the Serbian inhabitants of the Romanian Banat. Party activists and agitators had been sent to the Serbian villages to intensify propaganda. Radio stations also played an important role in the anti – Tito campaign. Beside the Serbian spoken ones, Slovenian and Macedonian broadcasts were taken into account.

Romanian communists also attempted to gain the allegiance of the Serbian citizens by intensifying the education of Serbian party cadres and organizing a Party teaching system in Serbian language.

Moreover, the Serbian Orthodox Church was to be separated from the Vrsac Episcopate and turned into an autocephalous church.

In addition to the surveillance of Serbian ethnics from Romanian Banat, in 1950, Romanian authorities aimed the clearing of an (at least) 25 km territory alongside the Romanian – Yugoslavian border, from “*all enemy and suspect elements: kulaks, Tito supporters and Nazis*”.

This paper intends to analyze the spirit of the Serbian population from the Timiș-Torontal County following the 1948 break between Tito and the

Stalin. The author had studied the classified (until 1989) records of the Timiș-Torontal Gendarme Legion, kept in the State Archives from Timișoara.

The Serbs from the Timiș-Torontal County had cautiously watched the events involving Yugoslavia from the summer and autumn of 1948. Given the Romanian censorship and the misstatements of the communist authorities, Serbs turned toward information coming from foreign radio stations and also from Yugoslavian citizens cultivating the land they owned in Romanian Banat. Most of them approved Tito's policy (e.g. those from Rudna, Gad, Soca etc.), hoping for positive changes in Romania too. Nevertheless, for some of them, with no political affiliation but probably anti-communists, the crisis within the communist block was a reason for satisfaction and they criticized their co-nationals members of the Communist Party. On the other hand, reports of the Timiș-Torontal Gendarmerie describe an anxious Serbian population. Especially those who had joined Tito's partisan movement during WW II and were at the time members of the Romanian Labour Party were afraid of being arrested by the Romanian authorities. Some of them had even left their homes (Sâmpetru-Mare).

In this period, pro – Tito leaflets brought from Yugoslavia had been spread in some localities of the county (Jimbolia, Cenadu Mare, etc.).

Also, in the villages near the border with Yugoslavia rumors were spreading, carried by both local Serbs and Yugoslavian citizen owning land in Romanian Banat, of the presence of Anglo – American troops located in Yugoslavia. It was said that soon the Romanian Banat will be annexed to Yugoslavia and the rest of Romania to USSR.

As of the internal Yugoslavian policy, some information told about the releasing of political prisoners and also German ethnics, to whom the rights were granted again; also part of their properties was restored. It was also said that Tito's political enemies inside Yugoslavian Communist Party had been arrested, along with the Hungarian party members. Other rumors told that there were no more compulsory quotas for the agricultural laborers, while Tito accepted the existence of small properties and that most of the people supported Tito's policy.

The reports of the Gendarmerie concerning the relations between the Romanian and Yugoslavian border guards point to a deterioration during 1948. The Yugoslavian border guards were accusing Ana Pauker for criticizing Tito.

They also said that Romania was ruled from Moscow and that life was much better in Yugoslavia than in Romania.

Following the development of the crisis between Yugoslavia on one side and the communist states led by Soviet Union on the other side, starting with the summer of 1948 a state of tension emerged at the Romanian – Yugoslavian border also. Reports of the gendarmes from the border villages were indicating defensive structures being built on the Yugoslavian border, strengthening of security along the border and in the close villages and also maneuvers of the Yugoslavian army in the Serbian Banat.

Illegal crossings of the border had been recorded on both sides. Documents point out that fugitives from Romania were opponents of the communist regime or Serbs from the border villages while those from Yugoslavia were adversaries of Tito.

Confronted with this situation, authorities intensified the surveillance of the Serbian population, especially in the border area, but also of the other enemies of the communist regime. In fact, the displacements to Bărăgan of the Banat population were in preparation. These took place in the early fifties.

In our opinion, the fact that the Serbian population from the Timiș-Torontal County approved the policy of the communist regime in Belgrade can not constitute blame.

CONTRIBUȚII TEORETICE PENTRU DEFINIREA CONCEPTULUI UNEI COMUNITĂȚI MINORITARE

*Rudolf Cristian**

Cuvinte cheie: istorie, instituții, integrare, legislație.

Key words: history, institutions, integration, legislation.

Formarea statelor naționale din centrul și sud-estul bătrânului continent ca urmare a disoluției Puterilor Centrale la finele primului război mondial a dat prilej de afirmare a identității colective exprimate de o serie de grupuri lingvistice, culturale și etnice diferite de cele majoritare de pe anumite areale geografice. Aceste comunități minoritare fuseseră supuse unui lung proces de asimilare pe parcursul secolului XIX în cadrul politicilor aplicate de imperiile multinaționale austro-ungar și țarist. Marile Puteri, adevărate structuri eteroclitice sub aspect lingvistic și confesional, încercaseră fără succes crearea unei identități supranaționale prin eliminarea sau, în cel mai bun caz, prin nivelarea elementelor distincte ale germanilor, cehilor, slovacilor, croaților, slovenilor, polonezilor, românilor, finlandezilor, fără a uita desigur de popoarele baltice.

Se cuvine să explicităm semnificația termenului *minoritate* sub aspectele sale relevante pentru studiul de față. În primul rând, trebuie să răspundem la următoarea întrebare: Care este definiția termenului de minoritate?

Acest termen poate fi utilizat în sens general pentru a caracteriza populații cu o altă limbă, naționalitate, religie, cultură, alt stil de viață sau orice altă caracteristică acceptată ca niște părți ale unui grup de referință¹. *O majoritate*, în termeni sociologici², este un segment de populație care depășește din punct de vedere numeric toate celelalte segmente. Termenul de minoritate este în mod inevitabil asociat cu mișcările politice legate de asimilare, în care grupul minoritar își pierde trăsăturile distinctive și este absorbit în grupul dominant.

* Universitatea *Eftimie Murgu* Reșița, Facultatea de Științe Economice și Administrative, Piața T. Vuia, nr.1-4, e-mail: rudi_ec@yahoo.de

¹ <http://ro.wikipedia.org/wiki/Minoritate>

² *Conceptul de intenționalitate la Brentano*, București, 2003, p. 1.

În politica unor țări, o minoritate este un grup etnic care este recunoscut astfel de către legile statului gazdă și, de aceea, are anumite drepturi care lipsesc altor grupuri. De exemplu, vorbitorii limbilor minoritare recunoscute legal pot avea dreptul la educație sau la comunicare cu guvernul central în limba maternă. Exemple de țări care au prevederi speciale pentru minorități sunt Germania, Suedia și Marea Britanie (care menține însă conceptul de *supranațiune britanică*).

Diferitelor grupuri minoritare nu li se acordă adesea tratament egal. Unele grupuri sunt prea mici în comparație cu majoritatea, încât sunt identificate ca parte a aceleiași națiuni, ca membri ai majorității sau sunt identificați ca o națiune separată dar sunt ignorați de majoritate datorită costurilor sau a altor aspecte. De exemplu, un membru al unui foarte mic grup etnic poate fi forțat să bifeze „alții” pe o listă de recensământ și, drept consecință, poate primi mai puține drepturi decât un membru al unui grup mai numeros. Multe guverne contemporane preferă să aprecieze că cetățenii pe care-i conduc aparțin aceleiași naționalități, decât să îi separe pe criterii etnice. Astfel de exemple sunt Franța și Grecia. SUA cer completarea unor rubrici cu rasa și etnia în fișele de recensământ, care astfel organizează populația în diferite subgrupuri, în principal bazate pe criterii de origine rasială decât pe cea națională. Spania nu-și împarte populația în grupuri etnice, deși menține noțiunea oficială de *limbi minoritare*.

Unele minorități sunt așa de importante din punct de vedere numeric, istoric sau din alt punct de vedere, încât sistemul este de așa natură organizat încât să le asigure egalitatea totală. Ca exemplu, fosta republică iugoslavă Bosnia și Herțegovina recunoaște trei națiuni constitutive principale, niciuna dintre ele nefiind o majoritate numerică. Problema stabilirii grupurilor minoritare și a determinării extinderii privilegiilor ce li se cuvin este controversată. Există unii istorici care apreciază că minorităților li se cuvin recunoaștere și drepturi speciale, în timp ce alți istorici cred că este nejustificat pentru minoritari să ceară drepturi speciale, atâta vreme cât astfel de drepturi îi împiedică să se integreze în societate – poate ducând chiar la drumul către separatism. Se apreciază că în Canada, eșecul majorității vorbitoare de engleză de a asimila minoritatea vorbitoare de franceză a permis apariția separatismului din Quebec și Ontario.

Sub aspect specific alocat unui areal de studiu strâns delimitat, termenul de minoritate – însoțit de un adjectiv precizând identitatea sa în raport cu mediul, respectiv minoritate lingvistică, etnică, religioasă – desemnează grupurile umane care se găsesc în poziție de inferioritate numerică, fără excepție, în același timp politică, socială sau economică, respectiv culturală³. Minoritățile sunt grupuri ai căror membri sunt legați prin descendența comună, limba sau credința religioasă, având sentimentul că sunt diferiți față de majoritatea indivizilor dintr-o entitate politică⁴. Pe această conștiință a diferenței și inferiorității numerice, minoritățile își întemeiază anumite revendicări politice, fie pentru egalitate cu majoritatea, fie pentru tratament special bazat pe recunoașterea acestor diferențe, ori pentru autonomie sau în cazurile extreme, separare⁵.

Problema minorităților devine astfel una extrem de complexă, fiind specifică lumii contemporane. Minoritățile au existat dintotdeauna, însă doar odată cu conturarea democrației ca valoare universală, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, minoritățile au devenit o problemă politică și socială serioasă, jucând un rol foarte important în relațiile internaționale⁶. Astfel, umanitarismul și dreptul în variantă modernă au încercat să tempereze accentuarea conflictelor minoritare oferind protecție, prin tratate internaționale, pentru minoritățile etnice, de limbă sau religie.

Chestiunea minorităților poate deveni abordabilă, cel puțin pe trei dimensiuni, anume: O primă dimensiune o reprezintă construirea în timp îndelungat a minorităților istorice – dimensiunea duratei de constituire sau a genezei. Originea minorităților devine un factor important al diferențierii lor. Pe scurt, pot exista trei cazuri: invazii, colonizări, diasporă⁷.

A doua dimensiune ar fi aceea a impactului minorităților asupra spațiului în care viețuiesc, prin constituirea și conservarea pe perioade de timp mai mult sau mai puțin extinse a caracteristicilor materiale și spirituale specifice sau a

³ *Vocabularul societății plurale*, Timișoara, 1998, p. 3.

⁴ Natalia Talmacec, *Românii din Ucraina - asimilați sau protejați ca minoritate?*, București, 2004, p. 5.

⁵ <http://www.romanothan.ro/romana/studii/concepte/min.htm>

⁶ Gabriel Andreescu, *Națiuni și minorități*, Iași și București, 2004, p. 7.

⁷ Birgit Baumgartl, *Integration von Übersiedlern in der Bundesrepublik Deutschland*, Konstanz, 1992, p. 9.

regionalismelor⁸. Acest fapt se proiectează asupra politicii interne a statelor în termenii unei diversități evocând în ea complexitate, regionalizare, autonomie internă, conduceri provinciale, federalism – experiențe care angajează statul în relația cu minoritățile⁹. Federalismul, ca și variabilă instituțională internă, politica regională a descentralizării, recunoașterea particularităților lingvistice, culturale, religioase pot însă duce la realitatea dezvoltărilor economice inegale, la disparitatea condițiilor sociale – variabile care intervin în constituirea politicilor statului cu privire la minorități¹⁰.

O a treia dimensiune constă în dinamica mișcărilor care creează noi minorități: exoduri, migrații profesionale etc. Fiecare dintre aceste aspecte implică luarea în considerare, în mod simultan, a aspirațiilor și revendicărilor minorităților, precum și a atitudinii lor față de societatea ambiantă majoritară sau în sensul juridic al termenului, majoră¹¹. Existența și reanimarea minorităților naționale, lingvistice, religioase, într-un cuvânt etno-culturale, pune în discuție, în grade diferite, echilibrele politice și sociale ale multiplelor sectoare ale lumii contemporane¹².

Originea minorităților trebuie căutată în mobilitatea foarte ridicată a grupurilor umane, precum și în dinamica condițiilor economice, culturale și politice. Nicio migrație, nicio suprapunere parțială a colectivităților nu presupune cu necesitate, nici imediat, faptul minoritar care este contracarat prin tendințele de integrare și asimilare. Așadar, existența minorităților afirmative și combative nu trebuie să oculteze latentă minorităților potențiale¹³. Termenul *minoritate* are ca și caracteristică flexibilitatea în ceea ce privește aplicarea la realitatea concretă, datorită limitelor sale fluide, fapt ce duce la consecințe politice și sociale importante¹⁴. Minoritățile dominate adeseori tind cu ușurință să devină, cu prima ocazie, majorități dominante. Prin urmare, în anumite cazuri particulare, o minoritate poate să se impună prin ascensiunea

⁸ Josef Wolf, *Deutsche Minderheiten in Südosteuropa im Umbruch: die Volkszählungen 1990-1992*, Tübingen, 1994, p. 11.

⁹ George Vâlsan, *Les roumains de Bulgarie et de Serbie*, Paris, 1918, p. 13.

¹⁰ Henri Tajfel, *The social psychology of minorities*, London, 1978, p. 13.

¹¹ George Eaton Simpson, *Racial and cultural minorities: an analysis of prejudice and discrimination*, 5th ed., New-York and London, 1985, p. 17.

¹² Levente Salat, *Multiculturalismul liberal: bazele normative ale existenței minoritare autentice*, Iași, 2001, p. 19.

¹³ John Rex, *Rasa și etnie*, București și Londra, 1998, p. 3.

¹⁴ Emmanuelle Pons, *Țigani din România: o minoritate în tranziție*, București, 1999, p. 29.

sa la putere, inversând ordinea valorilor minoritate-majoritate sau minoritatea devenită dominantă și majoritatea dominată¹⁵.

Federalismul poate fi adoptat pentru protejarea minorităților concentrate teritorial; reprezentarea proporțională poate fi favorabilă pentru minoritățile dispersate teritorial. Se poate apela, de asemenea, la tehnici consociaționale ca, de exemplu, marile coaliții sau veto-urile reciproce¹⁶. În mod frecvent, practicile comune ale democrației nu vor fi suficiente pentru protejarea minorităților; protecția lor va necesita instituirea privilegiilor minoritare¹⁷. Atunci când o minoritate este concentrată geografic – concentrarea fiind comună minorităților lingvistice – descentralizarea sau desconcentrarea va da adeseori minorității posibilitatea administrării prin legi locale (federalism constituțional) sau cea a administrării locale prin legile autorității centrale (federalism administrativ)¹⁸.

În relațiile dintre minoritate – grupuri dominante/majoritate, protecția adecvată a unei minorități necesită ca obiectivele ei de grup, mai degrabă decât cele ale grupului dominant, să fie considerate ca un test al funcționalității deciziei care se dorește protectivă. Laponce distinge între minorități care sunt pregătite să-și accepte statusul (de minoritate) din dorința de a-și conserva identitatea – minorități prin voință – și minorități care se asigură împotriva asimilării de către grupurile dominante – minorități prin forță¹⁹. Wirth distinge minorități asimilaționiste (acelea care vor să se asimileze), pluraliste (acelea care doresc să rămână distincte), secesioniste (acelea care doresc separarea) și militante, anume cele care să transforme grupul dominant într-o minoritate²⁰. Enumerarea tipologiilor poate astfel continua – esențial rămâne însă faptul că, în comparație cu grupurile dominante, minoritățile diferă în funcție de: mărimea lor relativă, caracteristicile lor distincte – naționale, etnice, religioase sau lingvistice, scopurile lor – aculturație, integrare sau separare și potrivit

¹⁵ Yves Plasseraud, *Les minorites*, Paris, 1998, p. 31.

¹⁶ Dionisie Petcu, *Conceptul de etnic*, București, 1980, p. 37.

¹⁷ Victor Neumann, *Homo europaeus și conceptul de identitate multiplă*, Timișoara, 2008, p. 41.

¹⁸ Daniel Patrick Monaghan, *Pandaemonium: ethnicity in international politics*, Oxford, New York and Toronto, 1993, p. 43.

¹⁹ Adrian Liviu Ivan, *Stat, majoritate și minoritate națională în România (1919-1933): cazul maghiarilor și germanilor din Transilvania*, Cluj-Napoca, 2006, p. 47.

²⁰ Harold R. Isaacs, *Idols of the tribe: group identity and political change*, New York, 1975, p. 53.

obstacolelor, dacă există, pe care grupul dominant le pune în calea realizării acestor scopuri²¹.

Un caz particular al minorităților îl reprezintă minoritățile naționale. Potrivit cercetărilor contemporane ele sunt rezultat al încorporării într-un stat nou, mai larg, a unei autoguvernări anterioare majorității devenite minoritate politică, ca rezultat al realcătuirii granițelor statale. W. Kymlicka consideră că minoritățile naționale se caracterizează prin dorința de a se menține ca societăți distincte²². Precizări demne de interes aduce Roger Brubaker, definind minoritățile ca atitudini politice dinamice sau ca familii de atitudini aflate mutual în competiție²³. Trei elemente sunt caracteristice pentru familia de atitudini: în primul rând, susținerea publică a apartenenței la o națiune diferită de națiunea dominantă sub aspect numeric sau politic²⁴; în al doilea rând, solicitarea față de stat a recunoașterii distincției etnoculturale a naționalității²⁵; în al treilea rând, solicitarea de drepturi colective culturale și/sau politice pe baza naționalității etnoculturale²⁶.

Minoritățile naționale reprezintă un element fundamental al societății în care trăim, societate care se vrea democrată, multiculturală și plurilingvistică. Acceptarea alterității și înțelegerea că pe baza diferențelor dintre comunități se poate constitui un mozaic al popoarelor din cel mai divers reprezintă un prim pas pentru implementarea devizei Uniunii Europene, *Unitate în diversitate*. Dincolo de limba maternă folosită ori de religia practică, de modul în care percepem civilizația umană în plan public și privat suntem locuitorii aceluiași continent.

²¹ Ralph D. Grillo, *Pluralism and the politics of difference: state, culture, and ethnicity in comparative perspective*, Oxford, 1998, p. 59.

²² Will Kymlicka, *Multicultural citizenship: a liberal theory of minority rights*, Oxford, 1997, p. 61.

²³ Stephen Iwan Griffiths, *Nationalism and ethnic conflict: threats to European security*, New York, 1993, p. 67.

²⁴ Cynthia H. Enloe, *Police, military and ethnicity: foundations of state power*, New Brunswick, London, 1980, p. 71.

²⁵ A. Călimănescu, *Streinii în Principatele Române*, Iași, 1861, p. 73.

²⁶ Paul R. Brass, *Ethnicity and nationalism: theory and comparison*, New Delhi and Newbury Park, California and London, 1991, p. 79.

THEORETIC CONTRIBUTIONS FOR THE DEFINITION OF THE CONCEPT OF A MINORITY COMMUNITY

Summary

When we say: *We the people!* A phrase of tremendous power is being uttered. The power of the people comes from their quality of being social entities. They form communities; they live and create within them. The knowledge acquired, the accumulated experience and the memories of past events are transmitted through the spoken word and later through the written one to the coming generations. No two people are alike and thus the human communities are characterized by a great diversity of cultures, religions and languages. The power of humanity rests precisely in this great diversity, each community contributing to the common heritage of the planet. Thus, the product is much more complex than the sum of the parts of material and spiritual civilization that make it up. The human potential is difficult to assess and its force is a terrible one, especially when used to nefarious aims. If, however, the goal of the said potential is a benign one, marvelous things come to life. People carry within their soul the capacity for immortality and ephemerality as well. They can turn towards the divine and the demonic alike.

Humanity's great religions come together in the point that man's soul must be protected and fostered. Often we have to admit that the religious idea is subdued by a political one. As the Prophet Mahomed, one of the greatest spiritual and political leaders of humanity said that if religion and politics travel in the same carriage and the driver is a holy man, *al barraka*, then nothing can stand in their way. He who does not know history is bound to repeat it. Religious history is important because it allows us introspection into the spiritual evolution of our fellow men. From this research we may gather valuable data in order to explain the present and perhaps to predict the future. Saint Thomas Aquinas used to say that the greatest battles are fought not over wealth and territories but for the human soul. It is now the dawn of the third age of mankind²⁷. Greater than the death of flesh is the death of dreams, the death of hope. Some members of a community sacrifice themselves in order

²⁷ According to novelist John R. R. Tolkien.

to save others. The future is in us and all around us, waiting in moments of transition to be born in moments of revelation. We cannot know the shape of this future, or where it will lead us. All we know is that it is always born in pain. Yet there is hope and this is the one element that helps humanity to survive and to exceed itself. Love, hope and faith always manage to survive. Humanity along side them as well.

As it is easy to guess, the research on this topic is far from being concluded, many more papers waiting to be written on the issue. We might make some educated guesses on humanity's spiritual course in the near future. The British writer and philosopher John Milton said that he believed not in God, though he feared Him. In a paraphrase Nicolae Iorga considered our fellow men are not to be trusted but to be constantly dreaded. We must endeavor to bring across the message to overcome our differences and to remember that we are all sons and daughters of Earth, Gods children: *Söhne und Töchter der selben Erde, Kinder Gottes*, as the German historian Lamprecht stated²⁸. His opinion is valid especially today and it would be advisable if our leaders took it more seriously to heart. The theologians explain the living together and the brotherhood of men through the Christian-Judaic doctrine of neighborly love. The ethic system applies but can also be found in other cultures, on other continents, where morality is not connected to monotheism. An old Buddhist proverb declared that suffering makes a man think, thought made a man wise and wisdom made life more endurable. Honesty, good neighborhood, friendship, altruism, bettering oneself through education, all these are elements that make life within a community more amiable. Naturally this is not achieved instantaneously, but in the course of several generations.

²⁸ See the polemics between Lamprecht and Ranke on the different vision about explaining events from the past. Lamprecht saw history as a work of universal contributions from all countries, tribes and nations, while Ranke analyzed the past, exclusively, by measuring it to the Prussians: the said group of people, speaking a Teutonic dialect and observing the Evangelic-Lutheran religious doctrine, geographically located in the northern part of the Germanic cultural area. The differences of opinion between the two scholars have surpassed the space of German historiography reaching the dimension of an argument with profound historical and political as well as demagogic features.

ȚARA CARAȘULUI ȘI ORAVIȚA ÎN ÎNSEMĂNĂRI, RAPOARTE ȘI RELAȚII DE CĂLĂTORIE. PRIVIRE GENERALĂ PENTRU PERIOADA 1700-1950

*Ionel Bota**

Cuvinte cheie: idealism local, Sim. Sam. Moldovan, Oravița, idee bănățeană

Mots clef: idéalisme local, Sim. Sam. Moldovan, Oravița, idée banatienne

Valea Carașului și orașul Oravița sunt o realitate istoric-geografică din spațiul civilizației românești, habitat situat în colțul sud-vestic al actualului județ Caraș-Severin. Valea Carașului și localitățile ei au fost creuzetul miracolelor dintr-o evoluție istorică a provinciei bănățene, argumentul de bază pentru înființarea, organizarea și existența unui județ, după 1925 și până la 1951, cu reședința la Oravița, acel „Caraș al contrastelor”, cum îl definea *Enciclopedia României* din 1938¹, în vremea când Banatul interbelic mai includea județele Timiș-Torontal și Severin, acestea împreună cu județul Caraș însumând 21 plase (plăși, în limbajul administrativ de atunci), 7 orașe și 588 sate².

Privind problematica într-o evoluție generală a provinciei, s-a putut lesne observa că în Banat *idealismul local* a devenit cu timpul un *regionalism constructiv*, fondat pe acele forme care definesc individualitatea

* Teatrul Vechi *Mihai Eminescu* Oravița, str. Mihai Eminescu, nr. 8, Oravița.

¹ *Enciclopedia României*, II, 1938, p. 115; vezi și F. Basch, *Zur Volk und Volksbewegungsfrage im Banat, 1717-1887*, München, 1936, p. 84-85; I. Boroș, *Regularea comunelor din județul Caraș, 1784-1796*, în *AnB*, III, 2, 1930, p. 30-42; H. Diplich, *Das Banat. Die Porta Orientalis, dreimal zerstört*, München, 1952, p. 76-79; M. Grigore, *Caracterizarea morfogenetică a regiunii montane din jumătatea de est a Banatului*, în *Realizări în geografia României*, București, 1973, p. 100-110; A. E. Peteanu, *Banatul pitoresc. Impresii și reflecții*, I, Lugoj, 1940, 55 p., passim.

² *Enciclopedia României*, I, p. 135

etnică³. Dar conștiința de sine, cum s-a spus, a creat de-a lungul istoriei un veritabil „bewusstwerdung”⁴, alimentat de un mental colectiv eterogen, construct al conviețuirilor interetnice și anticipator al modelului european de multiculturalitate activă. Bine remarcă un condei din Transilvania finalului de veac XIX, vorbind de activitățile și gândirea bănățeanului comun, situate sub zodiile unui „cald idealism”: „Bănățeanul subordonează plăceri, confort și trai ușor cerințelor etnice”. Specificul de eterogenitate etnică, scrie cărășanul C. Miu-Lerca, „s-a topit în tiparele etnicității băștinașe într-o perfectă adaptare la mediu”⁵. Un S. Borovszky, care avea să-i cunoască îndeaproape și pe orăvițeni, citat la marele cărășan Petru Nemoianu, vorbea în termeni foarte calzi de etnia

³ P. Nemoianu, *Bănatu-i fruncea!*, în *Semenicul*, I, nr. 12, 15 decembrie 1928, p. 32; Idem, *Bănatu-i fruncea*, în *RISBC*, fascicula IV, III, nr. 13, 1935, p. 43-49; cf. și Silviu Dragomir, *Le Banat Roumain*, Sibiu, 1944, 42 p., *passim*; H. Feichter, *Die Bevölkerungsdichte der westlichen Teile des rumänischen Banates in den Jahren 1717, 1869 und 1930*, în *Lucrările Institutului de Geografie al Universității Cluj*, VII, 1942, p. 196-204; A.E. Peteanu, *op.cit.*; G. Vergez-Tricom, *La population du Banat (Roumanie)*, în *L'Ethnographie*, nr.15, 1925; I. Ardeleanu, *Raportul dintre istoria națională și istoria locală*, în *Cumidava*, III, 1969, p. 589-593.

⁴ D. Haufe, *Despre semnificația istorică și demografică a Banatului*, în *RISBC*, IV, nr. 14, 1936, p. 51-54; R. Tauber, *Johann Nepomuk Preyer (1805-1888). Einige Daten aus seinem Leben und Wirken*, în *Forschungen zur Volks-und Landeskunde*, tom 18, nr. 2, 1978; G. Vergez-Tricom, *Regiunile naturale și unitatea Banatului Românesc*, în vol. *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul, 1918-1928*, București, 1929, p. 181-187; G. Vâlsan, *Leagănul poporului românesc*, în *AO*, VII, 1928, *passim*; vezi și G. Popu, *Geografia „Banatului” și cunoștințe istorice și etnografice despre locuitorii Bănătului*, Lugosiu, 1864, p. 39-45; S. Oprean, *Județele – câteva contribuțiuni de geografie istorică. II. Frontiera de vest a României. Funcțiunea ei geo-economică*, Cluj, 1947, p. 26-27; C. Martinovici, N. Istrati, *Dicționarul Transilvaniei și Banatului și celorlalte ținuturi alipite*, Cluj, 1921, p. 16-19; V. Meruțiu, *Județele din Ardeal și din Maramureș până în Banat. Evoluția teritorială*, în *Lucrările Institutului de Geografie al Universității din Cluj*, V, 1929-1930, p.7-235; desigur și N.Iorga, *Priveliști bănățene*, în *Revista Fundațiilor Regale*, VII, nr. 11, 1 noiembrie 1939; H. Diplich, *op. cit.*

⁵ Vezi la I. Moldovan, în *Transilvania*, LXV, nr. 5, p. 5; C. Miu-Lerca, *Bănățenism și creație*, în *RISBC*, VI, nr. 22-23, 1938, p. 20; V. Bugariu, E. Diaconescu, *Banatul Românesc. Însemnări și recenzii*, în *RISBC*, IX, septembrie-decembrie 1941, p. 402-404; N. Dobrescu, *Câteva date istorice privitoare la Banat și Românii bănățeni*, în *Transilvania*, XXXVI, nr. 1, ianuarie-februarie, 1905; P. Godescu, *Treizeci de zile în Banat*, Pitești, 1911, 70 p., *passim*; V. Meruțiu, *România dintre Tisa și Carpați. Transilvania, Maramureșul, Țara Crișului și Banatului (hartă cu statistici etnoistorice)*, București, 1919; R. Molin, *Românii din Banat*, în *AO*, 34, 1928, *passim*.

majoritară a provinciei, care „este un popor strâns legat de naționalitatea, religia și limba sa. Bun la inimă, solidar și ospitalier. Ascultător și respectuos față de legi, la care vorba bună prețuiește mai mult decât forța”. Și totuși, aici, spiritul tolerant pare o vocație înăscută, așa cum remarca și Charles Colville Franclaud care, călător în ținut, prezintă și el în termeni relativ generoși provincia și omul, zăbovind mai ales asupra Timișorii și Lugojului.

Conlocuirile dintre autohtonii români și alogeni au creat, prin contagiune mentală, o conștiință solidară a provincialului, conturată mai târziu și mult teoretizată în interbelic prin activitatea Institutului Social Banat-Crișana ca *idee bănățeană, specific bănățean*. Discuția se purta în jurul individualității provinciei (zona timișană, de câmpie și zona cărășeană, de munte), aceea numită de Andrea Gromo, în veacul XVI, „Vlahia /mai/ apropiată”, ori aceea în legătură cu care, înglobând-o descriptiv în ținutul Iliria-Moesia, la mijlocul veacului XVII, G. Brankovici elogia moravurile și spiritul comunitar al locului⁶; fiindcă, după 1868, se considera că orgoliul, mândria bănățeană fuseseră lezate, dispărând entitatea politic-administrativă și culturală a provinciei, iar după 1918, în mediile elitiste, impresia generală era aceea că Banatul se afla „la remorca Ardealului”⁷. Chiar dacă destule voci afirmau că în interbelic nici bănățenii nu mai erau solidari cu opinia în propriul lor bănățenism⁸, *ideea bănățeană* rămâne conceptul sugerat de ideea de regiune, specific local, conștiință etnică. Așadar, o eterogenitate adecvată locului și încadrată în formele specificului local, plecând de la câștigurile iluministe, unde componentele imaginii erau geografice, culturale, politice și de civilizație⁹. În esență, adepții teoriei căutau să confere o identitate luptei de afirmare pe toate planurile, imagologie care pleacă de la un localism creator¹⁰,

⁶ *Entitatea Banatului*, în *RISBC*, fascicula I, VI, nr. 22-23, aprilie-septembrie 1938, p. 3; vezi și I.D. Suci, *Unitatea poporului român. Contribuții istorice bănățene*, Timișoara, 1989, p. 5; despre S. Borovszky, la P. Nemoianu, *Bănatu-i fruncea!*, vezi *supra*, nota 3, citat 2, p. 43; despre Franclaud, „călător prin Căraș”, la Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, București, 1928, p. 649; J. Radonić, *Grof Gjorgje Brankovic i njegovo vreme*, Beograd, 1911.

⁷ C. Miu-Lerca, *op.cit.*, p. 16.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*, p. 20-21; vezi și Nicolae Bocșan, *Imaginea Europei în cultura iluministă a românilor bănățeni*, în *Banatica*, 12/II, 1993, p. 183-188; Ionel Bota, *Banatul sau argumentul Provinciei la tentația universalistă a culturii române*, în *Paralela 45*, 16 octombrie 1995, p. 4

¹⁰ *Ibidem*, p. 36.

de la specificul bănăţean¹¹: „Solul în configuraţia lui geografică, istoria şi tradiţia, etica orânduirilor noastre, potenţialul spiritual, condiţiile existenţei, valenţele putinţei noastre de creare şi manifestare, tot atâtea expresii de viaţă, forme culturale, sociale, economice, determinate în aspiraţiile acestui mult oropsit petic de pământ, care este Banatul”¹².

Aceleaşi tradiţii ale convieţuirilor între etniile provinciei au creat, în zona clivajelor mentale, un tip uman specific. De aceea, europeanul prezent în acest ţinut are în atenţie etnia majoritară apreciată în raporturile cu sine dar şi cu ceilalţi spre a contrage, prin denominare directă ori subsecventă, acest tip uman, *bănăţeanul*. Cel mai adesea, astfel de opinii sunt induse de o perspectivă comparatistă. Pentru J. J. Ehrler, bunăoară, „românii sunt foarte îndatoritori, dacă li se arată câtuşi de puţină bunăvoinţă. Ştiu aceasta din experienţă proprie, de aceea e foarte supărător când străinii veniţi în ţară manifestă un dispreţ atât de mare faţă de acest popor”¹³. În acelaşi veac XVIII, F. Grisellini care, mai ales, aprecia dragostea de muncă a bănăţeanului, era mai atent la situaţii de comportament şi sociabilitate: „Tot ce au mai bun este oferit oaspetelui. Chiar dacă n-au nimic altceva în afara unei simple pâini, românii o împart, totuşi, din toată inima, cu oaspetele, îl tratează cu cea mai mare prietenie şi îi oferă cel mai bun loc de dormit din casă. Eu însumi am constatat acestea. (...) Salutul lor este foarte simplu şi exprimă infinit mai mult decât vorbăria goală şi emfatică, obişnuinţă la popoarele civilizate”¹⁴. În lexiconul lui J. H. Zedler (1747)¹⁵, în cărţile lui C. Gerhard (1789), Raicevich

¹¹ Gr. Ion, *Pe urmele „specificului bănăţean”*, în *Ibidem*, p. 43; cf. şi R. Vuia, *Aşezările, casa şi portul ţăranului român din Ardeal şi Banat*, în vol. *Transilvania, Banatul, Crişana şi Maramureşul, 1918-1928*, I, Bucureşti, 1929; Gh. Teodorescu, *Evoluţia etnografiei Banatului*, Buzău, 1943, passim; V. Tufescu, „Codrenii” şi „Pusteniile” din Banat, în *Revista de Geografie a Institutului de Cercetări Geografice al României*, I-III, 1944, p. 57-66; I. Miloia, *La marginea Banatului*, în *AnB*, II, nr. 2, 1929, p. 98-101; Ed. Guerive, *La Bucovine et le Banat. Esquisse historique, géographique, ethnographique et statistique*, Paris, 1918, passim; N. Dunăre, *Relaţii etno-culturale între Banat, sud-vestul Transilvaniei şi nord-vestul Olteniei*, în *Tibiscus*, 1974, p. 159-169; M. Bizere, *Cadrul natural şi social al Banatului*, în *Aspecte din flora şi fauna Banatului*, ed. a II-a, Timişoara, 1973, p. 8-24.

¹² C. Miu-Lerca, *op. cit.*, p. 16.

¹³ J. J. Ehrler, *Banatul de la origini până acum – 1774*, Timişoara, 1982, p. 45.

¹⁴ Fr. Grisellini, *Încercare de istorie politică şi naturală a Banatului Timişoarei*, Timişoara, 1984.

¹⁵ I.H. Zedler, *Grossen vollständigen Universal-Lexicon-aller-Wissenschaften und Kunste*, 1747.

(1790)¹⁶ și J. Thünmann (1774), în studiul unui Raymond Warnier, din 1815¹⁷, mențiunile converg pentru un model uman complex, bănățeanul, locuitor al unei provincii europene. În 1843, în cartea sa, apărută la Paris, *La Transylvanie et ses habitants*, de Gerardo arăta că *les valaques sont en Transylvanie les plus anciens habitants du sol* (la p. 309, savantul înglobând conceptului geografic și zona bănățeană) și era impresionat de o „apăsătoare tristețe”. Dar, în același an, în volumul lor, frații Albert și Arthur Schott, legați cu biografia de ținutul Banatului cărășan și de Oravița, întâlneau aici „un popor vesel din fire”, iar Kunisch (1861), în jurnalul său, călător și pe trasee banatice, sublinia „firea poporului la origine bună”. Sub anonimat, lucrarea apărută în 1857, *Die Zukunft der Donaufürstenthümer*, lăuda ospitalitatea localnicilor iar von Berg, în 1860, relua pasaje din *memorandumul* contelui general Gyulay cu privire la perseverența localnicului din Banatul Montanistic în activități economice. În schimb, *Von der untern Donau* (1875) aduce critici severe administrației care nu sprijină îndeajuns viața comunităților din Clisura Dunării, situate între „melancolie și disperare”. În 1909, *Meyer Lexicon* are cunoștință de „țăranul vesel, nepăsător, glumeț” din Banatul de Munte (Banatul cărășan), iar înainte cu trei ani, 1906, un Lindenberg, în *Donauquelle zum Hellespont*, se entuziasmează de pitorescul munților cărășeni și de ținuta demnă a locuitorilor. În vreme ce pe un Michael G. Quin îl entuziasmau femeile frumoase din Banat, medicul Karl Koch admira Panciova, Oravița, Belgrad, Vârșeț, Semendria și rememora luptele din vremea ultimelor războaie cu turcii, vizitând Peștera Veterani și Mehadia. Îl fascinează Peștera Hoților la Herculane și malul pitoresc al Dunării, cu ruinele cetății Golubaț. Dunărea este geografie și istorie și în acest ținut cărășan cum va scrie și J. H. Skeene, călător prin ținutul Clisurii, Orșova și Mehadia. Miron Costin a avut și el, în 1662-1663, un itinerar transilvan: Țara Bârsei, Alba Iulia, Inău. Are știre de Banatul de Munte, dinspre Dunăre, vrea să reia traseul, dar dinspre Țara Românească, în 1663, dar nu ajunge decât până în zona Turnu Severinului. Un entuziasmat de pitorescul ținutului e și Appert în cartea sa din 1853, vorbind

¹⁶ Este vorba de C. Gerhard, *Beschreibung des Banats, der Wallachey, Moldau und der Königreiche Servien und Bosnien*, 1789.

¹⁷ Klaus Heitmann, *Imaginea românilor în spațiul lingvistic german*, București, 1995, p. 39; J. Thünmann, *Untersuchungen über die Geschichte der östereuropäischen Völker*, 1774; cf. *La découverte des pays balkaniques par l'Europe occidentale de 1500 à 1815*, în *Cahiers d'histoire moderne*, II, nr. 4, 1955.

de zona cărășană, de Ada Kaleh și cetatea Mehadii, iar un Wilhelm Hamm admira Carașova și Orșova. Mai puțin entuziasmat se arată însă baronul de Haussez care, la 1830, (cartea lui, *Alpes et Danube, voyage en Suisse, Styrie, Hongrie et Transylvanie*, apare la 1837, la Paris) găsea orașe urâte în Banat, are un sentiment de compătimire pentru coloniștii francezi ai Banatului, descrie lapidar Lugojul, Caransebeșul, Mehadia și e îngrijorat, în Valea Carașului, că bărbații beau țuică¹⁸. Ca opinie generală, am putea conchide că pentru călătorul occidental de la mijlocul veacului XIX, băănățeanul e un *Urmensch*¹⁹. Un manuscris orăvițean din primul deceniu al secolului XX e atent la compoziția de mentalitate a provinciei și îndrăznește o comparație: în Ardeal dominanta culturală a fost individualitatea, în Banat a dominat cultura poporului, „Ardealul e aristocratic, Banatul e democratic”²⁰.

Construită în demersul conviețuirilor interetnice, formula „*Bănatu-i fruncea!*” este marca acestui idealism social, cultural, religios, dar eminamente local și nu doar, cum s-a mai spus, orgoliul unei provincii. După primul război mondial, situațiile sunt, firește, altele. O viziune interesantă o are, la 1840, soțul Matildei Bonaparte, prințul Anatol Demidov care, în Banat, vizita zonele Orșova, Clisura, Anina-Oravița și ținutul piemontan, spre Mehedinți, Cerneți. Iar într-o publicație din 1914, elogiul provinciei atinge cote hiperbolizante: „Banatul e, într-adevăr, cel mai binecuvântat colț din țara ungurească (...) ținut unde poporul român e în majoritate”. Concluzia însumează la un loc geografia, istoria și omul, punctând optimist: „Și pământ bun și rodnic, și

¹⁸ Albert Schott, Arthur Schott, *Wallachische Märchen Herausgegeben mit eine Einleitung über des Volks der Walachen und einer Anhang zur Erklärung der Märchen*, Stuttgart-Tübingen, 1845; cf. și I. Bota, *Eminescu și Oravița*, ed. a II-a, Reșița, 2002, p. 27-29; R. Kunisch, *Bukarest und Stambul, skizen aus Ungarn, Rumänien und der Turkey*, Berlin, 1861; vezi și la I. Bota, *op. cit.*, p. 30-35; despre Michael G. Quin, Karl Koch, J. H. Skeene, Appert, W. Hamm și baronul mult prea simandicos de Haussez, vezi la N. Iorga, *op. cit.*, p. 651, p. 617, p. 651-652, p. 557, p. 631, p. 424 și p. 522; Dunărea ca pitoresc și istorie, la L. Banyai, *A magyarország a Dunavölgyeben. Ezer év tanúsága*, Cluj, 1938, 80 p.; despre Miron Costin, cronicarul savant, la D. Zamfirescu, *Contribuții la istoria literaturii române vechi*, București, 1981, p. 116.

¹⁹ Consemnarea călătorului „don Quitzman”, la N. Iorga, *op. cit.*, p. 618.

²⁰ Teatrul Vechi Mihai Eminescu Oravița, Colecțiile Documentare, *Fondul Documentar Sim. Sam. Moldovan*, Mapa Tematică „Însemnări istorice”, Documentul nr. 383.

oameni de ispravă, cu inima de aur”²¹. Un reprezentant remarcabil al elitei culturale din Oravița interbelică definea fenomenul dintr-o perspectivă socio-istorică: „Sinteza unor nobile năzuinți sub toate raporturile vieții: național-politice, cultural-artistice, economice”, care „însumează calități și virtuți ce au pus o bază solidă progresului acestei provincii, în toate direcțiunile”. Iar marele politician interbelic Petru Nemoianu, originar din Petrilova, sat de lângă Oravița, dar trăitor în orașul de pe Caraș, regreta că mândria colectivă a devenit individuală fiindcă – afirmă tot el – „lipsește voința”. Individualismul gregar e criticat, într-un articol, și de căpitanul de port în Moldova Nouă, C. Georgescu, retras la pensie în Oravița în anii '40 din veacul trecut²².

Altminteri, practic, la autohtonul întemeietor decivilizație *Kulturgebrüder*, epoca modernă a conlocuirilor etnice a creat un tip nou, creatorul de civilizație *Kulturschöpfer*, adică al moștenitorului purtător de civilizație *Kulturträger*, tiparul uman al orăvițeanului și cărașanului multiculturalității active.

Toți cei interesați de trecutul, prezentul și viitorul provinciei din afara temelor locale de civilizație, de la misionarul Pelbart, din secolul XV, la Nicolae Iorga în veacul XX, au înțeles, deopotrivă cu alți comentatori ai fenomenului aparținând spiritului banatic, valențele specificului bănățean: forma și conținutul culturii (înțeleasă ca utilaj mental într-o conștiință colectivă) o dă, aici, *peisajul*. Iosif Vulcan, prieten și oaspete însemnat al orăvițenilor, în ultimele decenii din veacul XIX, a surprins frumoasa poziționare geografică într-o poezie, tipărită întâia dată în *Familia* (nr. 38 din 11 octombrie 1874), apoi în volumul *Lira mea*, apărut la Oradea, în 1882 (la pagina 226). Manuscrisul autograf fusese trimis unuia din prietenii orăvițeni ai autorului (Ilie Trăilă, Atanasie M. Marienescu, poate Simeon Măngiuca), ulterior intrat în posesia lui Sim. Sam. Moldovan, care-l publică în introducerea la monografia din 1938. Pe la 1845, J. Paget și artistul (pictor, actor, muzician) G. Hering, călătoresc în ținut și sunt sinceri admiratori ai acestui mirabil peisaj, în două itinerarii care cuprind Orșova, Ada Kaleh, Valea Cernii, apoi Mehadia, Caransebeș, Reșița,

²¹ D. Birăuțiu, în *Calendarul Poporului Român*, Budapesta, 1913, p. 87; despre H. Berry și Badoaro, vezi la A. Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européens à l'aube de l'âge moderne*, București - Paris, 1980, p. 4 și 28; despre Demidov, la N. Iorga, *op.cit.*, p. 528.

²² P. Nemoianu, vezi *supra*, nota 3, prima lucrare citată, p. 32; tot el, citat în /Dr. M./, *Pe marginea unei conferințe*, în *Curentul Nou*, VII, nr. 315, 7 aprilie 1935, p.3; C. Georgescu, *Curente dăunătoare țării și unității noastre naționale*, în *Ibidem*, p.2

Anina, Oravița, Moldova Veche²³. Aceasta ar argumenta unitatea armonică a unei geografii în constituția căreia ținutul, s-a spus, are trei fațade: una spre Europa Centrală, alta meridională și o alta continentală²⁴. Simbolicele heraldice nu s-au îndepărtat nici ele de la specificul ținutului, mai ales cu referire la zona cărășană: *muntele* (înaltul, tăria), *soarele* și *luna*²⁵. În *Novela XI* (14 aprilie 453), sunt amintite Justiniana Prima și teritoriile reprezentate prin stemă proprie, vechea stemă, probabil, a *Daciei Inferior* apoi a *Daciei Apulensis*, cu turnuri, *scutum rubrum*, *scutum coelesti*, *media aureae*²⁶.

La fel cum „frumusețea României stă în munții săi”²⁷, *Muntele* reprezintă în Banatul cărășan simbolul, garantul de istorie și civilizație, „patria mică”, definiția locului ideal: „A-ți iubi patria ta mai restrânsă constituie un sentiment din cele mai firești”, scrie în 1935 un orăvițean. Muntele este lumea readusă în mitul locului, raportată la el, coruptă la cronologiile atemporalului. Locuitorul Banatului de Munte este, sub protecția acestui simbol, cel mai orgolios dintre bănațeni: „Adevăratul Bănat în Căraș este”, spune sculptorul Romul Ladea, originar dintr-un sat de pe Valea Cărașului. Aici, iarăși s-a mai spus, „muntele nu poate fi cucerit niciodată în întregime, el are vocația disidenței”. Un William Rey, la 1849, are cuvinte frumoase după călătoria din Banat, observând diferențe de mentalitate în satele Cărașului apoi pe linia Dunării, la Ada Kaleh, Mehadia, Orșova, Cladova²⁸. Dar *Muntele* alimentează nostalgia. În vara lui

²³ Gr. Ion, *op. cit.*, p. 37; pentru cei doi călători, vezi la N. Iorga, *op. cit.*, p. 684-685; poezia lui Vulcan în Teatrul Vechi *Mihai Eminescu* Oravița, Colecțiile Documentare, Fond cit., Mapa cit., doc. nr. 433, p. 26; doc. nr. 35.

²⁴ *Enciclopedia*, I, 1938, p. 45.

²⁵ N. Densușianu, *Dacia preistorică*, București, 1986, p. 54.

²⁶ M. Bizerea, *Tricolorul românesc peste veacuri*, în *MI*, nr. 9 (42), septembrie 1970, p. 50-51.

²⁷ P. Nemoianu, vezi *supra*, nota 3, a doua lucrare citată, p. 4.

²⁸ Cf. V. Leu, *Muntele*, în *Orizont*, XV, nr. 7 (1450), 22 iulie 2003, p. 15; N. Iorga, *op. cit.*, p. 646-647; M. Bizerea, V. Ardelean, *Contribuții la studiul geografic al așezărilor rurale din Banat*, în *Lucrările Simpozionului de Geografie a Satului - București*, septembrie 1967, București, 1969, p. 225-230; E. Bordan, N. Hillinger, *Termeni geografici de origine populară din județul Caraș-Severin*, în *Terra*, I (XXI), nr. 3, 1969; Gr. Bugarin, *Munții Banatului*, în *Enciclopedia Turismului Românesc*, II, 1935, p. 105; A. Cucu, *Harta comparativă a Daciei, după coordonatele geografice ale lui Ptolemeu și studiul ei*, Timișoara, 1929, 14 p., *passim*; M. Grigore, *Caracterizarea morfogenetică a regiunii montane din jumătatea de est a Banatului*, în vol. *Realizări în geografia României*, București, 1973, p. 99-112; E. Molnar, *Așezările de cea mai mare altitudine din Banat*, în *BUBB.SN*, I, nr. 1-2, 1957; G. Vergez-Tricom, *Les types*

1871, blazat de șesul Banatului timișan, Anton von Draskowits, stabilit o vreme în Făget, îi scrie farmacistului August Knoblauch în Oravița despre „dorul de peisajul montan” dintre Oravița și Anina și-l anunță că amicul lor, Hugo Otter, vine în zonă să picteze²⁹. Muntele, omul și civilizația montană, au reprezentat dintotdeauna pentru istoricul mentalităților piatra de încercare: „În zonele izolate, de munte - notează un istoric - memoria e fructificată de istoria mentalităților”. O doamnă temerară, A. de Carlowitz și contele Waisbach are prilejul să compare pitorescul cărășan și Almăjul vecin, la 1848. Ei vizitau pe acest traseu banatic Oravița, Domașnea, Cornea, Teregova, Slatina Timiș și Caransebeș, sunt fascinați de munții cărășeni, apoi de „Muntele mare” (Rusca ?), admiră pe linia Dunării Ada Kaleh, Cladova, Orșova, Bahna³⁰.

Peisajul, ori mai bine *melancolia peisajului*, devine componentă esențială într-un cult al tradiției. Pentru coloniștii aduși aici după programele oficiale coordonate de Curtea de la Viena, stabilirea și adaptarea la habitat n-au reprezentat o problemă. Locurile și peisajul seamănă cu Tirolul, Stiria. Aspecte remarcate și de generalul prusac A. Jochums într-o carte apărută la 1854. Un specialist interbelic în geografia Europei consemna: „În Banat, pajiștea verde, una pe întinse suprafețe, în jurul satelor Staierlac ori Anina, te transportă undeva în Stiria”³¹. Ținutul de la izvoarele Cărașului e asemănat cu peisajul carstului istriian³². Există chiar diferențe de mentalitate între bănățeanul provinciei camerale (Timișul) și cel al provinciei montanistice (Cărașul). Un anonim relatează, într-o carte publicată la 1793, în Frankfurt, *Reisen von Pressburg durch Mähren beyde schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen und von der zurück nach Pressburg*, pățania faimosului general Laudon care, aflat în provincie la 1789-1790, este ghinionistul protagonist al unei întâmplări de pe urma căreia militarul avea să înțeleagă mai bine aceste diferențe de mentalitate dintre locuitorul câmpiei bănățene și cel al Banatului Montan.

d'habitat dans le Banat roumaine, în *Mélanges de l'Institut Français en Roumanie*, București, 1928.

²⁹ Teatrul Vechi Mihai Eminescu Oravița, Colecțiile Documentare, Fond. cit., Mapa Tematică „Scrisori”, doc. neinventariat.

³⁰ Al. Duțu, *Arta memoriei*, în *RL*, XII, nr. 17, 26 septembrie 1979, p. 19; N. Iorga, *op.cit.*, p. 551-552

³¹ Vezi la I. Simionescu, *Tinere, cunoaște-ți Țara*, ed. a III-a, București, 1939, p. 27; despre generalul Jochums, la N. Iorga, *op.cit.*, p. 618

³² I. Simionescu, *op. cit.*, p. 23.

Aflăm, de pildă, că în iarna aceea generalul Laudon are mari probleme, în rândul trupelor sale măcinând bolile și simțindu-se lipsa proviantului, dar și efectele iernii: ger, zăpadă mare. Indiferenței autorităților și localnicilor din preajma Lugojului, cărora le asigurau atunci protecția trupelor imperiale austriece, le răspunde ajutorul venit în chervane (cărute) dinspre târgurile Oravița și Sasca. Dar chiar autorul acestor notații va traversa un episod cu morala asemănătoare. După o primă etapă din călătoria sa, de la Pressburg la Seghedin și Timișoara, prin Sânmiclăuș, entuziasmat de clădirile și viața orașului de pe Bega, ajunge la Lugoj apoi la Făget, unde remarcă două biserici ortodoxe și un locaș aparținând ordinului minorit din Lugoj. La un moment dat, călătorul e abandonat de tovarășii săi de drum, germani și români din satele zonei de câmpie timișană, într-o mlaștină – probabil între Timișoara-Deta-Făget – fiind salvat de birși (chirigii, căruțași) „munteni” (cărășeni din Banatul Montan, așadar)³³. Întâmplarea îi determină autorului aprecieri elogioase. El numește pe calomniiatorii bănățenilor *seelenmörder*, acunzându-i de rea-voință atunci când au calificat localnicii – suntem în vremea lotriei (haiduciei), cu motivațiile sale sociale, totuși – drept *spitzbuben*, leneși, hoți, ucigași. Muntele, așadar, conferă habitatului din preajmă variante-argumente ale simbolului ascensional³⁴. Așa cum Carpații au fost element polarizator al românilor³⁵, Semenicul, „muntele pleșuv”³⁶, este formă dominantă în relieful zonei, îndeobște numită Banatul Montan, Banatul de Munte, Banatul Muntos, reprezentând 65,4% din suprafața actualului județ Caraș-Severin (10,8% dealurile, 16,5% depresiunile și doar 7,5% câmpia). Muntele asigură această unitate geografică și în zona Cărașului³⁷. Cei care s-au ocupat de istoria și cultura locului vorbesc de „sufletul unic al Cărașului”, în care „natura a dozat totul cu grijă” și a fost „mai darnică (o darnicie luxuriantă) în profunzime și în împodobirea reliefului”³⁸. Alții scriu despre podoaba zonei, „pădurea

³³ N. Iorga, *op. cit.*, p. 425-426.

³⁴ Cf. J. Blache, *L'homme et la Montagne*, Paris, 1933, p. 21-39 și p. 42-50.

³⁵ C.C. Giurescu, D.C. Giurescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri și până astăzi*, București, 1971, p. 23.

³⁶ Gh. Runcan, *Muntele Semenik*, Oravița, p. 7-9.

³⁷ M. Grigore, *Munții Semenik. Ghid turistic*, București, p. 7; Idem, *Munții Semenik. Potențialul reliefului*, București, 1981, *passim*.

³⁸ V. Birou, *Oameni și locuri din Căraș*, Timișoara, 1940, p. 5.

bătrână”³⁹, „păduri de nepătruns”⁴⁰. „Rar munte – notează un orăvițean – care să fascineze și să vrăjească mai mult ca muntele Semenic în orice anotimp îl cercetăm”⁴¹. Un document dinainte de 1918 menționa, în legătură cu ținutul cărășan, că „natura însăși a lucrat aici”, evidențiind „pădurile seculare”, „munții pitorești”, „codrii de brazi, văi, cascade”⁴².

În Banatul cărășan, centrul regiunii montanistice a fost *Oravița* din vremea administrației austriece, arhivele documentare, extrem de bogate, stând la îndemâna cercetării, aproape întreg interbelicul după care a urmat, ca și în alte locuri, risipa. Oraș al unei istorii recuperate în paralel cu evoluțiile civilizației din această parte a continentului european, localitatea avea cândva o denominare duală a habitatului, *Oravița Română* venind din urmă cu o istorie bogată, iar *Oravița Montană* reprezentând orașul modernizat după 1700.

În acest ambient pitoresc, verificându-se în reciprocități de habitat raportul dintre „societatea omului” și „societatea naturală”⁴³, Oravița era considerată în anul 1940 „cel mai frumos oraș din județ, mai ales datorită priveliștilor din jur”⁴⁴, oraș de munte „cu aer foarte curat”⁴⁵, înconjurat pe culmi de „brădet bogat”⁴⁶, iar în întreg ținutul aferent poziției dominante a localității „șesuri line, livezi mirositoare, câmpuri bogate”⁴⁷, ori „vii dulci, grădini și aurul holdelor”, alte baze ale enunțului vorbind despre „orașul situat în sud-estul Banatului”, despre „poziția lui încântătoare” într-un „ținut bogat”. Și în registrele agricole de azi, denumirile izlazului comunal sunt păstrate după acelea de demult precum „Dumbrava”, „Dealul Mic”, „Unghet”, ori „Lunca” la Agadici. La vremea aceea, habitatul avea puțin peste 5 km lungime, iar cartierele componente păstrau vechile, pitorești denumiri, de la fondarea orașului modern: Rij, Coari, Forviz, Turnul de Praf, Poiana Crucii, Dealul Calvarului, Valea Aurului, Dealul lui Fischer, Grădina Mănăstirii,

³⁹ Gh. Runcan, *op. cit.*

⁴⁰ V. Birou, *op.cit., loc. cit.*

⁴¹ Gh. Runcan, *op. cit.*, p. 10.

⁴² Teatrul Vechi *Mihai Eminescu* Oravița, Colecțiile Documentare, Fond cit., Mapa Tematică „Însemnări Istorice”, doc. nr. 35.

⁴³ Cf. N. Paulescu, *Instinctele sociale*, București, 1910, p. 1-19.

⁴⁴ *Monografia*, mss. 1940.

⁴⁵ *Ibidem.*

⁴⁶ I. Simionescu, *op.cit.*, p. 55.

⁴⁷ Teatrul Vechi *Mihai Eminescu* Oravița, Colecțiile Documentare, *Fondul Documentar Sim. Sam. Moldovan*, Mapa Tematică „Însemnări istorice”, doc. nr. 35, p. 1.

Ogașul Mare⁴⁸. Poziția privilegiată pe care a avut-o Oravița de-a lungul istoriei sale o dă așezarea în mijlocul unei regiuni bogate în minerale și bogății vegetale. Ambasadorul lui Napoleon la Constatinopol, Ed. Thouvenel, notează cu sensibilitate acestea, ca și despre Orșova, Vârciorova, Cerneți⁴⁹. Bazinul cu roci sedimentare e situat între Moldova Nouă și Oravița. Granit și syenit găsim la Maidan și Ilidia, chiar la suprafață⁵⁰, dar și cărbune mineral „aducător de civilizație și mizerie”⁵¹ la vechiul Măidan (azi, Brădișorul de Jos), deși exploatarea a luat amploare în Anina, gresie roșie, molibden, cupru la Oravița și Ciclova Montană⁵², titan și bismut la Ciclova Montană, aur, argint și mineralizații aurifere la Oravița și Sasca Montană⁵³.

Între clișeu mental și mit-istorie, omul locului are orgoliul fondatorului de istorie milenară, alimentat adesea și de opinia celuilalt: „Gândiți-vă la ținuta bănățeanului – citim în 1925 – a cărui omenie comunicativă e reflexul unei vechi culturi”⁵⁴. Dar pentru cărașan, pentru locuitorul Banatului Montan, Cărașul este, într-o însemnare, „cel mai istoric pământ al Neamului, prin / prima intrare a lui Traian în Dacia”, iar „Istoria Românilor începe pe pământul județului Caraș”⁵⁵. Elogiul istoriei orăvițene și al ținutului din preajmă echivalează, mereu, cu evidențierea priorităților orașului în istoria națională ori în cea continentală. Orice prezentare, însă, pleacă de la rolul Oraviței de centru administrativ în Valea Cărașului, parte din actualul județ Caraș-Severin unde se concentrează, într-o sinteză a miracolelor naturii, succeselor culturale și evoluției economice, argumentele cele mai importante în definirea zonei:

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Monografia* 1940; vezi și N. Iorga, *op.cit.*, p. 517; J. Szűcs, *Les trois Europes*, Paris, 1985, p. 89-96

⁵⁰ Rudolf Gräf, *Domeniul bănățean al StEG (1855-1920)*, Reșița, 1997, p. 32-33.

⁵¹ V. Birou, *op. cit.*, p. 5.

⁵² R. Gräf, *op.cit.*, p. 34; despre structuri geomorfologice la Ciclova Montană găsim informații și la M. Barnic, *Struktur Untersuchungen des natürlichen Wollastonits von Ciclova (Banat)*, în *Naturwissenschaften*, 23, 1935.

⁵³ *Ibidem*, p. 36-37; V. Birou, *op. cit.*

⁵⁴ P. Nemoianu, vezi *supra*, nota 3, al doilea citat; citează pe Sextil Pușcariu cu această afirmație, p. 44.

⁵⁵ Teatrul Vechi Mihai Eminescu Oravița, Colecțiile Documentare, Fond cit., Mapa cit., doc. nr. 86, p. 2, variantă manuscris „Memoriu referitor la exploatarea bogățiilor subsolului bănățean”, nedatat; doc. nr. 387, manuscrisul „Memoriu/despre independența istorică, națională, militară/economică și culturală a județului Caraș”.

„Banatul Montanistic cu centrul Oravița/ a fost renumit prin:/ Prima școală montanistică din anul 1729/ Monetăria Habsburgilor din Oravița – Ciclova 1815/ Teatrul cel mai vechiu din România, 1817/ Calea ferată prima din tot sud-estul Europei, 1847/ Expoziția industrială și montanistică, prima din Țară, 1869/... Aceste opere de record izvoriau din bogăția/ subsolului bănățean”⁵⁶.

Patriotismul local este marcat de orgoliul solidar al amintitelor priorități. În 1930, când orașul are 9646 locuitori⁵⁷, 64 străzi⁵⁸, 6507 ha și 53 ari⁵⁹, toți se bucură de conviețuirea într-un „oraș liber”⁶⁰, tradiția de odinioară, chiar dacă în oarecare pierdere atunci, trebuie apărută cu orice preț. În 1940, orăvițeanul spune: „Oravița, alături de Reșița, este cel mai important centru economic din județ”⁶¹. Folosind drept argumente „dovezile unui ținut bogat” și celelalte priorități orăvițene, autorul monografiei din 1938 nu se sfiește să ceară sprijin pentru tipărirea cărții sale „D-lui Ministru /Tătărăscu/ rugându-vă respectuos a sacrifica o mică/ atenție orașelului nostru”. Ba chiar, continuând epistolarul, după ce vorbește de „primul teatru din țară” (1817), de „prima cale ferată din țară (1847-1854)”, de „prima expoziție a industriei și agriculturii din spațiul românesc” (1869), același autor promite ministrului să-i dedice lucrarea. Fiindcă „județul/ Caraș este un ținut special de valoros/ care prin independența lui/ poate mări averea noastră națională...”⁶².

Oravița este centrul lumii⁶³, locul de unde pleacă și unde se întorc, mereu re-amplificate, dimensiunile acestui inconfundabil patriotism local. Dar el, orgoliul acesta, mândria de a fi „orăvițan”, trebuie mediatizate și în alte puncte cardinale. Din Nyiregyhaza, un Julius von Häckenreder îi explică lui „Liebere

⁵⁶ *Ibidem*, doc. nr. 86.

⁵⁷ *Enciclopedia*, II, p. 648.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Monografia*, mss. 1940.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ Teatrul Vechi *Mihai Eminescu* Oravița, Colecțiile Documentare, Fond cit., Mapa Tematică „Însemnări Istorice”, doc. nr.365.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ În februarie 1993, poetul Anghel Dumbrăveanu, pe atunci director general în Ministerul Culturii, alături de Ionel Bota, au inițiativa organizării unei Tabere Internaționale de Literatură la Oravița, prima ediție și lansarea primului număr al publicației „Confluente”, machetată și paginată de Ionel Bota, tipărită de poetul Daniel Ilie și prozatorul Gheorghe Chiriac, având loc în vara aceluși an. La ediția a II-a, din iulie 1994, prozatorul Mircea Nedelciu, invitat special, definește Oravița „un centru al marginilor”.

Herrn Moldovan” cum a scris el în Belgia despre Bergwerk și despre *Bank skontto* Oravița⁶⁴. Aceluiași orăvițean îi scrie din Sao Paulo (Brazilia) Otto Vencovsky, în două rânduri, despre modul cum s-a pasionat peste ocean de arta fotografiei, pe care a învățat-o de la Wunder, tipograful din orașul de pe Căraș, povestind și altora, în Brazilia, despre atelierele faimoșilor artiști din Oravița⁶⁵. Oricum, efortul din interbelic se integra dezideratului „ridicării energiei naționale și regionale a bănășenilor”⁶⁶, o neconținută tentativă de recuperare a statutului, iarăși prioritar, de ținut românesc unde „se dezvoltă răpede o viață de civilizație puternică”, în aprecierea lui Iorga din ediția anului 1910 a *Istoriei* sale⁶⁷.

Dar orice spectacol frumos are și inevitabilul căderii cortinei. Așa cum există mereu o reluare. Acestei reluări îi dedicăm și noi efortul din care s-a isvodit însemnarea de față. Deocamdată intrăm în *poveste*. Oravița și Valea Cărașului este acest ținut miraculos, colț de miracol banatic căruia, de peste două decenii, încercăm și noi să-i deslușim trecutul.

⁶⁴ Teatrul Vechi *Mihai Eminescu* Oravița, Colecțiile Documentare, Fond cit., Mapa Tematică „Scrisori”.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ P. Râmneanțu, *Soluțiuni în legătură cu problema declinului etnic al populației românești din Banat*, în *RISBC*, V, nr. 1-4, 1936, p. 1-38.

⁶⁷ N. Iorga, *Istoria românilor pentru poporul românesc*, ed. a II-a, Vălenii de Munte, 1910, p. 9.

LE PAYS DE CARAŞ ET LA VILLE DE ORAVIŢA DANS DES NOTES,
RAPPORTS ET RELATIONS DE VOYAGE. APERCU GENERAL
POUR LA PERIODE D'ENTRE 1700 ET 1950.

Résumé

La vallée de Caraş et la ville de Oraviţa constituent une réalité historique et géographique de l'espace de la civilisation roumaine, s'agissant d'un habitat situé dans le coin sud-ouestique de l'actuel département de Caraş-Severin.

Il existent une multitude de références concernant cette zone de l'espace banatien appartenant, en égale mesure, aux intellectuels, fonctionnaires de l'état et aux voyageurs, tant roumains que étrangers, visant une problématique diverse: le spécifique ethnique des habitants, leurs relations avec les populations minoritaires et aussi avec le milieu écologique ou se déroule leur existence etc. L'écrivain banatien C. Miu-Lerca remarque le fait que la soi dite hétérogénéité ethnique s'est fondu dans les matrices de l'ethnicité locale dans une parfaite adaptation au milieu.

La cohabitation d'entre les roumains et les allogènes avait créée, par une quelconque contagion mentale, une conscience solidaire du provincial, dont les traits spécifiques (hospitalité, l'esprit d'entraide etc.) ont été élogiés par plusieurs auteurs, plus ou moins connus (S. Borovszky, Charles Colville Franclaud, Andrea Gromo, G. Brancovici).

Dans le même contexte, l'historien J.J. Ehrler exprime l'opinion, dans son opuscule consacré à cette province, que les roumains soient très complaisant si on manifeste envers eux une quelconque bien voyance, étant dérangé, en même temps, du mépris, loin d'être juste, des autres voyageurs étrangers dans cette province pour ses habitants. Un autre historien et aussi fonctionnaire de l'empire autrichien, F. Grisellini, se relie aux éloges pour la population majeure de la contrée banatienne, visant en spécial sa proverbiale hospitalité, y ajoutant toute une foule d'auteurs (J. H. Zendler, C. Gerhard, Raicevici, J. Thünmann etc.) qui n'hésitent pas considérer l'habitant banatien comme un citoyen européen.

Une autre catégories de notes s'inscrivent dans un contexte géographique, leur auteurs se montrant enchantés par les richesses du paysage, qui n'est

aucunement moins digne d'admiration que des autres fameuses places de l'Europe centrale (Michael, G. Quin, Carl, Koch, J. H. Skeene, Wilhelm Hamm).

Les paysages, en spécial la montagne, vu comme une marque spécifique de la contrée, représentent une constante dans l'écriture des historiens, des hommes de culture et des simples voyageurs appartenant à la période d'entre les deux guerres et après celle-la, située dans la même nuance admirative (Petru Nemoianu, Iosif Vulcan, Nicolae Iorga, Romul Ladea).

Cet étude entreprit un court mais très bien documenté voyage dans la littérature autochtone et étrangère portant sur la ville et sa contrée natale (Oravița et la Vallée de Caraș), tout en couturant un mosaïque d'opinions, soit élogieuses, soit critiques sur les hommes, la nature et la spécificité culturelle de ce coin du Banat historique.

RECENZII

Vasa Lupulovici, *Viața bisericească a sârbilor din Banat între anii 1865-1918*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2009, 522 p.

Cartea părintelui Vasa Lupulovici, *Viața bisericească a sârbilor din Banat între 1865-1918* este o teză de doctorat susținută la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj la începutul acestui an.

Este o radiografie a vieții bisericești a sârbilor din Banatul istoric după separația ierarhică a Bisericii românești de Mitropolia din Karlovitz, după sinodul de la Karlowitz din 1864 și organizarea mitropoliei românești în anul următor. În urma separației au rămas sub jurisdicția patriarhului sârb două episcopii de expresie sârbească – Episcopia Vârșetului și cea a Timișorii.

Istoria bisericii sârbești a fost mai puțin cercetată în istoriografia de limba română. Există o bogată bibliografie în limba sârbă, datorată unor istorici din Serbia sau lui Stevan Bugarski de la Timișoara, dar în limba română au publicat pentru secolele XVII-XVIII doar regretatul Silviu Arnichi și pentru secolul al XIX-lea Vasa Lupulovici.

Recenta lucrare a lui Vasa Lupulovici oferă o imagine de ansamblu a vieții bisericești din cele două episcopii bănățene rămase sub jurisdicția patriarhului din Karlowitz, după ce a abordat un subiect delicat, care a generat dispute în secolul al XIX-lea, separația ierarhică a parohiilor și arondarea lor, după majoritatea credincioșilor, la episcopia națională. A prezentat etapele negocierilor dintre comisiunile celor două congrese bisericești și detalii pentru maniera în care a fost realizată separația în parohiile mixte din cele două eparhii, respectiv a fondurilor și fundațiilor. Pentru prima oară sunt prezentate date concrete despre soluțiile găsite în procesul de separație pentru fiecare comună în dispută.

Autorul discută pe larg legislația bisericească care a stat la baza organizării mitropoliei și a structurilor acesteia.

Două mari secțiuni sunt consacrate vieții bisericești din cele două episcopii. Fiecare dintre acestea începe cu un scurt istoric al episcopiei, după care este prezentată organizația eparhială, protopopiatele și parohiile. În cele patru protopopiate din eparhia Timișorii erau în preajma primului război 80 de comune bisericești de expresie sârbească cu 155.869 credincioși. Sunt prezentați protopopii care s-au succedat, clasificarea parohiilor și numărul de credincioși din fiecare.

Potrivit rescriptului imperial din 1868 și dispoziției despre organizarea temporară a eparhiilor din 1871, administrația episcopiiilor sârbești era realizată de episcopi, adunarea eparhială, consiliul administrativ eparhial, consiliul eparhial, consiliul școlar eparhial, adunarea parohială, consiliul parohial, consiliul școlar local. Autorul prezintă episcopii Timișorii în succesiunea lor.

În Episcopia Timișorii au fost în jur de 80 de biserici parohiale sârbești, 2 mănăstirești și câteva capele, unele nou construite după 1870, altele reparate. Mai dificilă a fost situația caselor parohiale, la sfârșitul secolului XIX 26 comune nu aveau casă parohială. Lucrarea înregistrează cu multe date proprietățile funciare și sesiile parohiale, fondurile eparhiei și fundațiile acesteia.

O secțiune importantă este dedicată clerului din eparhia Timișorii, instrucției clerului, instaurării preotului în parohie, stării materiale, fondurilor de ajutorare pentru preoți, văduve și orfani, veniturilor episcopilor și disciplinei clerului, conferințelor preoțești.

Același plan este urmat și în Episcopia Vârșețului, care în 1868 avea 3 protopiate, 74 comune bisericești și 143.397 credincioși. Sunt prezentate bogate date biografice ale episcopilor, despre protopopiate, parohii și administrația bisericească, despre situația materială a episcopiei și comunelor, despre cler și disciplina clerului.

În continuare autorul prezintă relațiile eparhiilor cu statul, cu alte eparhii sau cu instituțiile umanitare. Un consistent capitol a fost consacrat învățământului sârbesc din Banat între anii 1865-1918, legislației școlare, rețelei școlilor, frecvenței, conducerii școlilor, stării lor materiale, cadrelor didactice și conferințelor învățătoresți, conținutului învățământului în școlile

elementare și pedagogice de fete, manualelor școlare folosite în aceste școli, finanțării învățământului.

Ultima secțiune este dedicată mănăstirilor din Banat: Bezdin, Sf. Gheorghe, Vojlovița, Zlatița, Baziaș. După un scurt istoric al mănăstirilor bănățene și a pierderilor suferite de-a lungul secolelor, autorul a trecut în revistă construcțiile și reparațiile mănăstirești din perioada 1850-1918, școlile mănăstirești și relațiile mănăstirilor cu statul, biblioteci de mănăstiri, procesul cu biserica românească pentru mănăstiri, economia și veniturile mănăstirilor. Foarte interesantă este prezentarea vieții monahale, a conflictului dintre ierarhi și inteligență, a dezbaterii chestiunii mănăstirilor în congresele bisericești. În Biserica sârbă a existat o Asociație a monahilor și în 1907 a fost adoptat un Regulament mănăstiresc. Mănăstirile sârbești au avut o organizare după principiul monahismului chinovial. Ierarhia s-a preocupat îndeaproape de ridicarea nivelului de instruire a călugărilor. Foarte multe informații descoperim despre arhimandriții și călugării mănăstirilor bănățene.

O serie de informații prețioase au fost sintetizate în anexele cărții, o evidentă reușită științifică și editorială, o carte frumoasă, cu o prezentare grafică deosebită, cu o informație de excepție, care oferă cercetătorilor de istorie bisericească repere sigure pentru o abordare comparată a istoriei bisericilor care au conviețuit în Banatul pluriconfesional.

Este o carte reprezentativă pentru Vasa Lupulovici, care a făcut dovada valorii și aptitudinilor sale de cercetare, devenind un reper în istoriografia bisericească din România.

Nicolae Bocșan

Dumitru Țeicu, *Geografia ecleziastică a Banatului medieval*, Presa Universitară Clujeană, 2007, 263 p.

Volumul de față a fost gândit și elaborat în cadrul proiectului *Patrimonium Banaticum, multiculturalitate și multiconfesionalitate în Banat*, proiect finanțat de Uniunea Europeană prin Programul de vecinătate România-Serbia 2004-2006. Excurs ambițios într-o problemă de mare actualitate și extensie istoriografică și arheologică, volumul istoricului Dumitru Țeicu se dorește a fi un răspuns la o serie de întrebări legate de identitatea ecleziastică a Banatului medieval, discursul istoric fiind centrat pe ideile forță de etnic, multiculturalitate și multiconfesionalitate, prelucrate și filtrate prin prisma anilor de studiu al documentelor de epocă și, mai ales, a cercetărilor arheologice, atât de necesare oricărei reconstrucții ce pătrunde mai adânc în timpul istoriei. Autorul și-a structurat lucrarea în mod echilibrat, o primă parte fiind dedicată unei extinse *prolegomene* ce argumentează riguros problemele suscitade de studiul temei în cauză, augmentate de discuții asupra surselor istorice și a istoriografiei aferente (p.7-63). O a doua parte, gândită ca centru de greutate al volumului, conține repertoriul mănăstirilor medievale (p.64-136) și cel al bisericilor medievale (p.137-243), incursiune ce se constituie într-un instrument de lucru absolut necesar celor care se apleacă asupra studiului istoriei Banatului medieval.

Amplul studiu introductiv debutează cu o analiză riguroasă a problemelor ce au decurs în mod firesc din abordarea exhaustivă a geografiei ecleziastice a Banatului medieval, definit de istoric ca „un spațiu geografic delimitat natural la extremitatea apuseană a Dunării de Jos și, în egală măsură, o provincie cu o evoluție și individualitate istorică proprie, definită cu acest nume în istoriografie încă din veacul al XVIII-lea”. Atașamentul autorului față de spațiul bănățean este evident și asumat plenar în întreaga sa activitate științifică, autorul pledând pentru identitatea sa regională distinctă în răstimpul îndelungat cuprins între secolele XI-XVI, în cadrul integrator al regatului maghiar medieval, ca o placă turnantă, o punte de legătură între bazinul panonic și cel pontic. Adoptând conceptul de provincie de frontieră pentru spațiul bănățean, istoricul achiesează definiția dată de reputatul medievist francez Jacques Le Goff ideii de *frontieră medievală* – o stare fluidă ce pendulează între realitate

și reprezentare, contrară *limesului* roman, model de frontieră strict liniară. În viziunea autorului, o asemenea zonă de frontieră generează un mod de viață specific, cu privilegii speciale, cu libertăți și particularități de dezvoltare, religie și justiție ce nu pot fi întâlnite în alte spații ale lumii medievale. Pornind tocmai de la aceste atribute definitorii ale Banatului medieval, autorul afirmă aspectul multiconfesional al Banatului secolelor XI-XVI, reflex al situației multietnice, ce a imprimat o identitate regională determinantă acestei provincii. Pornind de la aceste realități, Dumitru Țicu definește scopul pe care ambiționează să îl atingă prin lucrarea de față, acela de a realiza o abordare confesională globală, atât a structurilor catolice, cât și a celor ortodoxe, în măsura în care acestea au funcționat concomitent în Evul Mediu, delimitându-se astfel de producția istoriografică de până la el, de acele geografii eclesiastice întocmite pe comitate sau pe sangeacuri, ori de cele limitate la episcopia Cenadului și la lumea catolică.

O altă problemă pe care autorul ține să o clarifice este cea a limitelor cronologice pe care le-a stabilit incursiunii sale istoriografice și arheologice - secolele XI-XVI (p. 10), delimitare determinată, în accepțiunea istoricului, de motivații obiective ce țin de evoluția istorică generală a Banatului, cât și de istoria confesională a provinciei. Demersul istoriografic a fost astfel încadrat temporal în perioada în care Banatul a fost integrat, din punct de vedere istoric, Regatului medieval maghiar – subiect delicat în polemica ideologică de până acum două decenii, pe care însă autorul îl abordează cu necesara detașare istorică. În plan confesional, delimitarea s-a făcut în funcție de două jaloane considerate de autor ca sugestive, și anume: cel de-al treilea deceniu al secolului al XI-lea, ce a marcat începuturile organizării bisericii catolice în Banat grație activității călugărului misionar Gerard, cel care a pus bazele episcopiei de la Cenad; și mijlocul secolului al XVI-lea, interpretat de autor ca moment de prăbușire a regimului confesional din Transilvania și Banat, moment în care structurile eclesiastice s-au disipat prin apariția și propagarea Reformei în Banatul de Lugoj și Caransebeș, prin pătrunderea islamului în vilayetul Timișoarei și prin integrarea ortodoxiei românești bănățene în cadrul reînființatei Patriarhii sârbești de la Ipek.

O altă problematică, considerată de autor necesară a fi reliefată, este cea a metodei de lucru uzitate în lucrare (p.10-14), metodă centrată pe identitatea etno-demografică a Banatului, caracterizată de existența blocului omogen

românesc din spațiul de deal și de munte, diferențiat de spațiul de câmpie, ocupat de așezări cu parohii catolice aparținând maghiarilor, germanilor sau unor altor coloniști, cărora li se vor adăuga, de la sfârșitul secolului al XIV-lea, comunitățile sârbești stabilite în zona joasă a Banatului în valuri succesive. Istoricul se delimitează categoric de abordările anterioare ale problemei geografiei istorice a Banatului datorate istoricilor maghiari sau germani ai secolelor XIX-XX, ce au eludat cu totul specificul multiethnic și multiconfesional al zonei, practicând o metodă de lucru ce nu a ținut seama de specificul românesc sau sârbesc ortodox al așezărilor situate în nord-estul, estul sau sudul ținutului, pentru care folosesc exclusiv forma maghiară a numelor. Autorul subscrie principiului utilizării denumirii așezărilor așa cum ele sunt întâlnite în documentele medievale, pe care îl socotește viabil pentru constituirea unei baze de date coerente, însă operează de aici încolo distincțiile necesare, impuse de realitățile date de specificul unei regiuni cu o configurație multiethnică. De altfel, istoricul apreciază și reține mutația de viziune produsă în istoriografia maghiară, datorată lucrărilor lui Engel Pál, cel care considera că în cazul aspectelor ce țin de geografia istorică a unor asemenea regiuni este corect a se scrie forma română sau sârbă a numelui așezărilor și formele de pronunție maghiare acolo unde este cazul.

În consecință, pornind de la aceste acumulări istoriografice, Dumitru Țicu și-a structura lucrarea ca un lexicon, în cadrul căruia locurile care interesează au fost așezate în ordine alfabetică, fiecare biserică sau mănăstire beneficiind de un scurt istoric precum și de o localizare pe teren (preocupare esențială a acestui demers extrem de scrupulos) bazată atât pe informația furnizată de izvoarele scrise, cât și de microtoponimie sau de hărțile de secol XVIII-XIX. Astfel, pentru așezările care au avut biserici în secolele XIII-XVI și au supraviețuit timpului autorul folosește denumirea consemnată în actele medievale, în forma românească, maghiară sau sârbă. Pentru așezămintele religioase care au dispărut fără a lăsa urme în toponimie sau în alte surse istorice autorul uzitează numele și forma întâlnite în documentele medievale. În sfârșit, pentru bisericile dispărute al căror nume a fost consemnat în defterele turcești și în toponimie istoricul a optat pentru folosirea numelui întâlnit în aceste izvoare.

În continuarea expozeului Dumitru Țicu recurge la o prezentare succintă a structurilor ierarhice ale celor două confesiuni, catolică și ortodoxă,

ce și-au disputat canonic populația spațiului bănățean, distingând acele elemente constitutive care au modelat în timp profilul confesional (spiritual) al Banatului.

Din perspectiva catolicismului, un scurt istoric al episcopiei de Cenad (p.14-20) este considerat de autor ca un demers absolut necesar pentru înțelegerea modului în care biserica latină s-a structurat într-o zonă intrată treptat în sfera de dominație a regatului arpadian maghiar, în care existau deja structuri proprii ale populației românești, asupra cărora biserica bizantină își exercita influența prin structurile monahale și episcopale proprii. În legătură cu momentul apariției diocesei de Cenad istoricul ia în discuție diferitele teorii care au stârnit polemici în istoriografia maghiară sau română, anul 1030 fiind considerat, de regulă, ca momentul inițial al debutului activității spirituale sub oblăduirea primului episcop, călugărul misionar Gerard. Nu sunt trecute cu vederea nici opiniile care plasează acest debut într-o perioadă mai timpurie (anii 1004 sau 1008) sau, din contră, cu câțiva ani mai târziu (între 1035-1038), autorul considerând, bunăoară, că argumentele lui Radu Constantinescu potrivit căruia fundația episcopală s-a săvârșit târziu, în 1038, nu pot fi neglijate. În privința hotarelor episcopiei Dumitru Țicu pledează pentru o tratare nuanțată, făcând distincție între exercitarea unui control nominal asupra întregului teritoriu dintre Dunăre, Tisa, Mureș și M-ții Banatului și o delimitare teritorială exactă, atâta vreme cât în părțile de răsărit și în sud s-a aflat blocul omogen românesc cu opțiuni confesionale ortodoxe.

Organizată în timp după normele de drept canonic occidentale în arhidiaconate și decanate, episcopia Cenadului a ajuns să numere șapte arhidiaconate (Arad, Cenad, de dincolo de Mureș, Sebeș, Caraș, Timiș, Torontal), autorul respingând ideea constituirii acestor structuri organizatorice bisericești încă din secolul al XI-lea, în vremea primului episcop, Gerard. Luând în calcul legătura ce a existat între deciziile politico-administrative și construcțiile instituționale religioase, istoricul opinează că procesul structurării ecleziastice s-a putut realiza numai după apariția comitatelor în spațiul bănățean, fenomen derulat în prima jumătate a secolului al XII-lea, în timp ce primele mențiuni documentare asupra arhidiaconatelor aparținătoare episcopiei de Cenad datează de la sfârșitul secolului al XIII-lea – începutul secolului al XIV-lea.

O altă problematică atinsă în demersul introductiv face referire la ordinele călugărești apusene (p.20-26), ce au jucat un rol important în impunerea regulilor ecleziastice latine și în susținerea proiectelor politice de extindere către răsărit a regatului apostolic maghiar, proces ce a afectat și Banatul medieval. Autorul ia în discuție ordinele benedictin, cistercian, dominican și franciscan, stăruind, atât cât informația documentară și mărturiile arheologice au permis, asupra prezenței lor în Banat, materializată atât prin influența canonică, misionară, cât și prin identificarea lăcașurilor de cult ridicate în spațiul bănățean, cu recomandarea unei atitudini prudente vizavi de reconstituirile realizate, cât și de atribuirea mănăstirilor unui anumit ordin.

Evoluția Bisericii ortodoxe în perioada similară de timp, într-o contrapunere de planuri tematice, este considerată de istoric ca o întreprindere necesară pentru mai buna înțelegere a specificului confesional al Banatului medieval, cu toate dilemele și polemicile desfășurate în istoriografia românească, dar și maghiară sau sârbă. Autorul antamează aceeași legătură existentă la începuturile evului mediu între structurile politice și construcțiile religioase pentru a explica evoluția confesională a ținutului bănățean în perioada stabilită, ca țintă de interes pentru demersul său istoriografic. Astfel, se pleacă de la recunoașterea influențelor spirituale bizantine la nord de Dunăre începând cu sfârșitul secolului al X-lea, prin intermediul arhiepiscopiei de Ohrida (o continuare a centrului patriarhal bulgar ce se pare că și-a avut rolul său în structurarea unei vieți religioase în Banat în secolul anterior) și a centrelor episcopale de la Vidin și Braničevo, pentru a se afirma că, în secolele XI-XII, problema structurilor răsăritene din spațiul bănățean nu poate fi abordată decât în contextul general al relațiilor bizantino-maghiare, când cele două state ajung să aibă frontieră comună, astfel încât autorul accentuează exercitarea influenței bizantine în regiunea sudică și sud-estică a regatului, unde populația era majoritar ortodoxă, prin episcopiile de la Braničevo, Belgrad și Sirmium. Ampla cezură de la sfârșitul secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea (cu anii-cheie 1185 și 1204) este privită de autor ca un moment definitoriu pentru mutațiile de substanță ce se vor fi produs la nivelul structurilor ecleziastice din Banat ca urmare a îndepărtării influenței bizantine de pe linia Dunării, a apariției bisericilor definite ca „naționale” de istoric la sârbi și bulgari și, mai ales, a noii politici a bisericii latine de a atrage sub ascultarea Romei vechile structuri ale bisericii bizantine.

Autorul remarcă faptul că toate aceste mutații își au o reflectare sugestivă în modul în care au evoluat mănăstirile ortodoxe din Banat, analizate în sensul translației de la perioada de început a monahismului oriental din secolele XI-XIII spre noile forme de organizare monahală din secolele XIV-XV. În primul plan se subliniază influența binecunoscută a bisericii răsăritene bizantine în cadrul regatului arpadian în secolele XI-XII, ilustrată de atestarea a circa 400 de mănăstiri „grecești” la nivelul întregului regat arpadian, cele mai importante așezăminte bănățene fiind cele de la Cenad, Szöreg sau Galad. Mutațiile produse odată cu secolul al XIII-lea au determinat, în viziunea autorului, o ruptură definitivă între suportul administrativ și material asigurat până atunci de imperiul Bizanțului și lăcașurile de cult, expuse de acum înainte absorbției declanșate de ofensiva catolică. În cel de-al doilea plan, pentru secolele XIV-XV, discuția vizavi de mănăstirile ortodoxe bănățene îmbracă forme polemice dată fiind sensibilitatea subiectului, generată de o insuficientă bază documentară și materială, care să răspundă fără tăgadă la o întreită problemă, și anume: momentul cronologic al apariției acestor mănăstiri, starea etno-demografică a spațiului bănățean la momentul zidirii lăcașului și chestiunea ctitorului care le-a fondat. Întrebarea care se ridică în fața autorului și la care încearcă să ofere răspunsuri, dacă nu definitive, măcar probate de cele mai temeinice mărturii arheologice și documentare descoperite până în prezent, este aceea dacă se poate discuta despre o atribuire fermă a mănăstirilor bănățene încă din momentul zidirii lor în secolele XIV-XV. Nu fără o oarecare frustrare, istoricul mărturisește caracterul limitat al informației documentare legate de începutul mănăstirilor ortodoxe în Banat, în timp ce cercetarea arheologică medievală este încă la începuturile sale, desfășurându-se adeseori cu dificultate. O sursă, fără îndoială importantă – conscripția mănăstirilor bănățene relizată în anul 1775 de autoritățile austriece – este însă o întreprindere târzie, care nu oferă date certe privind momentul inițial al apariției diferitelor lăcașuri de cult bănățene.

Cercetările sale de teren au condus către posibile reconstrucții bazate pe planul inițial al monumentului, pe arhitectura acestuia, coroborate cu alte informații rezultate din săpăturile arheologice efectuate la o serie de lăcașuri. O atenție deosebită este acordată influenței „triconcului sârbesc” în lumea românească de la nordul Dunării, acceptând rolul pe care influența școlii

morave de arhitectură de la finele secolului al XIV-lea l-a jucat în dezvoltarea arhitecturii ecleziastice ortodoxe bănățene.

În schimb, istoricul respinge ideea, fundamentată până acum doar pe temeiul tradiției istorice întreținute de istoriografia sârbă, atribuirii tuturor mănăstirilor ortodoxe bănățene unor ctitori sârbi – despoți sau nobili. Pe bun temei, autorul contrapune unor asemenea aserțiuni ce au dominat o vreme peisajul istoriografic consacrat acestei teme, dimensiunea etno-demografică reală a Banatului medieval, dublată de existența unei întregi elite românești pe deplin capabilă, în viziunea sa, de a iniția și susține o serie de lăcașuri de cult în zonele din sud-estul Banatului în care își aveau stăpânirile.

Integrarea Banatului în structurile Patriarhiei sârbești de la Ipek după anul 1557 (p.39-41) este tratată de autor ca limita superioară din punct de vedere cronologic a derulării cercetării istorice și arheologice pe care și-a propus-o. Concluzia sa este aceea că structurile episcopale sârbești din Banat create în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și-au exercitat jurisdicția canonică asupra mănăstirilor și bisericilor din spațiul bănățean până la separația ierarhică din anul 1865.

Partea introductivă a lucrării se finalizează cu prezentarea surselor istorice (p.44-52) pe care s-a construit demersul istoriografic de față (constând în izvoare documentare bizantine, papale, diplome regale mahghiare, deftere turcești, apoi informații arheologice, izvoare cartografice de secol XVIII sau informații toponimice), precum și a istoriografiei consultate (p.53-63).

Rezultatele acestei ample cercetări sunt derulate mai apoi în cele două repertorii întocmite – cel al mănăstirilor și cel al bisericilor medievale, gândite sub forma unor lexicoane în care sunt reunite cele mai importante informații legate de localizarea, certă sau probabilă, a monumentului, de istoricul lăcașului respectiv, de apartenența sa confesională, de structura sa arhitectonică și stilistică, toate aceste detalii fiind însoțite de dezbaterea diferitelor opinii rezultate din sursele bibliografice sau arheologice consultate. Rezultatul final se constituie într-un instrument de lucru indispensabil cercetătorului Banatului medieval, condus cu acribie științifică și mobilitate a ideilor, ce imprimă acuratețe concluziilor rezultate în urma unei asidue munci de cercetare pe teren și pe surse documentare și bibliografice.

Petrovics István, *A középkori Temesvár. Fejezetek a Bega-parti város 1552 előtti történetéből* (Timișoara medievală. Capitole din istoria orașului de pe Bega înainte de 1552), volum închinat memoriei lui Kubinyi András, JatePress, Szeged, 2008, 165 p.

Lucrarea domnului Petrovics István, conferențiar al departamentului de istorie medievală și premodernă din cadrul Facultății de Arte a Universității din Szeged, dorește să suplinească un gol istoriografic în ceea ce privește Banatul medieval. Este bine cunoscut faptul că, în afara paginilor serie de către Szentklároy Jenő, apărute anterior primului război mondial în colecția coordonată de către Borovszky Samu, despre orașul medieval Timișoara, cu foarte puține excepții, nu s-a prea scris nici în istoriografia maghiară, nici în cea românească. Domnului Petrovics nu îi este străină problematica bănățeană, fiind autor al mai multor studii asupra Banatului în general și Timișoarei medievale în special.

Încercarea domniei sale, lăudabilă de altfel, nu aduce decât parțial o doză de noutate, fiecare capitol reprezentând de fapt o reluare a unor studii care i-au apărut în diverse volume colective sau reviste de specialitate din Ungaria sau România. Mai mult, nu este vorba de o preluare *ad litteram*, ci doar spicuiuri din respective articole, care comprimate astfel, duc spre o construcție sintetică, ceea ce în mod normal scade din valoarea materialului prezentat. Cartea este structurată pe trei părți mari: probleme metodologice, regiunea Timișului și Timișoara în evul mediu. Primele două tematici au împreună patru capitole, câte două pentru fiecare parte. În tematica de metodologie sunt evidențiate sursele și modul în care s-au raportat istoriografia maghiară și românească la Banatul medieval. Partea a doua cuprinde o radiografie a cadrului istoric a provinciei, precum și aspecte din organizarea bisericii catolice în regiune în epoca arpadiană și angevină. Cea de-a treia parte reprezintă baza lucrării, fiindu-i alocate cele mai multe pagini, grupate în 11 capitole. Problematika abordată de domnul Petrovics în această din urmă tematică, Timișoara medievală, este diversă. Autorul pornește de la topografia orașului medieval, discută instituțiile și componența etnică a locuitorilor zonei, precum și chestiuni legate situația negustorilor din oraș, dintre care mulți pot fi ușor

bănuși ca având origine slavă. De asemenea, pagini importante sunt dedicate aspectelor religioase mai puțin abordate în istoriografia maghiară precedentă și aproape deloc în cea românească. În reconstruirea realităților medievale, cum era și normal, domnul Petrovics folosește în primul rând istoriografia maghiară, deși într-o bună măsură cunoaște și ceea ce s-a scris în literatura de specialitate românească.

Anexele, în număr de cinci, cumulează o treime din spațiul total al lucrării, fiind de asemenea reluări ale unor studii apărute anterior. Spre diferență de celelalte părți ale lucrării, în anexe autorul problematizează anumite aspecte pornind de la analiza unor surse, unele editate, altele scoase la lumină de domnia sa în urma unor investigații în Arhiva Națională Maghiară sau în fonduri manuscrise rămase de la istorici ca Fekete Nagy Antal sau Pesty Frigyes. Practic se propun o serie de îndreptări asupra unor probleme deja discutate în istoriografie sau controversate din punct de vedere al interpretării materialului documentar. În final ni se oferă o listă a juzilor și juraților orașului medieval Timișoara și o altă a studenților timișoreni care au frecventat universitățile din Viena, Cracovia și Bologna.

În esență putem considera lucrarea domnului Petrovics o culegere de studii utilă care, deși nu aduce vreun element de noutate din punct de vedere interpretativ și în multe cazuri nici informațional, oferă o introducere facilă în anumite aspecte din istoria orașului medieval Timișoara. Comprimate în această formă, studiile domniei sale devin accesibile și cercetătorilor români interesați de subiect, care altfel ar fi avut un acces limitat la volumele și revistele de specialitate în care au apărut inițial. De asemenea, anumite problematice abordate în lucrare la modul general, pot constitui viitoare piste de cercetare în istoriografia românească, demers binevenit ce ar putea completa tabloul istoric complex al Banatului medieval.

Adrian Magina

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

AARMSI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. București
An.B (S.N.)	- Analele Banatului, Serie Nouă. Timișoara
AIIA Cluj	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie. Cluj-Napoca
AIIA Iași	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie. Iași
Annuario	- Annuario dell' Instituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica. Veneția
AO	- Arhivele Olteniei. Craiova
ASUI	- Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza”. Istorie. Iași
AVSL	- Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Hermanstadt (Sibiu), Kronstadt (Brașov)
Banatica	- Banatica. Reșița
BUBB.SN	- Buletinul Universității Babeș-Bolyai. Seria Științele Naturale. Cluj-Napoca
BSNR	- Buletinul Societății Numismatice Române. București
CL	- Cercetări de Lingvistică. Cluj-Napoca
CLit.	- Convorbiri Literare. Iași
Crisia	- Crisia. Oradea
Cumidava	- Cumidava. Brașov
Dacoromania	- Dacoromania. Cluj
DIR	- <i>Documente privind istoria României</i>
DRH	- <i>Documenta Romaniae Historica</i>
FD	- Foaia Diecezană. Caransebeș
GT	- Gazeta de Transilvania. Brașov
Istraživanja	- Istraživanja. Novi Sad
JGB	- Jahrbuch der Geologischen Bundesanstalt. Viena
KGNV	- Veröffentlichungen der Kommission für Geschichte der Naturwissenschaften, Mathematik und Medizin. Viena
Materialen	- Materialien. Tübingen
MI	- Magazin Istoric. București
RA	- Revista Arhivelor. București
RB	- Revista Banatului. Timișoara
RESEE	- Revue des Études Sud-Est Européens. București
RI	- Revista Istorică. București
RL	- România Literară. București
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire
SF	- Südost Forschungen. München

SIB	- Studii de istorie a Banatului. Timișoara
SMIM	- Studii și Materiale de Istorie Medie
Studii	- Studii. Revistă de istorie. București
SUBB. Historia	- Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”. Historia. Cluj-Napoca
Sz.	- Századok. Budapesta
Tibiscum	- Tibiscum. Caransebeș
Tibiscus	- Tibiscus. Timișoara
TSz	- Történelmi Szemle. Budapesta
TT	- Történelmi Tár. Budapesta
WA	- Martin Luther, <i>Werke. Kritische Gesamtausgabe</i> . Weimar, 1883-1939
ZbDN	- Zbornik za drustvene nauke. Novi Sad

SITUAȚIA IOBĂGIMII DE PE DOMENIUL GHERTENIȘ LA SFÂRȘITUL SECOLULUI XIV - ÎNCEPUTUL SECOLULUI XV

Ligia Boldea

Rezumat. Demersul nostru în ambianța unuia dintre domeniile feudale bănățene, constituit printr-o danie regală în prima jumătate a secolului al XIV-lea, a avut drept scop să scoată în evidență câteva aspecte, accesibile din punct de vedere documentar, legate de realitățile sociale și economice, centrate pe ceea ce se relevă vizavi de existența și activitatea iobăgească de pe acest domeniu. Lipsa cronică de documente privind aspectele esențiale ale vieții iobagilor nu a putut fi compensată decât de încercările de reconstituire făcute prin analogie și din referințele vizând anumite aspecte conținute de documente, care pot fi legate de sistemul de impozite feudale, de ocupațiile țăranilor și de bunurile posedate sau de relațiile acestora cu stăpânii feudali. În ceea ce privește identitatea etnică a iobagilor de pe domeniul Gherteniș, nu există nici un echivoc pentru a-i integra (în mare măsură) comunității românești din zonă, acest domeniu, în întregul său, fiind situat într-un spațiu unde locuirea românească era compactă, deranjată de-a lungul timpului de implanturi regale alogene, care au suprapus și supus vechile structuri patrimoniale din secolele anterioare. Exemplul familiei vecine Himfi este extrem de concludent în acest sens, căci documentele înfățișează o multitudine de acțiuni de uzurpare desfășurate de acești nobili sub protecția unei legislații care le-a fost favorabilă și, de asemenea, înaltele demnități deținute în zonă, sursa unei mari influențe și puteri politice, de asemenea sociale și juridice. Multe dintre posesiunile domeniului Remetea-Ersig prezintă amprenta toponimică cnezială, constituindu-se în dovezi irefutabile ale ascendenței lor în mod tradițional românești. Prin extensie, credem că este vorba în acest caz de o situație similară în ceea ce privește domeniul Gherteniș, constituit după același model și aceeași perioadă istorică.

O mai bună bază documentară și informațională este relevată în cazul relațiilor interdomeniale care s-au stabilit între familia nobililor de Chep și familiile nobile de pe domeniile vecine, adesea perturbate de numeroase litigii, care au produs o serie de acțiuni în justiție, care au aruncat o lumină mai intensă asupra identității iobagilor, uneori ocultată din mai multe puncte de vedere. Asistăm astfel la o lungă serie de acțiuni violente, caracterizate de dorința nobililor de a obține avantaje funciare, materiale, pecuniare sau chiar umane, în care iobagii apar atât în postura de părți active, cât și pasive, în mod direct victime ale jafurilor, distrugerilor, raptului și agresiunilor verbale sau fizice și chiar a crimelor. Din punct de vedere legal, prejudiciul aparținea stăpânului feudal; pe plan uman, prin toate aspectele care contează aici, iobagii apar ca victimele unui sistem care protejase prin legi precis formulate proprietatea feudală și dreptul stăpânilor feudali de domenii, eludând forța motrice care exista în spatele evoluției și progresului economic din acel timp. Căci, atacați pe pământurile lor, la munca câmpului sau în păduri, la trecerea pe drumurile libere către căminele din zonă, privați de bunurile lor, câteodată și de forța lor de muncă prin agresiuni bine direcționate, acești iobagi nu puteau să găsească dreptatea ei înșiși, ci doar în măsura în care stăpânul feudal făcea apel la justiție și, în eventualitatea în care aceștia dovedeau culpabilitatea agresorilor, ei puteau recupera prejudiciul. Această atmosferă conflictuală, perturbatoare, nu poate fi generalizată ca o realitate omniprezentă în activitatea domenală; resorturile gospodăriei

țărănești, lucrarea sistematică a pământului, viața cotidiană circumscrisă domeniului feudal au avut, fără nici o îndoială, ritmicitatea și normalitatea lor, punctate, din timp în timp, de asemenea marasme sociale, singurele care, de o manieră regretabilă, pot asigura o reconstituire istorică, datorită imortalizării lor în documente.

CÂTEVA DOCUMENTE PRIVIND JUDELE SĂTESC ÎN BANAT (SECOLELE XIV–XV)

Livia Magina

Rezumat. *Judex pagi* este principalul dregător al satului, aflat sub autoritatea statului și sub cea a stăpânului domeniului, având sarcini din ambele părți. În Banat el este denumit knezez, Kenez, judex sau villicus, probabil o expresie a originii etnice a dregătorilor. Cele cinci documente supuse atenției indică vechimea acestei instituții în Banat. Articolul își propune ca prin aceste documente să fie o introducere în istoria manifestărilor mai puțin cercetate ale acestei instituții în istoriografia românească.

IOAN DE HUNEDOARA ÎNTRE BELGRAD ȘI CETATEA ALBĂ ÎN ANUL 1450

Alexandru Simon

Rezumat. Iancu de Hunedoara rămâne una dintre cele mai discutate personalități ale Evului Mediu European. În special, ultimii ani ai vieții sale au cunoscut varii interpretări, de la căderea sa administrativă în regatul ungar și eșecurile antiotomane, până la “apoteoza” de la Belgrad. Noi documente din arhivele italiene și surse mai puțin aduse în discuție oferă prilejul unei reanalizări a acestor ultimi ani din cariera lui Iancu de Hunedoara. Implicațiile acestei perioade se întind din zona Banatului și până la Gurile Dunării, urmând traseul politicii, reușitelor și eșecurilor lui Iancu de Hunedoara, precum și urmările acestora pentru perioada imediată următoare, pentru soarta familiei sale și pentru cea a Țărilor Române.

HOTARELE ȘI DOMENIUL ORAȘULUI TIMIȘOARA ÎN 1539

Adrian Magina

Rezumat. Două documente din 1539 relevă fapte mai puțin cunoscute despre istoria Banatului: teritoriul urban și frontierele Timișoarei. Inițial a existat un singur areal, al fortăreței de pe Bega, cunoscut în documente din secolul al XIII-lea. Dezvoltarea urbană din secolul al XV-lea a generat necesitatea constituirii unui areal relevant în

imediata vecinătate a cetății. Relativ mică, constând din șapte sate care flancau toate laturile cetății, zona rurală s-a format, cel mai probabil, la începutul secolului al XVI-lea, prin mijloacele uzuale ale timpului: cumpărare și dani regale. S-a păstrat un singur document care reține vecinătățile centrului cetății medievale, în partea de est, în posesiunea *Nemethi*, ale căror frontiere sunt greu de identificat astăzi din cauza dezvoltării metropolitane. Deși singulare la acest moment, cele două documente publicate în Anexă, permit o mai bună înțelegere a vieții urbane și a raportului urbanitate-rural, în Banatul medieval.

FAMILIA NOBILILOR FODOR IN SECOLELE XVI–XVII

Dra
goș-Lucian Țigău

Rezumat. În evul mediu Banatul a dispus de o nobilime remarcabilă (*magna nobilitas*) iar Caransebeșul a fost amintit încă din anul 1583 ca o reședință nobiliară (*rezidenza de nobili*). În cadrul acestei elite, familia Fodor a ocupat un loc deosebit. Evoluția familiei Fodor nu poate fi urmărită documentar decât începând cu secolul al XVI-lea. Pentru perioada secolelor al XVI-lea și al XVII-lea există dovezi despre viața a 16 persoane (printre care 11 bărbați), care cuprind 6–7 generații. După 1500 pare că familia a intrat într-un mediu preponderent nobiliar românesc.

Perioada anilor 1540–1658 a fost una dintre cele mai importante secvențe din istoria acestei familii deoarece, în acea vreme, averea ei, influența pe care a exercitat-o și prestigiul de care s-a bucurat atinseseră un nivel remarcabil.

Acest loc onorabil a fost asigurat prin următoarele mijloace: prin încuscriri cu alte mari familii nobiliare (Kun, Fiat), prin funcții importante avute în districtul și în orașul Caransebeș (vicebani, juzi, castelani, jurați, primari etc.), dar și prin posesia unor importante și numeroase averi (cam 25 de moșii, case și grădini).

Un important membru al familiei Fodor a fost Francisc Fodor (1564-1604). A fost descris ca fiind „un bărbat deosebit de deștept și de valoros, care se ținea la distanță de mașinațiile secrete ale celorlalți nobili de oraș”. În secolele XVI-XVII, nobilii Fodor, împreună cu alte personalități vestite „care locuiau în zonele îndepărtate de graniță (...) au fost aproape copleșiți de presiunile turcilor (...), fiind obligați de atacurile acestora să asigure o pază neîntreruptă, atât spre binele lor propriu, cât, în special, spre binele poporului”.

Spre nenorocirea lor, cucerirea treptată a Banatului de către turci a dus la reducerea susținută a bogăției lor și la micșorarea puterii nobililor Fodor. După 1700 familia dispare din viața Banatului.

COMEMORAREA SFINȚILOR ÎN TRANSILVANIA PROTESTANTĂ (SECOLELE XVI-XVIII)

Edit Szegedi

Rezumat. Lucrarea de față are ca temă formele comemorării sfinților în protestantismul ardelenesc de la Reformă și până la iluminism, pornind de la diferența dintre cultul sfinților și comemorarea sfinților. Sfinții și adorarea lor nu au dispărut din pietatea protestantă, ci au fost mai degrabă reinterpretate și remodelate. Sfinții și-au pierdut funcția de mijlocitori, dar au fost venerați în continuare ca modele ale credinței. În acest sens au existat forme diferite, marcate confesional, care erau incluse în liturghie sau se manifestau în opere literare. Comemorarea sfinților s-a manifestat în cotidian prin supraviețuirea calendarului sfinților ca marcaj calendaristic și de cronologie.

Comemorarea sfinților, care în luteranism a fost parte a adiaphorei, s-a preschimbât ca urmare a diferențierilor confesionale și a confesionalizării într-una din caracteristicile determinante și diferențiatore dintre calvinism și antitrinitarism. Revenirea luteranismului la tradițiile prereformatoare a însemnat însă și transformarea acestora în așa fel încât includerea liturgică a comemorării sfinților s-a manifestat în rugăciuni, care aveau în centrul lor sfântul sau sfânta, însă doar ca model, nu ca și mijlocitor al milosteniei divine sau ca ajutor în obținerea acesteia.

În calvinism, ca și în antitrinitarism, sărbătorile sfinților au supraviețuit ca marcaje cronologice deoarece, în marea lor majoritate, coincideau cu calendarul agricol. O comemorare a sfinților inclusă în liturghie, așa cum o cunoaștem din luteranism, nu a existat aici, dar sfinții puteau servi în continuare ca modele, așa cum ne-o dovedesc disputele literare ale lui Péter Bod.

Comemorarea sfinților, deși și-a pierdut în protestantismul transilvănean mult din legitimitate datorită extinderii și impunerii tot mai accentuate a pietismului, dar și a iluminismului, nu a dispărut însă niciodată în totalitate.

POPULAȚIA BANATULUI ȘI TRANSILVANIEI OGLINDITĂ ÎN SCRISORILE PE CARE IGNAZ VON BORN LE-A SCRIS ÎN ANUL 1770 ÎN TIMPUL CĂLĂTORIEI SALE PRIN CELE DOUĂ PROVINCII

Ovidiu Marinel Koch-Tuفی

Rezumat. Ignaz von Born, născut în anul 1742 într-o familie de sași din Alba Iulia, în Transilvania, decedat în 1791 la Viena, a fost un cunoscut mineralog și specialist în montanistică al timpului său. O perioadă a fost chiar funcționar montanistic imperial, având o activitate susținută în domeniul științei, contribuția sa la înființarea primei societăți științifice de anvergură internațională de pe globul pământesc, „Societät der Bergbaukunde“ (Societatea științei mineritului) fiind decisivă.

În anul 1770 Born a făcut o călătorie prin orașele montanistice ale Ungariei Superioare și Inferioare (regiuni din Slovacia de azi), prin Banat și prin Transilvania. Pe parcursul călătoriei sale, Born a scris 23 de scrisori din fiecare localitate mai importantă, adresate prietenului său, mineralogul suedez Johann Jakob Ferber. În anul 1774 aceste scrisori au fost publicate sub forma unei cărți, în al cărei centru se aflau gânduri și idei mineralogice și geologice precum și descrierea unor mine și centre siderurgice, dar și

indicații și observații geografice, istorice, demografice și etnografice, care completează conținutul cărții.

Adept convins al teoriei mercantiliste, conform căreia populația are un rol decisiv pentru dezvoltarea economică și pentru creșterea puterii financiare a unei țări, Born a acordat regiunilor pe care le-a vizitat precum și locuitorilor acestora, populației, o atenție deosebită.

Asupra acestui ultim aspect ne-am îndreptat noi atenția în formularea problematicii prezentei lucrări. În descrierile oamenilor pe care Born i-a întâlnit în timpul călătoriei sale, putem face o distincție între descrierea popoarelor ca atare și descrierea unor persoane sau grupuri, care erau ocupate în mine sau în uzinele siderurgice, în topitoriile de metale. Born nu a acordat populației din fiecare dintre regiunile vizitate o atenție la fel de mare. Cel mai intens l-a preocupat Banatul ca domeniu imperial, parțial și Transilvania, cel mai puțin l-au interesat ținuturile Ungariei Superioare și Inferioare.

Din Banat, Born a furnizat informații despre descendența, limba, obiceiurile, cutumele și tradițiile, precum și ocupațiile economice ale populației autohtone a provinciei, români și sârbi, care formau majoritatea populației. Born a notat și observații despre densitatea locuirii ținutului și despre rezultatele operei de colonizare a Habsburgilor cu coloniști germani în Banat. O atenție deosebită a acordat Born locuitorilor zonei montanistice bănățene – mineri și metalurgiști germani și români. În două dintre scrisori, pe care autorul le-a publicat împreună cu scrisorile lui Born, se regăsesc și informații despre țiganii care, în Banat, spălau aur din sedimentele râurilor.

Scrie în scrisorile sale, de asemenea, despre țăranii români sau sârbi care serveau în trupele naționale habsburgice. În timp ce Ignaz von Born a acordat coloniștilor români, sârbi și germani, care se ocupau cu agricultura, o mare atenție, Born nu era preocupat decât într-o măsură neglijabilă de populația orașelor bănățene, pe care abia că o amintește.

În comparație cu Banatul, Ignaz von Born s-a limitat în descrierea Transilvaniei la descrierea populației care lucra în mine și în domeniul spălării aurului din râuri, referindu-se chiar și aici aproape exclusiv la români și la țigani. Cu privire la totalitatea populației Transilvaniei, Born nu face decât câteva scurte note despre locuitorii valahi ai provinciei.

Informațiile furnizate de către Ignaz von Born în sus-citatele scrisori au fost analizate și interpretate în articolul nostru în mod critic, fiind de asemenea comparate cu alte informații despre aceste ținuturi și locuitorii lor, care ne-au parvenit de la alți autori sau din diverse documente datate din secolul al XVIII-lea și care ne-au stat la dispoziție.

În încheiere se poate spune că informațiile din scrisorile lui Ignaz von Born, în special cele referitoare la Banat și, parțial, și cele referitoare la Transilvania, sunt o completare esențială a viziunii pe care o avem despre imaginea de ansamblu asupra locuitorilor acestor două provincii în secolul al XVIII-lea.

ANDREI ȘAGUNA ȘI EPISCOPIA CARANSEBEȘULUI
(1865–1873)

Nicolae Bocșan, Daniel Alic

Rezumat. Andrei Șaguna a avut contacte permanente cu bănățenii din anul 1849. Conducătorii români bănățeni au susținut de o manieră consecventă acțiune episcopului Andrei Șaguna pentru restaurarea bisericii mitropolitane ortodoxe autonome române. Alături de conducătorii laici, Andrei Șaguna a întreținut relații cordiale cu ierarhia ortodoxă sârbă din diocesele Timișoara și Vârșeț, cu episcopii români și sârbi din regiune. Această personalitate a bisericii ortodoxe române s-a bucurat de aprecierea și de solidaritatea românilor ortodocși din Banat, care l-au consultat și susținut în demersurile sale până în 1864, mult mai puternic decât românii din Transilvania. Faptul că dorința conducătorilor bănățeni de a avea o diocază de expresie românească la Timișoara nu s-a îndeplinit, a umbrit relațiile lui Șaguna cu aceștia, în principal cu Andrei Mocioni, cel mai hotărât combatant pentru restaurarea bisericii mitropolitane ortodoxe române și pentru separația ierarhică de biserica sârbă de la Carloviț.

Reconstituirea diocezei Caransebeș a solidarizat energiile bănățene în jurul acestei instituții, care s-a însărcinat cu elevarea culturală și spirituală a românilor din Banatul Montan. Prin circulara din 25 decembrie 1864, Șaguna adusese la cunoștința tuturor preoților și credincioșilor faptul că dioceza Transilvaniei primise statutul de biserică mitropolitană alături de reconstituirea diocezei Caransebeș, adăugând aici organizarea a două diocese la Arad și Caransebeș, ordonând ortodocșilor din Banat fidelitate față de episcopii lor, până la numirea unui nou episcop la Caransebeș și până la definitiva separare a comunelor ecleziastice și a parohiilor mixte.

Legăturile epistolare ale mitropolitului Andrei Șaguna cu noua diocază de la Caransebeș și cu episcopul ei, Ioan Popasu, nu au avut amploarea și frecvența celei adresate altor structuri sau personalități ale bisericii ortodoxe, deși scaunul ierarhic de la Caransebeș a fost unul dintre cei mai apropiați colaboratori din 1848 și până la 1865. În februarie 1864, Șaguna îl propusese pentru demnitatea de vicar general al diocezei Transilvaniei, chiar înainte de restaurarea bisericii mitropolitane române. Mult mai numeroase au fost legăturile lui Șaguna cu episcopii români din Banat, colaborând cu aceștia la difuzarea cărților tipărite la Imprimeria arhi-diocezei. Scrisorile trimise de Șaguna s-au limitat la probleme cotidiene ale vieții ecleziastice, la situația generală a bisericii și a administrației ecleziastice, adăugând aici difuzarea cărților tipărite la Sibiu.

Cea mai mare parte a corespondenței sale cu noua diocază a fost provocată de organizarea provinciei mitropolitane și de raporturile sale cu dioceza sufragetă de Caransebeș.

O bună parte a corespondenței dintre cei doi demnitari a fost consacrată creării organismelor necesare bunei funcționări a diocezei, forul apelativ mitropolitan și consistoriul mitropolitan, unde dioceza Caransebeș trebuia, de asemenea, să fie reprezentată.

Primul congres național ecleziastic al provinciilor mitropolitane românești a avut loc în 1868, având misiunea să adopte *statutul organic al Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania și Ungaria* și de a demara organizarea diocezei și a structurilor sale după noua constituție. În acest scop, Șaguna ceruse diocezei Caransebeșului, la 1 iulie 1868, realizarea conscripției parohiilor și a credincioșilor lor. După această conscripție, această diocază avea în subordonare 452 de parohii, cu 332.272 credincioși.

Correspondența dintre biserica mitropolitană și dioceză nu menționează niciun caz concludent de controverse cu Biserica Română Unită în timpul perioadei dintre anii 1865–1873.

Un subiect important din corespondența lui Andrei Șaguna cu Dioceza Caransebeș l-a constituit cărțile tipărite la Imprimeria diocezei în eparhia bănățeană. Pentru aceasta, Șaguna anunța apariția de noi cărți, trimițând unul sau câteva exemplare episcopului Popasu, ordonându-i publicarea, prin ordonanțe, a prenumerației lor.

Legăturile epistolare dintre Andrei Șaguna și episcopul de Caransebeș (destul de slabe pentru o relație ce a ținut aproape 25 de ani) relevă secvențe din viața religioasă a Bisericii Mitropolitane și a diocezei Caransebeș, probleme cu care s-a confruntat ierarhia și structurile provinciei ortodoxe române imediat după restaurare, în special cele legate de crearea organismelor eparhiale, de relațiile interconfesionale sau de difuzarea cărților tipărite la Sibiu. Cercetările întreprinse în arhiva Diocezei Caransebeș au scos în evidență, pentru moment, doar acest gen de probleme, care pot fi completate de cercetări viitoare.

ROMÂNII DIN BANATUL SÂRBESC ÎN PRIMĂVARA ANULUI REVOLUȚIONAR 1848

Mircea Măran

Rezumat. În primăvara anului 1848, monarhia Habsburgică a fost prinsă în tumultul revoluționar care, curând, s-a transformat într-un sângeros război civil. Caracterul multiethnic al Banatului care era o parte constituantă a monarhiei Habsburgice, s-a reflectat și în participarea cetățenilor de diferite naționalități la evenimentele ce aveau să se desfășoare. Printre aceștia se aflau și români care, în partea de vest a Banatului, au fost obligați să se alăture uneia sau alteia dintre părțile implicate în conflict (Mișcarea revoluționară sârbă și Mișcarea revoluționară maghiară). Atitudinea românilor bănățeni față de evenimentele anului 1848, mai ales în primele luni ale Revoluției, a fost în favoarea Mișcării revoluționare maghiare. Dacă ne referim la partea de sud-vest a Banatului, în special la Granița militară, românii de aici, voit sau nu, s-au alăturat Mișcării revoluționare sârbe, ceea ce însemna lupta împotriva ungarilor.

În primăvara lui 1848, românii au participat, în număr redus, la rebeliunea de la Kikinda din 24 aprilie, la Consiliul grănicerilor de la Crepaia din 15-16 aprilie; în adunarea parlamentară din mai, ținută de revoluționarii sârbi la Sremski Karlovici, au fost prezenți și câțiva români din satele din vestul Banatului.

Totuși, cele mai dramatice evenimente au avut loc la Uzdin și Sân-Mihai, sate care au încercat să se opună Consiliului Districtual Sârbesc, cu sediul la Pancevo. Bătăliile din apropierea localității Sân-Mihai au însemnat, în fapt, începutul războiului civil în Banat.

ASPECTE PRIVIND DEZVOLTAREA NAVIGAȚIEI DUNĂRENE ÎN SPAȚIUL ROMÂNESC (1829 – 1878)

Gheorghe Bărbăntan

Rezumat. Până la urmă, putem afirma că perioada dintre Tratatul de la Adrianopol și Războiul de Independență a fost propice dezvoltării navigației pe Dunăre în partea românească. La aceasta au concurat atât factori externi cât și factori interni. Cei mai importanți factori externi sunt: Tratatul de la Adrianopol din 1829, Tratatul de Pace de la Paris din 1856 sau politica unor state, în special a Austriei, care, urmărind expansiunea obiectivelor lor economice și politice către Dunărea de Jos, au ajutat indirect dezvoltarea navigației pe Dunăre. Câțiva dintre factorii interni: construcția și organizarea porturilor, adoptarea legislației ce favoriza dezvoltarea porturilor și consacrarea instituțiilor necesare pentru o bună operare a lor, adoptarea măsurilor de îmbunătățire a bazei tehnice a navigației etc.

De asemenea, trebuie să spunem că dezvoltarea navigației a avut consecințe pozitive privind evoluția generală a societății de pe teritoriul românesc, oferind noi perspective atât în domeniul economic cât și în cel social. Referitor la aspectele principale ale Tratatului de la Adrianopol, cea mai puternică idee a fost de natură economică, care a apărut ca rezultat al abolirii monopolului comercial otoman și a asigurat comerțul liber pe Dunăre și Marea Neagră. Comerțul a fost puternic stimulat, cel mai important fiind cel cu cereale, care a devenit, încet, predominant. Alte evenimente notabile sub aspectul dezvoltării au fost: economia de piață și modernizarea sistemului de exploatare a proprietăților agricole, formarea clasei burgheze românești, care își avea sursa primară în comerț, creșterea demografică și renașterea vieții urbane în regiunile dunărene, precum și intensificarea relațiilor comerciale cu alte state.

Au fost și alți factori, care au acționat ca o povară în dezvoltarea și extinderea navigației în regiunea Dunării pe teritoriul românesc. Sistemul de carantină a condus la mari întârzieri în circulația vaselor. Războaiele, de asemenea, au acționat ca un factor negativ față de navigație în regiunea Dunării. Anumite erori legislative și lipsa de capital au creat dificultăți în dezvoltarea infrastructurii porturilor. Inexistența unei societăți naționale de navigație, cu propria sa bază navală, a determinat Statul român să utilizeze procedurile de închiriere, mai ales din Ungaria, care ajungeau în final la costuri foarte ridicate uneori. În sfârșit, navigația pe Dunăre s-a confruntat cu obstacolele naturale ce interferau cu circulația vaselor, în special în zona Porților de Fier, unde problema era atât de mare încât a intrat în atenția organizațiilor internaționale.

DR. H.C. AUGUSTIN PACHA (1870-1954). SUCCINT EXCURS BIOGRAFIC AL PRIMULUI EPISCOP ROMANO-CATOLIC DE TIMIȘOARA

Claud
iu Călin

Rezumat. Un adevărat fiu al diecezei sale, Augustin Pacha s-a născut într-o familie de șvabi bănățeni în localitatea Măureni (Moritzfeld/Móriczföld) la 26 noiembrie 1870, ca

penultimul dintre cei 13 copii ai părinților săi. Aceștia au fost Marian Pacha (1830-1882), de meserie cizmar-pantofar și Elisabeth Pacha (1832-1931), născută Halsdorfer, căsătorită la Măureni la 17 iulie 1849.

După studiile teologice de la seminarul teologic pentru preoți din Timișoara, absolvite în 1893, Augustin Pacha a fost hirotonisit la 12 august 1893, prin binecuvântarea episcopului Alexander Dessewffys, devenind preot. Prin vrednicia sa și prin strădanie, Pacha a urcat pas cu pas ierarhia unei cariere preotești exemplare, de la capelan și actuar până la capitular al Domului și administrator apostolic (1923).

În data de 15 mai 1927 Augustin Pacha a fost numit episcop titular de Lebedo, iar trei ani mai târziu, în 1930, când s-a înființat dieceza de Timișoara, Sfântul Părinte l-a numit ca primul episcop al acestei nou înființate dieceze. Ca pastor al poporului său și al diecezei, Pacha a călătorit prin tot domeniul său de responsabilitate religioasă și a încercat neîntrerupt să fie în apropierea credincioșilor săi. A organizat misiuni populare, a acordat sfânta confirmare atât în biserici cât și în filiale, a consacrat numeroase biserici, a participat la sărbătoririle hramului bisericilor, la diverse sărbători ale parohiilor, a organizat ajutoare în colaborare cu călugărițele benedictine ale Sf. Lioba și a organizat tineretul catolic împreună cu ele, a contribuit în mod esențial la dezvoltarea învățământului bisericesc romano-catolic de limba germană. În anii războiului mondial și ai deportării în Uniunea Sovietică, Augustin Pacha a încercat să minimalizeze rănila războiului, ale ideologiilor necreștine și urmările persecuțiilor să le facă mai suportabile.

Statul comunist l-a constrâns în 1948 să iasă la pensie, rămânând însă în continuare în fruntea diecezei, chiar dacă aceasta a fost desființată unilateral și abuziv de către noii guvernanți. La vârsta de 80 de ani, în 1950, Augustin Pache a fost arestat de către Securitate și, după un proces public înjositor, care a avut loc la București, a fost condamnat la 18 ani de închisoare grea și muncă silnică, precum și la două mari amenzi. De teama ca mult iubitul episcop să nu devină martir al abuzurilor comuniste, guvernanții comuniști l-au eliberat în vara lui 1954, iar episcopul Pacha a decedat la 4 noiembrie 1954 în urma unei grele suferințe și a unei vieți exemplare.

Viața sa în slujba bisericii și a poporului său a fost și rămâne, în ciuda tuturor dificultăților și a sacrificiilor, o piatră de hotar în istoria Banatului și a bisericii romano-catolice din acest colț al Europei.

ASPECTE ALE ACTIVITĂȚII FILANTROPICE ÎN COMUNITATEA ORTODOXĂ DIN BĂNĂȚEANĂ (1881–1918)

Ana-Carina Babeu

Rezumat. În comitatul Caraș-Severin (1881-1918) s-a dezvoltat o bogată activitate filantropică, manifestată nu numai de personalități publice, dar și de membrii comunității. Acțiunile caritabile s-au materializat prin intermediul fundațiilor filantropice, a societăților de binefacere sau a persoanelor private. Fundațiile culturale sunt cele ce au avut un rol foarte important în sprijinirea învățământului, prin subvenționarea burselor pentru elevii și studenții din diverse specializări, așa cum au fost Fundațiile Peția, Brumaru, Nicolaevici, Popea și Nedelcu. Sumele de bani de care acestea dispuneau

proveneau din donațiile fondatorilor, din interesele anuale ale capitalului donațiilor și, de asemenea, din donațiile membrilor. Bursele erau acordate ținându-se cont de descendenții fondatorilor, de membrii fundațiilor, de situația materială a elevilor și studenților, care în marea lor majoritate urmau cariere în domeniile: teologie, medicină, comerț, agricultură. În același timp, diverse societăți de binefacere care aveau drept scop sprijinirea orfanilor, văduvelor, a pensionarilor, a sinistraților, și-au desfășurat activitatea. Dintre aceste societăți trebuie menționate Reuniunea femeilor de caritate din Oravița, Fondurile prezbiteriale ale diocezei bisericii greco-române din Caransebeș. Pe lângă acestea, existau donații private sau diverse instituții care au fost foarte importante, inclusiv donația Joseph Surany sau cea a parohiei ortodoxe grecești din diferite localități. În concluzie, se poate constata că în comitatul Caraș-Severin, autorii importanți ai acestor acte de caritate au fost comunitatea și biserica. Spiritul civic este prezent în comunități, căci oricare ar fi motivul donației, oameni din diverse medii sociale contribuiau cu sume variabile. Activitățile culturale și sociale de filantropie sunt dovedite doar prin natura subvențiilor: burse pentru studenți, bani și ajutor material acordate comunităților.

MIHAIL GAȘPAR, ECOLOGIST-ISTORIC

Radu Ardelean

Rezumat. Mihail (Michael) Gașpar (1880-1929) a fost în același timp membru al clerului, scriitor, jurnalist și om politic. Ales arhiepiscop la Bocșa Montană (târg din Banat) în 1913, el face să apară în 1923 revista hebdomadar *Drum nou* (*Voie nouvelle*) în care pleda pentru cinste în viața politică, economică și socială și cultiva valorile culturale, printre care cele ale istoriei naționale erau de prin ordin. Autorul acestui eseu pune în valoare atitudinea modernă, ecologistă, *avant la lettre*, a lui Mihail Gașpar, relevantă, spre exemplu în articolul *Stejarii de la Bocșa* (publicat în 1924), în care se opunea tăierii stejarilor centenari de la baza castelului de la Bocșa, martori ai istoriei ca și alți arbori istorici din Europa, luând exemple din Anglia, Franța, Germania, Crimeea și din Turcia europeană.

EXPLOATAREA PRODUSELOR ACCESORII ÎN CADRUL COMUNITĂȚII DE AVERE A FOSTULUI REGIMENT GRĂNICERESC ROMÂNNO-BĂNĂȚEAN NR. 13

Laurențiu Ovidiu Roșu

Rezumat. Comunitatea de Avere a fostului regiment banatic numărul 13 din Caransebeș a funcționat între anii 1879-1960. Aceasta a fost creată după desființarea regimentului în 1872 când, pentru serviciile militare prestate în slujba imperiului, grănicerii au primit în proprietate o jumătate din terenurile pe care își exercitaseră odinioară drepturile de servitute forestieră. Este vorba de aproape 120.000 hectare

cadastrale de pășune, pădure, goluri de munte și teren neproductiv de care beneficiau locuitorii din 94 de localități.

Comunitatea era condusă de un comitet și de o adunare generală a reprezentanților aleși dintre coproprietari și serviciile forestiere, teritoriul fiind împărțit în 5 circumscripții forestiere: Ohaba Bistra, Caransebeș, Teregova, Bozovici și Orșova, care erau coordonate de o direcție silvică avându-și sediul la Caransebeș.

Conform informațiilor documentare, se poate afirma despre comunitatea de avere Caransebeș că aceasta nu se restrânge numai la gestiunea averii posedate, dar că se implică activ în viața economică, socială, culturală, religioasă, în dezvoltarea învățământului sau a sistemelor de comunicație, altfel spus în tot ceea ce influența viața locuitorilor din cele 94 de localități de frontieră, situate pe văile Bistrei, Timișului, Almăjului, Cernei, între Marga și Orșova.

În ceea ce urmează, mă opresc asupra unui mijloc de a obține venituri pentru Comunitatea de Avere din Caransebeș, cel al exploatării produselor forestiere accesorii: piatra, nisipul, mineralele, ghinda, vânătoare și pescuit.

CERCETAREA ISTORICĂ ÎN SLUJBA UNEI IDEI. „SÜDOST-INSTITUT” DIN MÜNCHEN ȘI FRITZ VALJAVEC

Rudolf Gräf

Rezumat. Autorul încearcă în acest articol să stabilească locul și rolul cercetării istoriei germanilor din sud-estul Europei în cercetarea istorică a Germaniei din perioada interbelică, precum și în primul deceniu al perioadei postbelice. În acest context se cercetează rolul primordial al lui Fritz Valjavec, contribuția sa la organizarea instituțională a acestei cercetări (Institutul Sud-Est European din München, revista „Südostforschungen” etc.), dar și conținutul cercetărilor sale cu privire la istoria popoarelor sud-est europene. Valjavec a fost un promotor al istoriei popoarelor sud-est europene. Implicațiile sale în regimul național-socialist, poziția sa în acel sistem, dar și activitatea sa din primul deceniu de după război se prezintă pe baza literaturii existente. Diversele dintre aprecierile de care se bucură Valjavec sunt prezentate cititorului.

STATUTUL JURIDIC AL EVREILOR BĂNĂȚENI ÎN REGIMUL DICTATURII DE RĂZBOI

Mihai Vișan

Rezumat. Politica regimului antonesciano-legionar și apoi antonescian față de această regiune a fost în totalitate nedreaptă, datorită câtorva factori regionali obiectivi precum: dominația relațiilor interregionale ale populației din Banat în influențarea schimburilor agricole și industriale, fapt discordant față de nevoile unei economii de război centralizate; pe de-altă parte, tendințele unei părți a șvabilor (Grupul German din

Banat) de a se alătura așa-numitului Front Național al Muncii (National Arbeit Front – N. A. T.), care comercializa minereu de alamă și cupru, servind astfel industria germană de război; apoi, afinitățile și simpatiile tineretului față de mișcarea nazistă; și ultimul factor, dar nu cel mai puțin important, fuga unei părți a populației evreiești din țările vecine către acest colț al României, ce poate fi urmărită în rapoartele poliției din Timișoara. În ciuda acestor aspecte, rapoartele serviciilor secrete insistau să asigure oficialitățile că starea de spirit în rândul populației din Banat era una calmă.

ASPECTE DIN ACTIVITATEA MADOSZ-ULUI (UNIUNEA POPULARĂ MAGHIARĂ) ÎN JUDEȚUL CARAȘ (1944–1948)

Eusebiu-Marcel Narai

Rezumat. Discursul naționalist adoptat la sfârșitul anului 1944 de către *MADOSZ/Uniunea Populară Maghiară* și *Frontul Antifascist Slav din România*, care a atras în mică măsură populația maghiară și slavă, a fost relativ rapid abandonat. Cele două organizații minoritare au fost obligate să adopte o atitudine realistă, constructivă, solicitând – în același timp – revendicări de ordin cultural și mai puțin cu conotații politice. Sprijinul de care se bucura *Uniunea Populară Maghiară* în sânul guvernului român (prin intermediul lui Petru Groza și Bazil Luca) a determinat obținerea de concesiile la nivel central și local. Astfel, cabinetul Groza a fost susținut – aproape unanim – de organizațiile minorităților naționale la alegerile parlamentare din noiembrie 1946. În semn de recunoștință pentru drepturile obținute *Uniunea Populară Maghiară*, *Comitetul Democrat Evreiesc*, *Frontul Antifascist Slav din România* au rămas fidele guvernului Groza.

Influența comuniștilor asupra organizației județene Caraș a *Uniunii Populare Maghiare* a crescut considerabil la sfârșitul anului 1947. *Uniunea Populară Maghiară* Caraș a fost cooptată, de asemenea, în *Frontul Democrației Populare*, reprezentantul său, Ion Falchievici) făcând parte din *Subcomisia Financiară*.

După anul 1947, *Uniunea Populară Maghiară*, având o conduită restructurată, va urma – cu fidelitate – „drumul” partidului comunist.

STAREA DE SPIRIT A POPULAȚIEI SÂRBE DIN JUDEȚUL TIMIȘ- TORONTAL ÎN URMA RUPTURII DINTRE IUGOSLAVIA ȘI LAGĂRUL COMUNIST (1948)

Vasile Rămneanțu

Rezumat. Breșa dintre Uniunea Sovietică și Iugoslavia, care a apărut în 1948, reprezintă prima „Mare Schismă” în interiorul blocului comunist. Regimul comunist de la București s-a alăturat Moscovei și politicii Kremlinului de izolare și eventual de răsturnare a lui Tito.

Pe cale de consecință, România a sprijinit un grup anti-titoist, care s-a refugiat în România, furnizându-i resurse pentru editarea unui ziar, destinat să ajungă și în Iugoslavia. Propaganda împotriva regimului comunist iugoslav a atins cote înalte. Materialul propagandistic anti-titoist se trimitea în Iugoslavia pe diferite căi. A fost luată în considerare chiar și „trimiterea de comuniști de încredere și bine antrenați în Iugoslavia”, pentru „activitate politică ilegală”.

Ca urmare a rupturii dintre Stalin și Tito, autoritățile comuniste române au acordat o mare atenție locuitorilor sârbi din Banatul românesc. Activiști de partid și agitatori au fost trimiși în satele sârbești să intensifice propaganda. Stațiile de radio au jucat, de asemenea, un rol important în campania anti-Tito. În afara emisiunilor în limba sârbă, au fost luate în calcul și cele în slovenă și macedoniană.

Comuniștii români au încercat să câștige loialitatea cetățenilor sârbi și prin intensificarea educației cadrelor de partid de origine sârbă și prin organizarea unui sistem de educație de partid în limba sârbă.

Mai mult, Biserica Ortodoxă Sârbă a fost separată de Episcopia Vârșeț și a devenit biserică autocefală.

Pe lângă supravegherea populației sârbe din Banatul românesc, autoritățile din România au urmărit, în 1950, să curețe frontiera româno-iugoslavă „de orice dușman și element suspect: chiaburi, suporter ai lui Tito și naziști”.

Articolul intenționează să analizeze starea de spirit a populației sârbe din județul Timiș-Torontal după ruptura din 1948 dintre Tito și Stalin. Autorul a studiat înregistrările clasificate (până în 1989) ale Jandarmeriei din Timiș-Torontal, păstrate în Arhivele Statului din Timișoara.

Sârbii din județul Timiș-Torontal au urmărit cu prudență evenimentele în care era implicată Iugoslavia din vara și toamna lui 1948. Date fiind cenzura românească și declarațiile false ale autorităților comuniste, sârbii s-au îndreptat către informațiile provenind de la stațiile de radio străine și de la cetățenii din Iugoslavia care își cultivau terenurile deținute în Banatul românesc. Cei mai mulți dintre ei aprobau politica lui Tito (de exemplu, cei din Rudna, Gad, Soca etc.), sperând la schimbări pozitive și în România. Cu toate acestea, pentru unii dintre ei, fără afiliere politică sau probabil anticomuniști, criza din interiorul blocului comunist a fost un motiv de satisfacție și își criticau conaționali membri ai Partidului Comunist. Pe de-altă parte, rapoartele jandarmeriei Timiș-Torontal descriu o populație sârbă înspăimântată. În special cei care se alăturaseră mișcării de partizani a lui Tito din timpul celui de-al doilea război mondial și erau și membri ai Partidului Muncitoresc Român, se temeau să nu fie arestați de autoritățile române. Câțiva dintre aceștia chiar și-au părăsit locuințele (Sâmpetru-Mare).

În această perioadă au fost răspândite afișe pro-Tito, aduse din Iugoslavia, în câteva dintre localitățile județului (Jimbolia, Cenadu Mare etc.).

S-au răspândit, de asemenea, zvonuri în satele din apropierea graniței cu Iugoslavia, purtate atât de localnicii sârbi cât și de cetățenii iugoslavi deținători de pământ în Banatul românesc, privind prezența trupelor anglo-americane în Iugoslavia. Se spunea că în curând Banatul românesc va fi anexat la Iugoslavia, iar restul României, la U.R.S.S.

În ceea ce privește politica internă a Iugoslaviei, anumite informații vorbeau despre eliberarea prizonierilor politici și a etnicilor germani, cărora le erau din nou garantate drepturile; de asemenea, parte din proprietăți le-ar fi fost înapoiate. Se spunea și

că inamicii politici ai lui Tito, din interiorul Partidului Comunist Iugoslav ar fi fost arestați, alături de membri ai Partidului maghiar. Alte zvonuri vorbeau de faptul că nu ar mai fi existat cote obligatorii pentru muncitorii agricoli, iar Tito ar accepta existența micilor proprietăți, mulți dintre locuitori fiind astfel suporteri ai politicii lui Tito.

Rapoartele Jandarmeriei cu privire la relațiile dintre trupele de frontieră românești și sârbești punau în evidență o deteriorare a lor în anul 1948. Trupele iugoslave o acuzau pe Ana Pauker pentru criticarea lui Tito. Spuneau, de asemenea, că România era condusă de la Moscova și că viața era mult mai bună în Iugoslavia decât în România.

Urmare a evoluției crizei dintre Iugoslavia, pe de-o parte, și statele comuniste conduse de Uniunea Sovietică, pe de altă parte, începând cu anul 1948 s-a înregistrat și o tensiune crescută la granița româno-iugoslavă. Rapoartele jandarmilor din satele de graniță indicau construirea de structuri defensive pe granița iugoslavă, întărirea securității de-a lungul frontierei și în satele apropiate acesteia, precum și manevre ale armatei iugoslave în Banatul sârbesc.

Au fost înregistrate, de asemenea, treceri ilegale ale frontierei, din ambele părți. Documentele evidențiază că fugarii din România erau oponenți ai regimului comunist sau sârbi din localitățile de frontieră, în timp ce fugarii din Iugoslavia erau adversari ai lui Tito.

Confruntate cu această situație, autoritățile au intensificat supravegherea populației sârbe, mai ales în zona de frontieră, dar și a celorlalți dușmani ai regimului comunist. În fapt, se pregătea deportarea în Bărăgan a populației din Banat. Aceasta a avut loc la începutul anilor '50.

Faptul că populația sârbă din județul Timiș-Torontal aproba politica regimului comunist de la Belgrad, nu poate constitui, în opinia mea, o vină.

CONTRIBUȚII TEORETICE PENTRU DEFINIREA CONCEPTULUI UNEI COMUNITĂȚI MINORITARE

Cristian Rudolf

Rezumat. Când rostim: *Noi, poporul!*, emitem o sintagmă cu o putere fantastică. Puterea oamenilor vine din calitatea lor de a fi entități sociale. Ei formează comunități; trăiesc și creează în cadrul acestora. Cunoștințele asimilate, experiența acumulată și amintirea evenimentelor trecute sunt transmise prin viu grai și, mai tâziu, prin scris către generațiile care urmează. Nici doi oameni nu sunt la fel, de aceea comunitățile umane se caracterizează printr-o mare diversitate de culturi, religii și limbi. În mod cert puterea umanității stă în această diversitate, fiecare comunitate contribuind la patrimoniul comun al planetei. Astfel, produsul este cu mult mai mult decât suma părților civilizației materiale sau spirituale care l-a realizat. Potențialul uman este dificil de estimat și forța sa este una teribilă, mai cu seamă când este utilizată în scopuri infame. Dacă, totuși, scopul acestui potențial anteamintit este unul benefic, el trezește la viață lucruri minunate. Oamenii poartă în sufletul lor capacitatea nemuririi și a efemerului deopotrivă. Ei pot să se îndrepte spre divin sau spre demonic în același fel.

Marile religii ale umanității se reunesc în problema sufletului uman care trebuie protejat și dezvoltat. Adesea trebuie să admitem că această idee religioasă este atenuată de una politică. Așa cum spunea profetul Mahomed, unul dintre cei mai mari lideri spirituali și politici ai umanității, că dacă religia și politica merg în aceeași căruță iar cărașul lor este un om sfânt, *al barraka*, atunci nimic nu le poate sta în cale. Cel care nu cunoaște istoria este condamnat să o repete. Istoria religioasă este importantă pentru că ne permite o introspecție a evoluției spirituale a oamenilor ce ne însoțesc. Dintr-o astfel de cercetare vom putea aduna informații valabile în vederea explicării prezentului și, poate, a prefigurării viitorului. Sf. Thomas d'Aquino obișnuia să spună că bătăliile cele mai mari sunt purtate nu pentru bogății și teritorii, ci pentru sufletul omului. Acum ne aflăm în zorii celei de a treia ere a umanității. Mai mare decât moartea cărnii este moartea viselor, moartea speranței. Unii membri ai comunității se sacrifică pe ei înșiși pentru a-i salva pe alții. Viitorul este în noi și în jurul nostru, așteptând în momentele de tranziție să se nască în momente de revelație. Tot ceea ce știm este că el s-a născut întodeauna în durere. Și totuși există speranță și acesta este unicul element care ajută umanitatea să supraviețuiască și să se depășească pe sine. Iubirea, speranța și credința au reușit să supraviețuiască întodeauna. Și umanitatea, de asemenea, odată cu ele.

Cum este lesne de înțeles, cercetarea acestui topic este departe de a fi închisă, multă hârtie așteptând să fie scrisă pe această temă. Ar trebui să facem câteva predicții calificate asupra viitorului proxim. Scriitorul și filozoful englez John Milton spunea că el nu crede în Dumnezeu ci se teme de El. Într-o parafrază, Nicolae Iorga spunea că tovarășii noștri, oamenii, nu sunt făcuți pentru a avea încredere în ei, ci pentru a fi constant înspăimântați. Trebuie să ne străduim să ducem de la un capăt la celălalt mesajul, să depășim diferențele și să ne amintim că toți suntem fiii și fiicele Pământului, copiii lui Dumnezeu: *Söhne und Töchter der selben Erde, Kinder Gottes*, așa cum a statuat istoricul german Lamprecht. Părerea sa este viabilă mai cu seamă astăzi și va fi de dorit dacă liderii noștri ar lua-o mult mai în serios din suflet. Un vechi proverb budist susținea că suferința îl face pe om să gândească, gândul îl face înțelept și înțelepciunea face viața mai ușor de îndurat. Onestitatea, buna vecinătate, prietenia, altruismul, autodepășirea prin educație, toate acestea sunt elemente care fac mult mai amiabilă viața în comunitate. Natural, acest fapt nu se realizează instantaneu, ci în cursul câtorva generații.

ȚARA CARAȘULUI ȘI ORAȘUL ORAVIȚA ÎN ÎNSEMNĂRI, RAPOARTE ȘI RELAȚII DE CĂLĂTORIE. PRIVIRE GENERALĂ PENTRU PERIOADA 1700-1950.

Ionel Bota

Rezumat. Valea Carașului și orașul Oravița constituie o realitate istorică și geografică în spațiul civilizației românești, fiind vorba de un habitat situat în colțul sud-vestic al actualului județ Caraș-Severin.

Există o multitudine de referințe privind această zonă a spațiului bănățean aparținând în egală măsură intelectualilor, funcționarilor de stat și călătorilor, atât români

cât și străini, vizând o problemă diversă: specificul etnic al locuitorilor, relațiile lor cu populațiile minoritare și de asemenea cu mediul ecologic unde se derulează existența acestora. Scriitorul bănățean C. Miu-Lerca remarcă faptul că așa zisa eterogenitate etnică s-a bazat pe matricile etnicității locale într-o perfectă adaptare la mediu.

Coabitarea dintre români și alogeni crease, printr-o oarecare contagiune mentală, o conștiință solidară a provincialului, ale cărei trăsături specifice (ospitalitate, spirit de înțajutorare etc.) au fost elogiare de mulți autori, mai mult sau mai puțin cunoscuți (S. Borovszky, Charles Colville Franclaud, Andrea Gromo, G. Brancovici).

În același context, J.J. Ehrler exprimă opinia, în opusculul său consacrat acestei provincii, că românii ar fi foarte recunoscători dacă s-ar manifesta față de ei o anumită bunăvoință, fiind deranjați, în același timp, de disprețul, departe de a fi just, al altor călători străini pentru locuitorii din această provincie. Un alt istoric și de asemenea funcționar al imperiului austriac, F. Griselin, se alătură elogiilor la adresa populației majoritare din acest ținut, vizând în special proverbiala sa ospitalitate, adăugându-se la aceasta o mulțime de autori (J. H. Zendler, C. Gerhard, Raicevici, J. Thünmann etc.), care nu ezită să îl considere pe bănățean drept un cetățean european.

O categorie de note se înscriu într-un context geografic, autorii lor arătându-se încântați de bogățiile peisajului, care nu este cu nimic mai puțin demn de admirație decât alte faimoase locuri din Europa centrală (Michael G. Quin, Carl Koch, J.H. Skeene, Wilhelm Hamm).

Peisajele, în special muntele, văzut ca o marcă specifică a ținutului, reprezintă o constantă în scriitura istoricilor, a oamenilor de cultură și a simplilor călători aparținând perioadei dintre cele două războaie și după aceasta, situată în aceeași nuanță apreciativă (Petru Nemoianu, Iosif Vulcan, Nicolae Iorga, Romul Ladea).

Acest studiu întreprinde o scurtă, dar bine documentată, călătorie în literatura autohtonă și străină referitoare la orașul și ținutul nostru natal (Oravița și Valea Carașului), conturând un mozaic de opinii, fie elogiare, fie critice la adresa oamenilor, naturii și specificității culturale ale acestui colț al Banatului istoric.

LA SITUATION DES PAYSANS SERFS DU DOMAINE DE GHERTENIȘ EN FIN DU XIV^{-E} SIÈCLE ET AU DEBUT DU XV^{-E} SIÈCLE

Ligia Boldea

Résumé. Notre démarche dans l'ambiance d'un des domaines féodaux banatiens, constitué par un don royal dans la première moitié du XIV^{-e} siècle, a eu le but de mettre en évidence quelques aspects, accessibles du point de vue documentaire, des réalités sociales et économiques, fixés sur ce qu'on nous relève vis-à-vis de l'activité et de l'existence de la servitude sur ce domaine. Le manque chronique des documents concernant les aspects essentiels sur la vie des paysans serfs n'a pas pu être compensé que des essais de reconstitution faite par des analogies et des références visant des quelconques éléments contenus par les documents, qu'on peut les lier du système des impôts féodaux, des occupations paysannes et des biens possédés ou des relations de ceux-ci avec les maîtres féodaux. En ce qui concerne l'identité ethnique des paysans serfs du domaine de Gherteniș, il n'existe aucun équivoque pour les intégrer dans la communauté roumaine de la zone, ce domaine, tout entier, étant situé dans un espace où l'habitation roumaine a été compacte, brisée au long du temps par des implants royaux allogènes, qui ont superposées et soumis les anciennes structures patrimoniales des siècles antérieurs. L'exemple de la famille voisine de Hymfi est extrêmement concluant en ce sens, car les documents envisagent une multitude d'actions d'usurpation déployées par ces nobles, sous la protection d'une législation qui a été favorable pour tous de ceci, mais aussi par des hautes dignités détenues dans la zone, la source d'une grande influence et pouvoir politique et aussi sociale et juridique. Beaucoup des possessions du domaine de Remetea-Ersig présentent l'empreinte toponymique kneziale, se constituant en preuve irréfutable de leur ascendance traditionnellement roumaine. Par extension, nous considérons qu'il s'agit en ce cas d'une situation similaire en ce concerne le domaine de Gherteniș, constitué sur le même modèle et dans la même période historique.

Une meilleure existence documentaire et informationnelle est relevée au cas des relations inter-domainiales qui se sont établies entre la famille des nobles de Chep et les familles nobles des domaines voisines, souvent perturbées par des nombreuses litiges, qui ont produit toute une série d'actions en justice, qui ont jeté une plus intense lumière sur l'identité des paysans serfs, néanmoins occultée de plusieurs points de vue. On assiste ainsi à une longue série d'actions violentes, caractérisées par le désir des nobles d'obtenir des avantages foncières, matérielles, pécuniaires ou même humaines, où les paysans serfs apparaissent tant en posture de parties actives, que des éléments passifs, directement victimes des pillages, des destructions, des rapines et des agressions verbales ou physiques et même des meurtres. Du point de vue légal, le préjudice majeur appartenait au maître féodal; sur le plan humain, par tous les aspects qui comptent ici, les paysans serfs apparaissent en victimes d'un système qui avait protégé par des lois précisément formulées la propriété féodale et le droit du maître de domaines, tout en éludant la force motrice qui a existé derrière l'évolution et le progrès économique de ces temps-là. Car, attaqués sur leurs terres, au travail champêtre ou dans les forêts, au passage sur les chemins libres vers les foyers de la zone, privés de leurs biens, quelquefois de leur force de travail par des agressions bien directionnées, ces paysans serfs ne pouvaient trouver la justice eux-mêmes, mais en mesure où le maître féodal fait appel à la justice et, dans

l'éventualité ou ceux-ci prouvent la culpabilité des agresseurs, ils peuvent récupérer le préjudice. Cette atmosphère conflictuelle, perturbatrice, ne peut pas être généralisée, comme une réalité omniprésente dans l'activité domaniale; les ressorts du foyer paysan, le travail systématique de la terre, la vie quotidienne circonscrite dans le domaine féodal ont eu, sans aucune doute, leur rythmicité et leur normalité, pointée, de temps en temps, par ce sorte de marasmes sociales, les seules qui, d'une manière regrettable, peuvent assurer une correcte reconstitution historique, à cause de leur immortalisation dans les documents.

SOME DOCUMENTS ABOUT *JUDEX PAGI* IN BANAT (XIV-XV CENTURIES)

Livia Magina

Abstract. *Judex pagi* is the main beneficiary of the village, under the state authority and that of master of his domain, having tasks of both parts. In the Banat he is called knezes, Kenez, judex or villicus, probably an expression of ethnic origin of people. This five documents submitted are showing the age of this institution in the Banat. The article is intended, through this documents, an introduction to the issues less researched history of this institution by the Romanian historiography.

JOHN HUNYADI BETWEEN BELGRADE AND CETATEA ALBĂ IN THE 1450'

Alexandru Simon

Abstract. John Hunyadi still rests one of the most disputed personalities of the European Middle Age. His last years of life especially were diversely interpreted, from his administrative submission to the Hungarian kingdom and his anti-Ottomans failures, to Belgrade "apotheosize". New documents from the Italian archives and less mooted sources give us the opportunity to reconsider these last years of John Hunyadi' career. The implications of this period are extended from the Banat area to the Mouth of the Danube, as closely keeping the way of John Hunyadi' politics, successes and failures, as well as their consequences for his family lot, and for the Romanian Countries destiny during the next years.

BOUNDARIES AND URBAN AREA OF TIMIȘOARA IN 1539

Adrian Magina

Abstract. Two documents from 1539 reveal less known facts about the history of the Banat: the urban area and boundaries of Timișoara. Initially, there is one area, of the *fortress* from the Bega, known in documents from the early 13 century. Urban development from the fifteenth century generates the need for the establishment of an urban relevant in the immediate neighbor of the city. Quite small, consisting of seven villages that flanked on all sides of the city, the rural area of Timișoara most probably was formed in the early sixteenth century by the usual means of the time: buying and royal gifts. It has been kept a single document that captures the medieval city center neighborhoods in the east, to the possession *Nemethi*, boundaries hard to identify today because of contemporary metropolitan development. Although singular at the moment, these two documents published in the Annex, allow a better understanding of urban life and urbanity - rural report from the medieval Banat.

DIE FAMILIE DER ADLIGEN FODOR IN DEN 16.–17. JAHRHUNDERTEN

Dragoș Lucian Țigău

Zusammenfassung. Im Mittelalter hat das Banat einen bedeutenden Adel (*magna nobilitas*) gehabt und Karansebesch wurde schon im Jahre 1583 als eine Adelsresidenz (*rezidenza de nobili*) gekennzeichnet. Im Rahmen dieser Elite hat die Familie Fodor einen besonderen Platz gehabt. Die Entwicklung der Familie Fodor kann urkundlich nur ab dem 16. Jahrhundert verfolgt werden. Für das 16.–17. Jahrhundert gibt es Beweise über das Leben von 16 Personen (unter denen 11 Männer), die 6–7 Generationen umfassen. Nach 1500 erscheint die Familie in ein vorwiegend rumänisches Adelsmilieu einbezogen zu sein.

Die Zeitspanne 1540–1658 war eine der wichtigsten Sequenzen aus der Geschichte dieser Familie, weil – zu jener Zeit – das Vermögen, der Einfluss und das Ansehen der Adligen Fodor ein bemerkenswertes Niveau erreicht haben.

Dieser ehrwürdige Platz wurde durch folgende Mittel gesichert: durch Verschwägerungen mit anderen großen Adelsfamilien (Fiat, Kun), durch wichtige, im Distrikt oder in der Stadt Karansebesch innegehabte Ämter (Vizebane, Obergespäne, Untergespäne, Schlossherren, Geschworene, Bürgermeister), auch durch den Besitz von zahlreichen Eigentümern (etwas 25 Landgüter, Landhäuser und Gärten).

Ein wichtiges Mitglied der Familie war Francisc Fodor (1564–1604). Er war als „ein besonders kluger und wertvoller Mann beschrieben, der sich von den geheimen Umtrieben der Stadtligen fernhielt“. Im 16.–17. Jahrhundert wurden die Adligen Fodor zusammen mit anderen berühmten Persönlichkeiten, „die in Gegenden weit von der Grenze entfernt wohnten (...) vom Druck der Türken fast erstickt (...) von deren Angriffen gezwungen, ununterbrochen Wache zu halten, sowohl zu ihrem persönlichen Wohl, als insbesondere zum Volkswohl“.

Zum Unglück führte die zunehmende Eroberung des Banats durch die Türken zur Verringerung des Reichtums und der Macht der Adligen Fodor. Nach 1700 verschwindet diese Familie aus dem Banater Leben.

HEILIGENGEDENKEN IM PROTESTANTISCHEN SIEBENBÜRGEN (16.-18. JH.)

Edit Szegedi

Zusammenfassung. Die vorliegende Arbeit hat die Formen des Heiligengedenkens im siebenbürgischen Protestantismus von der Reformation bis zur Aufklärung zum Thema, und zwar ausgehend vom Unterschied zwischen Heiligenkult und Heiligengedenken. Die Heiligen und ihre Verehrung waren aus der protestantischen Frömmigkeit nicht verschwunden, sondern wurden umgedeutet und umgeformt. Die Heiligen verloren ihre Vermittlerrolle, doch waren sie als Vorbilder im Glauben weiterhin geehrt. In dieser Hinsicht gab es unterschiedliche, konfessionell geprägte Formen, die liturgisch eingebunden waren oder sich in literarischen Werken äusserten. Das Heiligengedenken äusserte sich im Alltag im Überleben des Heiligenkalenders als chronologische Stütze.

Das Heiligengedenken, das im Luthertum zu den Adiaphora zählte, verwandelte sich infolge der konfessionellen Differenzierung und der Konfessionalisierung zu einem der abgrenzenden Merkmale zum Calvinismus und Antitrinitarismus. Der Rückgriff des Luthertums auf die vorreformatorische Tradition bedeutete aber auch deren Umwandlung, so dass die liturgische Einbindung des Heiligengedenkens sich in Gebeten äusserte, die den/die Heilige im Mittelpunkt hatte, aber nur als Vorbild, nicht als Vermittler göttlicher Gnade oder Helfer.

Im Calvinismus wie auch im Antitrinitarismus überlebten die Heiligenfeste als chronologische Stütze, da sie grösstenteils mit dem Agrarkalender zusammenfielen. Ein liturgisch eingebundenes Heiligengedenken wie im Luthertum gab es nicht, allerdings konnten Heilige weiterhin als Vorbilder dienen, so wie das die literarischen Auseinandersetzungen von Péter Bod beweisen.

Das Heiligengedenken im siebenbürgischen Protestantismus verlor infolge der Verbreitung und Durchsetzung des Pietismus und der Aufklärung an Legitimität, verschwand aber nicht vollständig.

DIE BEVÖLKERUNG VON BANAT UND SIEBENBÜRGEN – ERLÄUTERT IN BRIEFEN, DIE IGNAZ VON BORN IM JAHR 1770 AUF SEINER REISE DURCH DIE OBEN GENANNTE GEBIETE GESCHRIEBEN HAT

Ovidiu Marinel Koch-Tuفیş

Zusammenfassung. Ignaz von Born, geboren im Jahr 1742 in einer sächsischen Familie in der Stadt Karlsburg in Siebenbürgen und gestorben im Jahr 1791 in Wien, war ein bekannter Mineraloge und Montanspezialist seiner Zeit. Eine Zeit lang war er auch kaiserlicher Montanbeamter, er betätigte sich sehr rege in der Wissenschaft und sein

Beitrag bei der Gründung der ersten international organisierten wissenschaftlichen Gesellschaft der Erde im Jahr 1786, der „Societät der Bergbaukunde“ war wesentlich.

Im Jahr 1770 machte Born eine Reise in die Bergstädte von Ober- und Niederrungarn (Gebiete in der heutigen Slowakei), Banat und Siebenbürgen. Auf seiner Reise schrieb Born von einzelnen wichtigen Orten 23 Briefe, die an seinen Freund, den schwedischen Mineralogen Johann Jakob Ferber, adressiert waren. Im Jahr 1774 wurden diese Briefe in Form eines Buches publiziert, in dessen Mittelpunkt geologische und mineralogische Überlegungen sowie die Bergwerke und Metallhütten stehen, aber auch geographische, historische, demographische und volkskundliche Angaben ergänzen den Inhalt des Buches.

Überzeugt von der merkantilistischen Theorie, laut der die Bevölkerung für die wirtschaftliche Entwicklung und die Steigerung der Finanzkraft eines Landes eine wichtige Rolle spielt, schenkte Born in den Gebieten, die er besuchte, auch der Bevölkerung viel Aufmerksamkeit.

Dieser letzte Aspekt diente uns als Fragestellung für die vorliegende Arbeit. Bei der Beschreibung der Menschen, die Born auf seiner Reise traf, können wir zwischen der Beschreibung der einzelnen Völker und der Beschreibung von Personen und Gruppen, die in den Bergwerken und Metallhütten tätig waren, unterscheiden.

Born schenkte der Bevölkerung nicht in jedem besuchten Gebiet gleich viel Aufmerksamkeit. Am meisten ging er auf diese Aspekte in Banat als kaiserliche Domäne und teilweise auch in Siebenbürgen ein, am allerwenigsten in den Bergwerksgebieten Ober- und Niederrungarns.

Aus dem Banat lieferte Born Informationen über die Abstammung, die Sprache, die Sitten, die Bräuche und Traditionen und die wirtschaftliche Beschäftigung der einheimischen Bewohner der Provinz, Rumänen und Serben, die die Mehrheit bildeten. Born machte auch Anmerkungen zur Einwohnerdichte und zu den Ergebnissen des habsburgischen Kolonisierungswerkes mit deutschen Kolonisten in Banat. Eine besondere Aufmerksamkeit schenkte Born den Einwohnern des Banater Bergbaugebietes - deutsche und rumänische Bergleute und Hüttenarbeiter. In zwei Berichten, die vom Verfasser zusammen mit den Briefen von Born publiziert wurden, befinden sich auch Informationen über Zigeuner, die in Banat aus den Ablagerungen der Flüsse Gold wuschen.

Auch über rumänische und serbische Bauern, die in den Nationaltruppen Dienst leisteten, berichtete Born in seinen Briefen. Während er den rumänischen, den serbischen und den deutschen Bauernkolonisten großes Interesse schenkte, bedachte Born die Einwohner der Banater Städte mit wenig Aufmerksamkeit.

Im Vergleich zum Banat beschränkte sich Born in Siebenbürgen auf die Beschreibung der Bevölkerung, die in den Bergwerken und Goldwäschereien tätig waren und da nur auf die Rumänen und die Zigeuner. Was die Gesamtbevölkerung von Siebenbürgen betrifft, machte er nur ein paar Notizen über die walachischen Einwohner der Provinz.

Die Informationen, die uns Born in seinen oben genannten Briefen lieferte, wurden in unserem Artikel kritisch analysiert und interpretiert und auch mit Informationen über diese Gebiete und ihre Einwohner verglichen, die uns von anderen Autoren und diversen Dokumenten aus dem 18. Jahrhundert zur Verfügung standen.

Abschließend können wir sagen, dass die Informationen in den Briefen von Born, besonders im Fall von Banat und teilweise auch von Siebenbürgen das Gesamtbild über die Einwohner dieser beiden Provinzen in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts wesentlich ergänzen.

ANDREI ȘAGUNA ET LE DIOCESE DE CARANSEBEȘ (1865-1873)

Nicolae Bocșan, Daniel Alic

Résumé. Andrei Șaguna a eu des contacts permanents avec les banatiens de l'année de 1849. Les dirigeants des roumains banatiens ont soutenu d'une manière conséquente l'action de l'évêque Andrei Șaguna pour la restauration de l'église métropolitaine orthodoxe autonome roumaine. À côté des dirigeants laïques, Andrei Șaguna a entretenu des relations cordiales avec la hiérarchie serbe des diocèses de Timișoara et de Vârșeț, avec les évêques roumains et serbes de la région. Cette personnalité de l'église orthodoxe roumaine avait réjoui de l'appréciation et de la solidarité des roumains orthodoxes de Banat, qui l'ont consulté et aussi soutenu dans ses démarches jusqu'en 1864, d'une manière plus forte que les roumains de la Transylvanie. Le fait que le désir des dirigeants banatiens d'obtenir une diocèse d'expression roumaine à Timișoara ne se soit pas accompli, avait adombri les relations de Șaguna avec ceux-ci et, en principal, avec Andrei Mocioni, le plus résolu combattant pour la restauration de l'église métropolitaine orthodoxe roumaine et pour la séparation hiérarchique de l'église serbe de Carloviț.

La reconstitution du diocèse de Caransebeș a solidarisé les énergies banatiennes autour de cette institution, qui s'était chargée de la mission d'élévation culturelle et spirituelle des roumains du Banat Montagneux. Par la circulaire de 25 décembre 1864, Șaguna avait apporté à la conscience de tous les prêtres et des croyants la fait que la diocèse de la Transylvanie ait reçu le statut d'église métropolitaine à côté de la reconstitution de la diocèse de Caransebeș, y ajoutant l'organisation des deux diocèses de Arad et de Caransebeș, tout en ordonnant aux orthodoxes de Banat la fidélité envers leurs évêques, jusqu'à la dénomination du nouveau évêque de Caransebeș et aussi jusqu'à la définitive séparation des communes ecclésiastiques et des paroisses mixtes.

Les liaisons épistolaires du métropolitain Andrei Șaguna avec la nouvelle diocèse de Caransebeș et avec son évêque, Ioan Popasu, n'ont pas eu l'ampleur et la fréquence de celles adressés aux autres structures ou personnalités de l'église orthodoxe, bien que dans la chaise hiérarchique de Caransebeș ait été l'un des plus proches collaborateurs de 1848 et jusqu'à 1865. En février 1864, Șaguna l'avait proposé pour la dignité de vicaire général du diocèse de Transylvanie, même en avant de la restauration de l'église métropolitaine roumaine. Beaucoup plus nombreuses ont été les liaisons de Șaguna avec les évêques roumains de Banat, tout en collaborant avec ceux-ci pour la diffusion des livres imprimés à l'Imprimerie de l'archi-diocèse. Les lettres envoyées par Șaguna se sont limitées aux problèmes quotidiens de la vie ecclésiastique, à la situation générale de l'église et à l'administration ecclésiastique, y ajoutant la diffusion des livres imprimés à Sibiu.

La plupart de sa correspondance avec le nouveau diocèse a été provoquée par l'organisation de la province métropolitaine et de ses rapports avec le diocèse suffragiste de Caransebeș.

Une bonne part de la correspondance d'entre les deux dignitaires orthodoxes a été consacrée à l'organisation des organismes nécessaires au bon fonctionnement du diocèse, le for appellatif métropolitaine et le consistoire métropolitain, ou il faudrait être représenté aussi la diocèse de Caransebeș.

Le premier congrès national ecclésiastique des provinces métropolitaines roumaines a eu lieu en 1868, ayant la mission d'adopter *le statut organique de l'Eglise Orthodoxe Roumaine de la Transylvanie et de l'Hongrie* et de démarrer l'organisation de la diocèse et de ses structures selon la nouvelle constitution. Pour ce but, Șaguna avait demandé au diocèse de Caransebeș, en 1 Juillet 1868, la réalisation de la conscription des paroisses et de ses croyants. Selon cette conscription, ce diocèse avait en sa subordination 452 paroisses, avec 332.272 croyants.

La correspondance d'entre l'église métropolitaine et la diocèse ne mentionne aucun cas concluant de controverses avec l'Eglise Roumaine Unifiée pendant la période d'entre les années de 1865-1873.

Un sujet important de la correspondance de Andrei Șaguna avec la Diocèse de Caransebeș a été constitué par les livres imprimés à l'Imprimerie de la diocèse dans l'éparchie banatienne. Pour cela, Șaguna annonçait l'apparition des nouveaux livres, envoyait un ou deux exemplaires à l'évêque Popasu; lui ordonnant la publication, par des circulaires, de leur prenumération.

Les liaisons épistolaires d'entre Andrei Șaguna et l'évêque de Caransebeș (assez faibles pour une relation tenant presque 25 années) relèvent des séquences de la vie religieuse de l'Eglise Métropolitaine et du Diocèse de Caransebeș, les problèmes affrontés par leur hiérarchie et les structures de la province orthodoxe roumaine immédiatement après la restauration, en spécial ceux liés de l'organisation des organismes éparchiales, des relations interconfessionnelles ou de la diffusion des livres imprimés à Sibiu. Les recherches entreprises dans l'archive du Diocèse de Caransebeș ont mis en évidence, pour ce moment, seulement ce sorte de questions, qui peuvent être complétées par des futures recherches.

THE ROMANIANS IN THE WESTERN BANAT IN THE BEGINNING OF 1848' REVOLUTION

Mi
rcea Măran

Abstract. In the spring of 1848, the Habsburg Monarchy was caught up in revolutionary turmoil, which soon turned into a bloody civil war. The multiethnic character of the Banat, which was a constituent part of the Habsburg Monarchy, also had its reflection in the participation of citizens of various nationalities in the events which were to follow. Among them, there were also Romanians who, in the western part of Banat, were forced to join one of the sides involved in the conflict (the Serbian Revolutionary Movement and the Hungarian Revolutionary Movement). The attitude of

the Banat Romanians towards the events taking place in 1848, especially during the first months of the Revolution, favoured the Hungarian Revolutionary Movement. When speaking about the southwestern part of the Banat, especially about the Military Border, the Romanians, willingly or not, joined the Serbian Revolutionary Movement, which meant warring against the Hungarians.

In small numbers, in the spring of 1848 a few Romanians participated in the rebellion in Kikinda in April 24th, in the council of border guards in Crepaja in April 15th and 16th; and in the May Parliament in Sremski Karlovci, held by the Serbian revolutionaries, several Romanians from the villages of western Banat were present.

However, the most dramatic events occurred in Uzdin and San-Mihai, villages which tried to oppose the Serbian District Council with its seat in Pancevo. The battles near San-Mihai signified in fact the beginning of the civil war in Banat.

ASPECTS REGARDING THE NAVIGATION DEVELOPEMENT IN THE ROMANIAN TERRITORY (1829-1878)

Gh
eorghe Bărbăntan

Abstract. Eventually, we can affirm that the period between the Treaty of Adrianopol and the Independence war was propitious to the developement of navigation on the Danube in the Romanian part. Both external and internal factors concurred to this situation. The most important external factors are: the Treaty of Adrianopol in 1829, the Peace Treaty of Paris in 1856, or the politics of some states, especially Austria, which following its economical and political expansion objectives towards the Lower Danube and the east, indirectly helped the development of navigation in the Danube zone. Some of the internal factors are: the built and organization of ports, adopting a legislation which favorites the development of the ports and the consecration of the institutions which were necessary for a good operating of the ports, adopting measures for the improvement of the technical basis of navigation etc.

Also, we must say that the development of navigation had positive consequences regarding the general evolution of the society from the Romanian territory, offering new perspectives in both economical and social departments. Related to the main aspects of the Treaty of Adrianople, the main potent idea was the economical one, which appeared as a result of the abolition of Ottoman trade monopole, and assured free trade on the Danube and the Black Sea. Commerce was powerfully stimulated, the most important being the cereal department, which slowly becomes predominant. Other notable events regarding their development were: the market economy and the modernization of the agricultural properties exploit system, the formation of a Romanian bourgeois class, with commerce as it's primary source, the demographical rise and the rebirth of urban life in the region near the Danube, and the intensification of commercial relationships with other states.

There have been also some factors which acted as a burden for the development and unfolding of navigation in the Danube region of the Romanian territory. The quarantine system brought great delays to the circulation of ships. Wars also acted as a

negative factor to the navigation in the Danube region. Some legislative errors and lack of capital created difficulties for the development of the infrastructure of ports. The lack of existence of a national navigation society with its own naval base determined the Romanian state to use renting procedures, mostly to Hungary, which ended up sometimes with very high prices. In the end, the Danube navigation confronted with natural obstacles, which interfered with the circulation of the ships, especially in the Iron gates region, where the problem was so big that it entered in the attention of international organizations.

DR. H.C. AUGUSTIN PACHA (1870-1954). KURZE BIOGRAFISCHE
DARSTELLUNG DES ERSTEN RÖMISCH-KATHOLISCHEN
BISCHOF VON TEMESWAR

Clau
diu Călin

Zusammenfassung. Ein wahrer Sohn seiner Diözese, sah Augustin Pacha das Licht der Welt in einer Banat-schwäbischen Familie in der Ortschaft Măureni (Moritzfeld / Móríczföld) am 26. November 1870, als vorletzter der dreizehn Kinder seiner Eltern. Seine Eltern waren Marian Pacha (1830-1882), vom Beruf Schuchmacher, und Elisabeth Pacha (1832-1931), geborene Halsdorfer, verheiratet in Moritzfeld am 17. Juli 1849.

Nachdem er die theologischen Studien im Priesterseminar von Temeswar 1893 abgeschlossen hatte, wurde Augustin Pacha am 12. August 1893, durch die Handauflegung Bischof Alexander Dessewffys zum Priester geweiht. Durch seine Tüchtigkeit und seinen Eifer stieg Pacha, Schritt für Schritt, die hierarchischen Stufen einer exemplarischen priesterlichen Karriere, vom Kaplan und Aktuar, bis zum Domherr (Domkapitular) und Apostolischen Administrator (1923) auf.

Am 15. Mai 1927 wurde Augustin Pacha zum Titularbischof von Lebedo geweiht und nach drei Jahren, 1930, als die Diözese Temeswar gegründet wurde, ernannte ihn der Heilige Vater zum ersten Bischof dieser neugegründeten Diözese. Als Hirte seines Volkes und seines Bistums, durchreiste Pacha sein ganzes Gebiet und versuchte ständig, in der Nähe seiner Gläubigen zu sein. Er organisierte Volksmissionen, spendete die Hl. Firmung sowohl in Pfarreien, als auch in Filialen, konsekrierte zahlreiche Kirchen, nahm an Kirchweihfesten und verschiedenen Festen der Pfarreien teil, organisierte mit Hilfe der Benediktinerinnen von St. Lioba die katholische Jugendarbeit und trug wesentlich zur Entwicklung des deutsch-katholischen Lehrwesens bei. In den Jahren des Weltkrieges und der Russlandverschleppung versuchte Augustin Pacha, die Wunden des Krieges, der unchristlichen Ideologien und die Folgen der Verfolgungen zu beseitigen und ertragbarer zu machen.

Vom kommunistischen Staat, im Jahre 1948, zwangsweise in den Ruhestand versetzt, blieb er weiter an der Spitze seines Bistums, auch wenn letzteres von denselben Machthabern einseitig und illegal abgeschafft wurde. Im hohen Alter von 80 Jahren wurde Bischof Pacha 1950 von der *Securitate* verhaftet, und nach einem erniedrigenden Schauprozess in Bukarest, wurde er zu 18 Jahren schweren Kerkers und zwei sehr hohen Geldstrafen verurteilt. Aus Angst, nicht aus dem geliebten altherwürdigen Bischof einen

Märtyrer zu machen, befreiten ihn die kommunistischen Machthaber im Sommer 1954. Bischof Pacha beendete seine irdische Existenz am 4. November 1954, nach einer schweren Krankheit und einem beispielhaften Leben.

Sein Leben im Dienste der Kirche und seines Volkes war und bleibt, trotz aller Schwierigkeiten und Opfer, ein Meilenstein in der Geschichte des Banats und der Katholischen Kirche in dieser Ecke Europas.

ASPECTS DE L'ACTIVITÉ PHILANTROPIQUE DANS LA COMMUNAUTÉ ORTHODOXE DE BANAT (1881-1918)

Ana-Carina Babeu

Résumé. Dans le comté de Caraș-Severin (1881-1918) s'est développée une riche activité philanthropique manifestée non seulement par des personnes publiques mais par tous les membres de la communauté. Les actions charitables se sont matérialisées par l'intermédiaire des fondations philanthropiques des sociétés de bienfaisance ou des personnes privées. Ce sont les fondations culturelles qui ont eu un rôle très important dans l'appui de l'enseignement par la subvention des bourses pour les élèves et les étudiants de diverses spécialisations tels qu'a été la Fondation Peția, Brumaru, Nicolaevici, Popea et Nedelcu. Les sommes d'argent dont celles-ci disposaient, provenaient des donations des fondateurs, des intérêts annuels du capital de la donation, et des contributions des membres aussi. Les bourses étaient accordées en tenant compte des descendants des fondateurs, des membres de la fondation, de la situation matérielle précaire, de la religion ou de l'appartenance ethnique de ceux-ci. Les boursiers étaient des élèves et des étudiants, dont la plupart suivaient des carrières dans les domaines: théologique, médical, commercial, agricole. En même temps, de diverses sociétés de bienfaisance qui avaient pour but l'appui des orphelins, les veuves, les retraités, les sinistrés ont déployé leurs activités. Parmi ces sociétés il faut énumérer: La Réunion des femmes de la charité Oravita, Le Fonds presbytéral de la diocèse de l'église gréco-roumaine de Caransebeș. En plus de celles-ci, il y a les donations privées ou des diverses institutions qui ont été très importantes, y compris le don de Joseph Suranyi ou de la paroisse orthodoxe grecque de différentes localités. En conclusion, on peut constater que dans le comté de Caraș-Severin, les auteurs importants des actes de charité ont été la communauté et l'église. L'esprit civique est présent dans les communautés, car quelle que soit la raison de don, les gens de différents milieux sociaux contribuaient avec un montant variable. Les activités culturelles et sociales de la philanthropie sont prouvées seulement par la nature des subventions: bourses pour les étudiants, d'argent et d'aide matérielle accordés aux communautés.

MIHAIL GAȘPAR – HISTORIEN ET ÉCOLOGUE

Radu Ardelean

Résumé. Mihail (Michel) Gașpar (1880-1929) fut à la fois membre du clergé, écrivain, journaliste et homme politique. Élu archiprêtre à Bocșa Montană (bourgade de Banat) en 1913, il y fait paraître en 1923 la revue hebdomadaire *Drum nou (Voie nouvelle)* dans laquelle il plaidait pour l'honnêteté dans la vie politique, économique et sociale et cultivait les valeurs culturelles, parmi lesquelles celles de l'histoire, nationale surtout, étaient de premier ordre. L'auteur de cet essai met en valeur l'attitude moderne, écologiste avant la lettre de Mihail Gașpar, relevée par exemple dans l'article „Les chênes de Bocșa” (publié en 1924), où il s'opposait au défrichage de chênes centenaires du pied du château-fort de Bocșa, témoins de l'histoire comme d'autres arbres historiques d'Europe, prenant des exemples d'Angleterre, France, Allemagne, Crimée et de la Turquie Européenne.

L'EXPLOITATION DES PRODUITS ACCESSOIRES SUR LE TERRITOIRE DE LA
COMMUNAUTÉ DE LA FORTUNE DE L'ANCIEN RÉGIMENT DES GARDES N°
13 DE CARANSEBEȘ DANS LE BANAT ROUMAIN

Laur
ențiu Ovidiu Roșu

Résumé. La communauté d'argent de l'ancien régiment banatique romain numéro 13 de Caransebeș, a été fondée les années 1879-1960. Celle-ci a été créée après la suppression du régiment en 1972, lorsque, pour les services militaires faits à l'empire, les garde-frontières ont reçu en propriété entière une moitié de terrains sur lesquels ils avaient exercé autrefois les droits de servitude forestière. Il s'agit de presque 120000 hectares cadastrals de pâturages, de forêts, de creux de montagnes, et de terrain improductif desquels les habitants de 94 localités du régiment bénéficiaient.

La communauté était conduite par un comité et par une réunion générale de représentants élus parmi les copropriétaires et les services forestières, le territoire étant partagé en 5 circonscriptions forestières Ohababistra, Caransebeș, Teregova, Bozovici et Orșova, qui étaient coordonnées par une direction sylvicole ayant le siège à Caransebeș.

Conformément aux informations documentaires on peut affirmer sur la communauté de fortune de Caransebeș, qu'elle ne se restreint seulement à la gestion de la fortune possédée, mais elle s'implique activement dans la vie économique, sociale, culturelle, religieuse, dans le développement de l'enseignement et des systèmes de communications, autrement dit dans tous les aspects qui influençaient la vie des habitants de 94 localités de frontière situées sur la Vallée de Bistra, la Vallée de Timiș, la Vallée d'Almăj et la Vallée de Cerna entre Marga et Orșova.

Dans ce qui suit, je m'arrête sur un moyen d'obtenir des revenus pour la Communauté de la Fortune de Caransebeș, celui de l'exploitation des produits forestiers accessoires: la roche, le sable, les minerais, le gland, la chasse et le pêche.

DIE HISTORISCHE FORSCHUNG IM DIENSTE EINER IDEE. „SÜDOST- INSTITUT MÜNCHEN“ UND FRITZ VALJAVEC

Rudolf Gräf

Zusammenfassung. Der Autor versucht im vorliegenden Beitrag, Stellenwert und Platz der Erforschung der Geschichte der Deutschen im Südosten Europas in der deutschen Geschichtsforschung der Zwischenkriegszeit sowie im ersten Jahrzehnt der Nachkriegszeit zu eruieren. In diesem Zusammenhang wird die herausragende Rolle von Fritz Valjavec untersucht, sein Beitrag zur institutionellen Organisierung dieser Forschung (das Münchener Südostinstitut, die „Südostforschungen“ usw.) und seine wissenschaftliche Tätigkeit in diesem Zusammenhang, aber auch als Förderer der Erforschung der Geschichte der südosteuropäischen Völker wird untersucht. Seine Verstrickungen mit dem Nationalsozialistischen Regime, seine Stellung in diesem System, aber auch im ersten Nachkriegsjahrzehnt, werden anhand der existierenden Literatur dargestellt. Die verschiedenen Einschätzungen, deren sich Valjavec erfreut, werden im vorliegenden Beitrag dem Leser vorgestellt.

LEGAL STATUS OF JEWS FROM THE BANAT IN DICTATORSHIP REGIME OF WAR

Mihai Vişan

Abstract. The policy of the antonescian-legionary and later antonescian regime towards this region was absolutely unfair due to several objective regional factors such as: the hegemony of interregional relationships of the people from the Banat in influencing the exchange of agricultural and industrial goods, fact which was discordant with the needs of a centralized war economy; on the other hand, the tendencies of a part of the Suabians (the German group of the Banat) in joining the so called National Work Front (National Arbeit Front – N.A.T.), that traded brass and copper ore, thus serving the German war industry; then, the affinities and sympathies of the youth towards the Nazi movement; and last, but not least the fleeing of a part of the Jews from the neighbouring countries to this corner of Romania, can be traced in the reports of the police from Timișoara. In spite of these aspects, the counter intelligence reports often insisted to assure the official bodies that the state of mind among the Banat population was calm.

DES ASPECTS DE L'ACTIVITÉ DU MADOSZ (UNION POPULAIRE HONGROISE) DANS LE DÉPARTEMENT DE CARAȘ (1944-1948)

Eus
ebiu-Marcel Narai

Résumé. Le discours nationaliste adopté, à la fin de l'année 1944, par le MADOSZ/l'Union Populaire Hongroise et le Front Antifasciste Slave de la Roumanie,

qui a attiré, en petite mesure, la population hongroise et slave, a été relativement rapide abandonné. Les deux organisations minoritaires ont été obligées à adopter une attitude réaliste, constructive, à solliciter – en même temps – la résolution des revendications d'ordre culturel et moins avec des connotations politiques. L'appui duquel se réjouissait *l'Union Populaire Hongroise* au sein du gouvernement roumain (par l'intermédiaire de Pierre Groza et Basil Luca) a déterminé l'obtention des concessions au niveau central et local. Ainsi, le cabinet Groza a été soutenu – presque unanimement – par les organisations des minorités nationales aux élections parlementaires du novembre 1946. En signe de reconnaissance pour les droites obtenues *l'Union Populaire Hongroise*, le *Comité Démocrat Juif*, le *Front Antifasciste Slave de la Roumanie* etc. ont resté fidèles au gouvernement Groza.

L'influence des communistes sur l'organisation départementale Caraş de *l'Union Populaire Hongroise* a grandi considérablement jusqu'à la fin de l'année 1947. *L'Union Populaire Hongroise* Caraş a été cooptée, aussi, dans le *Front de la Démocratie Populaire*, son représentant (Ion Fialcheivici) faisant parti de la *Subcomission Financière*.

Depuis l'année 1947, *l'Union Populaire Hongroise*, ayant une conduite restructurée, suivra – fidèlement - "le chemin" du parti communiste.

THE SPIRIT OF THE SERBIAN POPULATION FROM THE TIMIŞ-TORONTAL COUNTY FOLLOWING THE BREAK BETWEEN YUGOSLAVIA AND THE COMMUNIST BLOCK (1948)

Vasile Rămneanţu

Abstract. The break between Soviet Union and Yugoslavia, which occurred in 1948, represented the first "Great Schism" within the communist block. The communist regime from Bucharest took side with Moscow and joined Kremlin's policy of isolating and eventually overthrowing Tito.

Consequently, Bucharest supported a Yugoslavian anti – Tito group that took refuge in Romania, by providing resources for editing a newspaper, which was meant to reach also Yugoslavia. Propaganda against Yugoslavian communist regime reached high levels. Anti – Tito propagandistic material was sent to Yugoslavia by different means. Even the "*sending of trustful and well trained communists to Yugoslavia*" was taken into consideration, for "*illegal political activity*".

Following the break between Stalin and Tito, Romanian communist authorities attached a great attention to the Serbian inhabitants of the Romanian Banat. Party activists and agitators had been sent to the Serbian villages to intensify propaganda. Radio stations also played an important role in the anti – Tito campaign. Beside the Serbian spoken ones, Slovenian and Macedonian broadcasts were taken into account.

Romanian communists also attempted to gain the allegiance of the Serbian citizens by intensifying the education of Serbian party cadres and organizing a Party teaching system in Serbian language.

Moreover, the Serbian Orthodox Church was to be separated from the Vrsac Episcopate and turned into an autocephalous church.

In addition to the surveillance of Serbian ethnics from the Romanian Banat, in 1950, Romanian authorities aimed the clearing of an (at least) 25 km territory alongside the Romanian – Yugoslavian border, from “*all enemy and suspect elements: kulaks, Tito supporters and Nazis*”.

This paper intends to analyze the spirit of the Serbian population from the Timiș-Torontal County following the 1948 break between Tito and the Stalin. The author had studied the classified (until 1989) records of the Timiș-Torontal Gendarmerie Legion, kept in the State Archives from Timișoara.

The Serbs from the Timiș-Torontal County had cautiously watched the events involving Yugoslavia from the summer and autumn of 1948. Given the Romanian censorship and the misstatements of the communist authorities, Serbs turned toward information coming from foreign radio stations and also from Yugoslavian citizens cultivating the land they owned in the Romanian Banat. Most of them approved Tito's policy (e.g. those from Rudna, Gad, Soca etc.), hoping for positive changes in Romania too. Nevertheless, for some of them, with no political affiliation but probably anti-communists, the crisis within the communist block was a reason for satisfaction and they criticized their co-nationals members of the Communist Party. On the other hand, reports of the Timiș-Torontal Gendarmerie describe an anxious Serbian population. Especially those who had joined Tito's partisan movement during WW II and were at the time members of the Romanian Labour Party were afraid of being arrested by the Romanian authorities. Some of them had even left their homes (Sâmpetru-Mare).

In this period, pro – Tito leaflets brought from Yugoslavia had been spread in some localities of the county (Jimbolia, Cenadu Mare etc.).

Also, in the villages near the border with Yugoslavia rumors were spreading, carried by both local Serbs and Yugoslavian citizen owning land in the Romanian Banat, of the presence of Anglo – American troops located in Yugoslavia. It was said that soon the Romanian Banat will be annexed to Yugoslavia and the rest of Romania to USSR.

As of the internal Yugoslavian policy, some information told about the releasing of political prisoners and also German ethnics, to whom the rights were granted again; also part of their properties was restored. It was also said that Tito's political enemies inside Yugoslavian Communist Party had been arrested, along with the Hungarian party members. Other rumors told that there were no more compulsory quotas for the agricultural laborers, while Tito accepted the existence of small properties and that most of the people supported Tito's policy.

The reports of the Gendarmerie concerning the relations between the Romanian and Yugoslavian border guards point to a deterioration during 1948. The Yugoslavian border guards were accusing Ana Pauker for criticizing Tito. They also said that Romania was ruled from Moscow and that life was much better in Yugoslavia than in Romania.

Following the development of the crisis between Yugoslavia on one side and the communist states led by Soviet Union on the other side, starting with the summer of 1948 a state of tension emerged at the Romanian – Yugoslavian border also. Reports of the gendarmes from the border villages were indicating defensive structures being built on the Yugoslavian border, strengthening of security along the border and in the close villages and also maneuvers of the Yugoslavian army in the Serbian Banat.

Illegal crossings of the border had been recorded on both sides. Documents point out that fugitives from Romania were opponents of the communist regime or Serbs from the border villages while those from Yugoslavia were adversaries of Tito.

Confronted with this situation, authorities intensified the surveillance of the Serbian population, especially in the border area, but also of the other enemies of the communist regime. In fact, the displacements to Bărağan of the Banat population were in preparation. These took place in the early fifties.

In our opinion, the fact that the Serbian population from the Timiș-Torontal County approved the policy of the communist regime in Belgrade can not constitute blame.

THEORETIC CONTRIBUTIONS FOR THE DEFINITION OF THE CONCEPT OF A MINORITY COMMUNITY

Cristian Rudolf

Abstract. When we say: *We the people!* A phrase of tremendous power is being uttered. The power of the people comes from their quality of being social entities. They form communities; they live and create within them. The knowledge acquired, the accumulated experience and the memories of past events are transmitted through the spoken word and later through the written one to the coming generations. No two people are alike and thus the human communities are characterized by a great diversity of cultures, religions and languages. The power of humanity rests precisely in this great diversity, each community contributing to the common heritage of the planet. Thus, the product is much more complex than the sum of the parts of material and spiritual civilization that make it up. The human potential is difficult to assess and its force is a terrible one, especially when used to nefarious aims. If, however, the goal of the said potential is a benign one, marvelous things come to life. People carry within their soul the capacity for immortality and ephemerality as well. They can turn towards the divine and the demonic alike.

Humanity's great religions come together in the point that man's soul must be protected and fostered. Often we have to admit that the religious idea is subdued by a political one. As the Prophet Mahomed, one of the greatest spiritual and political leaders of humanity said that if religion and politics travel in the same carriage and the driver is a holly man, *al barraka*, then nothing can stand in their way. He who does not know history is bound to repeat it. Religious history is important because it allows us introspection into the spiritual evolution of our fellow men. From this research we may gather valuable data in order to explain the present and perhaps to predict the future. Saint Thomas Aquinas used to say that the greatest battles are fought not over wealth and territories but for the human soul. It is now the dawn of the third age of mankind. Greater than the death of flesh is the death of dreams, the death of hope. Some members of a community sacrifice themselves in order to save others. The future is in us and all around us, waiting in moments of transition to be born in moments of revelation. We cannot know the shape of this future, or where it will lead us. All we know is that it is always

born in pain. Yet there is hope and this is the one element that helps humanity to survive and to exceed itself. Love, hope and faith always manage to survive. Humanity along side them as well.

As it is easy to guess, the research on this topic is far from being concluded, many more papers waiting to be written on the issue. We might make some educated guesses on humanity's spiritual course in the near future. The British writer and philosopher John Milton said that he believed not in God, though he feared Him. In a paraphrase Nicolae Iorga considered our fellow men are not to be trusted but to be constantly dreaded. We must endeavor to bring across the message to overcome our differences and to remember that we are all sons and daughters of Earth, Gods children: *Söhne und Töchter der selben Erde, Kinder Gottes*, as the German historian Lamprecht stated. His opinion is valid especially today and it would be advisable if our leaders took it more seriously to heart. The theologians explain the living together and the brotherhood of men through the Christian-Judaic doctrine of neighborly love. The ethic system applies but can also be found in other cultures, on other continents, where morality is not connected to monotheism. An old Buddhist proverb declared that suffering makes a man think, thought made a man wise and wisdom made life more endurable. Honesty, good neighborhood, friendship, altruism, bettering oneself through education, all these are elements that make life within a community more amiable. Naturally this is not achieved instantaneously, but in the course of several generations.

LE PAYS DE CARAȘ ET LA VILLE DE ORAȘIȚA DANS DES NOTES, RAPPORTS ET RELATIONS DE VOYAGE. APERÇU GENERAL POUR LA PERIODE D'ENTRE 1700 ET 1950

Ionel Bota

Résumé. La vallée de Caraș et la ville de Oravița constituent une réalité historique et géographique de l'espace de la civilisation roumaine, s'agissant d'un habitat situé dans le coin sud-ouestique de l'actuel département de Caraș-Severin.

Il existent une multitude de références concernant cette zone de l'espace banatien appartenant, en égale mesure, aux intellectuels, fonctionnaires de l'état et aux voyageurs, tant roumains que étrangers, visant une problématique diverse: le spécifique ethnique des habitants, leurs relations avec les populations minoritaires et aussi avec le milieu écologique ou se déroule leur existence etc. L'écrivain banatien C. Miu-Lerca remarque le fait que la soi dite hétérogénéité ethnique s'est fondu dans les matrices de l'ethnicité locale dans une parfaite adaptation au milieu.

La cohabitation d'entre les roumains et les allogènes avait crée, par une quelconque contagion mentale, une conscience solidaire du provincial, dont les traits spécifiques (hospitalité, l'esprit d'entraide etc.) ont été élogiés par plusieurs auteurs, plus ou moins connus (S. Borovszky, Charles Colville Franclaud, Andrea Gromo, G. Brancovici).

Dans le même contexte, l'historien J.J. Ehrler exprime l'opinion, dans son opuscule consacré à cette province, que les roumains soient très complaisant si on

manifeste envers eux une quelconque bien voyance, étant dérangé, en même temps, du mépris, loin d'être juste, des autres voyageurs étrangers dans cette province pour ses habitants. Un autre historien et aussi fonctionnaire de l'empire autrichien, F. Grisellini, se relie aux éloges pour la population majeure de la contrée banatienne, visant en spécial sa proverbiale hospitalité, y ajoutant toute une foule d'auteurs (J. H. Zendler, C. Gerhard, Raicevici, J. Thünmann etc.) qui n'hésitent pas considérer l'habitant banatien comme un citoyen européen.

Une autre catégories de notes s'inscrivent dans un contexte géographique, leur auteurs se montrant enchantés par les richesses du paysage, qui n'est aucunement moins digne d'admiration que des autres fameuses places de l'Europe centrale (Michael, G. Quin, Carl, Koch, J. H. Skeene, Wilhelm Hamm).

Les paysages, en spécial la montagne, vu comme une marque spécifique de la contrée, représentent une constante dans l'écriture des historiens, des hommes de culture et des simples voyageurs appartenant à la période d'entre les deux guerres et après celle-la, située dans la même nuance admirative (Petru Nemoianu, Iosif Vulcan, Nicolae Iorga, Romul Ladea).

Cet étude entreprit un court mais très bien documente voyage dans la littérature autochtone et étrangère portant sur la ville et sa contrée natale (Oravița et la Vallée de Caraș), tout en couturant un mosaïque d'opinions, soit élogieuses, soit critiques sur les hommes, la nature et la spécificité culturelle de ce coin du Banat historique.